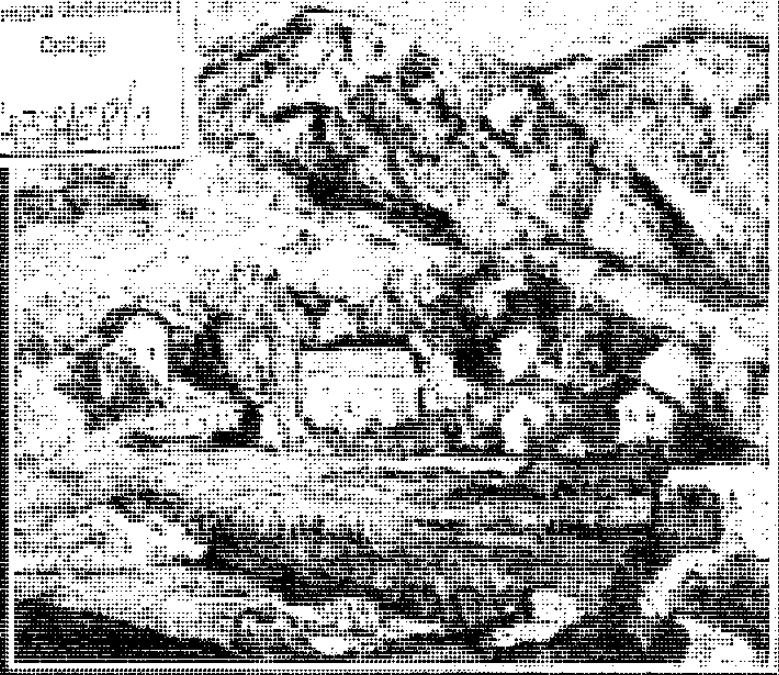

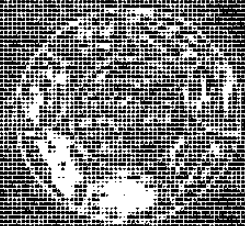
Национална библиотека
Београд
1971

Милован Ђилас
СВЕТОВИ И МОСТОВИ

(I)

НАУЧНА СРПСКА

РОМАНИ

МИЛОВАН ЂИЛАС

СВЕТОВИ И МОСТОВИ

– Повести у три књиге –

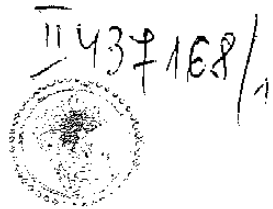
I том

Уредници
Милорад Грујић
Драган Мојовић

МАТИЦА СРПСКА

ПРВА КЊИГА

СТРАВЕ

Штампање романа Милована Ђиласа *Светови и мостови*
помогли су Адил Зулфикарпашић. Бошњачки институт
из Цириха и Фонд за отворено друштво Београд.

6665198

Први део

ЗЛОСЛУЂЕ

1.

Поподневни школски часови госпође Елзе Утринов свршавали су се данас – петком – кад и канцеларијско време њеног мужа Стевана. Од окружног суда при врху вароши, где је он би председник, њему је – онако брзоходном и кракатом – требало до њиховог стана бар петнаестак минута, док она од гимназије није имала да пређе ни пуних двеста метара. Па ипак је нестрпљиво пожурила кући, будући се задржала у зборници дуже него обично, да је муж не би изгледао и да не опозне у шетњу – у разбуктале мирисе и боје још летњих и већ јесењих поља, у мукла сећања на младост и у ненамерне међусобне топлине који су подстицали миловања, већ ретка, упркос томе што су их све свесније жудели и за њима жалили.

Утолико су и њено изненађење и жалост били већи кад мужа не затече код куће, иако тек беше минуло време у које је требало да стигне. Ипак се она, у први мах, примирила, забавивши се око преобувања и пресвлачења – обувала је ципеле за пешачење, али се дотеривала пажљиво као за неки свечани излазак. Али и тих петнаестак минута брзо протече и она се сучели с временом чије се трајање опајало и самим тим постојало несносно дуго: сваки покрет, чак сваки наум госпође Елзе, добише упадљиву временску дужину, залатци наочиглед пожурише пољима, дневна светлост увену, а сенка њихове куће ишчиле у зајапуреном бескрају, прејавивши сниско и дугачко приземно здање гимназије, које је личило на бараку, истегнуту пониже испред куће.

Протече читав сат откад је Стеван требало да буде код куће – откад је требало да је изведе у шетњу и пружи јој једину стварну разоноду у туђем, чамотном градићу. Из нагло захладнелих сутонских модрина, под још светлим септембарским небом, навираде су и

стакале се у госпођи Елзи јеткост и огорчење, које је и сама подјаривала – свесна да већ није кадра да их обузда.

Јер мада је одувек волела излете и шетње изван градова и већ се приклонила животу у овој несхваћеној, неуљуженој земљи, госпођа Елза је од доласка у Дабар чак и сваки додир с природом замишљала кроз мужа и у заједници с њим, понајвећма уживајући у самом чину заједничке шетње – у запућивању у слућени доживљај, у коме се с тихом радошћу обезличавала и постајала опажани део мужа и света око њих. А сада није могла знати ни кад ће он доћи, а камоли због чега је окаснито. Чак није више ни хтела да зна, иако је сваки час измишљала разлоге да се на прозору склони у простор ускључао светлостима, или изиђе пред кућу и погледа у сумрачни воћњак, не би ли из дрвећа и грања издвојила мужевљево повисоку прилику како се између стабала и испод отежалог грања љуља пошироким раменима.

Усходала се и узмувала по кухињи, у којој су Угриновљеви и обедовали, иако јој је то било незгодно пред служавком Маријом, не би ли пригушила навалу бесних, непоправљивих речи које су јој, огорченој, постајале и утеха и олакшање: као да ничег није било и неће бити ако се не излије у речи, чију жестину, слутила је, неће моћи обуздати ни кад муж дође. Док оне буду, наливајући јој крв у главу, мутиле и комадале њену свест, он ће јој зборити са суздржаном, али видљивом и самим тим увредљивом брижношћу: Боље да се смириш сама него да то учини време. Мораш се помирити с тим да си већ доспела у године када се жене мењају и треба да се што мање узрујавају. – Као да баш због тога не би бар он требало да буде разложнији и нежнији према њој – да јој не приређује оваква кидања.

Јер осталим укућанима је – изгледало јој је сада – ипак било лакше. Сви су се како-тако прилагодили, једино је она била и остала – Немица, Аустријанка, чак Швабица, туђа и далека. И једина, у читавом граду, коју су сви обавезно називали госпођом! Та реч је прирасла уз њено име, пуна притајеног презира колико и наглашеног поштовања, чак је ушла и у пошалице њеног мужа – кадгод се подругивао њеном зграђавању над месним суровостима и заостапошћу.

Служавка Марија је настојала да што мање звецка посућем: промућурној каква је била, није се тешко досетити због чега се господарица толико усходала. Чак ни речом није напоменула да се господици мимо обичаја задржао мало дуже – и то њено намерно ћутање и пригушивање звецкања такође су растезали време и подстицали огорчење... И деца су се растурила: најмлађа кћи Инга је седела у својој соби на спрату – свакако сањарски зурећи у затамњена просторства, док су две старије кћери, Естера и Рута, негде са својим удварачима – прва с директором гимназије Бојовићем, а друга с правником Марковићем. А син Срба се – захваљујући баш попу-

стљивости очевој и навикама присвојеним у тек довршеном школском распусту – скоро сасвим одметнуо од куће, па ни на ручак уредно не долази. Није имала ни коме да се изјада, ни на кога да се нстутњи. А муж, као да је преко света, није јој ни поручио, ако га је нешто важно задржало.

Госпођа Елза је од лани бивала све осетљивија на хладноћу – нарочито су јој завршеци удова нагло зебли: она завуче руке под пазуха и, наслонивши се на прозор, загледа се у простор пред собом, стопљен с месечином која је зеленкастом, блештавом поплавом приметно превладала сутонске рујеве и вечерње топле мекоте, хладно и оштро комадајући све облике – сваки листак и камичак сваки, на прејасне, бридасте избочине и црне, непрозирије ране. Јави се и река прегласним дошаптавањем с камених обала – из сневања које није имало одређења у простору и времену, ту испред несносно беле, у недоглед издужене гимназије. Иза госпође Елзе је крчкало јело и Марија је додавала дрва у ложиште штедњака, а пред њом, ето, наједном, огрануше, као из сећања, преображени простори и облици: као да никог свог није имала на свету и као да је и себи била туђа у овом једва препознатљивом, несвојем свету... Није, дакако, имало смисла што се толико љути и узрујава због једне шетње – на мужа с којим је стварни живот већ скоро проживела и који је морао имати важне разлоге због којих се задржао. Али је било и врло тужно што није могла – а пред Маријом не би то себи ни дозволила – да заплаче у овом тренутку безмерне ојаћености и самоће...

Сами за себе, и шетња и мужевљево закашњење, били су безначајности: било је изгубљено једино једно вече, које их очекује и сутра – почетак јесени је овде и најпостојанији, а не само најлепши део године – на путљагама ка древном манастиру испод брда, кроз узнемирено шушкање зрелих кукуруза и дробно осипање јазова, у предвечерје озарено заласком сунца и окруњено, на југу, позлаћеиним каменим трозубом далеке, усамљене планине. Али у тој шетњи се сажимао сав смисао Елзиног живљења у Дабру. Продетос је почела четврта година боравка њихове породице овде, а још увек су живели издвојени и усамљени, непрестано изложени радозналости, па чак и оговарању – упорном и безразложном као живот и смрт у овој забигој паланци, изједаној досадом и притиснутој сурим брдима и сељачким наплавинама. Јер Угриновљеви су живели посебним животом – имали свој начин исхране, одевања и становања, своје навике и интересовања и међу собом махом говорили немачким језиком. И мада нису били самотни и сударени са средином као у почетку – још су били непријемчиви и неприхваћени, као на острвцу запљускиваном несмирљивим таласима.

Додуше, појединачно су се како-тако енашли, чак и Естера, најстарија кћи, незапослена и окаснела с удајом – откако се зближила с директором Бојовићем.

За двоје најмлађе дече, која су још учила гимназију, није ни било већих тешкоћа у прилагођавању, утолико пре што су, после одласка из Беча, у току једногодишњег задржавања у Новом Саду и Београду, била савладала српски језик. Средња кћи Рута се убрзо запослила на пошти, а по природи самостална, сналажљива и повучена у себе, једино је с подругљивошћу лишеном горчине утврђивала промене, кадра не само да се снаје где било него и изнађе напретек забаве и освежавања. А будући су изгледи најстарије кћери Естере да се уда за директора Бојовића сада већ постали и стварни и блиски – ни Рута неће више морати да одгађа с удајом. Она је бесумње и до сада имала изгледа за то – али је имала обзира према старијој сестри и олако се односила према удварањима. Па и муж Стеван, страначки неопредељен, налазио је друштво међу малобројним, завађеним интелектуалцима, успут се занимајући и прикупљањем народског обичајног права.

Једино Елзи, упркос повременим, не баш ревним покушајима, није пошло за руком да се споји са средином, и то не само због тога што су месне господе, чак и оне нешто школованије, биле дозлабога умно запарложене и иживљавале се у торокању и оговарању, него и због њеног оскудног знања српског језика. Штавише, иако је већ три године хонорарно предавала немачки језик у гимназији, није успела да се зближи ни с једним колегом: овде се или морало припадати некој од завађених група – мотиви тих завада су за њу били необјашњиви и неухватљиви, или живети за себе. Једини изузетак – чинило јој се у почетку – могао је бити професор Симовић, јенски студент, с којим су она и најстарија кћи Естера измењивале немачке књиге. С њим су се могле водити филозофске расправе, за које госпођа Елза није имала ни воље ни смисла, али се – како се убрзо показало – ни с њим није могло пријатељевати, колико због његове сујетне кичељивости, још више због његове неодмерене, наглашаване мржње према Немцима, чијој се култури и реду иначе дивно и настојао да их у томе опонаша. А кадгод би јој се догодило да о државним светковинама и школским приредбама западне у неку групу месних госпођа, кивније и језичније завађених него њихови мужеве, госпођа Елза се и самој себи чинила сувишном и несхваћљивом и једва чекала да се повуче у тврђаву породице и своју невеселу и горду самоћу. Своју неприлагођеност је она махом објашњавала тиме што је Аустријанка – овде су режали на Немце не толико због несрећа које су им нанели ратом и окупацијом, колико из исконског, нагонског страха малог, гаженог и заосталог народа за своју битност. А чињеница да је била и Бечлијка – чедо хиљадугодишњег културног успињања и култивисања цивилизованих односа, једино је могла, по њеном уверењу, да појачава њену неприлагођеност.

Муж није прихватао та њена објашњавања, истичући: „Ја мислим да је твоја личност неприлагодљива; живим с тобом у браку

већ тридесетак година, а и дан-данји се затвараш у себе из бојазни да ти не угрозим људи, жеље и навике.” Тврђња је била стара малтене као и њихово познанство, а она није ни сад била вољна да је прихвати онајвећма због тога што је била у питању она њена личност која ни њој самој није била доступна ни покорна. Али муж ју је, по свему судећи, баш такву све нежније и брижније волео – као да су у овој страни средини, с децом што су се растући одвајала од њих, а сами већ утихлих страсти и отромавелних тела, поново налазили једно друго. И сада јој се чак чинило да је – упркос том новом, прејак одуховљеном зближавању с мужем – самотнија и отуђенија него што је била кад су приспели у Дабар. Деца су већ прерасла да би могла да их честито изгрди, или чак и ишћушка – кад је спонадну огорчена и бесови. А и брачна трвења и праскана су била све ређа, упркос томе што је она постајала раздражљивијом. Муж јој више није ни пребацивао тешко живљење са заседама њених људљивости и тврдоглавости; иако је и сама знала да је оно постало још теже: као да је извагао њене добре и лоше стране и докопао да је прекасно макар се живот и могао удесити нешто боље.

Није се она сасвим привикла ни на пејзаж – никаквих подстицаја на стапања с природом можда не би ни било да се она нису поистовећивала с појудним и озареним, самотничким зближавањем с мужем... Јер овај пејзаж ничим није подсећао на аустријски, који је из сећања, као и све друго, израњао очишћен њеним жаљењима и сањаријама. Тамо, у завичају, мењање природе обављало се поступније и складније: пролећа су се навешћивала опрезним, пипавим пробијањем трава, јесени су умирале неприметно тужно, а зиме се упорно заштићивале све тежим и бељим покривалима. Беличасти оштрици и бридови, кудгод се човек окрене, стремили су из испраног, прозирног зеленила шума и пашњака, узносећи мисли и жеље у ваилудску и ванвремену плавет. У тај склад недесежних и чедних облика и боја пробио се и угнездио човек с белим цестама и удобним домовима високих кровова, послуштаних надстрешница и широких прозора. Све је тамо жудело за бојама и суншем и сласно их упијало. Облици и односи су били – у њезином сећању – ненаструјени и прозирни као у лечјој бајши: између човека и природе постојао је наслеђени закон који је уређивао њихове спорове и сарадњу. А овде су се мене дешавале бурно и изненадно. Утринови су то опажали с посебном оштрином и због тога што су становали на крају вароши, огрезлом у зеленилу и вењењу повргњака, јошја и трава, запљускиваном променљивим шумовима реке. Како пролећно јутро би их наједном задивило обекарелим зеленилом, а неко поподне касног лета би их неочекивано ошамутило позлаћеним изливањем сокова – као да се све рађало или умирало напрецац, вољно и срдито. Боје су овде биле густе и тмасте, брегови обли и тусти, а човек не само што је био у сукобу с природом – пустошене су шуме, истребљивана дивљач и троване воде, него је у тај сукоб уносио огорчења и

непомирљивости. То је било утолико несхватљивије и ужасније што се догађало у земљи у којој су људи још живели на недрима природе, везани с њом свим ткивима – још су певали разговоре међу звездама и молили тајне од биља, од вода, од пећина као од разумних бића и божанстава...

Удубљеној у свој удес и у обезобличен, месечинаст простор који су једино узнемиравали бесан лавез паса и нечујно росно струјање – њено огорчење поче да јењава, упркос томе што се она томе опирала. Паде јој на ум да није ни помислила да се Стевану могло и неко зло догодити: Срце му није баш као што треба, а овде су одмазде – он суди људе! – тако честе и несхватљиве. Али одмах одбаци такву могућност – већ би се нашао неко да јој несрећу дојави, ако ни због чега – из злурадости. Заговорио се и – заборавио ме! – умало није узвикнула, иако није могла да се сети кад му се такво што догодило.

Скоро уплашена од својих помисли и од ноћи која је надирала из неба све пенушавијим, а низ слућену реку све хучнијим сјајем, госпођа Елза се окрену назад – к Марији и њеном пословању. Али девојка се и даље правила да је не примећује или, занета око кувања, није ни стизала да на њу обрати пажњу, па госпођа Елза приђе столу и поче да поправља несиметрично постављен прибор за јело: јер Марија је све, чак и чистоћу и уредност, брзо учила и схватила, али није имала смисла за изглед и размере.

Девојка као да ни то не примети, иако би јој чак била и дужност да пази шта ради њена господарница, ако не и да приупита где се господин задржао. Госпођа Елза погледа у сат на орману: било је већ седам и петнаест, седам и седамнаест минута.

„Али шта је то са Штефом, за Бога милога?“ узвикну она на немачком.

Марија је погледа, не заставши с мешалицом: „Шта сте ме то итали, госпођо?“ „Ништа вас! Упитала сам себе: Шта је с мојим мужем?“

Марија окрену к њој своје окошто, већ и пуначко лице и, заставши у послу, одврати с брижном мирноћом, али такође као самој себи: „Господина мора да је задржало нешто важно.“ „Откуда ти то знаш? Ти знаш све!“ „Ја ни име своје, госпођо не бих знала да потпишем да ме Срба и Инга нису научили! Али знам господина: он често заборави шешир или ташну, али никад оно што је дужан другима.“

Госпођа Елза се тешко споразумевала са служавком изван оквира кућних послова. А у тим пословима је, пак, Марија већ била научила безмало онолико немачких речн колико и њена господарница српских, па је споразумевање било утолико лакше. Али жеља да се препире са служавком беше јетка, колико и неодољива. Не забрављајући да се изрази српски најједноставније што је могла, госпођа Елза узвикну: „Али откуд ти знаш шта је он дужан, коме је он

дужан?“ „Никоме господин није ништа дужан. Али, он би дошао да га није нешто важно... Немојте се, госпођо, љутити на мене! Али господина је морало нешто страшно важно да задржи – никад није пропустио да учини што вама обећа.“

Госпођа Елза притисну длановима слепоочнице, стишавајући лако и врло бубњање у глави и прошета до прозора – да удахне свежег ваздуха, иако је прозор остао отворен и унутра се опажала влажна прохлада. Враћајући се, она номирљиво примети: „Ваљда ја боље познајем свога мужа! А можда ти имаш право. Али, шта би то само могло да буде?“

„Сачувај ме, Боже, и од помисли да ја боље знам господина!“ рече Марија склањајући већ готово јело с пламена. И док је ринглама затварала разбуктали огањ: „А госпођа зна и сама – боље него ја! – да је господина морало нешто важно задржати.“ „Да, да!“ одврати Елза, опет притискујући слепоочнице. „Свакако нешто важно! Чини ми се да ће ме опет спопасти једна од оних ужасних главобоља. Али ништа се није догодило! А и шта би се могло догодити што би њега могло да поремети?“

И у том тренутку, погледавши напоље и заблеснута белином гимназије која испуњаваше доњу половину прозора, она се сети новости чуће у зборници која ју је после свршених часова и задржала. Чинило јој се, сада, да је у ствари све време баш о томе мислила – полусвесно или чак несвесно – као да се бојала да призна шта је чула, шта се догодило...

Када је међу последњима, ако не и последња, ушла у зборницу, зачудили су је, чак збунили изрази лица и узрујаност наставника. Иако су се, разуме се, појединачно испољавали на свој иачин – јетким клетвама, онемелим запрепашћењем, уздрхтаним бледилом или узрујаним хватањем за главу, сви су изражавали исту неверицу. Упадали су један другом у реч питањима – кад, где, ко, како, откуда се дознало, је ли вест поуздана и проверена, и истовремено побијали један другог и саме себе, невољни да признају истинитост вести која је, путевима и начинима незнатим и несхватљивим госпођи Елзи, била допрла до неколицине за време задњег часа или непосредно после њега.

Али биле су две речи које су се упорно понављале: погинуо, Булат. Госпођа Елза је већ често слушала прву реч – овде су људи често гинули, и већ схватала њено многоструко значење у језику овог народа: настрадати несрећним случајем, бити убијен, запасти у безизлазне недаће. Друга реч је, пак, означавала лично име познате и. канда, за читав крај знамените личности. И она је – веома површно, преко свог мужа – познавала човека који је носио то име, мада није схватала нити ју је баш занимао његов значај: поуздано је запамтила, ипак, да је био јунак у ратовима и оглашен као женскарош. Али није знала његово презиме, нити је икада чула да га ико називље друкчије сем по имену: било је довољно изговорити његово

име да би се одмах схватило о коме се ради. Повезујући те две речи, она схвати да се том непрезиваном Булату догодила несрећа.

Изузетак у тој узрујаној запањености били су два Руса емигранта – бивши царски пуковник Крестински и професор француског Шчербаков. Они су, попут госпође Елзе, стајали по страни, настојећи да схвате домет и значај несреће која је остале толико ошамутила, при томе, по навиши, вребајући било чију „либералну” или „реакционарну” реч, па да се обруше један на другог.

Али њима се измаче прилика да наставе распу започету већ пре рата – пре изгубљене револуције: ушао је директор Бојовић, лица обливеденог небрисаног сузама – као да му је било нарочито стало да га виде уплаканог – и саопштио, исправивши своја искривљена уста: – Допала ме, господо, немила дужност да вам саопштим: погинуо је Булат! Убијен је данас око десет часова на Дубу – на путу за своје родно Замарје! Нисам у то могао да поверујем – без обзира шта ко о њему мисли, Булат је једна од оних изузетних личности чија смрт, чак и када је природна, изгледа немогућа и непојмљива. Али из начелства среза су ми овог тренутка – разговарао сам телефоном лично с начелником Церовићем – потврдили страшну истину. Преносећи је – видим да сте већ и сами за њу чули, хтео сам да вам обратим пажњу, мада се то школе непосредно не тиче, да са своје стране сузбијате евентуалну узнемиреност и негодовања који бише премашивали оквире дубоког жаљења, које је Булат доиста заслужио, чак и да није свој јуначки живот завршио мученичком смрћу...

Тиме би се наставнички скуп растурио да професор Симовић, који није ни волео ни марио Бојовића, није сикнуо са смишљеном, нагло охладнелом јеткошћу: – Али школе се то итекако тиче! Булат је део патњи и прегнућа, незаборавни тренутак постојања нашег народа у вечности!... – Чиста мистика! – Јововића је прекинуо суплент Мирковић, добацујући скупу: Ко је, уосталом, Булат? Некадашњи командант из ослободилачких ратова, који се претворио у своју супротност – у насилника...

Вреву је надвикао суплент Илија Марковић: – Историју тумаче кроз призму каснијих гледања и живих социјалних интереса... – Молим вас, господо! – повикао је још гласније директор Бојовић, већ обрисаних суза и искривљених уста. – Догађај је превећ озбиљан и трагичан да би се ма ко користио њиме у странчарске сврхе. Уосталом, мада се проносе свакојаки гласови, убице у ствари још нису познате. Ја сам већ рекао шта мислим о свему и поново вас лично молим, а у погледу школе и захтевам, да сузбијате свако распаљивање мржњи. Настава је за данас завршена, школа није место за гложење и сукобе!

Наставници су се после тога почели разилазити у групцама, али још жешће се препирући. И док је из ходника допирало севање распре: Вечни дух! Измењени објективни услови! Суштина народног бића! Реакционари и експлоататори! – пажњу госпође Елзе, која

је такође кренула напоље, привукла је подисока и окошта прилика прете Поповића под иконом Св. Саве: по изразу његовог лица, она закључи да се он моли Богу, иако се није примећивао ни мишај усана, ни знак крштења. Она и сама доби жељу да се хитке помоли, мада свесна колико је неприлично да се као католикиња и странкиња моли пред свецем чисто српским, који је уз то – како је начула – био значајнији као државник него као проповедник. Али прота је опазио да га она посматра, па се брзо прекрстио и, полазећи, објаснио можда себи колико и њој: Булат је доиста био знаменита личност у овом крају, али наше више није да прошењујемо његове грехе, него да се молимо за смирење његове душе.

Из груписе наставника, збијенијих уколико су одмишљали к вароши, истицале су се руке и узвици, као да нису имали власника, него припадали једном те истом вишеглавом и многоногом људском чудовишту. Али сунце је већ било клонуло у рујно запењени бескрај и госпођа Елза је, решивши да заборави на све што је чула и видела у зборници, пожурила преко дворишта, узнемирена што се задржала дуже него је намеравала, па је муж, можда, већ чека код куће...

Сада, у кухињи, према неугодној, вредовитој белини зида гимназије у сумрком и зеленкастом простору, госпођи Елзи се – са сећањем на ускупелост у зборници, изазвану вешћу о Булатовљевој погибији – најједном наметну и тренутак њеног скретања с пошљунчаног школског дворишта ка кући. Њу је тада, док је летимиче погледивала на узрујане груписе наставника била спопадала неразумна и утолико стравичнија слутња да је вест важна и за њу – за њену породицу и њеног мужа. За мужа нарочито: „Ко зна” помислила је „можда и он сада излаже и доказује своја схватања пренагљеном виком и неодмереним покретима?” Не нашавши га код куће, унесрећена и наљућена чекањем, та слутња као да се у њој била сасвим угасила.

Али сада је баш та безразложна и мучна слутња добила своје разумско оправдање: иако је њен муж Стеван из Војводине, једне од цивилизованијих покрајина Аустро-Угарске, ипак је забораљеним, подвесним поривима везан и за овај крај, а својом службом и залагањем улетан у месне односе. Што му није замерала. Није му ни могла замерати – то би било као кад би он њој пребацивао због њених туговања за Бечом и сневања о Аустрији. Али ју је тиштало и натурало јој се што ни ту – после свега, после живота прохујалог – не могу наћи мира ни спокоја... Као да се, изненада и незауствљиво, навестило једно од оних времена, од оних збивања која су у свој вртлог увлачила њеног мужа, а с њим и њу и читаву породицу, премда се свако томе на свој начин опирао...

Марија залупи пехницу. Госпођа Елза се трже и окрете од прозора. Девојка погледну у сат на ормару, прошаптавши за себе: „Седам и по.”

Било је, међутим, тачно седам и тридесет седам. Присећајући се прекинутог разговора с Маријом, госпођа Елза добаши што је могла немарније: „Сад се сетих: баш кад се завршила настава, саопштили су нам да је погинуо Булат, некакав важан главар. Ти сигурно више знаш о њему – ми смо га једва и познавали. То је онај крупни, накинђурени човек који је седео најчешће сам пред хотелом. О њему су причали да је велики јунак. Једном смо га ја и Штеф средли...”

Госпођа Елза не доврши: на Маријином лицу изби неверица истоветна као код наставника, али још непосреднија и огорченија. „Ко не би знао Булата?” узвикну она, заборавивши у руци дрвену кашику с које поче да капље маст на патос. „Па он је... Не знам како да кажем... Он није ни много добар ни омњен, али у њега у моме крају – ја сам из села до његовога – гледају као у сунце. Немојте вјеровати, госпођо, да је истина што сте чули! О њему се то већ неколико пута чудо – измишљају његови душмани. Његов отац је изгнао Турке с наших имања и огњишта – а он их је занавјек одагнао с граница, провео нас кроз ратове и бојеве и проширио Црну Гору до Србије. Ко би таквога човјека смио да убије? А њега, кажу, пушка и не бије.”

Госпођа Елза никако није могла да схвати како је Марија, неука и проста, могла да зна толике историјске чињенице, а да се оне у њеној глави слажу и допуњују с предрасудама. Али сада се ни њој није то распредало, него нестрпљиво узвикну: „Али то је истина! Ја схватам због чега ти не можеш да у то поверујеш – народни вођа, народна несрећа... Нама је то саопштио господин Бојовић, а њему су потврдили у начелству. Јутрос око десет часова на... на... Тако слабо памтим имена ваших места!”

У девојчиним очима, тамним испод густих црних већа и дубоко усађеним у истуреним костима, и даље је чврсто почивала неверица, чак се подругљиво осмехивала. Сасвим већ прибрана, она настави с мешањем запршке: „Био је један човјек којему је бастало уризикати да њега убије – одметник Филип. Али он је прољетос погинуо. Ја и Филипа знам, комшија ми је даљи. Био је и он јунак, једино није имао памети и зора Булатова. Томе Филипу је Булатовљев појник брата убио – десило се то чим се рат свршио, кад су шуме биле пуне одметника. Филип је тада с дружином запао Булату, баш наспрам моје куће – и ја сам тада видјела Булата у боју: запуца са свију страна, око Булата падају мртви и рањени, а он се ни с коња није скидао, него издаје наредбе толико громогласно да се планине проламају и с грана иње опада. Учас их је разагнао да један за другог знади нијесу. А гдје би њега сад, у мирно вријеме, неко убио?”

Даље доказивање изгледало је госпођи Елзи јаловим, не само због језичких тешкоћа, него и зато што она Марији очито ни у овом питању, као и у много чему другом што је спадало у месне навике и веровања, није била никакав ауторитет: то би било као кад би јој доказивала да нема вампира и вештица, да гусле нису најмилиозву-

чнији инструмент или да није грех газити мрве хлеба. А што је најважније, настојање на Булатовљевој погибији, а поготову на томе да и он може погинути као и сваки други, открило би пред том тврдоглавом, иако послушном девојком господаричине властите немуре. И госпођа Елза примети: „Вечера је већ готова?” „Јесте госпођо.” „Мој муж не воли много салате.” „Салата је за вас и за госпођицу Естеру.” „Да, и она мора пазити да се преврше не угоји.”

Ућутале су, као да нису имале о чему да говоре – ако то не би било о Булату. Најзад се Марија одважи, с узрујаношћу на окоштом и пуначком тамнопутом лицу: „Булата пушка није била у рату – у миру се може бити и то пореметило и изокренуло! Око Булата су облијетале жепе – ако није неко због тога... Али не, тешко би се нашао неко да га због тога... Булат је један! Ко би пуцао на њега – пуцао би на пијело Замарје, на Црну Гору, на српско име!”

Госпођа Елза је већ одавно запазила код Марије, као и код другог овдашњег простог света, лако падање у национални занос, чак изражен скоро истим речима, какав је сретала и код школованих људи. То је откривало недовољну социјалну издиференцираност, а још више – бар тако су то објашњавали њен муж и директор Бојовић – духовну повезаност читавог народа кроз стољетно робовање и стољетне борбе. Она примети: „Један човек не може бити читав народ, ма колико важан и велики био.” „Али, госпођо, Булат... Ох, ја то не умијем да кажем! Булат је јунак из пјесам! Таквог никад није било – њега никад не може нестати!”

Госпођа Елза се насмеја, мање Маријиним заносу, него што је он и њу саму на трен поколебао. „Па, добро,” закључи она, „сваки народ друкчије гледа... Важно је да је вечера готова и да мога мужа још нема.”

Марија баш тада застале у послу. „Ето господина!” повика она.

Она је имала слух и њух звераци, али госпођи Елзи је било криво не само што ништа не чује, него што није прва чула свога, толико ишчекиваног мужа. „Ах, Боже мој, ја ништа не чујем!” повика она и пожури на врата, уверена у непогрешивост чула своје служавке, жељна да се – колико због незаборављеног једа, толико и због злих слутњи и немира – што пре састане с мужем.

2.

Госпођа Елза цроће читав ходник и, већ посумњавши у Маријин слух, приспе на кућни праг: жута светлост кухињске петролејке мењала се у оштру тмину ходника и безмерно блештање месечине, а првобитно радовање у сумње и огорчења. Али чим се нађе напољу и окрену лево – к воћњаку који је испуњавао стотинак метара широко пољанче између куће и најближих варошких кућа, на обасјану ута-

бану чистину, десетак корачаји далеко од ње, искочи њен муж и, приметивши је, скоро потрча к њој.

Она одбојно испружи руке, али он је, вичући: „Mea culpa!“ снажно загрли и настави, дахући: „Све ћу ти објаснити!“ „Не, не! Ужасно сам љута и увређена!“ опирала се она рукама о његове груди: „Да си ми бар поручио...“

Али он није хтео да је испусти из руку, љубећи је око десног уха – знао је да њу то голица, али и да благо покреће њену страст и односи њене срце у неповрат. Био је ознорен и запахињавао ју је опорим, тако знаним мирисом. И када она најзад приклони главу на његово раме, готова да заплаче – угасише се срцеба и понижење и, зачудо, изветрише сви они срлтити усклици и подивљае речи што су је до малочас гушили и прогонили. Његово тело као да се рашири и улегну, прихватајући благо и жудно опуштање њеног – она по томе закључи да је схватио како му је већ све опростила и заборавила и, још се опирајући том сазнању, прошапта с увређеношћу размаженог, расплаканог детета: „Те шетња су ми све у овој чамотини – уместо друштва и бечких излазака!“

Он јој дотаче чело влажним уснама и лаким боцкањем поткресаних бркова, па, одмакнувши се и држећи је за руке, одговори с брижном узбуђеношћу на српском: „Погинуо је Булат!“ Али она га спремно, скоро подругливо дочека: „Ох, Боже милостиви! Ја сам то већ чула, чак изречено много лепше – Бојовић није могао да пропусти такву реторску прилику. Ја сам се и досећала да те та космичка катастрофа задржала.“

Држећи је за руку, он крену у кућу, настављајући и даље на српском и као није приметио њену подругливост: „Катастрофе за сада нема, али узбуђење тако брзо, тако непредвидљиво нараста да би се могла и догодити. Као да су сви прижељкивали такво нешто – да би могли дати маха страстима и жељама којих нису ни били свесни! Нисам могао да се истргнем из свега тога! Најпре се узрујало судско особље. Затим ме пред канцеларијом сачекао Ђукић и одмах се закачио са судијом Милићем. Пред начелством среза ме срео начелник Церовић. Придружио нам се посланик Ракић. Сваког мигу сам држао да ћу се отарасити, а повукло ме у хотел, где су већ били приспели твоји професори с тек започетом, незавршивом и огорченом распром...“

Он је увек остављао шешир на вешалицу, лево од улаза у кућу, одакле су водиле и степенице на спрат. Али сада уђе у кухињу са шеширом на глави и, тек кад седе за сто, примети то и баца га на столу крај себе. „Ужасно сам журио, као да сам могао стиги на нашу шетњу. Знао сам да ме чекаш, љута и нестрпљива. Али шта сам могао? Ја сам чак и као судија дужан...“ „Али, молим те, немој ми говорити о дужности и савести – одмах знам да се иза тога крију тешкоће и невоље за нашу породицу! То је, можда, твоја судбина. Али ми остали бар овде – овде више него игде! – имамо право на

спокојан и миран живот. И говори немачки, ако и не да бих те ја боље разумела. а оно бар да те она не разуме – њу случај толико узбуђује да чак неће у то ни да поверује.“

„Извини, молим те!“ узврати он, дотичући јој прстима мишицу као да жели да је заустави. „Та узрујаност у граду, те гласине и нагађања – све то толико ме занело да сам и заборавио на твоје тешкоће са српским језиком. Ја сам хтео да часком вечерамо, па да прошетамо градом – пријатна је прохлада, а месечина да човека памет остави.“ „Али да се то“, примети она набирајући горњу усницу у толико ситне и благе смијулице да их је једино он могао приметити, „да се то, као обично, не претвори у наставак твог већ започетог ангажовања. Јер кад је шетња већ промашена – могли бисмо, макар и у кући, да пече угодни проведемо.“

„О, не! Донста ћемо једино прошетати. И само нас двоје“, узврати јој он широким осмехом још здравих и покрупних, мада већ пожутелих горњих зуба. Она прихвати његов осмех мрешкањем – опет једва приметним – око очију још младих и зрачних, боје недопржене кафе. „Ваљда се неће и ово свршити твојим хапшењем, као у Бечу шеснаесте?“ „О, не! Сада ја судим и налажем хапшења. Читав проблем и јесте у томе што на мене као председника суда падају и несљужбене одговорности...“ „Не, не!“ стави она на његову подлактицу своју шаку с окоштим, моделованим прстима, али већ са смрешкањем и увелом кожом на надлактици. „То су само изговори. Ти и сам то знаш! Зашто други нису обавезни ни на шта изван службене дужности? Али знам, драги, рећи ћеш: Ја сам на таквом положају и у таквим околностима да други очекују од мене... Зашто не бисмо били сами и своји, кад смо овде и тако и тако туђи свима?“ Етза нежно с ненаглашеним значајем стеже руку свог мужа и, прелазећи у чело стола, где је било њено уобичајено седиште, нареди Марији: „Вечераћемо сами. Да, можеш послужити одмах: већ је прошло осам. Осталима ћеш као и обично оставити на столу.“ „Да ли да зовем госпођицу Ингу?“ „Ах, на њу сам и заборавила! Да. Али боље – не! Нека вечера с тобом.“

Чим поче да једе, из расејаности гутајући огромне и несажвакане залогаше, Стеван се расприча на српском: „Разуме се, то се нас непосредно не тиче. Кога би се, врага, и тицало сем истражних органа и његове најближе родбине? Али сваки догађај тражи своје место и помера затечене односе. Крвне и племенске везе су овде у свести, чак и код школованих, прилично јаке. Када у вароши влада толика узрујаност, како ли је тек међу његовим племеницима? Нико не верује – неће да верује да ће они остати скрштених руку. А веровање не води рачуна о чињеницама. Упорно, као да је нешто друго незамисливо, проносе се тврдње да су га убили муслимански одметници по наговору муслиманских првака. Зачудо, наводе се неона конкретне појединости: ноћио је у Шабовићима код познатог

муслиманског првака Мусића, тако да је овај могао знати када и куда путује...”

Елза се била почела мрштити на њега, чим је проговорио показујући му очима на Марију. Али он није примећивао њене знаке или није придавао значај, и она с нежном упорношћу притисну под столом својим стопалом његово. Он и то схвати погрешно и, прекидајући своје причање, додаци јој на немачком: „Не брини! Уочио сам већ твоја љубавна мамљења и припремања! Али никада до сада ниси направила такав обичан – да не кажем вулгаран – гест, мада си увек у тешкоћама и недаћама испољавала сротску узнемиреност и нестрпљење.” „Насупрот теби!” подругну се она и настави прекорно: „Али, не радн се, забога, о томе! Него си се ти сасвим заборавио и опет говориш на српском, иако то њу може да узруја.” „А, да! Имаш право! Мада то, на крају крајева, није ни важно: она ће то и тако и тако дознати – већ ноћас, ако изађе у варош.” „Знам. Али зашто да је уплићемо у наш разговор? И зашто баш ти да је увериш у нешто непријатно? Сасвим је нешто друго када она то дозна и промозга у властитој средини.”

Стеван поче да једе лаганије, чак опрезније, очито премишљајући: „Чуди ме наједном толика твоја обзирност према служавци! Да је ниси грдила, па те гризе савест?” „Савест је твоја специјалност – ја јој не допуштам да ме гризе за оно што учиним. Ако се мало извичем због неке глупости...” „Да, ти никада не признајеш погрешке. Али то већ одавно нема важности међу нама. Ипак ме занима толика обзирност!”

Опазивши да се између ње и мужа опако затеглоше баш оне споне које је с таквим смишљеним маром исткивала откад ју је пригрлио пред улазом, Елза одврати, мрштећи се болеливо: „Ах, шта ја знам, Штеф? Можда то није обзир према њој, него... Можда не волим што се прича о томе – као да немамо властитих брига. Поготову што ти о томе говориш на српском, и то не толико из расејаности, него опчињен неким дубљим узроцима! Зар то не прети да нам поквари читаво вече пошто нам је већ шетњу ускратило?”

„Да, заиста”, сложи се он без много премишљања „И сад сам се сетио нечега: овако сам причао и бунио се на српском шеснаесте, уочи хапшења. Тада је то било још чудније и смешније – није било у кући никога ко би ме разумео, а ти си била толико пажљива да ниси хтела ни да ме опоменеш.”

Њено лице, сва она потону у болни, ледени мир: очито се присећала појединости његовог хапшења...

Био је, због болешљивих плућа, ослобођен војне обавезе. Али када су војне власти хтеле да га после окупације упуте као свог цивилног службеника у Србију – он је то одбио без много двоумљења. Мада неактиван у политици, ипак је био склон умереним српским националистичким круговима који су настојали да легалним средствима и искоришћавањем супротности између већ орунеле

Аустрије и динамичне Угарске, економски и културно ојачају и временом задобију ако и не потпуну, а оно већу самосталност. Због тога су власти биле изненађене његовим отпором и, у почетку, настојале да га приволе убеђивањем и претњама.

Али и он је када био изненађен силином свог отпора, који је растао из неспреспаваних ноћију покрај ње, увек на чеки и спремне да га подржи речју и загрљајем. Шта се збивало у њему, због чега се одупро – она није тачно знала. Јер био је стравично самотан, у Бечу већ обузетом ратним недаћама и неуверено одушевљеном победом и над другом српском државом – Црном Гором, али утолико огорченијем и ревнијем против сваког гласка, сваког наговештаја српског отпора.

Али ипак јој је и самој постало јасно, у тренутку кад му је предат налог о одласку у Србију, да се он неће покорити. Јер то за њега – знала је – и није било толико питање његовог политичког уверења, па ни националног осећања и везаности за судбину свог народа, него немогућности, чак и неумешности да пређе границе које је он називао савешћу а она осећала као његову природу – судбинску обреченост његову. Његов отпор се одвијао мимо свега и упркос свему – као да није ни било рата и ратних закона, чак ни времена и простора. И мада никада није био завереник противу Аустрије, а десе так година био је и државни службеник, све док није као адвокат преузео заступање трговачких фирми, махом чешких, рекао јој је једне ноћи, загњурен у њен врат и раме: Можда бих и могао као војник да се борим противу Србије, али да озакоњујем њено поробљавање – то не могу, тиме бих разорио себе.

Убрзо су почели, како то већ бива, свакојаки притисци и чепркања истражних органа по његовој прошлости. Пред читавом породицом се отворио амбис глади и прогона и он јој је опет једне ноћи шапнуо неуверено: – Можда би било боље да се ја један убијем? – Онда ћемо и ја и деца умрети с тобом – спремно је узвратила она. – Можда га је баш та њена решеност уздржала од пренагљености и преконоћ га смирила и уравнотежила.

Када су после неколико дана изјутра упали учтиви и педантни агенти, предвођени елегантним и према њој и најстаријој кћери галантним, а према млађој деци чак и нежним официром, да изврше површан претрес и да га одведу – она је са свом децом, упркос Стевановом противљењу, стрчала на улицу да га испрати. Лопила је мартовска дапавица, куће су ишчезле, а улице се расплинуле у безљудној сивоћи, агенти су се неспретно бактали око смештаја куфера и постељине у кочије, а Стеван је, седећи позади крај официра, прегласно и наметљиво објашњавао да није важно ако се куфер улуби или нешто изгуби. И Елза и деца били су одевени у чему су се затекли у соби, али нико није приметно да је хладно и да су прокисли – све док кочије нису отишле. Елза је чак заборавила и властито зазивање: Врати се, обавезно се врати! Памтила је једино

његову ократку шаку која је махала иза задњег стакла фијакера и нагло ридање сина Србе на њеним грудима.

Иако није веровала ни у какву помоћ, растрчала се код адвоката и социјалистичких посланика. Поролица је преконоћ осиротела и – напуштена и од њене родбине и његових југословенских знанаца, а најстарија кћи и од вереника – нашла се у стравичној празнини. Стевана су ускоро и осудили, држећи се строго процедуре, али не допуштајући разгађања. Тужилац, позивајући се на узрочне везе, натоварио му је већ заборављена иступања у југословенским клубовима и дружења с велеледијцима, а службени бранилац је, полазећи од истих принципа, указивао на његову дугогодишњу лојалност и ревност и на потребу да монархија баш у рату, поготову у тренутку славаља, потврди разлоге свог стољетног постојања – законитост и ред, великодушност и трпељивост. На крају је иступио и Стеван. Ја јесам поданик Аустроугарске – рекао је он – али и припадник народа чији се најзначајнији делови боре за опстанак противу те исте Аустроугарске: као поданик сам обавезан да се покоравам, али као Србин нисам. Тако исто сам и као грађанин дужан да вршим законе, али као човек нисам, ако дођу у сукоб с мојом савешћу. – Али њега су прекинули, под изговором да се удаљава од предмета, и осудили су га на десет година затвора – да би она још постојаније остала уз њега, старајући се да он у тамници ни у чему не оскудева.

Самотнички живот у несгарном, отуђеном свету, постао јој је свакодневност, потпуна и безмерна. Па ипак су те две и по године Стевановог тамновања биле и најчишћи, најозаренији период њеног живота. Гушила се у оловном бунилу свакодневнице, а истовремено лебдела и узносила се у светлом бескрају одрицања, коначно обавивши моћ и дивотност човекову у трпљењу, патњи и неправди...

„Толико луда нисам ни ја”, узврати она, враћајући се из својих сећања и откидајући пажљиво корицу хлеба, „да се плашим западања у тешкоће сличне онима када су тебе осудили. Али ми је неподношљиво губљење додира с тобом, када ти као вечерас... Узнемирава ме и бојазан да се не поремете већ стечени мир и стање. Знаш, ми смо се прилично материјално средити, деца већ налазе своја места у животу, а теби је остало свега још пет-шест година до пензије. И да нас сад премести твоје уплитање у месне зајевнице, небитне и за тебе и за читаву породицу!”

Опажала је на себи његов пажљив, чак зачуђен поглед: с подругљивом наклоношћу смешкао се њеном трицању кришчица парадајаза на корици хлеба, које је – по његовом мњењу – мање потишало из њених настојања да се не угоји, него из њеног ритуалног и полусвесног припремања миловања са њим. Такво држање му није сметало да је предао уверава: „Ја бих се данас трипут и триста и трипут предомислио пре него бих унао у ма какве трзавице. На крају крајева, ту су органи одређени за чување реда, ту су странке, политички вођи и школовани људи... Ја сам овде, уосталом, у многоме странац

и једино дужан, као председник суда, да настојим на поштовању и примени закона... А шта, ако откажу власти и закони, вођи и разум? Зар бих баш ја морао да чиним немогуће? Једно сам сигуран, већ и по томе како једеш и мило ме погледујеш: бићеш и сада уз мене.”

Размисливши и одлажући нож, она одврати, малко увређена, али и са отворенијим заманим мрешкањем горње уснице: „Не схватам шта си тиме хтео рећи! Кад се поставило – да ли ћу или нећу бити уз тебе? Него, да ли ће или неће наш мир бићи поремећен! Али, зашто ми се подругујеш – кад сам ти тако добра и блиска?” „Само те задевам! У ствари, уживам у твојим љубавним наговештајима. Али као што знаш, ја сам одсутан, обестрашћен када наиђу неприлике: оне мене повуку свега, постанем такођећи њиховом саставином, док се ти од њих браниш брачном постелој и спасаваш се у њој.”

Преко њеног високог и глатког, такође још младог чела, мину сен строге озбиљности. „Како говориш о томе – као... као да је то нешто најобичније?” „Ако у браку има чаровитости, онда је она у томе што се убрзо изгубе све тајанствености. Али код тебе је из католицизма остало дељење брачних дужности на чисте и нечисте, а немачки романтизам ти је уврежио напик да љубавни чин увијаш у тајанственост. Међутим, доктор Фројд...” „Можда Фројд има право, али ја нећу да верујем у то! Зашто не оставити људе да живе у илузијама, као што су живели хиљадама година?”

Стеван устаде, обрисавши уснице салветом коју никада није развијао. „Љубав, љубавна наслада није престала бити оно што јесте због тога што је Фројд скинуо с ње неке везове. Али ми двоје се у томе – мислим и на Фројда и на љубав, никада нећемо сложити, иако смо се увек подударали у остваривању љубави.” „Да, увек нам је било лепо”, осмехну му се она са заводничком тугом.

Окрећући се од стола, с намером да крену ка излазу, сучелише се с Маријом – с њеним буцмавим, бубуљичавим лицем низ које су, док је пажљиво прала суђе, безазлено текле сузе: иако није разумела разговор, ипак је докучила истину из држања супружника. Елиза погледом прекоре мужа: Нисам ли ти скретала пажњу? Он покајнички склопи шаке и увуче главу у рамена као да се спрема да прими ударац, а затим прискочи к Марији и стави јој руку на раме. „Али не буди луда, девојко! Па шта је Булат теби и зашто да га толико жалиш? Још се не зна сигурно ни ко га је и због чега убио.”

Елиза, међутим, отвори прага и застаде на њима с изразом усилјене стрпљивости: муж је био неизмењив, непоправљив у неодољивом и неодмереном фамилијаризовању с особљем и послугом, па и с децом и животињама. Свакако ће он и Марију брзо смирити, као што се после два-три минута разговора зближавао с надничаром на њиви, или као што су му трчала у наручје деца чим би им прозборно, а пси к руци пре него би им и махнуо.

И збиља, Марија се окрену к њему и зајеца, испустивши тањир у ванглу и вадећи из ње руке с којих је на штедњак шврћећи капала

масна вода. „Не жалим ја њега – он је своје опослио. Жалим дику и надање наше...”

Стеван је узео за неосушене шаке. „Заиста је лепо и племенито што га жалиш: то је заслужио и јунаштом и оним што је значио за твој завичај. Али, Маро, ни он се не би обрадовао твојим сузама – такав човек се жали тиме што га спомињу и што се угледају на њега. Како си лепо рекла: он је своје опослио! А чујем да има жену и децу и родбину – имаће га ко оплакати.”

Марију тргоше и примирише господинове руке, можда више него његове речи. Она притрча столу и пружи Стевану салвету, раширивши је једним махом. „Опростите, господине! Ваше руке! Убришите руке. А дабогда се сјеме затрло ономе ко је убио Булата – ко био да био!” „Тако, тако”, смиривао ју је Стеван бришући руке, док је она, већ осмехнута, брисала лице кешелом.

„Вечерајте ти и Инга”, добаши Елза из ходничке таме. „Не мораш осгаде да чекаш, него се одмори.” „Јако је, госпођо, за умор – млада сам и навикла. Него, изишла бих ноћас у варош, да и ја нешто чујем.”

Госпођа Елза јој не одговори – или зато што је не разабра, већ кренувши ка кућњем излазу, или зато што је негодовала противу њеног ноћног излажења, које јој вечерас није могла замерити чак и кад не би због тога дошло до трвења с мужем. Међутим, Стеван, заставши на излазу из кухиње, жмигањем очију и шалатом повуче девојку у тобожњу заверу противу господарнице: „Изиђи, разуме се. Треба понешто чинити и да сви знају.”

Ступивши на праг, Стеван затече Елзу загладану у брда узлебдела у сребрнастој плавети, под којима се налазио средњовековни манастир.

Изједен временом, искрзан од небриге и потавнео од паљевина, манастир се једва и дању назирао, сем у пролећном зеленилу. Сада се сасвим изгубио у смеси сурих брегова и месечине и Елза примети ожалашћено: „А мој манастир ишчезао – нисам дочекала све што сам вечерас изгледала.” „Он је предалеко – читав километар. Једва би се видео да је од белог мермера. Но нек те то не секира – чека те он спреман да клекнеш. Али, видим, ниси узела мантил – биће ти хладно само у хаљини.” „Надала сам се”, с намерном прекорношћу рече она и даље загладана, „да нећеш заборавити да ми га додаш.” „А ја сам ноћас, видиш и сама, сав растурен – и свој сам заборавио.”

Стеван се вратио да с цивилука на дну степеница узме женин и свој мантил, а Елза остаде исто онако загладана, са шакама завученим под пазуха...

Стеван Угринов није држао до Бога, ако се под тим не подразумевају вечни закони по којима се јавља живот и крећу и уобличују и сазвежђа и најмање честиче. Но то му није смегало да слави крсно име својих предака, а још мање да се придржава култних радњи које је закон наметао судској процедури. Ни Елза није држала до обреда,

а њен католицизам, попут њеног аустријанства, постао је одређенији тек од њиховог доласка у Дабар, као један од видова њеног несташања са средином, утолико самосвеснијег уколико се старост неумољивије примичала и наметала коначна одређивања.

Заједница супруга Угринов била је чак и пунија услед тих разлика и услед мужевљеве склоности к апстрактном и моралистичком резонувању, а женином смислу за стварно и поступно. Чак су имена деце усаглашена: и он и она су желели да у међусобним односима потисну националне различитости и старијим кћерима су дали библијска имена, али када се родио син – она је настојала да му дадну неко традиционално српско име, а он јој је узвратио давањем германског имена најмлађој кћери.

Тако су се и у њиховом односу према манастиру крај Дабра, ка коме су их најчешће одводиле њихове шетње, испољавале разлике и усклађивања. Њега је привлачио положај манастира – на заподинаку под сисастим шумнатим брегом, над ускључалим леденим вредима и крај безводне клисуре кроз коју су непрестано струјали ветрови, а исто тако и изглед и историја здања – задужбине синовца Немањиног, зидане у рустикалном византијском стилу, разаране и паљене кроз буне и ратове, а обнављане с домовима и колевкама. Елза је, пак, била привучена, чак запањена непосредношћу и ненаметљивошћу манастира, које није доживела ни у једној другој богомољи, а које су – бар тако је она држала – потицале како из његове незамисливе огољености и сиромаштва, тако и из материјала којим је грађен – цигле, сике и креча.

Првобитно не много већи од данашњих сеоских цркава, манастир је каснијим дозирањем, изазваним нарасталим потребама епископије, незграпно издужен. Али задњи, првобитни део, издигнут над самим обронком, није се тиме дао нагрдити – као што се ни остварења идеја не подају временима и практичним нуждама. За супруге Угринов, дакако за свако на друкчији начин – дабарски манастир је био оно што јесте једино тим својим делом.

Време је манастир и осиромашило: једино је још поседовао ледине око себе и на једној од њих невелик шљивик, запарложен и проређен, који је можда некад био угледно добро, а сада остављао утисак небриге и пропадања и био поприште преганања зловољног игумана Милентија и дечурлије која су крада воће. Негдашњи конач, који је био и прва школа у крају, спаљен је у најезди и буни пре педесетак година, а будући су се просветни и други центри померили – његови оголели раздробљени зидови су остали као спомен људског дивљања и немара. Старост и запуштеност манастира појачавала је и повређивала новцата бела чатмара испред њега, укопана задњим делом у брег, у којој су пребивали игуман и калуђер, а могао је за нужду и редак гост да преноћи.

Али потпуно, потресно сиромаштво откривало се тек изнутра, у самом манастиру. Иконостас од фарбане чамовине – правио је

столар без много знања и са још мање укуса – са иконама несразмерних величина и уличаних ликова – све одреда јефтине картонске литографије, какве су се могле купити код сваког стаклоресца или на ком било вашару. Тај иконостас, грађен на брзину и срачунат да потраје до бољих дана, који нису долазили ни имали изгледа да дођу, најпуније је истицао не само осиромашеност него и ненакнадиво пустошење манастира. Фреске, којима су зидови били писани већ од 13. столећа, биле су не само нагрђене непрменом и пожаром, него је и сва њихова подлога била обијена и сљуштена све до голог камена – преостали су овде-онде искидни светитељских одежди, окрвци архангелских мачева и копаља, а у припрати и једно ведро и утешно око на раздртом левом образу анђела. Простор који су неимари и живописци отели од равнодушног и људљивог бескраја и учинили живим и схватљивим сузио се и стврдно у хладни и непомични сумрак, обзидан искеженим, сурим и неједнаким камењем. Патос, махом од некаквог модрикавог четвртастог камена, излоканог стољетним ходањем и клечањем, својим неравнинама и разбијеношћу и уменима камена друкчије тврдоће и боје, коначно је затварао опустошену лепоту лишену намена и облика.

Али храм је и деловао баш том горком опустошеношћу и несрећом: као да и није био разаран, него као да су га градили људи из неких прадавних, незамисливих времена, лишени сваке друге мисли и циља сем да уобличи стедиште око онога што им је било, или им се чинило заједничким – силе које су им одредиле долазак на свет, боравак у свету и одлазак из света. Разарање је учинило манастир изнутра ванвременим, скоро ванљудским – претрајала је његова бит упрок мржњи и немару, кугама и најездама. Па и у другоме је он био пуст и самотан: сем за време богослужења, нису пољене свеће и кандила, нити се ту бавили игуман и калуђер, махом заузети око имања и обиласка паштве. То недостајање посредника, живог или сликаног, и тај непосредни додир с каменом као тек изишлим из зидаревих руку и с мишљу неимаревом окамењеном у сводовима – то је било оно што је привлачило госпођу Елзу и нагонило је да клекне чим уђе у здање. Јер људи су се и сада ту обраћали вечности у себи, као и кад су почели да одгонетају свет и своју судбину и да им се супротстављају. Остајала би, тако поклекла и у немој непомићности, минут-два, каткада и десетак минута, док би је муж чекао напољу, стрпљивији него што се правио и смишљајући пошалицу на рачун њене побожности...

Вративши се са женским мантилом, раширеним да се она увуче у њега, Стеван је затече с рукама сложеним на појасу, још увек загладану у сребром узаврела брда. Иако њене руке не беху сложене као у молитви – то га ипак подсети на њена љутљива мољења у манастиру. „Видиш“, подругну се он, „можеш се молити у замишљеном као и у стварном манастиру.“ „Нисам се молила“, одврати она

као да не примети његову подругљивост, увлачећи руке у мантил и при том се мазно ослањајући на њега. „Размишљала сам.“

Застали су на углу куће, као и увек кад су излазили ноћу. Јер Елза није волела да иде кроз мрачни воћњак, а Стеван се надао, у инат, да ће се она бар једном предомислити. „О чему си размишљала – ако то у овако непобожном расположењу смем да знам?“ „Па тако, ни о чему одређеном – о нашем стању, о томе зашто су људи зли...“ „Вечне, бесмислене теме! Оне се најчешће јављају на месечини – то баш потврђује њихову обичност. А занимљиво је да се нико никада не упита зашто су људи добри!“ „То долази, мислим, отуда што су људи саздани против зла!“ „Људи нису саздани ни због чега – једноставно постоје. А зло и добро расту из истог корена.“ „Никада то нисам могла да прихватим: за мене су од искона подвојени, иако не оспоравам...“

„Али кренимо, већ једном“, прекиде је муж и, узевши је за руку, повуче је око куће, ка пролазу изнад гимназије куда би она свакојако пошла. Спогичући се малко, она добаци: „А Марији си сигурно дозволио да ноћас изиђе?“ „То је њено право.“ „Разуме се! Али то уноси неред у кућу – и деца су се прилично распустила. Она је непојмљиво тврдоглава у наслеђеним гледањима. Ти би могао на њу да утичеш. Јеси ли је чуо? Она у ствари мисли да Будата треба осветити!“

Кућа, коју су обилазили, била је на изгледном и погодном месту: ни двеста метара од реке, на благој и ниској терасици на којој је грађен и горњи део града. Никаких кућа није било у непосредној близини – сем гимназије и подаље испод ње једноличних камених касарни, зиданих у турско време, а тик изнад ње двеју четворособних партерних зграда, у којима су биле турске школе – мектеби, а сада виши разреди гимназије. Кућа је била својина имућних занатлија Тоска, Цинцара, а подигли су је уочи задњег рата с Турском, када је и у турске градове продирао европски начин грађења. Потавнела ћерамича и пепељаста боја трошне цигле – јер кућа није била омалтерисана, било што су мајстори тако смислили по угледу на Европу, било што се турском команданту журило да се што пре у њу усели – чинили су кућу много старијом. Али изнутра је била светла и угодна, једноставно и подесно распоређена. На спрату су биле четири собе, у којима су Угринови спавали, а деца и учила и боравила. У двема приземним просторијама биле су девојачка соба и кухиња с леве, а с десне стране остава и повећа одаја, коју су Угринови уредили као салон и трпезарију.

Вушкајући и даље жену, Стеван започе да јој објашњава због чега је Маријина жудња за осветом Будата схватљива и чак неизбежна: „Јер треба да знаш, ту леже столећа наталожене мржње, покоља и одмазда. Марији је непојмљиво да Будат може погинути до од руке муслиманске. То мисле сви сељаци, ако не и сви православни! Желе да тако буде – као да друкчије не може ни да буде!“

Али Елза је, заставши пред кућом, осматрала замрачене прозоре на спрату и шапутала као за себе: „Боже мој, муку ћемо с Ингом имати! Већ јој је шеснаест година, а сва је као да је у првом пубертету... Инга, Инга, шта радиш, забога милога, у мраку?” зазва она усињено срдитим гласом, док је Стеван разглабао: „То мене и доводи у деликатан положај! Нисам ти то одмах ни рекао: муслимани су се већ позатварали у куће! Код мене су у суду били муфтија и муслимански првак Спацић. Пре тога су били код начелника Церовића – нису изгледали баш задовољни тамошњим пријемом. Кажу ми: Представљате закон, ваше заузимање као јабанца, личности непристрасне...” „Инга, Инга, зашто се не одзиваш?”

На прозору се помоли неразговорна главица, протресавши као да забације косу уназад и испустивши звонак глас, у коме су се прелитали опирање и молећивост: „Па не могу пре, мама, забога! Док сам устала...” „Опет лежиш и сањариш?” „Они не схватају”, настављао је Угринов, „да у мојим рукама није ни власт, ни нека организација. Сем тога, српски мрачњаци ће најпре на зуб узети баш мене – јабанца, уз то Србина...” „Не, играла сам се с Фификом”, бранио се звонки, млади глас с прозора. „Немој да ме лажеш! Фифи лежи као и ти, крај твојих ногу. Иди код Марије и вечерај, па узми нешто учи!” „Добро, мама”, одврати већ једноличнији глас, упадљиво раздвојивши прву реч на слоге, да тиме нагласи нерадо покоравње.

„Иди ти напред – знаш да сам ја ноћу као слепа! На бризи сам због ње: већ је велика, а понаша се као дерле!” искали Елза љутњу на мужа. „Ја мислим да ти увеличаваш проблеме. Тако је било и с Естером, па ипак ће се све добро свршити.” „А сад ће јој Марија накљукати главу с том погибијом, с осветама и крвопролићима... Али због чега би то узнемирало нашу децу? Она нити о свему томе ишта знају нити разумеју! Чак ни ја не схватам...” „Али то је као зараза, као пијанство! И наша деца већ живе с тим народом...”

Стигавши до мостића на јазу, који је извирао негде у граду и протицао испред куће и иза гимназије и касарни, Стеван причека жену и узе је за руку, да се не би спотакла на врљикама. „Не могу да схватим – у земљи у којој постоји власт, закони...” поче она, опирајући се на његову руку више него што је морала. Угринов је прекиде, испустивши њену руку: „Али ту је сва власт у рукама православних и њихових националистичких странки! И она и закони су такорекућ од јуче... Овде се до јуче опстајало очајничким побунама и истребљивачким најездама.” „Али у Европи, код нас у Аустрији...” „Да, ви сте већ иживели верски вид ратовања. Али немачко апсолутизовање државе, здружено с фанатичном влашћу...” „Ах, ти мој невернице у просвећеност...”

Већ су били приспели на пошљунчано школско двориште, изнад горњег мектеба – река зашуме изблиза, а у даљини сингу љуспама митског гмаза који се вукао између беличастих шљункови-

тих обала. Елза узме мужа под руку и застане, прибијајући се уз њега. „Зашто причамо о томе? Месечина је. Сами смо. Ми двоје. Знаш, док сам гледала к манастиру и размишљала, осећала сам ужасну празнину што ниси узга ме и што не можеш да се уживиш са мном у то наслућивање властите пролазности и – немој да ми се смејеш – властите вечности. Тиштало ме је што ће то моје осећање, те моје мисли без твог суделовања остати самотни и заувек утиснути у простор, у брда и наслућени манастир.” „Све то иде уз месечину!” „Одоле Угринов да се насмеје, милујући женину шаку на својој мишици. „Нешто слично се и мени често догађало у затвору: мислим, мислим и опајам себе опредмеченим, делом стварности. Тада сам бивао на ивици лудила. Али иза тога су се, махом, у мени и уобличавала сазнања – ако сам успео да нешто сазнам... Тада се у мени и сложила мисао да су људи подједнако склони добру и злу – из нужности у умирању за илузије.”

Елза га благо повуче напред: „Не волим, ноћас, кад говориш тако. Хајдемо на реку – зове нас! И страх ме, не знам зашто.” „Немамо разлога да се плашимо, мада су измилели свакојаки насилници, шићарије и крволоци: насиље у име идеје је необуздано и непогрешиво. Али за нас држе да смо на њиховој страни.”

„Бути, драги, молим те!” с потресним нестрпљењем рече Елза, прибијајући се уз мужа зимоморно и податљиво. Али он већ беше ућутао. Јер беху прешли цесту која је водила од вароши ка гимназији, а пред касарном се рачвала ка селима и ка мосту преко Љума и приградском насељу Хамамама. Из плавкастог комешања, из мекота дугова и врбака и чедне белине спрудова излуче се река и дочека их веселим сјајем пољубаца о засечену садрену обалу, тик испод њихових ногу. Брда су се истопила у светлој плавети и, из сећања и стигнутих измаглица, наговештавали су се једино Хамама тамним воћњацима, на супротној обали испод повијарца спузлог из нестварних висина, с мрком крстом турске гврђаве на њеном врху. Све је било недогледно и непојамно, сем реке, живе и миле и тако стварне испод њихових ногу, премда је и она извирила из бескраја и губила се пониже, у сенкама посребрених чађавих врба. Стварни и блиски су били и јабланови уз ушће потока који се, нечујан и светломрцав, испод њих утапао у пљескање реке: с корењем у благу и црној води, стабла су се врховима губила у блештавој модрини, дошптавајући се међу собом и с бесконачношћу: и – тако се Елзи причињавало, желела је да тако буде – с њима двома на обали. Као да је Елза све ово већ једном доживела – на Ину или некој непознатој реци, са Стеваном или ко зна с ким, или прочитала у некој књизи, па се из сећања, неким необјашњивим начином, сад спајало с реалношћу.

Елза се окрете и погледа у свога мужа, који је гледао некуд преко реке, дугуљастог лица неразговорног у сенци и високог чела отврдог од месечине: „Остави, Штеф, бриге! Знаш шта мислиш, знам све. Зашто ме не пољубиш?” „Али...” одврати он неодређено, надно-

сећи се над њу мраком очију и бора око танких усана. „Зар не би могао неко наићи?“ „Па, ми смо муж и жена.“ „Али, ми смо престари за љубавање по цестима и парковима.“ „Ако је то теби такав проблем, ако се око тога морамо погађати онда...“

Он је благо обухвати око струка и она заборави шта је хтела да каже. Његово лице је било у сенци и кад јој се примаче учини јој се – саживљеној с неодређеношћу предела, с реком и јаблановима – туђе и незнано. Она склопи очи, разлиставајући и напупљујући усне – и сада је, као и кад је била девојка, брижљиво припремала пољупце и неговала вештину љубљења. И чим њене усне осетише његове – она их препозна, премда хладњикаве и сустегнуте, и упи се у њих, грлећи га нестрпљиво око врата.

Али он је одвоји од себе пре него им се усне сасвим стопише. „Могли бисмо већ кренути к вароши! Колико ли је сати?“ „Девет, пола десет. А зар је то важно, сада?“ „Па и јесте: тамо, у хотелу, тамо се скупљају, већају... Ја те схватам и ја тебе желим, али... Не знам ни сам шта ми је – можда, можда је то од чекања, од зебње, од овакве ноћи!“

Били су полуокренути к месецу и његово лице засветле зна-ном, али заносном сусретљивошћу. Он обухвати левом руком њена рамена и благо повуче ивицом засењеног обронка, путљагом покрај цесте чија је прашина, смешана са сребром месечине, добила боју тек испраног злата. Цеста је све до раскршћа и првих градских кућа водила упоредо с воћњаком крај њихове куће и он је, када их изнад мектеба задухну сеновита воћњачка тмина, прихвати око струка, покушавајући да је тамо скрене. Али она се одвоји с нежном и подсмешљивом упорношћу, знајући да је он неће присиљавати, занет собом – погибијом, узбуном, збивањима у хотелу...

3.

Упознали су се на журу код њене рођаке. Он је био у трећој години студија, а она у седмом разреду гимназије – он довољно израстао да глуми искусног мушкарца, а она, премда оједрала, још толико младодика да се успешно скривала иза шипаричке безазлности. А будући ниједно није играло – он је то сматрао бежањем у доколицу, а она је желела прикрити да слабо игра – рођака их је сместила у угао да, особењаци, једно другом досађују.

Из тог првог сусрета Елзи је остало у сећању како су се између његових усана док је причао – а причао је веома живо, али је заборавила о чему – хватале танке, клобучаве скрамце пљувачке, које су га чиниле дечаком, а у њој изазивале неко умилно, скоро магеринско сажалење. И још по нечему је памтила тај сусрет: он јој је испричао да има вереницу – Јулију – у завичају, из чега је извела закључак да је отворен, али и да у односима с њим не би требало да

рачуна ни на шта више од необавезног забављања. Показао јој је, као ненамерно, Јулијину фотографију: витка девојка у белој хаљини, веома тамних и крупних очију на ситном и округлом лицу, гледала је право и продорно и извештачено покушавала, на степеницама са стубом и вазном, да отвори сунцобран. Мада никала није видела ни њу нити икакву другу њену фотографију, код Елзе се већ тада зачео о њој утисак, који је његово касније причање доградило, као о жени лепој, сграсној и духовитој – доиста је била образована, мада није завршила никакву вишу школу, будући није ни намеравала да се запошљава и живи од плате. Све су то била својства због којих је Елза, и доцније а немоли тада, трпела, неуверена да је дорасла Јулији. Касније, кад се зближила са Стеваном, причао јој је да га је већ у том првом сусрету с њом привукла наклона, али промишљена пажљивост с којом га је слушала, као да је хтела рећи: Ми бисмо се, наслућујем, у свему добро слагали, али сваки корак треба најпре добро проценити и испитати. И гај Стеванов утисак о њој постао је, временом, део њеног властитог сећања о првом сусрету.

Нису се срели, после тога, читава два месеца и њему би се већ био замео траг у њеном сећању да је није рођака при честим сусретима задиркивала, навешћујући да ће јој уприличити нов сусрет с туђинцем који заводи девојке повученошћу и отвореношћу. Рођака је, при томе, додавала да је он, додуше, верен, али да се и ради једино о необавезном забављању, а Елза се цриклањала с глумљеном сти-дљивошћу, прећуткујући његово вереништво, а да ни сама није знала због чега. Срели су се на концерту – опет у присуству неизбежне рођаке, али која их је, за време паузе, с подсмешљивом предсретљивошћу оставила саме – и наједном су се распричали као да се одавно и блиско знају, договоривши се помадо већ из враголања, да изиграју рођаку и нађу се без њеног знања после концерта.

Елза је била из породице ситних трговаца. Родитељи су јој помрли кад јој је било тринаест година и од ближе родбине једино је имала млађу сестру, коју је у ствари и подигла и школовала, штедљиво трошећи рентиту од наслеђене кућине с радњом: није, дакле, имала обавеза ни према коме, нити је имала коме да полаже рачуна о свом понашању. Па ипак ју је, у том првом сусрету насамом с њим, спопала зебња и чак несигурност у понашању, нарочито у узвраћању на његове као случајне додире, док су шетали оснеженим стазама парка. Имала је она до тада много срдачнијих зближавања, па и ближих телесних додира. Али то су била ђачка заљубљивања и радознала љубакања, а ово је био први, већ зрео и озбиљан мушкарац, који је мање настојао да јој се допадне него да је схвати. Решила је да не избегава његове додире и лака придржавања да не би поклизнула, али и да на њих не узвраћа – да све прима као случајност и љубазност.

Све је текло добро – успевала је да контролише сваки покрет и сваку реч, поступно су се уцознавали и као ненамерно зближавали.

Али, на крају, дошао је тренутак неочекиваног искушења, у коме се пребрзо и – како јој се учинило непромишљено – подала спонтаном пориву.

Било се већ добро смрачило и Стеван је хтео да је испрати до куће. Али она је смислила да му, бар у први мах, омете сусрет с њеним сиромаштвом – њена кућица није била много боља од приземљаша из радничких предграђа, зиданих у јагми за рентом и у нужди да се нађе заклон од невремена. Изговарајући се да мора још да сврати код неких рођака, зауставила се у слабо осветљеној и врлетној улици на десној обали Дунава, подаље од свог пребивалишта, како би избегла и радозналост знанаца.

Узрујала се, најпре, због тога што му је допустила да јој задржи руку мало дуже него што јој се чинило мудрим. – Зашто сте истргли руку? – упитао је он озлојеђен. – Па, треба већ да идем – неодређено је одговорила она – А шта, да сам покушао да вас пољубим? – засипао ју је он, помало огорчен. – Зар то треба питати? – узвратила му је и – понета више пркосом него жељом – пропела се на прсте, у забуну и хитрини домашила уснама његову браду, па, у истом тренутку посрамљена, побегла уз улицу што је брже могла, не обазревши се на његове узбуђене позиве.

Ипак је брзо и – како јој се чинило – олако заспала. Али се пробудила усред ноћи и тада су почеле да је море пониженост и недоумиша. Открила се друкчијом него што јесте, него што је намеравала да буде: шта тај човек може да мисли о њој него да је ветропирка, или чак развратница? Али можда је и поступила добро – изразила му жељу у суштини безазлену, као што чине шинпариче. Али најтеже јој је падало што јој се такав поступак омакао а да га није пре тога смислила и одвагнула. Било је неслућене привлачности у том отвореном, а ипак спутаном младићу из народа још напаланом поезијом древних митова. Надала се, а и прибојавала, да га неће тако скоро сусрести – да бар покуша објаснити му наглост свога поступка.

Али он ју је већ сутрадан сачекао пред школом и пришао јој чим се осамила. Навалио је одмах, али с лоше скривеним нестрпљењем, да се нађу већ тога дана, а она је, одмеривши његову успамљеност, решила да прећути све оно што је била смислила у оправдавање свог синоћњег поступка. Али да би му разбила представу о себи као о лакоумној, раскалашној девојци, одгодила је тражени састанак за сутрадан, изговарајући се заузетосту, умногоне истинитом, школским задаћама и бригом о кући и сестри.

Сутрадан је он био мање понесен – у његовим речима и држању опајали су се безвољност и сустегнутост. Домишљала се, а он није одолео да јој саопшти, како је у међувремену посумњао у разлоге због којих је јуче састанак одгодила. Истински разлози су – рекао јој је – у томе што желите да изгледате неистраственији него што јесте и да одгађањима разјарујете моје жудње. А ја сам држао да ме онај

ваш спонтани пољубац обавезује да вас што пре потражим – дошао бих већ рано ујутру да сам знао где станујете, не бих ли вам помогао да се извучете из ненужне постижености и подређености. – Очито, од њега је било тешко ма шта сакрити и најбољи начин да га одобрвољим и привуче – а већ је признавала себи да није равнодушна према њему – био је у искренности или у шаљивом полупризнању властите кривице. И као још важније откривало се да њега више обавезују њена жртвовања него властита дугови. – Немојте бити баш таква пепидлака! – рекла је, смејући се и дупнувши га прстима по шаши. – То је много сложеније: ја још и не знам шта је љубав, а већ сам се залетела да вас пољубим!

То је пробило његове оклопе – стварне и измишљене, и он је почео да је храбри и разгрева својим заносом, изазваним баш онаквим – испретним и ненамерним, њеним пољупцем. Били су већ толико зближени заморним, али и полетним доказивањима и разuverавањима да ју је он, на растанку, не двоумећи се, нежно обујмио око струка и врата и снажно се упио у њена уста једним од оних пољубана који, бришући околину и небо, постају читав свет, безмеран у слаткој обезумљености. Ипак је, узвраћајући му сустегнутим, али омекшалим уснама, неоипијеним крајичком свести помислила: А да ли се он, сада, сећа Јулије? Да ли се пита у какав га однос према њој доводи ово, макар необавезно зближавање са мном?

А он се сећао и нитао, макар што Јулију није спомињао. Она је то опајала по његовим немирима и бригама, утолико јачим уколико се с њом више зближавао. Веома лако, безразложно би се срдио на њу, да би је после неколико часова нестрпљивије тражио и жељније љубио – као да је хтео да у љубави с њом нађе склоништа од немновности. Јер Јулија није била једино лепа и угледна велепоседничка миражика, него и сан и искупљење његовог оца, несрећног бонвиваиа који је у Пешти, Бечу и Паризу списао имовину и углед, па доконао да синовљевом женидбом поврати н једно и друго. Иза те веридбе стајао је читав сплет веза и утнцаја, наслеђених навика и гледања, могућности и нада. Па и нешто више од тога – продужетак лозе и властитог постојања у свом народу и свом сталежу.

Поврх свега, он о Јулији није могао, а није ни хтео да каже ништа лоше, па ни да је не воли. Напротив, Елза је опајала, из избегавања да је помиње, њено присуство у њему: у Јулији је он волео своју младост и своје порекло, интелектуалну сродност и, свакако, незаборавни први занос чарима и телом жене. Једном је рекао: Јулија је и добра и лепа, али можда превише умна и самосвојна: често ми се чини да треба да се оженим угледом, имањем, памећу, чак и историјом, а не женом.

Елза се осећала – чак и многе године доцније, пошто се њихов брак учврстио и она изродила децу – некадром и обезвређеном при самој помисли на ту жену. И већ у почетку је закључила, прозревши природу односа Стеван-Јулија, да ће бити најмудрије ако је никад не

помиње, него се поступно смешта у његовим смоцијама и навикама, пружајући му оно чиме је једино поуздано располагао – ненаметљиву оданост и мајко спору, али постојану сензуалност тела разбујалог и свесног својих жудњи и својих моћи. Уосталом, није могла избећи да не буде и девојка свога времена – да воли и буде пољена чак и без сигурних брачних изгледа, ризикујући да при том изгуби нешто од доброг гласа, али и стекне нова искуства и наслућене радости. Јер се примицао крај столећа. Европа и Аустрија су се вртеле у заносу мира и просперитета и Штраусових валцера, уверене да су доспеле на степеник с којег су разум и наука кадри да савладају стихије зла и мењају и саму људску природу, а жене су, мада још закопчане до гуше и оклопљене фишбајним и патријархалним гледањима, размицале стеге духа и тела – тражиле право гласа, одлазиле на плаже и освајале фабрике и канцеларије.

Елза и Стеван су се налазили све чешће и остajали заједно све дуже – његове речи, усне и руке постале су свакодневна нестрпљива, страсна навика њеног ума и њеног тела. Свет сласти и миловања, увек нов и неомеђених облика и размера, мамио ју је у своје вртлоге брже и опасније него што је замисљала. Јер мада се већ била помирила с нуждом да једног дана доживи љубав до краја, сваки љубавни корак у односима с овим компликованим и својеглавим странцем имао је дражи и смисла једино ако га је и обавезивао, а самим тим и продубљивао и учвршћивао њихове везе.

Избегавала је, међутим, да га посети у његовом стану, колико из наслеђеног предубеђења да девојка која оде момку у собу не може ништа ни да му одбије, толико и због тога што се плашила да га не огорчи и отуђи ускраћујући му оно за шта њихов однос није сматрала сазрелим. Али њене жеље су ишле испред њених прорачуна и његовог обавезивања: убрзо, љубакајући се по капијама и мрачним улицима, те жеље досегоше заносе утолико несносније што су хрлили к неслутаном наслађивању. То у њих унесе немире и озлојеђености. Он је своја незадовољства испољавао оштро и отворено, док се она суздржавала, ипак задовољна с оним што су већ имали. Једне вечери, на растанку пред њеном кућом, он је огорченије него дотад упита: – Зар се, збиља, бојиш да бих ти ја могао учинити макар шта рђаво у мом стану? – И она спремно одврати: – О, не, ја знам да ми ти намерно не би учинио ништа што не би могла да ти пружим, не ради тога што те не волим, него... што би те оптеретило и обавезивало.

И када он идући пут поче да је наговара, она пође, претећи прстом: – Али обећај да неш бити добар! – Узвратио јој је, одушевљено је запревши: – Ти си дивна, дивна, дивна! – Изнајмио је прве кочије на које су наишли и обухватајући је на сомотном седишту око струка, запљуснуо је таласима врелог даха: – Али не, збиља, нећу ни покушати да ти учиним ништа што не би желела. – Већ уплашена и кајући се што је попустила, али и чврста да одоли превременим

искушењима, одвратила је, чврсто га обухватајући шакама око бутине: – Драги треба да чиниш оно због чега се ни једно никада нећемо покајати.

Покушала је – кад су приспели код њега – да разгледањем ствари и околине одврати и његову и своју пажњу од неочекиване навале страсти. Али је, скоро обезумљеној стапањем свог даха с његовим, стварни свет постао неважан и нестваран, а она сама се, упркос појачаној будности и опрезности, осетила срећна што је женка, што је кадра не само да узвраћа, него и да изумева љубавне нежности и да намамљује у њих: као да је збиља било нечег тачног у оном предубеђењу да девојка не може ништа да одбије момку када већ пристане да дође у његов стан: није се бранила кад је почео да је свлачи. Јер он је то чинио нежно и поступно, не прелазећи оно што је држала дозрелим.

А када јој је у постељи, обухватајући загрљајем њено тело у читавој дужини и пуноћи, прошаптао: – Отказао сам веридбу! – она му је, хутке, узвратила загрљајем читавог свог бића – удова, усана, утробе, жеља и помисли...

Кад су изишли из његовог стана, задивили су је блештање сунца, жуборење сливника и влажни дах пролећа из невидљивих, далеких брда: била је заборавила да је недеља и да су се, неуобичајено, нашли изјутра. Све се, непредвидљиво, у међувремену изменило. Али ни она више није била иста, мада су промене у спољњем свету својим неочекиваним одударењем, чиниле њена преживљавања потреснијим и учљивијим: постала је љубавница, иако је смишљала да буде супруга.

Али док су се у ној, недељама и месецима после тога, разлиставале тек окушане насладе, он је морао да одолева притисцима оца и веренице. Отац га је позвао депешом у завичај, али кад се Стеван изговорио испитима, он заједно с Јулијом дојури у Беч. Да би их се отарасно, а и смућен очевим јадиковкама и Јулијиним сузама, Стеван се приклони одгајању коначног решења, утолико пре што и није имао намеру да се жени пре завршетка студија и регулисања војне обавезе. Отац и Јулија отпутоваше, ипак обузети надањима да ће га проћи занос према шапској мадограђанки. Јер обоје радо повероваше да се ради о томе, када им Стеван саопшти да се ни на шта према Елзи није обавезао. Ни Елза није била незадовољна таквим расплићањем: било је очито да је Стевану љубав с њом пробудила пригушену сазнање да Јулија није жена с којом би могао живот да проживи.

Ипак је њихова љубав, тада, пролазила кроз кошмар страсти и немира: зарањали су у уживања која су изаживала и мисли и тело, срећни што бар тамо могу побећи од безизгледне јаве и властитих неодлучности. Не помињући Јулију и не захтевајући од њега ништа, Елза га је позивала и примамљивала с нежном безбрижношћу и подавала му се с грозничавим заносом – њена лукава промишљеност постала је вид њене страсти и њене љубави.

Примицао се и крај школске године – Стеван је био обећао оцу и Јулији да ће о распусту доћи у завичај, и то је уносило још разорније узнемирење и још живљу незаситост. Али уочи поласка Стеван се рано изјутра обреће у Елзином стану и са сугестивним поносом јој саопшти да је малочас послао оцу и Јулији писма, написана преконоћ, у којима им је јављао да неће доћи, да веридбу коначно раскида и да им је узалудно да га траже у Бечу, јер да ће колико сутра отпутовати на дужи одмор у планине.

– Ићи ћемо заједно – закључио је седајући крај ње на кревет – негде где нас нико не зна. Узела га је за руке и тихо заплакала – први пут откад су се упознали, не зазирући ни од свог поноса ни од млађе сестре, која се повукла да спреми доручак. – Врло мало сам спавао – настављао је он, ношен ненадним открићем властите одлучности и довитљивости. – Зашто ме не би примила код тебе... – Елзи је било нелагодно од сестре, али није могла да га одбије у таквом тренутку. А легање с њим у постељу њених родитеља имало је за њу и више, скоро мистично значење: коначно се усељавао у њен дом, у њено постојање. Касније, ширећи недра и крило да би га примила, шапутала је занета захвалношћу и страхњу: Умрећу ти, драги, од сласти, од среће што сам твоја!

Али отац и Јулија се нису предавали: још читаву годину је трајало убеђивање преписком, а отац је и поново долазио. Идућег пролећа Елза заврши гимназију, а о јесени примети трудноћу. Одмах су се венчали, иако се Стеван још не беше запослио, и стеснили се у Елзином родитељском станчићу, заједно с њеном сестром. Елзи се изјалови жеља да заврши универзитет: кућа, муж и деца обузимали су је све потпуније безбројем ситних, али неотклоњивих старања и послова. Ипак су живели задовољно, мешајући бриге и оскудице с радостима и надањима.

Али живот ускоро показа и своју другу страну: напунивши другу годину, тек наслутивши свет и украсивши у свом оцу нову, неслућену љубав – умре од шарлаха првенац Марко... Био је, опет, невидљиви, ненадани почетак пролећа: низ сливнике су гргориле отошине и сунце је блештало безбрижно на куполама, на влажном грању кестенова и лицама незнатних, безизразних пролазника, док су дечака с групациом знанаца пратили врема раки – занавек изривеној у памћењу, у живљењу њиховом. Растрзана између неверице и очигледности синовљеве смрти, Елза се последњом снагом и замраченим крајичцима свести, онирући се на мужевљеву руку, присећала његовог очајања и бола и своје обавезе да га подржи и утеши: Буди бар ти јак... ради љубави из које се родио и у којој никада неће умрети!...

Желеда је да поново, што пре роди дечака – да обрадује Стевана наследником, да омелеми рану за Марком. А и да ућутка и обезбужи Стевановог оца који се, осиромашен, огорчен и болестан, настанио у њихову оскудицу да би се лечио у Бечу и својом хладном, немом

коректношћу откривао да мрзи снаху, сматрајући је кривцем синовљевог и властитог сиромаштва и баксузнициом која ће угасити дозу његову. Јер после Марка су се родиле кћери – Естера и Рута. Требало је чекати осам година док се родио други син – Срба. Али Стеванов отац није ту радост дочекао – ако би и њу могао да прими непомућену од Елзе: умро је изненада, за време њене трудноће и на њеним рукама. Заједнички живот с њим био је мучан, не толико због његових предословних и навика, колико због хуљивости и сумњичавости. С његовом смрћу је пресушило врело свакодневних гложења с мужем и властитих кидана. Па ипак је заплакала док су га спуштали у раку – то је била дужност добре супруге и део живота, њеног и Стевановог.

Изгледало је, потом да је њихов живот коначно нашао своје обале и потекао ка спокојним ширинама. Али дошли су рат и Стеваново хапшење и морало се много шта започети...

Настављајући, раздвојени, ка граду Стеван пређе с њене леве стране и пребаци јој руку преко рамена, увукавши шаку између њене крагне и врата – и Елза је имала кратку, модерну фризуру, иако јој је пелељава коса већ била прогрушана и повенула. Тако је чинио у давним временима, пре него су се венчали. И мада је помислила да је тај његов неочекивани, већ заборављени покрет израз настојања да њу умири и ублажи – она приклони главу к његовом рамену, ганута до суза: „Нисам имала представу о старости: она није губитак жеље, него моћију. Срећом, удвоје се ипак лакше, природније стари.“ „Зашто о томе, кад страст – шта је она него младост – још гори у нама?“ „А боље и о томе, него...“

Она не заврши, јер јој је било нелагодно, чак непријатно ако се покрене тек запретано причање о Булатовљевој погибији и недаћама из ње навешћеним, а и Стеванова рука се трже и укочи на њеној крагни, заборавивши на њен врат и на властиту пробуђену нежност. „Да, боље је и о томе, него...“ сложи се он размисливши. „Но то је тек почетак старости: у старости се гасе и жеље или се, што је још горе, изопачују.“

„Опет ме шашољи по врату“, замоли га она. Стеван се насмеја гласно, с неизоставном подругљивошћу: „Немој да се плашиш – пратићу те до краја у твојим жељама.“ „Зашто ти тако грубо, отворено о томе?“ узврати она с прекором и захвалиошћу, дотакавши дланом његову бугину да би му ускладила корак с њеним – да би им се бедра дотицала као некад давно, кад су били љубавници.

Већ стигоше до прве куће, обзидане ћерпичем скоро до црног шиндраниг крова. Ту се цеста раздвајала: десно је улица вијугала ивицом заравни – због тога се и називала Крива улица, а лево се цеста спуштала, прелазила јаз и поред паркића и Сточног Пазара, водила у доњи, махом трговачки и занатлијски део вароши. Застали су, премишљајући куда да крену. „Ово је муслиманска кућа“, значајно примети Стеван. „Откуда знаш? И зар је то важно?“ „Па, једино су

муслиманске куће зидом ограђене – ради жена. А и важно је, сада: као да је у њој све помрло, а сигуран сам да неко стражари иза мушебака – тако они називају густе дрвене решетке на прозорима.”

Он погледа низ пут лево и погурну Елзу да крену, али се она неодлучно одупре: „Зашто да идемо туда? Тамо нема кућа – сувише је пусто и самотно ноћас.” „Којешта! Баш туда – да видимо шта се збива у Чаршији, а вратићемо се, кад баш хоћеш, Кривом улицом. А ти си некако ноћас... не знам како да кажем – чудна, неочекивана!” „Да, и сама примећујем.” Доиста ју је зебло – док је зарањала погледом и слутњама у тамно зеленило парка.

Лагано и брзо, вођени његовом руком преко њеног рамена, сиђоше низбрдицом и пређоше мостић на јазу, покован баскијама. Паркић, с леве стране, дође као мрежа кроз коју се просијавала река: дрвеће, сем неколико здепастих врба које су се ту затекле, било је младо, засађено пре две-три године. У њему није никад било посетилаца, јер није било клупа ни хлада, а како је био ограђен бодљикавом жицом да би се младице ушчувале од сељака и њихове марве, чак су и деца дању избегавала да се у њему играју, јер им се мучно било провлачити. Па ипак је, сада, та влажна, зеленкастомрка глухоћа паркића, коју су продубљивали хујање реке и трони мирис сена и ђубрета с Пазара, била неугодна, чак неочекивана. Отимајући се тој глухоћи, Елза примети: „Ипак је то почетак цивилизације.” „Мислиш – парк?” „Да. Мада није ни јасно ни уверљиво због чега је парк толико потребан градићу свом у зеленилу. Али дрвореди крушака по улицама – то је дивно!” „Несумњиво. Али то је засађено у турско време. Турци су били ненадмашни градитељи и урбанисти – синтетичари свега вредног из цивилизација и култура које су подјармили. Њихов најпростији зидар и најсиромашнији занатлија знали су шта хоће: отвореност према сунцу и ваздуху, угњежђивање у зеленило, прочишћавање текућицама. Њихово грађење је исто толико израз њихове религије колико и начина живота. Јер они су сматрали...”

Баш тада пуцањ у брдима пресече и затури реч и мисао Стеванову. Он не беше ни снажан ни оштар и – то је било најчудније – нити преплаши, нити изненади Елзу. Стеван засташе, ослушкујући, а она упита: „Зашто пуцају?”

Био је свега један пуцањ, а у њој одјекну као да су пуцали мнозина – неодгонетљиве гомиле које се у својим сурим, крутим хаљинама од домаћег сукна сваке суботе – пазарног дана, сручују у градић да се цењају и лочу шљивовицу по крчмама и да лукаво зедају у обећања политичара. И Стеван јој одговори, такође употребивши множински облик: „А ко би то знао? Сазивљу се, дојављују једни другима поруке.”

Зачуше се још два пуцања – један мек и далек, а други циктав, нешто ближи – као да су се договорили да потврде наслуђивања супружника. „Видиш ли?”, пружи Елза руку ка каменој брдини, више слућеној него оцртаној у небу, која је са севера затларала

долину: негде на њеним плећима гореле су две ватре, оглашавајући се другим брдима, претећи спокојном пространству равница. „Да, и то је неки знак”, потврди Стеван и додаде: „Али и не мора да буде: просто тако – јављају другим селима да су будни, спремни...”

Кренуше. И Елза тек тада примети да је Стеванова рука не опасује око рамена, нити његова шака шапољи по врату. Јетка жалост је ошину не толико због тога што се то догодило, него што се није могла сетити када се догодило. „Сад знам мање него досад!” викну она. „Зашто? Чему то? Африка! Једино што там-там не чујемо!” „Твоји Немци би употребили телефон и рефлекторе – у томе је једина разлика”, спремно узврати он.

Елза охута: мисао јој није била нимало нова и није значила врећање Немаца, него да су сви људи и сви народи мање-више исти и да се једино разликују у облицима и начинима. Примети, заставиши: „Ипак би било угодније да тих ватара и тих пуцњева нема.” „Разуме се. Али то од нас двоје не зависи. А ни од њих, по свему судећи.”

4.

Супрузи Угринов опет кренуше; његова мишица је била – како се Елзи учинило – тврђа под њеном шаком, а њена тежина њему мање блиска. Ћутали су, као пресахли, иако – док су се пели благом падином ка улазу у Чаршију – зачуше још три-четири пуцања.

Чим избише у Чаршију, би видније, чак пространije, али и леденије и чамотније. У празној, замрлој улици, не оста ничег између њих и неба, између њих и обамрлог градића.

Градић није имао електричног осветљења: већина грађана га није ни видела сем на аутомобилима, многи нису ни веровали у такво што, а оно мало интелектуалаца и савременијих трговача се надало да ће из немачких репарација једног дана Дабру бити додељене турбине да засија новим добом. Ретки петролејски фењери на раскршћима, жути и цмиздрани, увек су деловали старовремски и српотињски, а сада, на месечини која је све чинила нестварним и стравично лепим, били су и сувишни и пречећ сиротињски.

Из разговора с наставницима, а још више из мужевљевих казивања, Елза је знала да је Дабар старо насеље, мада се као град засновао пре шездесетак година, око стадног турског гарнизона, којим је један паша, иначе Мађар одбегао из мађарске револуције, заумио да учини крај бунама кметова и црногорских племена. Паша је омашио, али се градић за месне прилике и појмове иагло развио, досегнувши преко три хиљаде становника.

У доњем делу града куће су претежно биле од дрвета и чатме. У њима су већином становали староседеоци, муслимански и православни трговци и занатлије, који су се, идући за зарадом и пореским

олакшицама, доселили из околних старих градова. Они и њихове радње превладавали су и у Чаршији, коју су чиниле Доња и Горња Чаршија, надовезујући се једна на другу под правим углом. Штавише они су, премда нису имали ни власт ни престиж, у свој угодни начин живљења и у своје жалостивне мелодије увлачили и горњи део града, већином насељен досељеним Црногорцима – службеницима и поседницима, и грађен каменом и циглом, у чудној мешавини европских стилова и месног стила. Сав доњи део града кључао је и брборио изворима: два јака врела – једно при врху Горње Чаршије а друго крај Житног Пазара, била су ухваћена у камене чесме и обзидане, а затим разведена каменим каналима и сабрана у јазове на излазу из вароши: Елза је памтила и три-четири места на којима је, заставши да нешто осмотри или купи, чула испод себе невидљиву воду као тајновито, непресушено дамарање.

Ако су Чесме, нарочито Доње, биле најненаметљивија и најчаровитија лепота – знаменитост градића била је старинска, бело окречена црквица романског стила на заподинаку изнад Чаршије, толико сниска и урасла у тло да се чинило као да је и грађена једино ради тога да буде основа високом четвртастом, такође бело окреченом, одсвукуд видном звонику...

Црквица се није трепила на правцу Елзиних шетњи с мужем и у њој је увек било забрањених варошких богомољки. Али то нису били главни разлози због којих она није изабрала црквицу за своје нередовите неме молитве. Премда су црквица и манастир били, не само временски и просторно него и сродством ктитора блиски – манастир је подигао синовац велможе који је оградно црквицу, у свему су се разликовали – као да су у инат ободолађивали и себи и свету утицаје и нетрпељивости вера и мољника у овим поднебљима. Поврх свега, о црквицу су се отимале легенда и недавна, још жива стварност – туђе и непојамне госпођи Елзи. Легенда је казивала да су се у давном времену окладили поп и хоца да црквица припадне ономе који пре до ње стигне. Хоца је био довитљивији – скратио је пут гажењем реке и стигао први, а поп је, већ наспрам цркве, чувши са звоника хоцин позив вернима да се моле Алаху, пресвиснуо од јада. Легенда није истицала да хоца у окладу није улагао ништа – сем својих ногу и самовоље победника. Због тога, изгледа, Булату није ни пало на ум да се с ма ким утркује када је 1912. године освојио Дабар од Турске, него је једноставно наредио да се наврх торња уместо полумесеца удари крст и црква освешта. Муслиманима није преостало ништа друго до да граде себи богомољу: при дну Горње Чаршије, на брзину, колико да се имају где помолити, склепали су од чатме цамију с дрвеним минаретом. Та још жива омраза је и одбила Елзу од црквице – утолико пре што ју је манастир прихватио својом опустошеном, али неменљивом патничком лепотом...

Градић је ипак имао склада и целовитости: ма колико различити, делови су се уклапали и надовезивали махом правим и једначи-

тим улицама и малим, живописним трговима. Једино су оштро одударале Циганска махала – уз реку, постране у горњем делу вароши, и десетак беговских кула у свим деловима града – сем у новоизграђеној улици црногорских досељеника, која је с врха Чаршије водила право у поља.

У Циганску махалу госпођа Елза је у току четворогодишњег боравка зашла свега једаред – из радозналости, дакако заједно с мужем. Читаво насеље – две-три улицице и много сокачића, безброј истоветних плотарица облепљених блатом и покривених сламом, запањивало је трошношћу и привременошћу и засахњивало устаја-лошћу и труљењем: стедиште беде и болештина, огорчења и скрушености уклетог народа и презрене расе.

Беговске куле су се, пак, издвајале висином и помало смешном шароликошћу: ћошкови од тесаника били су им обојени различито – најчешће модро и цигласто. Невелике прозоре имале су једино с лица, а са страна узане пушкарнице – за одбрану од побуњених чифчија и Црногораца и за међусобне беговске обрачуне. Наговештавале су времена пре уобличавања градића и биле у чудном складу са својим житељима, нарочито старијим, одевеним у плаве, црвене и зелене свитне доламе и димије и исто тако узнетим и неприступачним.

Држећи мужа под руком, опажајући – после оних пушњева, његову близину не само као љубавну устрелталост, него и као суђут прогнанника, госпођа Елза је, исто тако непосредно доживљавала и градић, па чак и прошлост котлине, мада их је познавала мало и у одломцима... У ископинама око града и у њему самом налажени су пресловенски остаци илирских насеља, римских војничких колонија, па и неогонетнути натписи Острогота. Народи и цивилизације су расли, преплитали се и затирали, али људи су ту трајали непрестано хиљадама година... Можда ју је због тога сада толико и врећала немилосрдна подела Доње Чаршије на засењену и неразговетну и тиме предусретљивију половину с њихове леве стране и месечином огољену, а ипак нестварну и одбојну половину с њихове десне стране: као да је распоуђени градић, напрегнут и скамењен стрепњом и стравом, исказивао њене, а и Стеванове, зебње и двоумљења, а његове куле и богомоље временост и неодрживост људских конкретности у безобличном светлом бескрају и непрозирној тмини времена.

„Значи ли то“, упита она гласом непознатим и њој самој у слеђеној тишини и несхватљивој, непобитној изумрлости градића, „значи ли то да би сељаци могли напасти град, као што су радили у турско време, не правећи велике разлике међу градским житељима?“ „Не, не значи“, звонко и обрадовано одврати Стеван. „Та времена су прошла. Брда овде још увек освајају равнице, али – усвајајући, потом, њихов начин живота. Ради се о нечем много замршенијем: колико сам могао да закључим, ни сами православни варошани и њихове

странке нису јединствени у реаговању на Булатовљево погибију. Чак су и власти збуњене, ако не и нешто горе! Клима веома повољна за насиља и – историјске подухвате!”

Чаршија је била широка тридесетак метара и у њеној залеђеној, беживотној ширини његове речи су добијале опредмећени значај. Али Елза га је слушала површно, више се уживљујући у звук, који је ипак био нешто живо у свеопштој непокретности, него у сам смисао. „Чудно”, прекиде га она, „не чују се чак ни пси и мачке – као да се страва и на њих пренела!” „А можда и јесте! Можда су их укућани затворили и смирили. У ствари, у своје домове су се позатварали једино муслимани, док православни већају иза застргих прозора код својих првака. Градић и иначе иде рано на починак, а радње су у ово доба затворене, па то појачава замрлост и тишину.” „Заиста! Па и није све тако замрло – понегде се примећује слабашно светло иза завеса. Него, месечина заблешћује све друго! А и ми смо смућени... Због свега тога...”

Тако, у хутању, стигоше до заокрета, којим је Доња Чаршија прелазила у нешто ширу Горњу Чаршију.

И све се наједаред измени: град се уравнио тежи, Елза се прену, а Стеван замуче. Најиме, и куће с леве стране беху иступиле на светлост: на обема странама с болном оштрином искочише обасјана испупчења и замрачена улегнућа кровова и фасада, а с тим нешта и дотадање оштре подвојености на свеглу и засећену половину. Све је било и даље глухо и укочено, али раскошно и неомеђено: улица се, плаветна, сталапа с брдима и небом, у сусрет некој црвенкастој, јаркој звезди у безобличној магличавости. С леве стране је погавнедо минаре стрчало као онаљено дебло, док је на врху Чаршије, али као негде далеко, црквени торањ блештао попут мача, меко и постојано заривеног у зрачни бескрај. Штавише, негде здесна, из светломрке стиске и лома кровова и забата – из утробе града, поче да продира рањена јака кафанске певачице и бехрија.

Чим се обазре и снађе у обасјаним и смиреним ширинама, Елза доживе град на нов начин и истовремено се сети Булата.

Они пуцњи беху у њој изазвали визију сељачког народа као живе, безличне смесе која дахће и гиба се у долиницама, припета крвавим жилицама и пипцима за брегове, а сада грађани Дабра посташе једно биће, угнеђено и притајено у безмерној и озареној страви. Тако јој се у младости – сетила се и тога – често наметало питање над Бечом, размилелим уз сиве долине и недогледно зеленило брегова: Шта мисли, шта осећа, чему ли се нада сваки појединац тог двомилонског људског крљанца? Јер било је непобитно и несхватљиво до те мере да је од тога ум обамирао, да је, као и она сама, сваки Бечлија свој свет и своја судбина – личност са својим радовањима и несрећама, страстима и уздањима, навикама и веровањима. Такво нешто се, ето, јави и сада, али у обрнутом виду – као да се једна те иста неодређена личност размножила, попут амебе, у

безброј истоветних, безличних бића, размилелих по неосветљеним становима, у злоковарним или престрављеним заседама.

А Булата, мада је и дотада на њега помишљала, доживе искључиво чулно, у свој његовој силовитој живописности. И мада је било докучиво због чега га се сетила баш овде – први пут га је и смотрела и упознала кад се у златом извезеном руху крецкао низ Горњу Чаршију у сусрет њој и Стевану – запањивао ју је тај изненадни пластични начин, пластичнији него кад га је срела, на који га сада доживљава нестварног и погинулог...

И до сада је, разуме се, примећивала – мада о томе није размисљала, нити томе придавала значај – да Булата у граду помињу чешће него ма кога. И име му је, мада памтљиво, било необично – изведено од презимена или преузето од неког давног претка, како јој је то, на њено случајно питање, некад негде објаснио директор Бојовић. Био је – како је то Елза схватила – мешавина ратног команданта и средњовековног витеза, народног вође и заводника. За појмове сеоских снаша и трговкиња чак и леп: повисок, плећат, глават, упалљиво крупних удова и набрекљих груди. Дода ли се томе да је био имућан, чазбен, упљиван, белопут, оштре и густе косе и широких црних већа, испод којих су крупне модрикаве очи продирале с грозничавом укоченошћу, да тек ако је био прешао четрдесету и, мада је био почео да се гоји, да су се сваки мишић, жила и кости издвајали на големим удовима, смелом, суровом лицу, повисоком кошчатом челу и широком дугом врату – личност и лик свакако значајни и изразити. Али госпођа Елза ни сада није могла да схвати како он тиме што је као начелник среза, у немирним послератним временима, испољио суровост и самовољу, није изгубио, него канда и добио у популарности, па и омиљености. У страначке сукобе, веома живе у Дабру, он се није уплитао, премда је – судећи по томе што није имао канцеларије ни сталног места службовања, а ипак имао у Дабру плату и високу функцију – припадао некој од владајућих националистичких странака. Завидели су му бесумње, али му се и дивили, чак и због тога што се пазарним даном по трипут пресвлачио у раскошна руха.

Елза се упознала с Булатом баш једног пазарног дана – поподне, пре скоро две године – док се ослоњена о мужевљево руку пробијала између сељака, из чије су се тмасте, ускупеле смесе једва издвајали шешири службеника и хаљине њихових госпа. Најједном је мноштво почело да се размиче, зауставља и блене: између два људска зида, одозго, надодољен, сав у злату и дречавим чохама, накићен орденима, гордо осмехнут и уздигнуто главе, лаганим крецкавим кораком примицао се Булат, праћен групом удворица и молилаца.

Пре него су Угринови стигли да скрену или се уклоне – уколико је Стеван и имао такву намеру – Булат подиже десну руку на којој сину крупни прстен, дајући Угринову знак да га причека. Пришао им је и пре него се Стеван и снашао да му Елзу представи,

скинуо је капу, узео њену шаку, неочекивано смањену и омекшалу у његовој широкој, кошчатој ручерди и рекао, с прељубазним изразом и укоченом пригнутошћу припростога а моћног човека, вољног да истакне своју предусретљивост и наклоност према угледним ученим странцима: Мило ми је, господине председниче, да упознам вашу поштовану супругу и био бих почаствован ако бисте вас двоје били вечерас моји гости на вечери. – И даље гологлав – али не из заборавности, него да би нагласио своје поштовање, на утук толиком радозналостом и неупућеном свету – руковао се са Стеваном. А кад се овај извинио да је заузет, он се поново, с неочекиваном и збуњеним непосредношћу обрати госпођи Елзи – да она намоли мужа.

И у том тренутку се она срела с његовим очима – срела се читавим телом и нагло узбуђеним умом: беху то очи без нијанси – некаква згуснута мешавина плаве, зелене и кавенате боје, несмишљено самоувереног и насилног израза. Такво, самоуверено и насилно, било је и његово лице – са чворићима, са згрченом рупицом на бради и – зачудо, као у дечака – са ситним пегичама на странама покрупног правог носа, с потавнелим дугим секутићима, с ниско поткресаним црним брковима...

Осетила се, тада, пред Булатом, ситна, неотпорна и чак почела наговарати мужа да се одазове позиву на вечеру. Сада, у тој истој Чаршији, у чију слеђену пустош га је дозвољено сећање, обзнани јој се због чега су морале да га облећу жене: из њега је, без обзира како се понашао и шта је говорио, снажније и непосредније него из ма којег мушкарца којег се могла присетити, избијала нехатна мужјачка силовитост. Би јој и жао што нису онда пошли на вечеру с Булатом. Јер, мада су га касније виђали и с њим се у пролазу поздравили који пут, између њих и њега није дошло до ближег додира, а није се код ње поновио ни тај први утисак – оно полусвесно и угодно подређивање његовој личности, које је, избив из таме сећања, тек сада откривало своје значење и смисао.

„А како је погинуо?“ упита мужа, покајавши се што покреће већ потиснутој тему. „Мислиш – Булат?“ с лаким чуђењем одврати Стеван. „А на кога бих друго мислила?“

Стеван јој не одговори одмах, а њој се чинило – и због тога је поче обузмати незадржива љутња – као да се он мукло, испотаја смеје. Али није било тако. Чим разминуше памјићу, он једноставно поче: „Све појединости ни ја не знам. Као што сам ти већ рекао, задоћио је у Шабовићима код неког Мусића, муслиманског првака, а ујутру кренуо у свој завичај, у своје влеме, на светковину поводом битке коју је водио с Аустријанцима – овде народ, оскудан и у историји, ужива у слављењу свакојакних годишњица. Тамо нема аутомобилског пута, па је Булат јахао на коњу а убише су га дочекале на неком брду или планини – на пустом месту. Кад су оближњи сељаци притекли помоћ – било је прекасно. И сам је поступио

непромишљено, као да није знао да има толико непријатеља: пратио га је једино некакав рођак – и тај је, веле, рањен. То је, кажу, све.”

Измрљени шљунак је шкрипнуо љутило под њиховим ногама. Већ приметише, с десне стране, при врху Чаршије, јарка светла хотела „Америка“. „Ипак је то страшило!“ примети Елза. „Јадна његова породица! А и уопште! Кад ће овде престати одметништво и убијање?“ „Он није био баш веран својој жени, мада се не може рећи ни да се она противу тога много бунила. На свој начин ју је веома волео. Одметништво је – остатак рата и поратних немира. А што се тиче убијања – можда га у Европи има више. Једина разлика је у разлозима и облику – крвна освета и заседа овде одговарају наслеђу и другим условима.”

Стеван као да је, вечерас, имао за све спремно, увек исто објашњење, а она није више имала шта да пита – засићена и темом и разговором. Већ су се примишљали и хотелу с још незахрашеном, белом и – у склопу дабарске једпоставности – китњастом фасадом, на којој су најупадљивији били приземни прозори, толико широки да су, са стакленим вратима, заузимали већу половину зида и читаву зграду, нешироку и једносратну, чинили лако, а изнутра светлом и удобном.

Власник је хотелу дао име „Америка“ где је вероватно на печалби зарадио потребни новац. Оно није било туђе ни средини – из ових крајева су сиромашни млађи људи већ четрдесетак година одлазили на рад у Америку, а навешћивало је богатство и добре услуге. Овако или онако, али чим је пре две године довршена, „Америка“ је, мада поскупа, постала станиште виших службеника, угледнијих трговаца и поседника. Јер су ситни трговци, занатлије и нижи службеници такође имали своју кавану – „Косово“, на заравни преко нута и повише „Америке“, а још простији и сиромашнији свет – шофери, киришије, надничари и калфе, скупљао се по крчмама, којих је било чак и непријављених, свукуд по вароши.

И ноћас је хотелска кавана, која је коришћена и као ресторан и није затварана до поноћи, била толико снажно обасјана бојеном лампом да Утринови и нехотице застадоше када им пресекоше пут њене пруге, продирући са саставака наранџастих завеса и рамова. „Да провиримо,“ скоро ускликну Стеван и неодолјиво повуче жену ка хотелу. Безвољно идући за њим, она га је корила: „Боже, Штеф, чему то? Та ми смо пошли у шетњу! Још ће нас приметити како провирујемо!...”

Али он је није слушао, као омађијан блеском и жамором из каване.

Ипак, прилазећи доњем прозору, Стеван успори и утиша корак, паљда зазирући да га неко не примети, па да – упркос Елзиној вољи и расположењу – буде повучен унутра.

Завесе и зид су им – пошто су Угринови посматрали искоса, пажећи да не упадну у млаз светлости – заклањали део сале која се сад учини Елзи и раскошнијом и пространијом, иако је имала свега петнаестак столова, застргих увек белим чаршавима – да одбију прост, а привуку отменији свет. Знатан део зидова био је обложен широким, неурамљеним огледалима, па је то салу умножавало и дробило у откинуте делове и раскоши и давало јој – на прејаким, модрикавом светлу – помало чудовишне видове. Али још више начин посматрања и место с кога су Угринови гледали – кришом и са стране, као радознала деца или прости сиромашни људи који траже и ишчекују господина – учинише кавану незнано, недокучиво раскошном.

„Ја доиста не схватам шта ми ту тражимо!“ прошапта Елза с наглашеним огорчењем, пригушујући радозналост која и њу обузе чим погледа у кавану и њене госте. „То сасвим не схватам ни ја, али – чиним. Ту се ноћас нешто одиграва, а ја бих морао бити у току...“

Кавана беше пунија него обично – празне столице су биле врло ретке. Као и увек, гости су седели у групама – према политичкој и интелектуалној склоности. Већину присутних госпођа Елза је познавала из виђења, мада је малици њих знала имена. Али баш та већина и не беше важна: као у каквом дебатном клубу, они су упадицама, мимиком и пљескањем – то се видело, иако се није чуло – подјаривали своје саговорнике које је и госпођа Елза добро познавала, као личности истакнутије у граду и на овај или онај начин повезане с њеним мужем или с њом самом. Зачудо, није било ниједног официра, иако су и они најрадије свраћали у „Америку“, а неки се у њој и хранили.

Као што се могло и очекивати, најупадљивији је био директор Драгутин Бојовић, како по месту – испод огледала на сред левог зида где је смештен подијум за музичку капелу, тако и по ставу – окренут право према сали, поносно устурен, превећ уозбињеног и одсутног израза. Истицало се и друштво окупљено око њега: Естера, најстарија кћер Угринових с његове десне стране, а с леве месни вођ демократске странке, дежмекасти адвокат Јанко Бошковић и суплент Илија Марковић, повисок, повучен у себе и болешљив и – због тога – много старији по изгледу него што је стварно био...

Директор Бојовић је био, можда, најконтраверзнија и најзанимљивија личност коју је госпођа Елза икада упознала.

Према висок и корпулентан, он је најпре упадао у очи својим корачањем. У том корачању је било нечега од помпезног наступа

коња у циркусима и од лисичијег шуљања кроз грмење. Али је, у ствари, његова глава била најизразитија: крупна, увек подбодена и удево нагнута, проседе коврцаве косе уокруг подбријане и зачешљане, тако да је личила, издаље, на округлу сиву астраханску шубару. То је била глава глумца или трибуна увереног у своју изузетност. Бојовић је увек био гологлав, штитећи се од невремсна кишобраном. А на тој глави су, пак, биле најизразитије буљаве зеленкасте очи испод ретких, посивелих већа и повисоког, истуреног чеда, на првеном лицу с дубоко урезаним борама, израженим костима и гребенастим носем.

Било је немогуће одредити Бојовићеве године. Судећи по томе што је дипломирао уочи последњег рата – не би требало да је имао више од тридесет пет година. Ни његово држање није одавало већу старост. Али поседелост, набораност и памћење варошких госпи, које су казивале да је он већ почетком столећа долазио као одрастао момак на ферије у оближње село и слазио у варош да се удвара удавачама преко тараба – откривали су да је могао имати и свих четрдесет пет година. Он сам је крио своје године, извлачећи се шалом, нејасним и прогивречним изјавама, а најчешће изреком старом колико и удварање: Човек је стар онолико колико се старим осећа. Супрузима Угринов су његове године, међутим, постале важне тек откад је он почео да отворено обиграва око Естере. Јер он је био добра партија, упркос његовог оглашеног женскарштва, неуравнотежености његовог темперамента и повремених боемских испада: био је омиљен, на свој начин угледан, с добром платом, имањем на селу и кућицом у Дабру.

Био је личност чије су се и мане и врлине упадљиво примећивале.

Песник и скупљач народних умотворина, свирач на флаути, говорник са сахрана и светковина, а кад затреба и глумац и сликар. Лепо је говорио француски и турски будући је гимназију довршио у Солуну, а прилично је знао и немачки – то је и олакшало његово зближавање с Естером. Већ пре ратова учествовао је као четник у борбама с Бугарима и Турцима у Македонији, а у последњем рату је одступио са србијанском војском преко Албаније и после рањавања на Солунском фронту био пребачен у Бизерту и Француску. Борац и предводник генерације која је изгинула и изгорела за југословенско ослобођење и запањила се замашношћу посла који је обавила и наказношћу стварности до које је дошло, али и дете завичаја, у чије је митове и племенске облике тек требало унети модерну културу и цивилизацију. Праскао је националним, националистичким варијантама, да се одмах затим смири и искупи свељудским, космополитским медитацијама.

Из зеленаштва банака, корумптивног странчарства и полицијске свемоћи покушавао је да побегне у народску епичност и светску литературу. Али галантни, занети удварач паланачких госпа и ши-

париша није имао куда у дабарској патријархалној, оговарачкој и свевидехој средини сем да се, ноћу, увуче код какве удовичине, озлоглашене већ под окупацијом, код офуцане келиерице или заглибане сељанчуре – бар тако се причало, а госпођа Елза је налазила више разлога да у то верује него да не верује.

Изазивао је подсмех и дивљење, презир и поштовање, али никада равнодушношћу и слегање раменима.

Ипак се подавао разлозима и Естера – по најобјективнијем налазу супруга Угринов – није могла да рачуна на бољу прилику, поготову што ни она није била млада нити довршила школовање...

Било је необично, у тако живој кафанској распри, видети необузданог и говорливог Бојовића како седи нем и поникнут, прстију укрштених, завезаних на столу и главе – наспрот његовим навикама – пригнуте удесно. Материнску ганутошћ, изазвану у госпођи Елзи таквом нагнутошћу Бојовићеве главе, брзо прели незадовољство што се њена кћи нашла ту у овом тренутку, утолико пре што су јој Естерино држање и став давали за то повода: са шакама негде под столом – ваљда у крилу и око ташне, у хаљини од бледоплаве свиле, изрезаној и кратких рукава, из које су њене опале пуначке руке и прси искакале као из обасјаног вира, она је, привлачена праскањем дискутаната, пажљиво померала своју покрупну главу, као тешку од сјактаве плаве косе и са живим чуђењем у тамним очима и на зарумењеном лицу.

„Али откуд она ту?“ шепатом ускликну Елза, приметивши да се и Стеванов поглед мргодно задржава на столу Бојовићевом. „На вечери с Бојовићем, свакако.“ „Баш сад! Какве везе она има са свим тим?“ „Удаће се за њега – нека га већ сад прати!“ „Да, заиста! Али, кад бисмо је могли некако извући одатле...“ „Сто ствари наједаред: да шетамо, да гвиримо непримећени и да њу извлачимо!“ „Зашто си груб? Хтела бих једино да је поштедим свег тог суровог надмудривања!“

Распра супружника се угаси, како због безизгледности да се сложе или ма шта учине да извуку Естеру, тако и због даљег разгледања гостију и збивања у сали. Десно и лево од Бојовића били су столови чије је госте Елза познавала једино из виђења – они су живо пратили препирку, мада нико од њих није у ној видније учествовао. Елза примети, погледавши на трен у мужа, како се његов поглед задржа на столу испред Бојовићевог, за којим је седео наставнички брачни пар Недић, са својим неизоставним пријатељем – суплентом Ненадом Мирковићем. Сава Недић, чије се припурасто, увек избријано лице лаштило, баш тада се брацио или нападао неког, са суздржаном ватреношћу коју је реметило и подјаривало варничаво блештање наочари полуокренутог Мирковића. Госпођа Мира, Недићева супруга, чије је иначе нервозно и округло лице под модрикавом светлошћу постало мраморно, пажљиво је слушала, истовремено задубљена у саму себе – делатна презриво напућеним

малим уснама и зажареним, крупним очима, црним под дугим трепавицама и густим извијеним већама... Сава и Мира Недић, Ненад Мирковић и Илија Марковић чинили су у гимназији групу критичара, мада је често и међу њима било разлике. Око њих, нарочито око Недића и Мирковића, ширио се шепат да су незадовољници. Заиста су живели повучено, затворени у непробојни свет својих идеја – нешто друштвенији је био Марковић, мада га је у томе болест ометала. Но њихов утицај се опажао – по чудној бланкости и разумевању с ђацима, по неубичајеној срдчности са калфама и занатлијама. И мада је, изгледа, Сава Недић био жижа тог неухватљивог и необјашњивог зрачења, јед газдинских и службеничких госпођа и њихових мужева најштедерије се изливао на госпођу Миру – мање због њених идеја, које она и није целовитије и отвореније излагала, него због њене нескривене интелектуалне супериорности и фанатичне нетрпељивости према свему оном што је сматрала малограђанштином, трпајући у тај појам све што јој се чинило застарелим – грађанске демократске идеје, девојачку чедност, демодирано одевање, спавање после ручка, одушевљавање поезијом Јована Дучића...

„Тај Недић“, примети Угринов напуштајући погледом њихово, „не изгледа лош човек?“ „Напротив. Али, надам се, нећеш с њим правити странку!“ „Глупости! Али сам уверен да је он противу одмазди над муслиманима.“ „Због тога сам и рекла оно о странци! А данас, у школи, заиста је био против тих одмазди.“

Мада је већ раније приметила Мирка Ђукића – седео је са женом, право према вратима – госпођа Елза се поведе за мужевљевим погледом и поново, пажљивије загледа у њега. Глумљена горка досада се и сада опајала на Ђукићевом лицу, потврђујући да се унутра води необична распра – да се збива нешто несвакодневно. Али вечерас је из Ђукићевог лица помамно избијала и пакосна победничка радост над свим и над самим собом. Устуривши хелаву главу, прекрупну за његово ситно тело, и искрививши ругањем проседе смеђе бркове и подшишану брадицу, он је ћутао, погледајући у врата као да неког очекује – а можда је и очекивао Стевана Угринова.

„А ко је данас још био уз њега?“ прпита Угринов, још увек загледан у Ђукића. „Уз Недића? Аха, то тебе занима! Па, његова група: Мирковић, Илија Марковић...“ „А наш Бојовић?“ „Веома жали Булата, а иначе – нејасан. Али шта је мени: још ћеш ме увући у све то!“ „А зар већ нисам?“ „Ох, Штеф, неподношљиво се једим на тебе!“

И у држању Ђукићеве жене, госпође Ане – слатког језера сала, како ју је муж у шали називао – било је промене: горећи у набреклој белини подваљка, подигнутих дојки и утегнутих кукова, она је и сада драшкала околинину и саму себе кокетним севовима зеленкастих очију, али с тврдом – мужевљевом ироничношћу. Блистала је, младолика, у својој напомаћеној гојазности, црним плетеницама скружаним око главе и циганским златним минђушама, а њен изглед и

њено понашање су и сада у много чему били као у прождрљиве намигуше. Неким чудом је донекле сачувала струк, танушност зглобова и лакоћу кретања, па је њено тело, мада због тога наизглед замашније и сатовитије, имало и једре, скоро девојачке допадљивости. А будући је била варошанка, чак и с нешто образовања, умела је да дода свом изгледу – накитом и одевањем – живахне и љупке отмености. Сада је свом кахиперству и својој заводљивој гојазности додала, ставом и изразом, изазовне узохољености... Елза је није подносила, иако су Ђукићи били једина породица с којом су одржавали редовне и срдачније односе. Госпођа Ана није знала ни речи немачки, а окружавале су је и гласине да вара свога мужа – то је могло бити и тачно, с обзиром на њено облапорно и брбљиво кокетовање и са Стеваном. Ипак, међу њима двама никада није дошло до сукоба – госпођа Елза се уздизала изнад простоте госпође Ане, а ова је трпељиво подносила њену надменост. Уосталом, стварна блискост је постојала једино између мужева: они су се најчешће сретали у граду, на партији шаха у „Америци“, или су шетали, ватрено се препирући. Ни у чему нису били слични. Али је Угринова привлачила Ђукићева отворена и резигнирана луцидност, која је мање била плод његове образованости, мада је био веома начитан, него његових животних искустава, стицаних кроз мукотрпни просветитељски рад и тамновања по турским хапсанам.

Ако је и било необично видети Мирка Ђукића у ово доба дана у кавани – болешљив и ненасит у читању, он је ретко увече излазио, није било ничег чудног што је ту и госпођа Ана: он је увек водио са собом своју жену. Зли језици су то тумачили његовим страхом од њеног неверства. Али госпођа Елза није у то веровала: ако је нешто и начуо, Ђукић није хтео, није био кадар да у то поверује. Штавише, он једино према својој жени није био хошкаст и заједљив. У његовом скоро очинском старању за њу било је нечег ропског – с обзиром што су били муж и жена, али и симпатичног – с обзиром што је он био знатно старији. Али и она је једино у односу с њим била лишена својих вулгарности, брижна и ревно око његовог здравља и његових ђудљивих навика. Њихов брак, без деце, наизглед се сводио на необјашњиви, али постојани спој његове моралне и виспрене интелектуалности и њене бујне и снажаљиве животности – сличан је, у много чему, био и брак госпође Елзе и Стевана Угринова.

Уживајући у властитој злоби и према госпођи Ани и према свом мужу, госпођа Елза дошапну: „Сем ако вам госпа Ана не придобије пристахе – пропади сте и ти и Ђукић...“ Угринов се насмеја: „Ђаво га знао – можда је чак и то могуће. Али сад бисмо могли да се преместимо на горњу страну – да погледамо сцену из другог угла.“ „Боље би било да већ пођемо својим путем – личимо на Хромог Дабу који обилази град и његове грешнике.“

Али она пође за мужем, већ помиренија, настојећи да ступа што тише и да што хитрије промине кроз млазеве светлости.

Сместивши се у сенку, Стеван значајно погледа супругу, показујући очима на прозор пред њим: оба крила била су полуотворена и чак су се разабирале узбуђеније реченице из даљих делова сале. Елза не докучи тачан смисао његовог погледа и заједљиво дошапну: „А сад ћемо и да се наживамо говорничких двобоја!“ „Изгледа. Али нисам то мислио, него – морамо бити тиши...“

Елзи одмах упаде у очи да на тој страни каване нема ниједне жене. То је, свакако, указивало на необичност вечерашњег скупа у „Америци“, мада су дабарски интелектуалци и газде и иначе радо остављали супруге код куће. Али ни она ни Стеван не направише никакву примедбу, привучени сасвим друкчијим призором него на оној страни коју су до малочас посматрали.

Најуладљивија беше група око спојених столова, који су се дружили дуж читавог зида супротног Бојовићу и у чијој је средини, раскомоћен испод огледала, седео посланик Радикалне странке Периша Ракић. Не само по шароликости – ту је било трговаца полутурски, наставника европски и пензионера народски одевених, него још више по томе како су се позбили да би се Ракић раширео и оस्ताкао и како су бленули у њега – било је очигледно да су се ту окупили страначки кортежи. Једино се с њом и сардоничном достојанственошћу издвајао десно од Ракића седокоси и црвенолики Лазовић, у свом неизбежно карираном оделу – држао је, самим тим што је земљопоседник, да личи на енглеске лендтордове, иако му је главно богатство било у пекари и дућану, које су држала његова млађа браћа. Али он је био дабарски Гаван и коленивић – недоучени син сељачког бунтовника који је своје јунаштво и слободарство умео да преобрази у посвајање баштина раскућених бегова...

Мада су је срећа и властита опрезност сачували од неугодности упознавања с Перишом Ракићем, госпођа Елза је о њему знала и превише за стицање представе о његовој личности као мрачној, продорној и насилној. Премда је он био најупливнија, а после Булата и најпознатија личност, она је то сазнање о њему стекла мање из оног што је чула у школи и у граду, него из причања Бојовићевих и Стеванових. Бојовић га је већ из младости интимно познавао – заједно су комитовали у Македонији и ратовали на Солунском фронту, тако да се у поузданост његовог казивања није могло сумњати, упркос томе што је он, као припадник Демократске странке штошта и ублажавао, како му не би била пребачена страначка пристрасност. Стеван је попунио, пролетос, та казивања, наљућен Ракићевим безобзирним интервенисањем у суду – поводом затварања неког Ракићевог рођака који је из заседе убио и ошачкао двојицу Шингара. Правећи се да не схвата, а можда и не схватајући сасвим, Ракић је тада захтевао да његов рођак сместа буде пуштен или да се удеси да буде ослобођен: јер ваљда нису Срби доспели догле да их, после толико крвављења и извојеване победе, прогоне властити судови – на радост арбанашких качака и дивљака. Угринов га је,

разуме се, одбио, испавши у Ракићевим очима чак и смешан доказивањем како закон мора бити поштован и једнак за све.

Госпођи Елзи је чак било криво на саму себе што Ракића – мада је научула да је он породичан човек, везан за свој крај и своје братство и рањаван у рату – није могла да замисли као људског створа са слабостима, с манама и врлинама. Чак и телесно – туст и мрк, надивен љубичастом крвљу и чворноватом снагом, накострешених поткресаних бркова и чекињасте косе, он је за њу био отеловљење оног безобзирног и практичарског српског национализма који је подстицао омладинце, занете националном мистиком и освешћене аустроугарским неправдама – такви су убили и Франца Фердинанда у Сарајеву и дали повода аустројским владајућим врховима да заподену рат, а за себе скупилао крваве плодове њихових жртвовања. Она се чак и прибојавала за мужа због Ракића и њему сличних – у тој средини још неузаконској и злоковарној.

Уместо да доучи школе, Ракић се у Београду, после преврата од 1903. године, убацио у политику – у терористичке и обавештајне подухвате по Балкану. Том врстом послова, који су једино захтевали оданост, одважност и нешто сналажљивости, бавио се петнаестак година, све док се није остварио мит о ускрснућу државе свих Срба – за што се ни он није штедео у својим неидеалним работама, и уједињење Југословена – за њега истоветно с проширењем власти српске круне.

Победа је за многе сличне њему значила повлачење међу национално заслужне пензионере или у чиновничку каријеру – Ракић је на прво био прелев млад и прелев динамичан, а за друго није имао ни воље ни спреме. Завереничка одважност и оданост идеалу нису, сада, значиле много, макар и преобразене у беспоговорну послушност онима горе и брбљива обећања овима доле. У датом – трговачкоселачком друштву богатство је постало пресудно за моћ и успон. Али у земљи несређеној, сиромашној и на потрку великих сила, у којој су двор и владајуће групе оскудицу српског капитала радо и обилато накнађивали политичком и полицијском силом, у народу који је још живео бунама и чије се исконско осећање правде, помешано с модерним егалитарским идејама, лако претварало у експлозив – власт је била не мање важна. Ракић се снашао нешто силом и митом, нешто везама и зајмовима, дограбио се – баш у митском, задобитом Косову – беговског имања с богатим налазиштима оловне руде, за коју се већ живо интересовао енглески капитал, а у политици се придружио Пашићу и његовој Радикалној странци.

А у ствари, није постао ни политичарем ни пословним човеком. Обогаћен и упљиван, остао је што је био – завереник и поузданик оних који су држали подуге власти и новца. Јер у новој држави није се без таквих могло владати и богатити. Али баш то су и били његови услови и његово време: за разлику од Бојовића, чији је национализам већ постао неспојив с датом стварношћу, Ракићу је

идеалом била баш та стварност у којој се још могло, још морало пробијати сплетком и застрашивањем, пљачком и метком.

Ракић је већ имао кућу у Београду, где је и живео обијајући по министарским предсобљима и страначким клубовима. У Дабар је ретко долазио, иако је био из његове даље околине – из сиромашног села и сиромашки син. Доводили су га у завичај политички послови, најчешће једино њему познати. Мало ко га је волео, а сви су од њега зазирали. Па ипак се мнозина купила око њега – ласкали му, подметали се, молили пензије, запослоња и стипендије, тајанствено се сашаптавали с њим и примали тајне налоге од њега.

Једино Булат – казивали су – није за њ хајао. Али он је био јунаштво гласито и неукађано, опрт на јачицу и довољно имућан да би ма од кога презао и зависио...

Све вечерашње nelaгодности и стрепње госпође Елзе скупише се у мучнину, изазвану посматрањем Перише Ракића и навирањем чувења и домишљања о његовој улози и подухватима. Све се то отелотвори, најзад, у његовим длакавим и чворугавим прстима, које госпођа Елза није могла замислити сем на отпону револвера и у његовим очима, које су гладном и подругљивом мржњом посматрале Недића: „Срећа твоја – тек што нису говориле те очи – што сада не могу да те докопам, али и то ће се десити једног дана! „Сада ће он постати једини првак дабарског краја!“ скоро јекиу она, вушнувши мужа да пођу.

Али он се не помери, показујући јој главом и очима ка сали.

У први мах јој се учини да се његово показивање односи на професоре: скоро сав наставнички колегијум био се окупио ноћас у „Америци“. Одсутни су били једино странци – она и двојица Руса емиграната: она, јер није ни желела да буде, особењак Крестински ни иначе никад није излазио и сада је, свакако, у свом собичку читао Библију и пио чај од трава које сам скупља, а резигнирани и дебељушни Шчербаков, свакако припит, већ спава. Али убрзо примети да судија Милић, којег је познавала као суздржаног и љубазног, гестикулира прежестоко, као да кида нешто тврдо, при чему је лагано, пажљиво отварао уста из којих су се помањали тамни, дуги зуби, који су његовом принпурастом лицу са зеленкастим очима давали зверињу суровост и опрезност. Али тај несклад његових покрета и зедова поче да ишчезава с поимањем речи које је он изговарао: „Национална и социјална анархија... Злоупотреба законитости и слободе... У Русију и Азију – откуда су дошле обавде... Српски народ свима ће семе загрти... Судбинска мисија...“

Стеванова запањеност могла се унеколико објаснити тиме што је Милић био његов најспособнији, па и најсавеснији судија, познат као председник ванстраначког соколског друштва, а и сам нестранчар. Вођ месних трезвењака, он никада није залазио у каване. Једино је – причало се, канда не без разлога – био љубоморан на своју заводљиву лепу жену госпођу Олгу, али и то суздржано и у зидови-

ма властитог дома. Стеван примети јетко и скоро гласно: „Не могу да га препознам – као да није онај од јуче, чак и од јутрос!“ „Зашто? Мислиш да он као судија не би смео...“ „И то! А најважније: као да то више није онај човек!“

Стеван као и да не примети другог судију, Радуловића, мада је овај седео према Милићу, с изразом озловољеним, који је његове издужене и насмењиве црте чинио још дужим и трагикомичним. Госпођа Елза је и њега познавала из ретких, махом случајних сусрета, памтећи га по спадалуцима и голицавим народским анегдотама које је чак и њој казнио у ухо, упркос томе што с њом није био имао близак. Он је то чинио на тако природан и поверљив начин да се не само није могла на њега наљутити, него је чак и била готова на смех пре него би он и отпочео са својим ласцивностима. У њој и сада поче да светлуца та знана смењивост и она зажеде да укаже мужу очима на Радуловића.

Али се ипак уздржа – није била прилика за засмејавање, а и пажња и расположење њеног мужа беху окренути у сасвим другом правцу. Уз то, у кавани насталоше жагор и покрети из којих искочише Недићев кажипрст – као бодеж, и његове речи – као севови: „Преживела национална мистика, сељачка глад за земљом и мрачњачко насиље... Стрвинари, кликуше – једва су сачекали Булатовљеву погибију... Негдашње бунтовништво и родољубље преображени у своју супротност...“

Устао је професор Јововић и, блед од узбуђења, заглађујући женственим прстима своју сасвим проређену смећу косу, из које се просијавала дугуљаста лобања, пенушећи на крајевима танких покресаних бркова – Елза, у ствари, није видела саму пену, али је била уверена да је она избила, као и увек кад је Јововић зането говорио – надвикивао је Недића: „Али ако је мистика још увек један од облика нашег опстанка... Та ваџа бездушна швапска дијалектика...“

Професор Јосимовић, намештајући цвикер који му није ни био спао, кашљуцајући, пушећи румене усне и тресући подадулим, огромбољеним образима и оређалом, избледелом плавом косом, заустављао је покретом леве руке Јововића: „Али, колега, упркос мог слагања... Дијалектика ту није ништа крива... Крађа и злоупотреба највиших манифестација апсолутног духа...“

Зачуо се подрти, изболовани глас Илије Марковића – Елза га сада није могла видети, али се досећала да се он у првом реду обраћа Јововићу као колеги у историјској науци и вечном идејном противнику: „Реакционарним дијалектика увек изгледа бездушна и дволична...“

Али је упао суплент Ненад Мирковић, затежући изнад црних наочарских оквира још црње веће, расиљући бич глатке косе по високом челу, секући модрикавом шаком сто, а утањеним басом простор: „Зверство снага историјски осуђених...“

Кроз гневну, заглашну преву, пробно се раздешени, сипљиви и подругљиви глас Букићев: „Зашто, господо и браћо Срби, врећате жипотње?“

Бојовићев глас, упорно и неочекивано, паде као баршунасти покривач на узавреде усклике и покрете: „Изузетна одговорност пред нацијом, јавношћу, савешћу... Бол раван, истоветан с трагичном прошлошћу... Разборито и одговорно закључивање...“

Он је говорио и говорио – можда три, можда чет, можда целих десет минута. И слушали су га пажљиво – свега две-три упадице са супротних страна и, канда, не преоштре. Али Елза није била кадра ни да одреди трајање времена, као ни чији су и какви били гласови, опчињена оном похлепом и мрачном подругљивошћу с којом је Периша Ракић, добујући лагано чворугавим прстима, баш као малочас у правцу Недића и његовог стола, гледао ћукче – он све време није изговорно ни речи, нао су сви очекивали, а противници га посредно и изазивали да нешто каже – тамо где су морали бити Бојовић и Естера.

6.

„Идемо одавде!“ узрујано шапту Елза, вукући мужа. „Још ће нас ту и затећи!“

Наиме, у кавани, после Бојовићевог говора, неки почеше да плаћају рачуне и устају, а на средину, у жариште светлости изрони Естера, с изразом хитње, док јој је Илија Марковић придржавао сиви мантил.

Потрчкујући за женом Угринов прогунђа: „Па шта ако нас и затекну? Чегату може бити страшног?“ „Нема ничег страног! Али је непријатно – председник суда са женом дрежди и прислушкује! А могу нас и увући у те, њихове распре. Но можда ти баш то и желиш!“ „Нико то не жели, али – догађа се. А теби је престиж увек био врло, врло важан. И рука ти је тако врела!“

Почеше се успињати уз узбрдицу на врху Чаршије и Елза успори корачање. „Не ради се толико о престижу, него сам ја ноћас – већ сам ти рекла... Ваљда због чекања на тебе, због настојања да останемо по страни од свега тога – моја жеља да будемо сами... Али ако ти баш хоћеш...“ „Далеко од тога! На зло се никад не окасни, уосталом. Ти на то реагујеш безразложно пресетљиво.“ „Видим то и сама! Не могу да схватим све то: као да на њих – на оног посланика и судију, на те професоре, није канула ни кап културе и цивилизације.“

Већ изиђоше на трг, неуобичен и разрачван на све стране: лево, испред каване „Косово“ – улица ка Циганској махали, право – дугачка Црногорска Улица којом је водно и аутопут, а десно – почетак Криве Улице. Ту су, наоколо, била и главна надлештва:

прекопута „Косова”, на почетку Црногорске Улице, начелство среза, изнад њега суд, насупрот и пониже пошта, а на углу Чаршије и Криве Улице општина.

Између поште и почетка Криве Улице, лицем према Чаршији, из невелике заравни и мрачног зеленила липа шикљала је белина црквеног звоника, с којега је као залепшано крило невидљиве птице, висила подужа црна застава. „Жали Булата”, примети Угринов, у недоумици куда да крену, „мада он није био нарочито побожан. Али вера се овде поистовећује с националним осећањем. Црквицу је ипак задужно: вратио је првобитној намени. А гле, и „Косово” се придружило: затворено због жалости, на иницијативу власника, браће Раковића! Тако то бива: нешто се догоди, неко нешто учини – и одмах се јаве отпори и подстицаји... А ко може да схвати насиље? Али извођење насиља је промишљено и разумно... Али куд би ти да кренемо? Да се вратимо или?...”

Елза се обазре уназад и, приметивши пред „Америком” гомилицу која се брзо осипала, ухвати мужа под руку и крену у Криву Улицу: „Најбоље да се вратимо кући – већ сам мало и уморна. Али нек најпре Бојовић испрати Естери – да нас не сустигну или да се с њим не сретнемо.” „То баш и није тако једноставно – у градићу с неколико улица и с љубавницима код којих се ремете и простор и време.”

Прелазећи испред црквеног дворишта, кроз чије се замрачење пробијала белина зидова црквице и, десно, парохијског стана, Елза прошалта, приблијајући се неспретно својом бутином уз мужевљево: „Зар не бисмо и ми могли, понекад, помало да будемо такви?” Али одмах, постидјена, додаде: „Зар нисмо и ми такви били?” „Били смо, разуме се. Али живот и време чине своје...” „Да! Деца, бриге, старење... А што не бисмо скренули овуда?”

С десне стране, зјапио је тмином кланша сокак који се оштро спуштао низ падину. Угринов застаде, загледајући у дубину: „Нисам сигуран да то није неки хорсокак. А није ли те језа од мрака и ускоке?” „Не, нимало. Чудно, али ми је вечерас светлост непријатнија: чини ми се да би она могла открити нешто страшно.” „А ја, можда несвесно, покушавам да побегнем од нечег што сам већ сакрио у себи.”

У сокаку, међутим, беше знатно видније него што им је изгледало пре него су ушли у њега. Али је било, зато, непријатније и неугодније: одсев месечине с кровова и крошњи воћки из дворишта, помешаних с мраком, стварао је сумутну, модрикаву полутмину, која се поистовећивала с млаким, непомичним воњем помија, мокраће, трудежи. „Ипак си крив за ово!” с благим прекором рече Елза, стављајући марамицу на нос и спотичући се низ углачано камење калдрме, сведене у сливник средином сокака. „Ја и Булат – за сва зла овога света!” насмеја се Стеван, придржавајући је за руку.

Али сокак није био дуг – ни двеста метара. И мада није могло бити двоумљења где избија, пошто се слуштао паралелно с Горњом Чаршијом, Елза се обрадова када, размињућ потавнели и напукли зид зградурице – по фасади са широком двокрилном капијом, препозна да је то хан осиромашеног трговца Матовића, оца прогнаног песника Рада, којега је и она виђала и о чијој даровитости и испадима је подоста чула – избише на светлу ширину Житног Пазара, око којега су живо играле сенке и блештања неједнаких кућа...

Премда још неуобличен и недограђен, тај трг се – двема својим странама паралелан са углом Чаршије – складно срастао с телом градића и био, за госпођу Елзу и њене старије кћери, његов најживописнији део. Ту су се оне пазарним даном пробијале кроз узаврелу гомилу сељака и њихових производа, радознало загледајући везове и ковани накит на женама, али – застрашене гушама, грбама и гнојним крастама, а још више причама о болештинама већ одавно ишчезлим у Европи – чувајући се да их не дотакне нечији скут. А и у обичне дане су их привлачиле свакојаке радњице – седларске, абаџијске, туфегџијске, мутавџијске и бозацијске, у којима су излагали робу и радили изузетно вешти, каткада и уметнички надахнути мајстори – алатима који су се у Аустрији још једино могли наћи у музејима. Испред тих радњи су се подуже задржавале – нарочито у почетку док се њихово интересовање није усталило на израђевинама од сребра и на бакарном посућу – заносећи се у облике и шаре и посматрајући нехатну прецизност и ненапорну вештину неговорљивих, али предусретљивих мајстора и њихових помоћника. Тргу није недостајала ни китна беговска кула: највиша и најгласитија од свију, кула Цидића истурала се својом витком урешеношћу на његовом доњем крају, баш насупрот прилеглој и темељном хану Матовића – као да је свако од тих здања настојало да сачува и истакне насупрот оном другом свој свет и своје време...

И док су супрузи Угринов стајали у сенци хана – да се не би сучелили с двема групицама хотелских гостију, који су у живој распри прелазили трг – кула Цидића, својом сивоном, препраном и порошеном месечином, иступи пред њима као блиски знамен: уз њу, с доње стране, била је Бојовићева кућа, столбена с рђом околних кућа, али истурена спољним дрвеним степеницама, које су с трга водиле у трособни стан на спрату, чији су прозори гледали на Доњу Чаршију. Ту је, у задње време, често свраћала њихова кћи Естера, ту треба и да се удоми – после Беча, веридбе растурене у рату и дугог девовања.

Али радосније од ведрога пространства трга и чак привлачније од куле Цидића, просу се жубор Доњих Чесама – као да се негде у бескрају звонко крунила месечина.

Госпођа Елза је и испред хана непогрешиво опајала подожај Чесама – улево, на крајњем углу улицице која је спајала средниште Житног Пазара с Кривом Улицом. И изглед њихов јој се у сећању

јави ненадмашном јасноћом: три подједнака врела, као три мушке мишице, обзидане сивим тесаником и у њ ухваћена, бурљала са непромењивом силином у правоугласт камени отвор – да се изгубе поплочаним и пошљунчаним каналићима дуж улнца и по двориштима. Над њима је била саграђена лака и складна чатмара, чији је горњи зид био део обзиде, док се доњом листром спрата држала на два хрстова стуба, како би прилаз изворима био покривен, али и што слободнији. Тако је човек воду урадио са слих страна и спојио са својим живљењем, ничим не повредивши њен ток, моћ и чистоту. Ту су извидале, непресушне, младост и здравина града. Ту је било девојачко састајалиште и дечачко игралиште. Угодност и лепота тог заједничког живота према годишњим добима, према дневној светлости, према киши и ветровима, Госпођа Елза никад није видела тако једноставан и љубак спој људског рада с природом, можда због тога што мајстори нису били много учени ни видели много света, па су наслеђеним знањем и спонтаним даром спајали – лепо и корисно. И била је већ поодавно свесна да ће, када се једног дана одселе из Добра, у њеном сећању тећи та врела, као што се у њ занавек – напоредо с родном кућицом у сенци дивљег кестена и сурним бечким палатама у зрачном зеленилу неба и Дунава – уздизао и разарани дабарски манастир.

Али никада није видела Чесме при месечини и у њеном замишљању оне зајуборише неслушаним складом и светлудањем – као да се небо поче изливати у расклопљене, жедне дланове. Без речи, она узме мужа под руку и крену преко трга, обамрлог у сјају и звонког од дробног извирања. Али кад се окренуше улициш којом је водила к Чесмама – ка већ разговетном троугласју жубора, приметише тамо једну од хотелских групница, па после краћег двоумљења продужише тргом. „Вратићемо се овамо?“ упита Елза застајући. „Разуме се – досадно би било враћати се истим путем. Прошетаћемо мало док они оду, па – натраг. Мада би нам се могло догодити да нас Бојовић сретне на повратку од наше куће.“

Али чим заокренуше улево испред куле Цицлића, ка улициш којом је спајала Житни Пазар с Доњом Чаршијом, трже их непознат, војнички позив: „Куда идете?“ Угринов се брзо снађе – у својој улози председника суда и невиног грађанина: „А шта се то вас гиче?“

Из сенке каптије се изваља дебели жандармеријски наредник с уфигиљеним брковима: Елза се сети да је често сретала његову – упркос гојазности и седоћи – отреситу и младолуку прилику. Иза њега се створи висок, као носав жандарм: имао је пушку о рамену, а уз њен бајонет су час милете, час с њега капале модре сузе месечине. Наредник им препречи пут, загледа се у њих, а затим их поздрави, неочекивано и без крутости, мада му цокнуше потпетице.

„А, то сте ви, господине председниче“, скоро обрадовано рече он. „Које добро вас овуда ноћас наноси? У шетњу? Да, шта би и могло друго да буде? А ја, знате, на дужности. Сва одговорност је ноћас

такорекућ на мени: капетан Марковић је отишао на увиђај – знате тај случај... Морам све лично да обиђем, а у станици људство малобројно, па, богомаи, и неискусно. Лако бисмо ми са сељашима и олошем, али то је град – газде и прваци се узрујали... А ту, знате, у Тодиной крчми, скупило се шарено друштво – може свашта да се деси, па ја мало као у заседи...“

„О чему се ради?“ упита послужбено Угринов. „Тачно не знам ни ја, господине председниче, мада бих могао да се досетим: браћа Раковићи су кавану затворили – знате, због тог случаја. А овде спирају и певају! Најмлађи Раковић је мало, знате, како ми то кажемо – силесија, па је упао тамо са својим пајдашима. Скупило се тамо, господине председниче, сав... сав – како да се изразим? – букачи, кавгашије, пијанци, олош – једном речју. Ту је и онај Матовић, песник, с којим ни у Београду власт није могла да се носи, него су га летос протерали. Без њега не би ни могла чорба да се закува! Знате, тежи нам је он него сав олош варошки. Наредба из начелства: онемогућити га, али без грубости – песник, јавност, новине... А он је лисац, иако се прави лудим: не туче се, не псује краља, не краде – немаш чиме да га закачиш... Кад се изопијају – почеће да бучу улицама, ако се и не потуку. А наређено је да се строго држи ред и мир – знате, тај случај...“

„Али зашто већ не интервенишете? Сама ваша појава на лицу места...“ Бришући изнутра шапку, иако није био знојав, наредник пожури с објашњењем: „Баш о томе се и ради, господине председниче: наређено је да будемо будни и строги, али – без грубости. С олошем бих ја лако: један, два, разлаз, марш или – у бувару. Па и с Матовићем: не би му било први пут да преноћи с оне стране браве, да рекнемо – због ремећења мира и супротстављања јавним органима... Али ту су Раковић и његово друштво! А наређено је да се не огорчавају национални елементи и иначе огорчени због тог случаја...“ Ту смо ми обезоружани – не може ни власт да сече грану на којој стоји. Мука жива! Да ми је овако нешто неко предочио на Солунском фронту!...“

Он ућута, истежући дебели врат: „Чујете ли? Такви призори нису за госпођу, знате...“

У улициш – на тридесетак метара иза угла, с треском се отворише врата и кроз кркланац повика, псовки, трупкања ногу и померања намештаја проби се женски врисак. Наредник обема шакама натуче шапку, поправи опасач и, праћен жандармом, јурну у улициш. Повучени његовом трком и радозналошћу, Угринови лагано скренуше у улициш и зауставише се десетак метара испред крчме...

О самој крчми госпођа Елза није знала баш ништа, сем да се у њој скупља сиромашан и пропао свет. Тек сада је и обазнала где се она налази, а и да је то, у ствари, станчић у приземној каменој кућици – с већом собом према улици и кухињом и оставом према

дворишту, каквих има и другде у сиромашнијим новоградњама. Али о крчмарници Тоди је чула много више из Бојовићевих казипања о прегоњењу с њом, из Ђукићевих препричавања градских голицавости и ко зна све од кога: удовица погинулог или умрлог ратника, распусна и самовољна, од чијих су раскалашних добацивања стрепели момци и девојке, а од горопадне дајавости власти и угледни грађани.

Тода је нарочито радо задиркивала Естеру, најчешће кроз добацивање Бојовићу: – Причепи добро, Драго, Швабицу – освети Црногорке! Згодна ти је – Грда сира, а врбљака око Љума Бог дао! Има је превише – растопиће те, неће остати мени и мојој други ни да се облизнемо! – Бојовић јој је слично узвратио: – Не би неке од вас осветила ни чета војске! Није она као наше четвртаче – нијесу за њу дуг и ледина! Вријеме је и мени да се осладим – доста сам се прегонио с вучицама црногорским! Тода је задиркивала и Руту, али – због тога што није била блиска с њеним удварачима као с Бојовићем и што се Рута према њеним добацивањима односила с љутљивом осмехнутошћу, док је Естеру обузимало постиђено кикотање – пошалицама и благим наговештајима. Можда је баш уживање у тој Естериној бучној стидљивости и било главни разлог што је Бојовић, кад би се заседео код Угринових, опијен властитим причањем, препричавао Тодине раскалашности – упркос томе што су супрузи Угринов избегавали голицашности пред децом, макар то биле и већ одрасле кћери. Али ту се није могло ништа: Бојовић је био драги гост и добра прилика за Естеру, а Тода је покретала замрле радозналости и супруга Угринових, а немоли његове. Ону другу – друштвену, општинску Тодину страну најчешће је откривао Ђукић, који је према њој имао наклоности као према личности пркоситој и слободној, језичној и подузетној. Јер она се стално прегонила с општином због пореза на непријављену радњу, а са жандармима због повређивања њеног стана, у коме се точила ракија и пошто би се све крчме позатварале. Јер Тода је – то је за Ђукића било још важније – својом безобзирном пронишљивошћу и неспутаном сликовитошћу свог изражавања, напипавала и излагала порузи она срамна и трула места града и грађана, која други, чак и кад су се укањивали, нису умели да раскрију и предоче.

У градићу се није истицало ни догађање ништа значајније, па су и угледни грађани прихватили Тоду и њену крчму, као живо, потребито жариште и стетиште оних притајених и притуљених видова властитога живљења који су се обелодањивали у очајничкој или раздраганој распусности њихових безначајних и грешних суграђана...

Али мрачна и сурова сцена, каква се поче одигравати пред Угриновима, тешко се могла и наслућивати у забитом и замрлом Дабру.

Најпре крчма као крпу избаци старијег, ситног Циганина с виолином. Запевши ногом за ивицу сливника, он се пружи свом дужином, али држећи инструмент и гудало напред и високо. Жандарм му поможе да устане, док се на груди наредникове из врата сручивала танушна и лепушкаста, у шаренило обучена Циганка с дугим плетеницама, које су шибале око ње као смукови.

„Спасавај, господине! Власти, помагај!” завапи Циганин раскрваљеним уснама, док је наредник левом руком отурао Цигаичицу као непредвиђену препреку и непријатан терет.

Наредник се најзад уваља у крчму, а са собом унесе и тишину. Али Циганин је богорадио, и даље држећи напред виолину: „Помагај, власти! Може ли то у држави да буде? Има ли и за нас закона или нема?”

„Ништа, бабо, ништа – све ће да прође”, проплака девојка, час бришући своје очи, час отресајући његово црно одело.

У крчми опет оживе галама, из које су се издвајали наредниково набрекивање, полумушко женско прегоњење, пијано церекане, мутни ромор множине и момачки поклици. Најзад наредниково: „Разлаз! Разлаз, у име закона!” – надвика све остале.

Наредник се изваља, постави се крај врата као чобанин крај струге и док се драо: „Разлаз! Сместа да се локал испразни! Сместа! У име закона!” – крчма доиста поче да се празни.

Било је неочекивано, чак несхватљиво што се толико Дабрана скупило у собичку не дужем од четири метра: покуљаше калфе, трговачки помоћници, кочијаши и хамали, па и десетак старијих људи, већином муслимана у фесовима. Кроз њих се прогура округласта, још младолика, црномањаста и румена жена, с марамом спозаном на рамена: „Какав локал, крв своју до сјутра полокао!” расномачи се она на наредника. „Ово је моја кућа, приватни стан, незакониче! Људи, враћајте се! Нико вам ништа не смије! Ако је Булат погинуо, није се свијет помбисао!”

То је, очито, била Тода.

Али нико није испољавао жељу да се врати, мада су се неки радознало обзирали. Кавану је још проламао онај силовити, млади глас и наредник поново протисну унутра своју телесину и тишину. Али он се одмах косимиче поврати, држећи за мишку црнпурастог момчину ошишане, чворновате главе, широких ноздрва и меснатих усана. „Ја се просто чудим Вама, господине Милане”, умекшавао је, ослађивао је свој глас наредник, „детету из тако угледне куће! Шта ће рећи ваш брат, господин Јован, кад чује да Ви с таквима?... Заиста нису требали да се веселе кад је такав случај... Мада нема изричите – на моју часну реч: нема изричите наредбе о томе... Ја морам вршити своју дужност... Треба сами да видите...”

Црни момак, мада се подавао шаши наредниковој, дерњао се као да га не чује: „Потурице! Сви су они Потурице! Сви још вире Мухамеду из шупка! Али са мном нема шале – ја лемам! Турци лочу

српску крв, а ви се веселите! А ти, фираунски накоте, с том твојом курвицом – да се обестрвите у току четрдесет осам сати! Јеси ли разумно – четрдесет осам сати! Толико ти је доста да посвршаваш што имаш – и иначе немаш шта да пакујеш. Ако те нађем последије тога – а ја ћу те потражити, не брини што ћу заборавити – обоје берите кожу на шиљак!”

Тода се устреми на њега: „А ко си ти, мајковићу, да уводиш ред у мојој кући и моје госте разгониш? Да ти није криво што ми нијеси ноге дигао кад ти се усхгјело, па сад изгониш бијес над сиротињом?” „Да нијеси женско, показао бих ти ја...” махао је Милан кошчатом ручердом. Тода му одмери руком: „На, ово и теби и том црвендаћу што ти се улагује, мјесто да те охлади у бајбокани! Ако немам пушке и сабље, Бог ми је језичину дао, па ћу колико сјутра насред чаршије...”

Кроз прозор се начас помоли руменолика глава девојке с црном коврцавом косом: „Мама, забоба! Мама, па то теби не доликује!” „А што ти то слушаш? Вуци се унутра! А њима доликује да прште и разгоне сиротињу! Бог их стигао својом жестоком руком као што неће!”

Улица се учас испразни: остадоше Циганин, повучен с кћерком и виолином у суседну капију, и Милановљеве груне – пет-шест младића лепше одевених, који су гунђали и прегили, а један чак и севао ножем. Али и они појоше за наредником ка Житном Пазару. Угринове, пролазећи поред њих, ни наредник као не примети, занет умиривањем Милана и похвалама његовој породици и брату господину Јовану.

И Циганин се извуче из капије, држећи десном шаком кћерку, а у левој виолину, а из крчме изиђе, тетурајући се, песник Раде Матовић, дежмекаст, глават и буљав тридесетогодишњак, с двојицом младића који су га повремено придржавали. Једног младића – коштуњавог и црномањастог, госпођа Елза није познавала, а други – Станко Марковић, бледолик, повисок и коврцаве кестењаве косе био је до летос њен ученик, брат Рутиног удварача Гојка и чак посетилац дома Угринових, где је доносио Рути поруке и Инги књиге. Песник је нешто као поверљиво доказивао, секући кратким затупастим ка-жипрстом, док су се младићи смешкали с усиљеним одобравањем – као према пијаном и старијем.

Истовремено се Милан, ослобођен на излазу у Житни Пазар наредникове шаке и прекора, наједном окрете и – доумећи да се поврати – повика: „Чисти се, Циге, док су ти читави ребра и хемане, а Хатици димније читае! И упамти добро што сам ти наредио!” И док се његова дружина церекала, а наредник, невољко осмехнут, брисао изнутра шапку, Милан додаде нешто тише, кесерећи се: „А песнику ћемо првом приликом запевати – да кука довека!”

Песник и младићи заузети собом, пречуше Милана, док Циганин, сав се погуривши и усукавши, крену ка Чаршији. Миланова

група у бучном кикотању замаче иза угла, а Матовић се истрже младићима и с лакоћом и хитрином, необичном за његове кратке ноге и припито стање, пристиже Циганина и повуче га назад држећи га за виолину. „Не смем, господине! Немој ме, господине!” бранио се Циганин потрчкавајући и молећиво се смејући већ натеклим уснама с танким, обешеним брковима над њима.

Прискочи и Тода, ухвативши га за ревер: „Де, свирај поганска сорто, нијеси ти грб узели, ако су те мало ћушнули! За инаг, да се сад и ја мало провеселим! Не бој се, неће се онај манитов више враћати!” „Немој, госпођа, душу ти љубим! Немој, не смем. И дете ми је, видиш, са мном – пред њом ме срамота, на њу ми насрћу, а обранити је кадар нијесам.”

Наједном отржењен, Матовић отпоче с јетком упорношћу: „А зар, Арнфе, нећеш ми мени да свираш? Мени и овој двојици младића? Ти да свираш, а Хатица да пева! А? Овде или код тебе, или на пољани? Где ти хоћеш?” „Немој, господине! Не могу ноћас. Не могу више – душа ми плаче.” „Каква душа и говнарије! Даћу ти двеста динара за свирање, а – триста за Хатицу. Петсто динара! Јеси ли икада имао петсто динара?” „Не сјећам се, господине!” „Е, па лепо, јесмо ли се споразумели – двесто за тебе, петсто за њу? Али она не само да пева, него... Знаш ти на шта мислим...” „Не продаје се то, господине. Девојче.”

У неочекиваном ћутању Матовић се церекао с пакосном, усиљеном насладом. „Да пресечемо – хиљадарка! Нећу да потцењујем такву робу – читаву хиљадарку, заједно са Светим Ђорђем на њој насликаним. Али онамо, насред Пазара, или још боље насред Чаршије да је обележим – да пробудимо честите грађане! Ти да свираш, а ја...” „Како можеш тако да се шалиш, господине?” „Не шалим се, тако ми... Но, чиме да се закунем кад ни у Бога, ни у ђавола, а поготову у људе не верујем? Што је најважније, паре су ту! Хиљадарка, неуситњена – уз њу сва ситнина што се нађе. Ево, видиш ли?” Подносио је новчаник под нос Циганину и Хатици, листајући новчанице с хитрином банкарске службенице. „Узми ти, Хатица, ако се он либи...”

Све дотад Хатица је ћутала, мада лукаво и болећиво осмехнута. Али сада, отурајући благо новчаник, проговори гугутавим гласом, заносећи на цигански изразитије него њен отац: „Ја слушама баба, господине. А ти иди, испавај се – сјутра ћеш пожељети нешто лепше.”

Матовић једним покретом извуче хиљадарку и поче њоме да маше испред очију Арифових: „Дакле? Видиш, није подвала!” „Престани, господине, и ја знам за образ, ако ми је и црн!” „Иди ти дођавола с тим твојим господине, господине! Него слушај ти, Хатица, песмо несмишљена! Паре су ту, а образ... Немој бар ти да говориш о образу, јер ћу помислити да је и твој као у оних којима је бео... И зашто то теби тако ружно изгледа? Страшно је страшно само док се о њему прича. Једном у Београду – није био Циганин него бег

босански, баш смо имали мерак што је бег – мењали смо се на његовој жени, а он је морао да гледа и да нам кува кафе. Плаћали смо му по стотинарку, а ти...” „Друго је жена, а друго кћи, господине.” „Добро. Пристајем и са женом.” „У гробу је, господине, има већ...” „Видиш ли каква је ноћ, Хатица? Ни ти ни ја немамо песме за ноћ такву! Остави она, па хајдемо ноћас, ја и ти – куд хоћеш, куд нас очи и распамет поведу...”

Али Тода, која је дотад умештала косу под мараму, пажљиво као да је пред огледалом и држећи укоснице међу уснама, укромчи између њега и Циганке: „Склони ту хартијетину – сви знамо да си је искамчио из очеве сиротиње! Шалиш ли се ти то, или озбиљно?” „Не шалим се, Тоде, ноћас сам такав: све се у мени распрснуло од весела и пакости кад сам чуо од оног мазгова Раковића да је Булат погинуо. Булатовљевој незгоди се, додуше, не радујем, мада ми не пада ни на крај памети да га оплакујем. Али сва та помама што је, видим, почела око ње... Е, то ме пробудило и подигло да пљунем на све светиње српске и људске! И нема под капом небеском никог ко би ми био ближи од овог Циганина и Хатице! Још кад би пристали да учиним с Хатицом оно наред вароши... А и не мора наред вароши! Боље у пркви! Само како би човек нашао попа да поје док ја...” „Нијесам знала каква стока можеш да будеш!” викну Тода. „Не мора то баш с Хатицом да буде, мада ми је она за срце прирасла. У томе су важније чаршија и црква! Могла би и ти, Тоде? Ти бар немаш обавеза, а и глас би ти пронело...” „Не бих ја пода те ни крмачу пустила!” „Нијеси таква била према мени кад си удовицом остала.” „Онда је био рат, а – ни теби пиће није било памет попило!” „Није то од пића!” „А од шта је?” „Нећеш схватити ако ти кажем.” „И не желим, а држим – и не умијеш. Ја јесам неука, хоћу да се пошалим и повеселим, али – памет и душа су ми здрави.” „Баш у томе је оно што бих хтео да кажем: нема ни душе ни памети! Само безмерни бол – небо и земља обречени да пате и ридају у бедном, огавном човеку.” „Па пати и ридај – као човек.” „Али ја баш то нећу. А ти си заслужила да те пољубим за ту велику, мада бесмислену реч.” „Губи се на ноћник! Нема од ноћашње седељке ништа. А и ти, Ариффе, шта сте се вас двоје удуберили ту ноћас? Само га дражите!”

Извињавајући се и клањајући, Циганин крену ка Чаршији, водећи кћер, а Тода постоја још мало, као да се преомишљала да још нешто каже, па уђе у крчму и забрави врата. Матовић резигнирано махну новчаницом, гунђајући: „Баш сам ја нека будала – читав харем могу за ове паре ноћас да добијем!”

Госпођа Елза као да тек тада дође себи, вукући мужа к Пазару: „Зашто нисмо пре отишли?” „Зашто, зашто! Као да ја то знам! Гледало нам се, па смо и гледали!”

Али једва учинише петнаестак корака, а иза себе зачуше ситно тупкање и хрпаве речи Матовићеве: „Хеј, стојте! Чекајте, добри и пристojни грађани! Стојте, чујте!”

Угринови пожурише приблијени једно уз друго и стиснути у себе као да су очекивали ударац. Матовић их претече, измичући се натрашке пред њима са свечано уздигнутом хиљадарком. Али пре него он ишта изусте, притрча му бивши ученик госпође Елзе Станко Марковић, савијајући му руку и склањајући га у страну: „Раде, молим те! Преклињем те! Па то су честити људи! Ја сваки дан у њихову кућу одлазим...” И онај други младић се створи крај Матовића, потрчкавајући: „Па забога, они су странци, угледни... Она је Аустријанка, ни језик наш честито не зна – само ћеш их безразложно увредити.”

„А који су разлози што ја постојим?” мргодно упита Матовић, ипак се склањајући у страну. „Ви мислите да ја не знам ко су они! Ја баш због тога... А откуда Ви знате шта ћу ја да кажем? Можда ја немам намере ни сенком да повредим њихову освештану пристojност? Можда сам једино хтео да их замолим да они – као такви и такви – предају тај новац некој хуманитарној установи? А, шта кажете сад на то?”

Станко се одвоји од њега, узбуђено потрчкавајући поред Угринових: „Он није такав, он то у пићу... Молим вас да опростите! Нарочито Ви, госпођо... Он је песник, веома познат, веома даровит, мало више је попио, па тај случај...” Матовић је добацивао: „Дођавола! Похвале и извињавања! Па то ће ме натерати...”

Угринов застаде на трен и госпођа Елза тек тад, тик крај њеног рамена, јасно сагледа младићево лице, преобразено у грч болне модећивости. Али пре него она – и сама растрзана противречјима: гроњом, гађењем, гневом и разумевањем – успе да нађе погодне речи, њен муж изговори, одмахнувши руком: „Добро, добро. Чему толико извињавање? Мала је, заиста, то прешло сваку меру...”

Младић се повуче, очито неутешен, а Угринови кренуше, уз лепет Матовићевих последњих речи, чији су тон и смисао били многоструки, неодредљиви: „И опет осам! Изгарање у властитим огњевима и наслађивање властитим отровима! Јер ноћас сви, сем нас, снују и кују! Хајдемо, пријатељи, у поља међу звезде...”

Али Елза није могла да одоли својим навикама и својој жељи да све протумачи: „Шта је то? Последње рата? Распад дотрајалих социјалних облика? Нове генерације? Је ли тако свуда у Европи?” „Па, јесте.” „И наша деца? Да ли и она све то знају? Да ли тако нешто доживљавају?” „Свакако, на неки начин.”

Већ зашоше у улицу ка Чесмама – у сребрни звон бескраја. „Како је, Штеф, била лепа и чиста наша младост?” „Да. То се увек чини – у старости. Човек не би могао да живи ако не би заборављао све што је било гнусно и болно.”

Затим ућуташе, у све разнобојнијој звонкости Чесаме. Али кад стигоше крај њих, Елза, неочекивано и за саму себе, извуче шаку испод мужевљеве мишице и – довикнувши: „Молим те, причекај ме тренутак!” – журно пође к њима.

Засењени тавним таваном, млазевци се нису видели све док се не саже над њих. А тада, с расневаним жуборима, они се уобличише светлуцањем из несагледивог света у коме су, истог трена, и нестали. Она склопи дланове у прегршт, као што је виђала да чине сељанке: придржала их је да јој их угодна мокрина остуди. Али истовремено чу мукло ударање срца, које је опомињало на старост, на смрт, иако је знала да је то привремено и да ће минути – с гашењем моћи плођења, рад којег је дошла на свет и живела. Попила је два-три гутљаја – врелина утробе и тутањ срца се смирише.

Устајући, отресла је са шака сребрну мокрину. Али пре него се усправила, поуздано је прихвати Стеванова рука. Он јој пружи марамицу, али она је отклони, наслањајући се на њега, влажећи чело и слепоочницу смиреним, мокрым длановима.

7.

Сутрадан, у суботу, у наставничкој зборници, у тишини и стрци поздрава, узимања каталога и остављања шешира и мантила, неко је викнуо: А ђаци муслимани нису ни дошли! – и она се сетила да у сурим ројевима ученика који су улазили у зграде, доиста није приметила ретке булке фесова. Али није имала времена да објашњавање, а оно није могло ни да јој пружи ништа ново: већ синоћ, шетајући по граду, приметили су муслимане једино у Тодиној крчми – фукару безочну, или пропале бегове које ништа није могло уздржати од пића. А и почетак часа је већ био ту и она је зграбила каталог седмог разреда, у коме је имала први час. Пожурила је ка доњој згради бившег мектеба, по шљунку који је, још влажан од јутарњих измаглица с Љума и раних јесењих роса, својим светлуцавим шкрипугом у њој одржавао ведрину и раздраганост.

Учење немачког језика почињало је у петом разреду – седми разред је био прва класа њених ученика. Све их је не само добро познавала, него је код њих стекла и поверење, које би као странкиња, не познавајући језик, тешко задобила, чак и да није била суздржана и неприступачна. Присетила се, пењући се уз дрвени степеник, да у том њеном разреду има два муслимана и да свакако ни они нису дошли. Звали су се Алија и Мехмед, али како су имали дуга и тешко памтљива презимена, махом их је називала именом. У школи, иначе, није било много муслимана – по пет-шест у нижим и по три-четири у вишим разредима. Сви су били мушкарци – муслиманке су се скривале већ од дванаесте године, а њихови старији су држали да је школа за женску децу сувишна, па и грешна. И сви су били варошани – муслимани сељаци су држани и држали су се као непробојне заједнице које су зазирале од школовања као од проверавања.

Али, ушавши у послациени поуски ходник – у наглу тишину која захвата учioniце пред уласком наставника, она потисну разми-

шљања о свему томе и, прибирајући се за уобичајени сталожени и енергични наступ, пође у свој разред – друга врата лево на крају.

Ученици је као и увек дочекаше нескладним устајањем и она, осмехнувши им се и лако климнувши главом, летимице – док је прелазила оних пет-шест корака од врата до катедре уз прозор – примети да нема црвених фесова, да Мехмед и Алија нису дошли: по прописима своје вере, муслимани ни у школи, као ни у богомољама нису смели бити гологлави. Али није заборавила да задње ноге столице могу да пропадну између полутрулих, избраних ивица подница постоља и, пењући се, померила је столицу на безбавно место. Као и увек, док је редар читао молитву, није гледала ни у кога, неодређено блудећи погледом по сивом брду Буковику, опруженом између светлог неба и светлуцаве реке, а мислима између нелагодности због одсуства муслимана и дужности наставе.

Школска година је почела пре десетак дана. Али госпођа Елза није имала тешкоћа с уходавањем наставе. Већ прве године јој је Бојовић објаснио да циљ школе и није толико стицање знања, бар не из немачког језика, колико припремање службеника и какве-такве интелигенције у земљи чији су се знатни делови до јуче давили у јавашлуку и заосталости турске царевине. Требало је да ученицима пружи најнужнија знања о немачком језику и култури. Она се томе и прилагодила, сматрајући и сама корисним – утолико пре што је била странкиња, невична месним приликама – да избегава давање слабих оцена, а поготову записивање и кажњавање ученика – сиромашних, сељачки одевених, махом бистрих, али непојмљиво некултурних. Из тога су и потекле и још трајале њене тешкоће: пресити реда и дисциплине које су наставници одржавали махом грубим методама, њени часови као да су ученицима били добродошли за спадалуке и издувавања. Морала је бити стрпљива и упорна, упркос томе што су је лукаво варали, па и вређали, глумећи примитивну наивност. Чак и овде, с већ учвршћеним међусобним познавањем и поверењем, морала је бити трпљива и на опрезу, поготову што је у себи већ опажада расејаност и узнемирење.

Отресла је у мастионицу закорело перо и упитала за одсутне, с мирноћом чија јој се безбојна пословност учини упадљивом. Редар, из задње клупе улево, протегласти, тамнопути младић с густим, састављени већмама, који се знао Никола и био госпођи Елзи добро познат и као суоснивач полупољског фудбалског клуба с њеним сином Србом, наклашља се и такође с упадљивом равнодушносту извести: „Алија Караосманбеговић и Мехмед Хаџихајдарпашаић.”

Тек гада је приметила да у учioniци влада неспособна, већ неугодна тишина. На испартаној страници каталога она је чак и пребрзо пронашла Алију, али док је бележила његово одсуство, глувоћу проби нечији мукли глас: „Тај више неће ни доћи!”

Упадица збриса њен љубавни полет и сустегнуту равнодушност. Али она се обузда и, тражећи Мехмеда, строго примети: „Говорите немачки! А зашто он неће више доћи?“

И док је уписивала Мехмедово одсуство, на српском саопшти глас који није могла препознати: „Њега су посјекли! Пошао јуче кући у Шабовиће и неко га посјекао – главу му набили на колац, а тијело, кажу, бацили у ријеку.“ Врх пера јој поче да дрхти по белини хартије, али она, не дижући главе, заповеди: „Рекла сам: говорите немачки – језик се учи говорењем.“ И дижући главу с каталога, додаде с поремећеном мирноћом: „Али какве глупости вама падају на памет?“

Полка, прва здесна из женске клупе, којој су другови због циганског изгледа дали надимак Мурга и с којом се Инга често дружила, иако је била један разред млађа од ње, зари лише у дланове и њен изненадни јецај загуши и иначе тескобну, муком набијену учионицу.

Алијино седиште је било изнад Полке: сада је зијало као празнина избијеног зуба и нико није сео на њега, мада су били назијењени у кратким клупама. Он је Полки – била је немаран, слабији ученик – дошаптавао и додавао цедуљице за писмене задатке. Али она га, свакако, није жалила због тога, јер је он дошаптавао и другим трима ученицама, а ниједна није плакала. Штавише, Дуња, белопута девојка с тамносветлом косом, због гојазности названа Дуца, мувала је лактом Полку, шапућући јој: „И мени га је жао – немој да се брукаш!“ Приметивши да ју је госпођа Елза чула – учионица је била толико тесна да се између женске клупе и катедре једва могло провући – она гласно додаде: „Нећу да поричем – био је врло добар друг, али Турчин – нема смисла да за њим плачем.“

И док се госпођа Елза премисљала шта да одговори Дуњи и преко ње и разреду, а да се при том не уплете у распре, устаде редар Никола и, мада потресно, исприча – опет на српском, као да се о таквим стварима једино на том језику и може говорити – тоном извештавања о стању у разреду: „Нажалост, госпођо, то није глупост: њега су заиста посекли! Један наш друг из осмог разреда има брата писара у срезу и овај му је то испричао, пре него је јутрос пошао на увиђај. И неке сељанке, пролазећи овуда с мрсом на пазар, испричале су нам малочас да су виделе његову главу с фесом, набијену на раскршћу код Просјачког Моста – то је два сата далеко од Дабра. А Мехмед се затворио у кући, као и други муслимани.“

Никола оста стојећи – расејан или очекујући неки налог. И она му наложи да седне, додавши – у спомен несрећног младића и као поуку ученицима: „Такво нешто не би смело да се догађа у земљи с редом и законима. Сви треба да жалимо једног честитог, марљивог младића – био би веома користан члан друштва и веран син своје домовине.“

Њене речи су зазвучале конвенционалније него што их је и срочила. Омаче јој се поглед к Алијином седишту, упадљиво и недагодно празном. И баш због те стравичне празнине његовог седишта – он живље искочи у њеном сећању...

Био је онизак, тамнопут, куштраве косе и упадљиво улево искривљеног носа. Спадао је међу боље ученике, али ни с једним није био близак чак ни с Мехмедом. Потицао је из старинске беговске породице, која је дуго држала првенство над читавим шабовићким крајем и све до 1912. године поседовала неколико села: свакако су и негдашња слава и моћ гониле младића у издвајање и осаму. Сем феса, све је на њему било европско, и по мери скројено. Поносито, осетљиво истинољубив, али одбојан и пргав, замушкивао је кад би га неко пецнуо или кад не би нешто добро знао. Госпођа Елза је имала утисак да он није много бистар, него да успех постиже мукотрпним радом. Штавише, као да је у рад бежао, уживајући у сатирању њиме: и за време одмора је често буљно нал књигом и виђан с њом на путу од стана ка школи. Према ученицама није показивао никакве наклоности сем веома постојане солидарности – можда су му, по древном обичају, већ у колевци наменили девојку из неког знатног рода с којим се требало измирити или опријатељити. Иако је, као и Мехмед, био члан Србиног клуба – ниједном није навратио код Угринових. И према наставницима се држао неприступачно, с хладном службеношћу. Госпођу Елзу је увек дочекивало његово мршаво, намргођено чело, стиснуте зарезане усне и као љутит тамнозеленасти поглед: она је такође припадала средини у коју он – сем уколико је морао ради стицања знања и сведошби – није тражио приступа нити имао шта да јој понуди. Ограђени зидовима и бодљама које је, можда, једино он видео, а о које су се рањавали сви који би покушали да му се приближе – изазивао је отпоре и љутње, али и наметао озбиљност и поштовање.

А сада су га прекрзали, мислила је госпођа Елза, односно – како је то Никола нагласио с тужном јеткошћу – посекли га и главу му истакли: као у митским обредима или у својим народним песмама које још певају и њима живе. Како ли је тек он умирао, с безмерном а недоступном тугом, у суровим шакама и под набрушеним ножевима непознатих иновераца?...

Мехмед је, међутим, био сасвим друкчији: мекан, податљив, дружелан. Потицао је из имућне, али трговачке дабарске породице и већ по његовом лику дало се закључити да је муслиман. Иако се муслимани нису од осталога становништва разликовали ни по чему битном сем по капама, ипак су се, међу њима издвајала два типа, које је већ и госпођа Елза уочавала: укрштени, који је подсећао на праве, азијске Турке – дуге лобање, велики носеви и снажне усне, и домаћи, који је сачувао изворна и најлепша својства месног живља – румена и бела кожа, меке и сочне усне, кестењасте косе и тамне очи. Мехмед је био изразит представник тог домаћег соја: мада складно и мушки

грађен, лица девојачке мекоте, усана свежих као да су тек расечене, очнју зрачних у сенкама црних трепавица. Био је склон гојењу – случај нередак у тог типа, али му је гојазност још лепо стајала – као младим девојкама, чинећи га једрим и снажним. И он се одевао европски, али накинђурено, а каткада је нишао и гологлав. Био је прилењ, али памтљив и интелигентан. И мада се није грабио о оцене, био је најбољи из немачког. Али су га мало занимале немачка књижевност и култура – спремали су га за трговца, а свакако је и сам то желео, па му је требао језик великог народа и експанзивне привреде, чији су утицаји оживљавали упркос изгубљеном рату, немирима и инфлацији. Госпођа Елза га је издвајала, у сећању и поступању, због те његове привржености немачком језику, а био је упадљив и као супротност Алији. Но и сам се старао да не буде заборављен и затурен: својом претераном љубазношћу и склоношћу ка опширности бивао је и досадан, мада је мало ко могао то и да му каже – да га не би повредио у његовој мекопутој прилагодљивости...

Госпођа Елза је, заклапајући каталог, смишљала да каже реч-две и због Мехмедовог принудног одсуствовања, али је из угла према њој прекиде – опет на српском, ковршави и бубуљичави Драгиша, напола усправљен и опрт на клупу: „Нико се од нас, госпођо, не радује када изгуби друга. Али он је и муслиман, Турчин, а – то је већ нешто друго. Можда ви, госпођо, не знате да су муслимани јуче убили нашег јунака Булата?“ Неко му додаци: „Није га Алија убио!“ Али Драгиша узврати језан и спреман: „Ни Булат није убио ниједног муслимана!“

Никола устаде на другој страни и поче – у кључању супротних упадица и добацивања – да измењује с Драгишом, који сасвим устаде, замахе и боцкања кажипрста, домашајући се преко читавог разреда заједанима и претњама. Речи које је свакодневно могла да чује – Потурице, Срби, нечовештво, издаја, злочинство, освета, безаконје, прадедови, омладина, судбина, недругарство, туђин, човечност, Булат и Алија – постале су отровне и посекљиве, мада сасвим није могла да ухвати њихове односе и значења. Али све је било, и без тога, јасно само од себе: у разреду су се издвајале две групе – око Николе и Драгише, које као да су уживале у кавжењу баци пред њом, посредно се отимајући о њену наклоност или јој се супротстављајући. Понављало се оно што је видела и прозрела синоћ у „Америци“, али у жешћем, несмишљенијем виду и уз радозналу неопредељеност и колебање већине ученика. Па ипак је била изненађена: до јуче, до јутрос тако разборити и неначети младићи гложе се око освете над муслиманима а можда – не можда, него непобитно – и над друговима из школских клупа. Огорчавало ју је посебно што се баш на њеном часу – злоупотребљавајући њену трпељивост и неупућеност – кавже и праве неред. „Тишина!“ цикнула је несуздржано, устајући и лупивши ногом тако снажно да је почела лебдети прашина у осунчаном простору испред катедре.

Нико, изгледа, није очекивао од ње такву оштрину и сви су наједном замукли, премда су се коловође и даље прождирале огорченим погледавањем. Али тако напета тишина није могла – то се опајало, а она је то знала и из искуства – остати дуго непо ремећена: ако никако друкчије, неко ће заридати или заурлати, и читав разред ће провргети свађом и нередом. Понета увређеношћу, жаљењем Алије и својом дужношћу, рекла је промишљено: „Ми смо у свету науке! Мада, кад изађемо одавде, припадамо својим верама и породицама и свом народу – овде не припадамо ни самим себи, или чак веома, веома мало, него учењу ради добра и оплемењивања људи – свих људи. Ни овај тренутак, макар трагичан и важан, није наш, него – људске мудрости и људских нада.“

Говорила је на српском – да би је потпуније схватили, испомажући се немачким – да би се тачније изразила. Учинило јој се да се, за тренутак, разред враћа у своје уобичајено стање. Али то јој није изгледало довољним, у том тренутку: морала је разред држати чвршће него обично – већ је била изгубила десетак минута часа. Морала је, као Аустријанка и као наставница, сачувати мирноћу и достојанственост – упркос ударима у слепоочнице који су навешћивали поремећивање унутарње равнотеже. Додала је недвоумно: „Ког год буде на ма који начин реметио ред – биће уписан у каталог.“

Тако је остатак часа протекао у погруженој, озлојеђеној напегости не само између ученика, него још више између ње и њих. И испратила ју је, док је отварала врата – после звона које је најзад огласило крај часа – лавина обуздаваних повика и покрета. Али она је, не обазирјући се, пожурила низ ходник, несигурна по салици на високим потпетицама, да би достигла Илију Марковића и предала му каталог: из несношљиве, насилне тишине на часу натурала јој се, као дужност и као олакшање, мисао да о Алијиној смрти и о распра-ма у разреду обавести директора Бојовића.

8.

Иначе је нерадо нишла у Бојовићеву канцеларију, бојећи се да због његове говорљиве предусретљивости не окасни на идући час, а и због нелагодног сећања од пре три године – из времена њеног ступања на рад у гимназији...

Бојовић јој је био заказао састанак у својој канцеларији – на горњем крају тек озидане гимназије, у септембарско предвечерје, загушљиво млаком миришљавошћу. Чим је ушла, он ју је прихватио за руке и повео је к отоману, прекривеном ћилимом у црним и црвеним угластим шарам, са заносом брбљајући о својој срећи што му се пружа прилика да се зближи с тако образованом и дражесном дамом. Изгледало је да он схвата њен долазак као њено приклањање његовом већ и пре тога наговештаваном удварању. Неспоразум се

наставио: узружана и у недоумици, госпођа Елза је повукла руке и – села на отоман, а он је клекао и почео да јој обасипа руке пољупцима, влажним и топлим као да се у њима сажела сва светла спарина предвечерја. Елза никада није преварила свога мужа, али у том тренутку није на то помишљала: ужаснула се од замамне и neodговорне пријатности Бојовићевог милопања – од страха за свој углед као жене и будуће наставнице. Доиста није желела никакву авантуру, иако јој је и догад годило његово ласкање. Морала је бити одлучна, чак груба, да би се истргла из омаме и докрајчила неспоразум. Одгурнула га је што је снажније могла, крикнувши: Зар вас није стид што сте ме намамили, и то баш овде? – Све се учас изменило: он је устао, прошетало, погледујући је с дивљом, бесном ностићеношћу, па је опет, неочекивано, клекао и, положивши огромну главу крај ње, обасуо је плачљивим жадањем: у том примитивном и оговарачком буцаку, у тој загушљивој, гњилој и мрачној тескоби – она је сјај духа и приказ отмености и он је, жудан, ненасит и једног и другог, исплао не само насртљив, него и недостојан: Да, недостојан, дивна и мила госпођо – свог положаја и имена. Вашег опроштаја и наклоности! – Била је то мешавина херојског одрицања и скрушеног самобичевања – искрене ојаћености и књишке надувености. То ју на трен опет преварило: ставила му је руку на раме и почела да га умирује, а он је, уз жарко захваљивање, зграбио њену руку и почео да је обасипље пољупцима – како због тога што је заиста био дирнут, тако и што се надао да ће је тиме заманити и завести. С благом одлучношћу је извукла руку и устала, чекајући да се он примири – да би се с њим опростила. Његове удвележности нису биле дугог века: пошто је последњи пут, свом снагом зарио главу у дланове, усправио се, насмејан и бришћући влажне очи. Не пружајући му руку, напоменула је с љупком подругљивошћу да ће посао свршити други пут, када он буде разборитијег расположења; остао је иза ње у постићеној онемелости.

Али имала је, на излазу, да издржи још један, мучнији неспоразум: пред послужитељском собишом, тик уз директорову канцеларију, као на стражи је стајао чича Милан, грмаљ неодређене старости и обучен у старинско варошко одело, осмехујући јој се с праголастим и сажалјивим разумевањем. Тек тада је приметила да је у школи време наставе било завршено пре него је дошла и, разјарена, стала је пред послужитеља, али – будући није умела да се изрази српски – почела је да лупа ногама и врштити: Не, не, не! – Послужитељ се повукао, извињавајући се, а одмах затим је истрчао Бојовић, обрециуно се на њега и прибрано и учтиво је испратио до излаза.

Ништа није рекла мужу – из стиди што је, не сасвим невини, упала у замку, али још више из устаљеног реда да исповедањима не унесе у свој брак сумње и трзавице, поготову што би то могло помутити и започето пријатељство између Бојовића и Стевана. Однос између ње и Бојовића се без тешкоћа средно, задржавајући

можда пренаглашен службени вид. Али када су Бојовић и Естера почели да излазе заједно, између њега и госпође Елзе се почело развијати одмеравао пријатељство, утолико извештаченије што се он наметљиво трсио да је увери – прећуткујући оно што се збило између њих – како он не само свој однос према њеној кћери, него ни према женама уопште, не узима забавно и олако.

Тако је госпођа Елза, премда се с мужем слагала да је Бојовић добра прилика за Естеру и није се бојала да би он – стари нежења и гласовити женскарш, могао убити добар глас њене кћери, била забринута што би се он могао и касније, у браку, олако забављати с другим женама.

И мада су Алијина смрт и немир у разреду, а поготову одавно измењени односи с Бојовићем, потисли и засенили све непријатности и двоумљења, у госпођи Елзи оживе онај давнашњи покушај завођења – чим јој неизбежни чича Милан, предусретљиво осмехнут, отвори врата канцеларије, а Бојовић је, ухвативши је за руке, с учтивом и нежном пажњом поведе ка отоману прекривеном оним истим ћилимом с црнорвеним, месним мотивима.

Али се показа да је Бојовић већ обавештен о Алијиној погибији и да је очекивао превирања у школи. Био је брижан и невесео. „Муслимани су“, објашњавао је он, стојећи опрт крупном црвеном шаком о сто, „повезани, како ми то кажемо – као псећа прева: треба само да се догоди нешто што се њих тиче и они бивају сви својим телефоном – шапатом од ува до ува, обавештени нре него ми православно, често пре самих власти! Алија је, свакако, јуче на стану дознао за Булатовљеву погибију. А с обзиром на околности и односе, муслиманима се није тешко досетити да ће она, та погибија, бити приписана њима – оправдано или неоправдано, то нико поуздано рећи не може. Он се свакако уплашио за породицу – за мајку и сестру и двојицу братунчеда, с којима живи у заједници, па је пожурио да се нађе код њих, а можда и да их преведе у Дабар. А ко зна, можда је носио и неку поруку дабарских муслимана шабовићким? У крају којим је пролазио већ превладавају црногорски насељеници – већином су се и населили насилним начинима у поратним метежима и никакво чудо што се међу њима нађу људи готови на зло и освету. Доста је било што је Алија муслиман, а не још из куће која Црногорцима знаменује турско господство и неподмирене, неподмирљиве рачуне из буна и најезда! А што се тиче сечења и истицања његове главе на раскршћу ка Булатовљевом Замарју и ка муслиманским Шабовићима, тиме се од давнина па до доскора – још и мој отац је доносио главе из бојева и четовања – потврђивало јунаштво и славила победа. Али баш због тога што је то изобичајено, рекао бих да се зачиње нешто дубље, исконскије – или се бар настоји да му се прида такво значење. У сваком случају – позив и знамење! Догађај је мучан и судбина младићева је потресна! Зло и безумље! Али неизбежни и схватљиви из положаја и гледишта народа који је столећима морао

да се отхрвава за своје биће – за веру, језик и плодове свога труда. Јер Булат је, упркос свим својим људским слабостима, ипак све то симболизовао, а муслимани, ако још нису кадри да се прате својим етничким, српским изворима, морали би бар да схвате да је турско царство било и битисало.”

Бојовић је, поћутавши, наставио, замишљено гледајући кроз прозор, док се у његовим зеленкастим буљавим очима пресијавало блело злато јесењег јутра с плодноносних поља. „У школи се мора одржати ред! Млади огњевци не знају за мере и границе. Али шта ће радити Булатовљеви племеници? Ја и он смо, знате, из истог краја, из Замарја – село до села. И ја не само што добро познајем тамошње људе и прилике, него сам и свим коренима везан за њих. Ја сам, као што знате, демократа и националиста – Европејац идејама, Србин осећањима. То двоје се ретко подудара, Замарци имају своје појмове и своја гледања, а свако кушање живота људи и народа – искушава и наше властите идеје и наше властите савести. Тако је увек било – надајмо се да овога пута неће до тога да дође.”

Време одмора је већ било на крају и госпођа Елза је устала да иде. Бојовић се тек тада поврати из свог говорљивог размишљања, осмехнувши се мило и невесело. Госпођа Елза не одоле: „Ја Вас донекле схватам и – све сам Вам опростила.” Као да то није очекивао, Бојовић се одлепи од стола и осмехну јој се с тужном захвалношћу: „Како сам Вам захвадан...”

Испраћајући је, он настави, с полетном молећивошћу: „Али, кад је већ тако и кад сте већ ту, допустите да и Естера пође данас са мном у Замарје – ја морам тамо на сахрану Булата. Ми двоје смо синоћ говорили о томе – није Вам ништа рекла? Није стигла – сигурно се излежавала изјутра. За Естеру ће то бити изванредан доживљај, а није ни неудобно: имам тамо нешто имања и кућу – доста добра кућа, селачка, али од чврстог материјала и опремљена. Изванредно за одмор – надам се да ћете ме Ви и Стеван с децом такође тамо посетити једног дана. Дакле, допустите?” „Морам се прво разговарати с мужем,” извлачила се неодлучно госпођа Елза, прибојавајући се да јој кћи не западне у непредвидљиве неприлике, а истовремено увиђајући да би то обавезивало Бојовића, који још није био изрекао коначну реч о женидби с Естером.

Али Бојовић је био исодољив у преклињању: „Када сте у свему толико великодушни! Ја знам да то највећа од Вас зависи, а за мене би била не само радост, него и интелектуална разонода – био бих тамо ипак сам, без ње. Путовање безбедно – ми смо народ који још премало цени жене да би се на њима светио, а ићи ће и моја сестра Милуша. Нек се Ваше праштање крунише штедрешћу – према мени грешном и недостојном! Ваше једно мало, љупко – да, и мом радовању и захвалности ће бити прениско под небом.”

И рекла му је: „Да!” – оградивши се Стевановом приволом, како Бојовић не би остао с чврстим утиском да ју је премамно својим умиљаванјима.

Чак се и у петом разреду, где је госпођа Елза одржавала други час, опајала напетост – у затегнутом, престрављеном шапутању. Али у зборници, о великом одмору, наставници се, око својих вођа, утолико жудније напајаху препиркама што су морали да их у разрецима пригушују. Па и два Руса – за спој рачун и стојећи по страни, али уклапајући се тоном и живошћу у општу распру – свађаху се жешће и ревније него обично. Високи, ћелави и укрупњени старац Крестински, као увек у цокулама и вехтом оделу простог руског војника, али угланцан и испеглан као за параду, сручивао је кроз оређате, беле бркове, јетке прекоре на дежмекастом, кратковидог, изгужваног и алкавог Шчербакова, који му је узвраћао оретко, с резигнираном иронијом око риђе брадице и поткресаних бркова. Иако није знала руски, госпођа Елза је из интернационалних речи, а још више из оних које су сличне или истоветне са српским, лако могла да закључи да они настављају с пребацивањима и пројектима о томе шта је требало учинити да се избегне револуција и шта би требало учинити да се она угуши.

Распра беше привукла и прогу Јосифа – и то је било оно што се госпођи Елзи учини најнесхватљивијим. Ослоњен о сто белом, покрупном шаком с длачицама и бурмом, прота је стајао према Јововићу у пози човека који вреба да дође до речи, премда је био стрпљиви слушац и ненаметљив, слаткоуст говорник. Сав сивкаст, висок и прав, ужутелог измршавелог лица с модрим подочњацима, с косом подужом и проседом, премда није имао више од четрдесет година, и с брадом поткраћеном, као и увек у тамном оделу и белој кошуљи, без трунчице или мрњице на себи – он је и сада, упркос свом напрегнутом ставу и нестрпљивом изразу, био мешавина неусиљеног испосништва и малограђанског службеничког наслађивања ситним, одмереним угодностима.

Затакавши кажипрсте у рукавље сивог преника и усклађујући добовање прстију на грудима и своје незауостављиво, као одавно смишљано излагање, Јововић је к проти пљуштао речима и пркоти-нама пљувачке: „Такви пресудни тренуци – ратови, буне, велики социјални и духовни преображаји јесу муњевити спојеви столетног, вечног трајања и тренутног опстанка, судбине и живљења народа. У таквим тренуцима не само лични удеси и најстрашније групне трагедије, него устаљена гледања и начин живота, па и општељудске, непролазне етичке норме постају безначајни и безвредни. Ко данас осуђује Цезара за веродомства у Галији или Наполеона што је освојене градове препуштао на тродневну милост и немилост својих војника? Или Карађорђа, што је паљевинама и стрељањима утеривао Србе у устанак? Или нашег Немању што је чупао језике богумилима – важно је да је он морао, ако је хтео да заснује српску државу, да

очисти Рашку од јереси! Зар наш највећи спев нема за мотив истрагу – да, баш истрагу – туђе вере? Облици су подређени и одређени условима и циљевима. И – као што сам малочас истакао – баш српска православна црква...”

Али ту га прота пресече, подигавши руку као на проповеди, закривавши: „Али Ви од цркве, од вере тражите да се одрекну своје суштине, разлога свог постојања!” И мада госпођа Елза није никада видела проту тако узрујаног, нити га могла таквим замислити, он је задржао уобичајену одмереност и заобљеност својих покрета и реченица. Једино се топло, сеизибилно преливање његовог баритона ка тенору – оно је госпођи Елзи увек годило, упркос осмишљаној предикаоничкој интонацији и облизивању модрих нервних усница – преобрази у једноличну, затегнуту крештавост: „Али црква, али вера, премда праве разлику између историјског и неисторијског, јавног и приватног зла – не могу ниједно да подупру, а да не изгубе свој ванвремени и свељудски смисао. Узалуд доказујете своје гледиште с познатом и признатом улогом српске цркве под Турцима! Тиме што је у тим столећима духовно спајала српска ткива и настављала српску државност, она није мењала своју природу и намену. Напротив! Наша држава је тада била разорена, а наш народ раздробљен и подјармљен: црква живи и у времену, свештенство чине живи људи – природно је што су претрајавале, трајање и народа и државе учинили властитом судбином, не уздржавајући се ни од буна и насиља. Тада су се, заиста, спојили српска вечност и српски тренутак – морали су се спојити и народ и његова црква. Све религије схватају временост и прилагођавају јој се – добро или лоше, али свака се заснива на неизменљивим етичким нормама – на тежњи човека да се споји са вечном. А ви бисте хтели да данас, у српству здруженом у највећој држави коју је икада имало, натурите цркви искључиво тренутачну улогу, и лишите је њене непролазне, суштинске обавезе – тешења и мирења људи!”

С развијањем мисли, његово држање је добијало свечану једноставност, а његов глас мекоћу. Али он не стиже до милозвучног претакања у тенор: његов предак искористи Сава Недић са зачеља стола, стежући обема шакама лучни наслон столице: „У много чему се слажем с господином протом у погледу цркве под Турцима – она је тада заиста играла прогресивну улогу. Међутим, данас... Али нећу да то подјарујем, јер је мој став познат. Мени је протин став у конкретном случају – без обзира на мистичан начин мотивисања – близак и прихватљив.”

„Уопште се ти и прота”, добаци Ненад Марковић, светлуцајући исцвереним белим зубима и наочарима, „и превише често слажете! Али, шалу на страну, суштина није ни у вашим идеолошким разликама, ни у конкретним слагањима! Никада не треба губити из вида неразрешива унутарња противречја датог друштвеног система, која

се манифестују на специфичан начин, у сваком конкретном случају. Тако и сада, и онда!”

Али њега с чеља стола прекиде Симовић, достојанствено ослоњен десном руком на наслон столице, док му се светлуцаво тресао цвикер и подрхтавали млохави образи: „Дух, господе! Ви заборављате дух! Материјални свет, сам по себи несавршен и појаван, мора бити непомирљиво противречан и променљив.” „Противречност – да, али дух – не!” одсече Мирковић подругљиво и додаде: „Најели бисте се ви пиете појавне! Примарна је материја!” Симовић презриво узврати: „То је неподношљиво – Ви изопачујете Хегела! Када Ви говорите о материји, имам утисак да се ради о новом богу и новој религији.”

Мирковић је настављао као да га није чуо: „Хегел! Он је дубио на глави. Ни Бог, ни апсолутна идеја! Главно је синтеза – јединство непомирљивих супротности које се разрешују новом синтезом.”

„Он ће све нас једног дана синтетизовати!” убаци се Јововић с подругљивом жестином, на што му Мирковић с хладним цинизмом узврати: „За то још нису зрели ни објективни ни субјективни услови.”

Наста тишина, у којој су се противници јетко погледавали, смишљајући реплике. Најзад прота скоро тужно примети: „Нисмо хтели, нисмо почели о томе – чему се жестити?” А Јововић с огорчењем узврати: „Ја не тражим да се црква одрекне вечног, него да га у овом случају, верна традицији, споји са судбоносним тренутком.” „Али ако је то у овом случају неспојиво?” – иронично упаде Недић и на његово питање, с горчином и искашљујући се у марамицу, надозва Илија Марковић. „И по чему ми смртни да распознамо тај судбоносни тренутак?”

„У ствари се ваша питања могу свести на једно – на одређивање тренутка акције”, спремно их дочека Јововић, завлачећи кажипрсте у рукавље прсдука и подижући прсте за добовање. „Тренутка одређене акције”, допуни га Недић и одмах за њим Марковић: „И на снаге које акцију врше.”

„Да, да”, као да се сложи Јововић, замишљен, затегнутих прстију. Али се одмах трже, а прсти почеше усклађено да му добују по грудима: „Такав тренутак је спој нагонског покрета народа и вођства свесног метода и циљева. Једини критеријум који открипа да тај тренутак настаје јесте таква активност народних маса која крши затечене норме и односе.” „Ви, у ствари, говорите о револуцији!” исцери се Мирковић, а Недић се насмеја: „Или контрареволуцији! Ја сам увек примећивао да се Вас двојица често слажете, упркос, или можда баш због тога што сте на супротним позицијама.”

„Нигде! Никада!” скоро истовремено извикнуше Мирковић и Јововић, а Симовић добаци смешкајући се победнички и причвршћујући цвикер: „Ипак, ипак! Као што кажу Французи: Крајности се додирују. А истовремено обојица поткрадате моје и Хегелове идеје!

Уосталом, револуција и контрареволуција, крећући се супротним правцем по истом кругу, неизбежно се сусрећу у истој тачки. Оно што нама треба јесте синтеза националног и светског духа – мирни прогрес усклађен с категоричким императивом, односно – с апсолутном идејом. Због тога, макар колико се слагао с Мирковићем у погледу циља – успона српства, разликујемо се у погледу метода.” „С вама се бар може апстрактно расправљати”, примети Недић.

Прота заусти нешто да каже, али лупа цокула и дрека старца Крестинског изненада привуче пажњу свију. Госпођа Елза је у себи преводила његово натресање на снебивљиво и саркастично осмехнутог Шчербакова: „Ви мислите због Ваше риђе брадице да сте Лењин или бар Троцки! Али Лењин је генијс, демонски геније који је схватио и усмерио рушилачку стихију Русије. А Ви и Ваша братија Миљковић, Чеидзеа и Керенских, с вашим одрођавањем, с вашим западњачким идејама и парламентаризмима – Ви сте за све криви! Требао је најпре пострелјати све вас, да не уносите забуну у богобојажљиви и послушни руски народ и – бољшевизма не би ни било.” Приметивши да их остали посматрају, Шчербаков није одолео а да му, измичући се, не узврати: „Бољшевици су богомдани мајстори за Вас и Вама сличне! Револуција је производ самодржавља, насиља и трулежи двора и племства. Нису ли царица и Распућин...”

Старац Крестински му не даде да доврши, лупајући цокулама, дижући песнице и сикћући пут њега: „Стрелјати! Изроди! Клеветници великомученика! Ђубре!”

Али њихов неразмрсиви, недовршиви сукоб овога пута на трен заустави промена ситуације: у зборници уђе Бојовић, уозбиљеног и ганутог израза.

Као и увек када се спремао на неки изузетан чин, он је ишао корацима прелаким за његово кабасто тело и предугим чак и за његове ноге, поправљајући успут косу као што то чине жене. Симовић се помери да му учини место и Бојовић поче, љубазно се осмехујући на све стране: „Жао ми је, господо, што сам вас прекинуо у дискусији, иако ми изгледа да за толику ватреност није најпогоднији тренутак. Јер школа мора да ради, а то значи – у њој мора бити ред и мир. То се мора стално имати на уму, јер ми у вишим разредима имамо већ одраслих младића, на које средина уљивише јаче него ми. Видели сте да ђаци муслимани нису дошли – то није остало без препричавања. Нећемо у томе ништа подузимати – док се прилике не разбистре и смире. Морамо видети и колика је одговорност деце, а колика родитеља и околности.”

Јововић убаци, док је Бојовић уобличавао нову мисао и поправљао косу: „Губе једино они!” Није било јасно да ли Јововић мисли на ђаке муслимане, на њихове родитеље или на муслимане у целини. Чак ни Симовић, иронично изјавивши: „И они располажу слободном вољом” – није био у томе одређен. Изгледа да је та нејасноћа

тиштала проту: „Ипак се ради о деци” изјави он, а Недић га допуни: „А деца нису крива.”

„Разуме се, нису!” скоро јетко настави Бојовић. „Али то није на дневном реду. Хтео сам једино да вам поново подвучем: школа мора – дакако ни за трен не успављујући свој национални дух – школа мора остати изван евентуалних немира и ви сте дужни да у том правцу делујете. Јер ја морам да идем на сахрану Булата – да се опростим с орлом наших националних узлета и витезом из наших песама и легенди! Ви знате да се ја и он нисмо баш много слагали, али пад таквог метеора заблескује и чини све друго ситним и споредним. Јер ја и он смо из истог времена и из истог племена – то ме обавезује да га испратим до вечне куће. Морам кренути одмах – сахрана је сутра, а до Замарја је подалеко. Е па, смишљао сам ко да ме замени за та два-три дана и – нек се нико не увреди – доконао сам да то буде господин Симовић.”

Сви су се погледали изненађено, а Јововић – јер он је увек раније замењивао Бојовића – погледа преда се и, бледећи, затаче палце у рукавље прслука. Али пре него он проговори, Симовић се поклони с извештаченом отменошћу и изјави: „Сматрам се почашћеним – баш због тренутка у коме ми је то поверено. Настојаћу да извршим своју дужност, а господу наставнике позивам да ме помогну и да стриктно извршавају моје наредбе.”

Бојовић се поклони и, неодређено осмехнут, пође излазу својим неприродно дугим корацима.

Велики одмор је већ био завршен и док су наставници, разграбивши каталоге, јурили к излазу, Илија Марковић се, у ходу, вајкао проту: „Причамо, причамо, али не о ономе што је свима на уму!” „На шта мислите?” упитао је прота. „Па, на оног несрећног младића – на Алију.” „Да”, сложио се прота уздахнувши, „он је и мени све време био на уму, али нисам се одважавао да то изразим, или нисам ни био сасвим свестан тога.” „Можда Вам је сметало”, приметио је Марковић пропуштајући проту на врата, „што сте православни свештеник?” Прота се млако правдао: „Можда. Али не! Сви смо ми исти људи, Срби: корени су нам у пагњи и јунаштву, у ропству и освети.”

Већ на четвртном часу читана је Симовићева наредба ђацима: забрањује се скупљање у већим групама, излажење после деветнаест часова на улице, придруживање скуповима одраслих лица, расправљање о верским односима. А по свршетку наставе, у зборници – то је био разлог што се госпођа Елза и данас задржала десетак минута дуже – Симовић је хладно и одмерено прочитао саопштење наставницима: да код ђака делују у духу његове наредбе, да и сами избегавају распре и учешће у подухватима који би могли подјаривати ученике, да се за све што им није јасно обраћају њему. Када је завршио читање, почео је да брише цвикер и, зурећи тупо, свечано изрекао: „Јер ми смо, господо, представници духа и у царству духа – за нас нити постоји, нити је меродавно ишта друго.”

На дворишту се Јововић бунио: „Као да је ово касарна!“ Марковић се шаливо нишчувао: „А најчудније је што толико конкретна ситничавост долази из тако апстрактног мишљења!“ Недић је, међутим, озбиљно закључивао: „Сасвим у складу с његовом пруском филозофијом!“ Мирковић га је уједљиво надопуњавао: „И његовим страхом од сваког, чак и националистичког покрета маса.“

Учионице се, зачудо, још не беху сасвим испразниле: искидани редови ђака су споро отицали с пригушеним мрморењем. Наставници су се разделили, пожурујући их и растурајући њихове растресите, неуобличене гомиле. „То, госпођо Угринов, већ није Ваш и мој посао“, приметио је прота, опраштајући се осмехом и наклоном.

Узвративши му на поздрав, госпођа Елза крену кући, с уздахом приметивши да је већ згорела она јутрошња, самопоуздана сласт, оставивши у сећању, као и увек, охлађен pepeo туге и клонућа.

9.

И док се по отврдлој, прашњавој стази враћала кући, с утихлом и ведром подневном топлином су се стапали и у безмерности ширили једва знојни умор њеног тела и ројење сећања, слутњи и помисли. Као у сну, пловећи истовремено кроз властити бескрај и стварни простор – стаза, вођака, гимназије, кућа, распрмљених облачића и жубора воде и ђака – она стиже до јазу пред станом, обазнавши се тек на пошкивање Фифи, кучкице шпанијелке, која ју је, као и обично на повратку из школе, сачекала на мостићу.

Госпођа Елза није волела да је Фифи лиже по рукама или да јој се пење на крило, па би је, уз телање, једино миловала по глави. Фифи је, због тога, морала да вреба тренутке господаричине попустљивости. Такав тренутак наступи и сада: госпођа Елза, обрадована што се, ето, враћа у неузнемиривост кућнег битисања расејано ју је узела у наручје и допустила јој, уздрхталој и шиктавој, да лизне господарицу по лицу и уху.

Али баш кад се спремала, тепајући јој: „Јадно мало, мило паметно моје!“ да је спусти, пристиже Инга, поскакујући с ноге на ногу и машући ђачком торбом. Госпођа Елза јој пружи кучкицу, ка којој Инга већ беше пружила руке. И док су се њих две брзо сналазиле, заставши у радосном сударању њушкица, госпођа Елза упита: „Али зашто си ти окаснила?“ Драгајући се с кучкицом, девојка немарно одврати: „Препирали су се, па сам слушала.“ „Препирали се! А зар вам није прочитана наредба заменика директора о забрани скупљања и расправљања о верским и политичким питањима?“ „Па нисмо се скупљали“, с лукавим несташлуком намигну Инга. „Задржали смо се у разреду док смо спремили књиге и – расправљали о погибији Алијиној.“ „Али шта се то вас тиче? Он чак није ни из вашег разреда.“ „Није шија него врат – шести и седми разред су соба до

собе! А мора да нас се тиче чим живимо заједно – исти народ, иста варош, иста школа...“ „Али тебе се баш ништа не тиче!“ „Мене мање него других – је ли тако, Фифи? Али је страшно кад помислим како му је било док су му, ни кривом ни дужном, приносили нож.“

Она се још једном оћуши с кучкицом и спусти је на земљу. Фифи потрча напред – да навести њихов долазак, обзирајући се на господарице да превише не заостану или чак и не скрену у брижном и помало јетком разговору. Али оне су насгавиле ћутке и тек на улазу у кућу госпођа Елза примети: „Да, заиста је то с тим несрећним младићем и мучно и страшно. Али ми смо, срећом, изван свега тога.“ „То кажу и други! Као да нико и није крив за његову смрт, а све их је запањила и разјарила – очи једни другима да поваде.“

У кухињи, као и увек, сто беше постављен за ручак. Срба је већ седео за њим, с капутом и машином на наслоњу своје, а левом ногом на пречаги суседне столице и листао Гетеа – један од тридесетак плавих томова изабраних дела великог песника, која су Угринови одувек имали и држали у домаћој библиотеци. И не погледавши мајку и сестру, он баши књигу на сто и разочарано узвикну: „Узалуд тражиш! Уме он – Гете да се извуче: у свету и животу који се непрестано мењају и обнављају – коначног одговора нема и не може бити. Али, леп ми је тај вечно зелени живот у коме – кољу невине младиће!“

Елза брзо обиђе сто и, поправљајући неправилно намештено посуђе, узврати с огорченим чуђењем: „Какве везе имају Гете и Дабар?“ „У томе и јесте ствар што немају, а – требало би да имају, требало би да негде постоји неко објашњење! Ко су, какви су ти људи који су могли да га закољу?“ „Ја те схватам: тај несрећни младић ти је био друг!“ „Али ви двоје – ти више него тата, трубите: Гете, Гете, у њему је сва мудрост! Марији је, међутим, све то јасно, од искона дато: Срби и Турци, две вере обречене на истребљење.“

Последњу реченицу он изгупори на српском и то служавку, дотад укипљену, покрену иза штетњака. Она устаде и, завирујући у рерну, прогунђа: „И вама би било јасно да сте живјели као ми што смо...“

Госпођа Елза доврши премештање посуђа и, већ смирена, стави сину руку на раме, иако се прибојавала да се он не узмешколи на њено миловање: „Њен видокруг је преузак, а уз то је наследила међуверске мржње и истребљивања. Тога је било и у Европи – пре триста година.“ „Да, свакако“, мрзовољно се сложи он. „Марију то не изненађује, иако се грози крајице или чворугице.“

Није стресао мајчину руку: очито, није је ни опажао и госпођа Елза је пусти да склизне, па у недоумици пође до прозора. Она погледа расејано у већ жутнуде боје, уздрхтале и смућене од јаре, ослухну пошкивање Инге и кучкице и праћајући се с уздахом примети на српском: „А Штеф је, видим, опет закаснио.“ „Јесте, госпођо“, одврати Марија, спокојно се смештајући на своју клупицу,

и додаде у одбрану спога господара: „Али овога пута је поручио по госпођици Руту да не закасни: она је била малочас и узела суве хране – мора да дежура.“

„Ох, такве поруке ме много не теше!“ уздихну усиљено госпођа Елза, прилазећи штедњаку, и поче да отвара шерпе – то је веома ретко радила, истовремено се слажући са служавком – то се веома ретко догађало: „Бринем за њега – све то га превише обузима, секира. И Рута наједном дежурна – као у рату! А Естера?“ „Госпођица Естера је малочас изишла“, одврати Марија спокојно, не померивши се са столице.

Угринови су се увек окупљали око ручка као неизоставне, ритуалне светковине, на чему је нарочито настојала госпођа Елза. Враћајући се ка столу, она обезвољено примети: „Ни око ручка се окупити не можемо! А куд је Естера отишла?“ „Отперјала“, саркастично добаци Срба на српском, „к њеном Бојовићу.“

Срба је волео сестре, али их је и заједао – Ингу потцењивањем, Руту багателсањем, а Естеру Бојовићем. „Шта значи 'отперјала'?“ упита Елза с навалом јада, махнувши се шерпи. „То се тешко може превести. Најближе је значењу – одлетела као без главе.“ „Ти постајеш све неваспитанији, а колико сутра треба да матурираш! Малочас си очајавао, а сад – цинизам према најстаријој сестри.“ „Тиме се браним – Бојовић сигурно већ правда тиралама клање Алије!“ „Теби треба да се на неком искалиш! Он, човек, једино објашњава.“ „Сви они једино објашњавају!“

Госпођа Елза опет прошета к прозору, трљајући слепоочнице. „На сваку моју реч имаш – две. Питам се често: Шта би од оног мог дивног, послушног дечака? Каткада ми се чини да је било узалудно све моје и Штефово старање око вас двоје најмлађих: Инга је неизлечиво ћудљива, а ти ме сваког дана запањујеш грубостима и простаклуцима.“

Чула је шум Србиног устајања и досетила се да ће јој он прићи, па се нагла кроз прозор као да то не слуги. Али његови кораци и речи су јој се неодољиво примицали: „Све се променило, па и ми друкчије реагујемо него ваша генерација. Бојовића додуше много не волим – шепури се као паун перјем којег нема, али ћу га прихватити и више но што се мора – мање је досадан него сви вероватни просци Естерини.“

Опачала је његов дах и додир његових панталона, али је и даље остајала нема и непокретна, у ишчекивању да је он загрли. То се и догоди док се премишљала да се окрене и отпочне с новим прекорима. Обухвативши је десном руком око рамена, окретао ју је и привлачио к себи са самоувереном снагом зрелих мушкараца: „А у сваком случају сам ваш најмилији син – већ је касно да се утешите бољим.“

Отискивала га је рукама, присиљавајући се на љутњу: „Нећу, нећу! Откуд ти такви поганлуци падају на ум?“

Али он није попустио, одигнувши је и вртећи све док, без даха, није склопила руке око његовог врата и љубећи га у чело, скоро просузила: „Ти неваљали!“

Стали су, затим, једно према другом, држећи се за руке, у светлости која их је опијала радосном топлином. Као да дотад није примећивала колико је окупљало и сазрео: окошто, преплануло лице и дуги врат с наглашеним жилама већ су имали прве борнице, а дуги зуби и зарезане усне – блесак и чврстоћу мушкарца за кога већ тајне не постоје: „То сам ја родила и однеговала!“ – помислила је, пунећи шаку његовом ковчигом, кестењавом косом.

Наједном, он се – као да прозре у ужасе њеног присећања на Алијину одрубљену главу – загнури што је дубље могао у заборављену, безмерну мекоту њених груди и прошапта: „А њега мајка више никад неће загрлити...“

Постојали су тако неколико тренутака, па се као по договору одвојише и она, држећи му руку на рамену, прибрано отпоче: „Знаш ли чега сам се сетила – малочас док си говорио о Бојовићу и Естери? Ја сам Бојовићу јутрос напола обећала да ћу дозволити Естери да пође с њим у Замарје – он мора тамо на сахрану оног погинулог првака. Условила сам свој пристанак Стевановим, а њега – нема па нема. Бојовић може наћи сваки час, а незгодно је да чека – могло би му се десити и да примркну. Него да ти часком обиграш варош и нађеш Стевана...“ „То баш није часком, али – обиграћу“, као преко воље узврати Срба. „Да, и ово: закопчај се, узми и машину, нема смисла да кроз град...“ „Е, то је већ теже! А шта добијаш тиме што ћу ставити машину пред тобом, да бих је смотао у цеп чим прођем воћњак?“

Док је он одлазио живахним дугим корацима, она погледа на сат – било је већ петнаест минута до један и, ненадно смиренлија, обрати се Марији: „А ја ћу се умити и придећи, док Стеван не дође.“ „Хоћете ли да Вам полијем овдје, или ћете се умити у својој соби?“ упита Марија, устајући. „Ако ти није мука да извадиш свеже воде...“

Марија дохвати бокал из умиваоника у углу иза врата и пожури напоље. И док је госпођа Елза, изашавши за њом у ходник, докано гледала кроз врата на повртњаче посуте пелуди зрења, у којима су, растурени, радиле десетак радника у муслиманским каплама, шкрипао је чекрк и звечала кофа о зид бунара и разлегала се раздрагана цика Инге и кучкице. Све се то могло чути и видети сваког дана, али кад се Марија поврати, госпођа Елза примети, сапуњајући руке: „Оне се играју, вода се вади и лети на скупља као и сваког дана.“ „А и шта би друго, госпођо, могло да буде – мора да се живи.“ „Не, помислила сам: Ето, они радници – нису можда ни чули за ту погибију, иначе би се затворили у своје кућице.“ „Чули су и они – не мислите да нису! Али морају да зараде црни хлеб за себе и породицу.“ „Не мислиш да би и њима – они се једино о хлебу паште и пазе да ни мравка не згазе – не мислиш да би и њима неко могао да се свети?“

„Али, забога, госпођо, па то није због тога што су богати или сиромашни, добри или зли! Они су друга вјера: пет стотина година су господовали, сјекли главаре и робили робље наше – опет би то исто радили кад би их запало. Сад смо ми надјачали – проћи им се не може да Будата не плати!”

„Ваљда не мислиш да треба клати децу, силовати жене и прштити муслиманску нејач?” бришући руке добаци госпођа Елза, огорчена на себе небирањем жестоких израза. „Ништа ја не мислим, госпођо”, прогунђа Марија, бришући патос. „Али кука и мотика за мјеру не знају! Мој вјереник Милосав вели да они – жандарми, неће проливати српску крв ако до шта дође! А ко ће, онда, муслимане заштитити?” „Али ту су закони, судови...” „И то сам хтјела да кажем, ама ми немојте замјерити: зазиру највише од војске, од суда...” „Хтјела си рећи: од мог мужа? Ко? Зашто? Какве си то гласине по пијаци скупила?” „Прича се свашта, но ја то просијем док стигнем овамо. Али осветници збиља зазиру од господина! Кажу: Он се строго држи закона. А нити је још вријеме нити је ова земља за то!”

Марија пажљиво понесе лавор да га испљусне напољу, а госпођа Елза се запуги у спаваћу собу. Али је већ с почетка степеница врати зазивање Маријино испред куће и, из воћњака, преплитање и надгорњавање Ингиног цикутања и Бојовићевог бубњања...

Бојовић и Инга су били веома блиски, као да се Естера већ удала за њега. Он се према њој односио са срдачним разумевањем, као да му је у свему била равна – у томе је било неопредљиве, трепераве наклоности коју у старијих мушкараца и нехотице изазивљу свежина и наивност младих девојака. Инга је, пак, у њему доживљавала духовитог и мудрог мушкарца, од којег је могла сазнати скоро све што је узбуђивало њену младу, неситу радозналост, не излажући се неприлици да би у томе могло бити ма чега недоличног...

Госпођа Елза их и сада затече како се вијају по воћњаку праћени кучкицом која је – у недоумици да ли да се радује или брани младу господарницу – ожалашћено кетала. На својим дугим, још кошчатим ногама, Инга умаче иза дебелог стабла јабуке, вребајући се с Бојовићем. Најзад он, опшпаљујући стабло, док су се Естера и његова сестра Милуша примичале – прва гилко истурајући своје разбуђано и блиставо тело, а друга круто пободајући свој огромни костур – успе да се изненадним скоком дограби Ингине руменкасте и дугуљасте шачице и да јој, док се с веселом циком отимала, помрси косу. „Него шта!” викао је он, црвен и малко задихан. „Да су ми маказе, ја бих то и отфикарно: пола школе су ми твоје шишке помамиле!”

Али приметивши госпођу Елзу, која им је са сугестивним осмехом лагано ишла у сусрет, он пусти рашчупану и успламљену Ингу, шљепнувши је лако по образу. Облизујући уснице и искривљено се осмехујући, он журно пође ка госпођи Елзи, распричавши

се: „Док се она само уобличи и извешти – читаву крајину ће запалити! Због таквих лепотица су градове зидали и рушили! А ми бисмо да кренемо – да не омркнемо. Не бисмо ни свраћали – па нас Ви правдајте пред Угриновим! – да је Ести била понела ствари са собом.” „Али толика нужда ипак није – мој муж ће сваког тренутка наићи”, одврати госпођа Елза, нудећи га руком да пође у кућу и продужујући у сусрет Милуши...

Милуша је била истих година с братом – годину-две старија или млађа. Били су јединчад и она се посветила брату, налазећи у томе не само освештано сестринско позвање, него и неку вишу, националну дужност. Она му је водила домаћинство и, мада неписмена, памтила је и намиривала дугове које су му дуговали и скупљала књиге које су од њега позајмљиване. Разјаривала је мржњу и подјаривала оговарања против његових противника и неговала и учвршћивала његова пријатељства. Ко год је хтео да дође с њим у додир – сучељавао се с њом као капијом која се тешко отвара. Злобници су тврдили да је она главни кривац што се он није на време оженио – имао је домаћницу, а ниједна удавача се није лако одлучивала на тако горопадну заову. На ту високу и плећату, кошчату уседелицу, која је веома личила на свог брата, сем што је била тамноока и калуђерски бледа, морала је да рачуна будућа Бојовићева супруга. Но изгледало је да се она и Естера слажу, ваљда баш због тога што су Милуши били недоступни језик и менталитет странкиње...

Прихвативши укрућену, ненавиклу на руковање руку Милушину, госпођа Елза напре кроз воћњак, на окуци, два коња и сељака у мајању око њих, па поздрави сестру: „Ох, баш се радујем што сте наишли – мораћете бар погледати где живимо”, и одмах се обрати брату: „А ја сам се чак поколебала – толики пут кроз узбуњени крај! И шта ће рећи свет?”

Заставши под јабуком, смешкајући се сухим и модрикавим, али удесно накривим уснама и строго набирајући густе веће, Милуша отпоче спремно: „Одавно се спремам да вас походим, но одгајам од-дан-до-дан – да не бих досадила. А што се тиче Естере, ко ће свијету нагнати марама, добра моја госпођо? А ја ћу ти је чувати као кћер или сестру – као очи своје!”

Бојовић склопи руке, молетиво се смешећи, док је Естера гледала мајку увређено, као да је хтела рећи: Докле ћете ме третирати као дете? Инга са стидљивом нежношћу обујми сестру око струка, прогунђавши: „Ја мислим да би тата допустио”, на шта јој мајка опором узврати: „Баш ти знаш шта тата мисли!” Али госпођа Елза није предвиђала да се тако тешко отарасити Милуше: она се нађе у безизлазној недоумици пред скамењеним лицем и упорношћу те просте и, очито, довитљиве жене. Елза ју је својом непопустљивошћу могла чак и увредити – у земљи у којој је исто толико увредљиво одбијање, колико и недостајање гостољубља. „Па добро – нек се

Естера спрема", закључи она. „Али мога мужа ћемо ипак причекати. У међувремену ћемо нас две обити кућу – не могу Вас пустити да не видите где живимо и да не попијете бар чашу воде.”

Бојовић остаде у воћњаку – да се одушевљава мирисним позлатама поднела и надмудрује с Ингом. Естера с радосном лакоћом јурну у кућу, а госпођа Елза поведе Милушу, жалећи се на неугодности стана – немање купатила и доње загревање зими.

А док је Милуша обилазила собе, пажљиво све разгледајући, о свему се расипитујући и одмерено хвалећи оно што је било за похвалу, госпођа Елза први пут у овој земљи нађе – у тој разборитој и тврдокорној сељацини, у којој су се окамените заветна чуварка огњишта и људска неустрашивост пред животом – блискост и чак срдачност, недоказиву и неуобличену. Због тога, најзад – упркос томе што је кућа одвањала Ингиним јасним сопраном: „Тата је већ дошао!” – она са свег срца пожелте Милуши добродошлицу и поведе је у салон да је почасте чајничком ликера. Милуша отпи гутљајчић, као пробајући, па изјави: „Лијепо пиће. А смјестити сте се угодно и све вам је уредно – како и треба у дому господскоме који на жени почива.” Размисливши, она испи до краја, објавивши свечано: „Са срећом се, дабогда, среде и подружиле!”

„И ја сам уверена да бисмо се нас две слагале”, узврати госпођа Елза, поново наливајући и тек у ситном сударању чајнице и боце откривајући прилив несудушеног радовања. „Да ми не буде превише!” сугезала се Милуша. Али пошто ју је госпођа Елза упорно нуткала, она узе чашу и истим покретом је донесе до уста, испивши је једним гутљајем. Облизнула је и обрисала усне крајничком марамице изваћене из појаса, па се загурнула у Елзу тврдим, мрачним погледом, и пошипавши и настав тамо нешто знало и своје, осмехнула се шкрто коњастом чељусти: „А шта бисмо друго него се сложиле – ми и не живимо животом својим...”

У воћњаку затекоше Бојовића како, наслонен на јабуку, брижљиво клима главом и Стевана како му прича с уздржаном живожњу: „Баво би га знао шта то значи! Војска одлази, жудња за одмаздом запљускује и помрачује умове, а управне власти као да су парализоване...”

Али чим приметитише госпођу Елзу и Милушу, они се тргоше, а Стеван им пође у сусрет.

„Толко сам слушао о Вама од моје кћери и Вашег брата”, изјави он срдачно се рукујући с Милушом, „да се можемо сматрати добрим знацима!” И одмах додаде, обраћајући се својој жени, с мешавином кајања и огорчења: „Опет сам закаснио! Шта сам могао да радим? Прилике се, независно од нас свију, замршују и погоршавају.”

„Даће Бог да се и боље упознамо”, с осмехнутим, опрезним лукавством одврати Милуша Стевану, а Елза му узврати, с узбуђењем које ју је носило од салона: „Забога, Штеф, зашто се правдаш? Ја

се нимало не љутим – тако мора да буде. Али шта си решио о одласку Естерином?”

Погледајући час њу час Милушу, Угринов одврати: „Не знам ни сам – у овом времену, пред овим светом... А шта си ти доконала?” „Ја сам се двоумила, али – нека иде: она то жели, а с њом је и Милуша...” „Добра моја госпођа!” унаде Милуша као да благосиља.

Дотад повучена, Инга зграби мајку за руке, покушавајући да је заврти око себе: „Мама, ти умеш да будеш величанствена!” „Ини, лудо”, бранила се Елза нехатно, „ионако ми се врти у глави! Боље је да скокнеш и помогнеш Естери.”

И док је Инга скакутала с ноге на ногу ка кући, две жене су се једна другој већ жалиле на цене, а Угринов водао по воћњаку Бојовића, говорећи му с важним, поверљивим изразом.

Али госпођа Елза и Милуша и не стигоше да се обмене плановима о зимњини, а изађе Естера у сивом костиму и до сред ноге дубоким шипелама на шширање, с белничастим широким шеширом, праћена поцупкивањем Инге, која је носила овећу торбу од импрегнираног зеленкастог платна.

Естера, плажних очију, пољуби оца и мајку и загрли Ингу, а Милуша, пошто се круго рукова с Угриновим, приђе Елзи и, обујмивши је лако око мишица, пољуби је звучно у оба образа – као што би то урадила с рођаком. Бојовић се поздрави са супрузима и опет помрси косу Инги, поцрвелеј од узбуђења и журбе.

И већ кренуше. Али се Естера обазре и, приметив Србу, који је све време стајао с стране, ослоњен о јабуку, журно пође к њему. Сви засташе у непријатном ишчекивању шта ће он додати или учинити. Али он хутке, одбивши се од стабла, пусти да га сестра загрли, па кад она већ пође, јурну за њом вичући: „Ести, Ести!” Пристигнувши је, он је загрли тако нагло да се обоје заљубљаше. Затим он приђе Бојовићу и снажно се рукова с њим.

Испраћали су их махањем руку – као при одласку возова, у свету који су још носили у себи. Можда то и наведе Угринова да примети – док су на углу посађивали Естеру на коња: „Као да иде далеко!” а Елзу да с уздахом дола – кад већ несташе иза угла: „У туђи свет!”

Угринови се вратитише у погруженом ћутању, које потраја и пошто поседаше за сто. Као бежећи од брига и узнемирења, журно су сипали и сркали супу. Наједном, тишину разби звек Србине кашике. Све троје се пренуше, погледавши к њему, а он их дочека с болном љутитошћу: „Шта хоћете? Да ћутим и сладим се док моје другове секу?”

Стеван спусти кашикку – њена дршка такође звекну о тањир: „Али о чему се за Бога милога ради?” Елза нечујно врати у тањир већ пуно кашикку: „Сегно се младића муслимана, којег су јуче заклали. Али могли бисмо бар на миру да ручамо!” „А, да, заиста трагичан случај. Чуо сам од начелника Церовића, али се о томе већ увелико

прича и у вароши. Он је јединац, из угледне породице Кара... Кара..." „Караосманбеговићи!" допуни га Елза. „Но ми морамо, сине, живети својим животом и бринути и своје бриге", закључи Стеван лаћајући се кашике.

Наједном Инга, запрепаштено и одушевљено узвикну: „А мама је заборавила да нас потера да оперемо руке пре ручка!" „Ти си неизлечива гускица!" дрекну Срба.

Инга погледа по свима и јетко баци кашику на сто. „Али зашто он вечито мора да ме пређа? Шта сам рекла? Хтела сам да кажем да је све то и маму узбудило и збунило, а он..."

Спуштајући посуду с јелом на сто, Марија одбруси изнебуха: „Баш да вас човјек не разумије: нит' вам је род нит' помози Бог! Жестите се и јадикујете за једним Турчином."

„Боже мој!" уздахну Елза. „Нити смо криви, нити са злом имамо везе, а оно се, ето, увлачи у дом наш и у душе наше."

Други део

П У П Љ Е Њ А

1.

„Али већ је скоро три сата – био сам уверен да сте не само ручали него и да је господин председник већ у канцеларији", извињавао се Станко Марковћ, измичући столицу да не би сео баш за сто. „Само изволите, млади човече", с наглашеном сусретљивошћу узврати Стеван Угринов, устајући: „Ми смо, у ствари, већ ручали. Ја сам иначе суботом поподне слободан: још малају канцеларије и крече зидове, иако је све требало већ летос да буде готово. Али имам најбољу намеру да вас оставим на миру: идем да прилегнем – кад ми је удес већ доделио тако приљезне градитеље."

Он постоја, очито се мргодећи на ситуацију у којој их гост беше затекао: Инга је, још шмркћући од плача, гугала несажвакане залогаче, Срба је, заједљиво осмехнут, пажљиво гулио јабуку, док је госпођа Елза седела с рукама на столу, надурена и одсутна над недоједеним јелом, као над учеником према чијем незнању и безобразлуку се двоуми како да поступи. Али Стеван пре поласка примети с усиљеном шаљивошћу: „Него се ту код нас ред пореметио: ја сам закаснио исправљајући дабарске криве Дрине, Естера је отпутовала са директором Бојовићем у Замарје, а ово двоје су се покошкали око жаљења и нежаљења неког младића којег су јуче – и Ви сте о томе чули, свакако – погубили на путу за Шабовиће. Ви сте добродошли, да'ко помогнете да се мир и радост врате у овај до пре пет минута сложни и срећни дом."

Угринов пође, али га остави Ингино још увек срдито и ожаловљено поцикивање: „Али докле ће се он, тата, односити према мени као балавици? И докле ћете ме сви ви сматрати дериптем?" „Догод не будеш схватила шта се око тебе догађа", уозбиљено одврати Срба. „Али ја то можда не желим – ја то можда нећу штети никада!" „Онда ћеш увек остати..." „Опет је почело – да се ја склоним од олује",

поврати се сагнувši своју главу уз Ингину. „Него, би ли татин пољубац и пољубац тати могли штогод да ублаже?“ „Ох, тата, и ти такође...“ цикну она, али га брзо пољуби.

Угринов помислова кћерку по коси, не баш уређеној, и одлучно крену, али Станко, као прекасно се присетивши, скочи са столице и препречи му пут кад овај већ беше ухватио кваку. „Нисам ни слутио да ћу Вас ту затећи. А баш добро: ја сам, знате, морао доћи и због тога да се извиним због свега онога синоћ на Пазару.“ „Ах, да! Ја сам на то скоро и заборавио. Но то је дело с Ваше стране. Али рећи ћу Вам: мада најрадије заборављамо своје грехове – такви подвизи нису ми мени били у младости сасвим туђи. А он је и песник – песници воле да настрано изгледају.“ „Да, управо тако: ни он – Матовић, у ствари није онакав. Да знате како ми је све то тешко пало – нарочито због госпође Елзе!“ „Е, у томе Вам, млади господине не могу помоћи“, осмехну се Угринов, отварајући врата. „Буд је женска смјешна работа! Али ако стекнете њен опрост – што се мене тиче не морате пролазити чистидиште.“

Он изађе, а Станко се, с одважном разведреношћу на бледуњававом, девојачки нежном лицу, врати за сто...

Госпођа Елза је, све док пролетос није матурирао, била његова наставница. Додуше, према њој крутој и одбојној, ни он не би имао никаквих наклоности сем дужног поштовања.

Али сала се – као што то бива код ученика према бившим наставницима – код њега и према њој уобличавало разумевање и дошних страна његов наставниковања и њене личности. А поврх свега, она је била Ингина мајка и кроз ову – његову прву, а самим тим и неконачну и неизрециву љубав – у необјашњивом, као знавом сродству с њим. Чак и да није недавно приволео Ингу да изиђу у шетњу и посете Голуба Годубовића – његовог болесног, у њу неутешно заљубљеног пријатеља, њега би код Угринових дотерала сва та сложеност осећања и обавеза према госпођи Елзи – да је замоли за опроштај због синоћњег испада песника Рада Матовића...

Па ипак није умео да отпочне с извињавањем, како због закончаности госпође Елзе – она није чула или обратила пажњу на његов разговор са Стеваном, тако и због присуства Србинског – он је одбијао свако зближавање са Станком, најчешће тиме што му се подругивао као песнику, па тиме у овом изазивао и бојазни да је докучио његову наклоност према Инги. Штавише, тај немишчишћени, вештачки затегнут однос са Србом, онемогућавао је Станку да у спом извињавању изрази, макар пригушено, нешто од своје топлине према госпођи Елзи. Због тога се Станко поврати на започети разговор о Алији, надајући се да ће тиме омекшати Србу према себи: „Ја не бих ништа ни знао о несрећи Алијиној – устао сам касно и нисам никуд излазио, него код мајке су навратиле неке сељанке, идући на пазар. Ја сам Алију добро познавао – заиста фин и бистар младић!“

Али Срба га дочека с припремљеном заједљивошћу: „Фин и бистар младић! То је скоро увреда, за такву – као суза чисту и свестрано обдарену личност! Али чак ни то није важно, него – преклан ми крив ни дужак!“ „Ја се слажем с тобом: случај утолско мучнији што изгледа скоро неизбежан.“ „Зар прихватање неизбежности већ није одбрана гнусног, несхватљивог злочина?“ „Далеко од тога! Хтео сам једино да укажем на наше несрећне, наопаке прилике: ми смо кроз столећа живели и преживели у покланјима с муслиманима. Јунанство и смртна мржња су код нас постали истовечност. Због тога се лако надазе људи којима је убиство муслимана подвиг – потврђивање срискости, као кад су Турци владали и господовали.“

Срба се устурн на столицу, провукавши прете кроз косу: „Мене не занима, а још мање теши твоје филозофирање, макар било и тачно. Чињеница остаје оно што јесте: један човек је невин убијен и нико – то би требало да зна и мој отац – неће бити кажњен!“ „Без сумње. Хтео сам једино да то унеколико објасним.“ „Зар је то могућно објаснити? И зар сам покушај објашњавања није и помирљивост?“ „Можда унеколико, мада то није моја намера.“

Марија постави шољице с кавом за Станка и госпођу Елзу. „Мало помало – опет почесмо исту песму“, уздахну госпођа Елза, привлачећи шољицу. „Али Ви сте – како ми Инга рече – дошли да поведете њу у шетњу. Е па лепо, она би могла да се спреми, мада то не значи да нам Ваше друштво није пријатно.“ „Ја немам шта да се спремам, а – нећу никуд ни да идем“, изазовно изјави Инга. „Како – нећеш? Младић дошао по тебе, а ти сад наједном...“

„Таква је она!“ заједљиво узвикну Срба, устајући. „То она чини у миг мени.“

„Боже, како ви двоје разговарате!“ љутну се госпођа Елза, звекувши шољницом у тачну. „Као лоше комшије! Стид ме од овог младића. Ти, Срба, иди! Али немој да закашњаваш – немој сада, молим те! Бригућемо – видиш и сам какве су прилике. А ти, Ини, иди и спреми се – не можеш изићи у порхетној, па још вехтој хаљини и изношеним ципелама.“

„Али ја сам рекла!“ јогунила се Инга неувереније, љуљајући се на задњим ногама столице.

Не престајући с љуљањем, она скоро у истом маху ухвати братовљев оштри и ненаклони осмех и ожалостњени и јетки поглед прижмирених Станкових очију: застала је, ухвативши се шакама за ивицу стола. Станко јој добише: „Можда си криво схватила – мени није намера ни на шта да те силим...“ Срба се са живахном журбом врати наатраг и ставивши Инги отпозади шаке на рамена, наже се над њу, и пољуби је у уво: „Ини, јео бих самог себе ако не би пошла...“ „Добро“, развуче Инга, „кад сте сви толико навалили.“

Скокнувши са столице у покрету, она се тобоже спотаче, али је Срба дочека у наручје и обухвативши је руком око рамена, поведе са собом, скакутаву, разиграну.

Станко и госпођа Елза се погледаше и осмехнуше једно другом – он с умиљатом нелагодношћу, а она као да се извињава: Ето, таква су деца! Али њихово немо, притајено разумевање прекиде Маријин намерно чујни, тешки корак. Она поче да купи шољице, са звуком их стављајући на послужавник, али застале с прегласним уздахом над Станком: „Свијет се наопако окренуо: ти Замарац, син попа Петра и синовац капетана Новице да се преневољујеш због кашике турске крви!”

„Забога, Марија”, јетко приметил госпођа Елза. „Ах, не узнемиравајте се, госпођо, због тога!” узвикну Станко и, у узрујаности, дотаче руку госпође Елзе. Али он се одмах трже и настави смирености: „Ви и не знате – ја и она смо сусељани, такорекућ прве комшије...”

То се могло – са замарских гледишта – сматрати и тачним: од Станкове куће до Маријине било је сахат хода шумнатим врлетима уз Мару, али између њих није било других кућа и имање Маријиног оца – луг искрчен крај реке, сладало је у атар Станковог села, будући је негде морало да се води. И мада се с Маријом и њенима сретао веома ретко – махом када би за жестоких суша јавио говеда у државни забран у коме су они напасали стоку. Станко је добро познавао и њих и њихове прилике: они нису имали друге путљаге, поготову кад надође Мара, сем поред његове куће, а као сиромашни и у свему оскудни надничили су и навраћали ради позајмица код његовог оца и мајке.

Никаква постојана стаза није водила к њима: пут из Замарја у најближи градић, спуштао се сублизу њих, али на левој обали реке. Живели су у осами шумске дивљине, речне хуке и повести о трпљењима и подвизима пређа – све до митског племенског праоца, које су се скоро истим речима преносиле с колена на колена.

Презивали су се Срдановићи, али их је народ називао Срданима, као да се тиме јаче подвлачила њихова намћораста затвореност и отуђеност.

Сем оца, барјактара Томаша – људине као стесане секиром од неподатне, чворновате твари, и мајке Анђе – уљкаве, неприметне женице, која као да је невољно доспела у ту дивљину да цину пород изроди, било их је четири брата и две сестре – Марта и млађа Марија. Сусгижући се сви су били стасали, крупни и гломоратни – зденаста и кошчата Марија је била најмања и најтанушњија међу њима.

Били су прождљиви и неповерљиви, као да су тиме оправдавали представе о себи као дивљачним, шумским људима, жељним сваког добра и угодности. Народ је од њих зазирао, мада за то није било нарочитих разлога: упркос необјашњивости како су Срдани успевали да претрајавају у дубиругу, на крчевини и пристранку за које добру косцу и добру орачу није требало више но по два дана

труда – нису дирали у туђе, ако под тим не би требало подразумевати и државни забран, из којег су и други околни сељаци кради јаворовину за посуђе и ловили дивљач и рибу. Уосталом, ако су околни сељаци држали да тиме једино остварују своје закинито право – забран су главари, у име племена која су га с планинама и селима отела од Турске, поклонили црногорском књазу Николи, па га нова држава присвојила после свргнућа његове династије – Срдани су кудикамо оправданије исто чинили: њихов деда је носио барјак пред племеном у походима и бунама које су читав крај ослободиле и населио се на дну прашуме пре него је народ лишен власништва над њом. Истина, он је био приграбио и простране пропланке, али су они такође подарени књазу, а њему једино допуштено да с њих уз незнатну накнаду убира кошевину – с новом државом се и то право угасило и Срданима је једино остала дедовска крчевина.

Томашево наслеђено, с крвљу и мукама одржано барјактарство помагало је Срданима да своје сиромаштво и негодовање пренесе с чашћу и поносом. Али од тога нису имали никакве вајде: барјактарство је више било признање него звање. Оно се стицало и чувало у братству јунаштвом, али нова држава га није признала као чин, па барјактарима није доделила никакве пензије.

Колико је и то допринело да Томашево сиромаштво и противљење уједињењу са Србијом добије заострен политички вид, немогућно је одмерити, јер он – грлат и пркошљив какав је био – милостињу србијанску не би ни примио. Али је непобитно био најнедвоумнији противник Уједињења у читавом крају – тврдокорнији чак и од Станковог стрица Новице. Штавише, уколико је време одмицало и прилике бивале ненаклоњене црногорској самосталности, он је постајао непомирљивији и коначнији у свом уверењу: нестварна, његова Црна Гора се није ни мењала ни нестајала.

Срдани се нису унајмљивали код имућнијих главара и газда. Па ипак је Томаш допустио да му млађа кћи служи код Угринових како због тога што је она, живећи неко време код тетке близу вароши, сама настојала да се ишћупа из дивље немаштине, тако и на препоруку Бојовића – барјактар га је и волео и ценио, упркос томе, а можда баш и због тога што је овај од младости био постојани присташа уједињења са Србијом.

Срдане је ближе познавао Станков средњи брат Гојко, који се код њих скривао док је био у одметништву под окупацијом и ишао у ловове с најмлађим Маркишом – много штошта о њима је Станко дознао од њега. Марију је, међутим, познавао мање него остале: после сусрета и дружења у детињству, на испашама забрана, једва је у отреситој и прикладној дунди могао да препозна голотрбу и босоногу девојчицу плахих очију и изгладнелог израза...

Па и сад се, заставши и гледајући га одозго и са стране, смешкала са загонетним поуздањем, одмерено изјављујући: „Ништа се,

госпођо, не сјекирајте – не бих ја с њим тако зборила да нијесмо своји.”

„Ипак, ипак”, заврте главом госпођа Елза и наједном се обрати Станку значајним погледом: „А како би било да Ингу причекамо напољу?” „Ох, да, заиста! Ја сам и сâм мислио баш то да предложим”, одушевљено прихвати Станко и чак устаде пре госпође Елзе. Марија се повуче ка штедњаку с оним својим самоувереним смешкањем, а госпођа Елза, једва се уздржавајући да се не насмеје Станковој наглости, такође устаде, дајући му знак да пође напред.

Али још и не стигоше у сеновиту свежину воћњака, а госпођа Елза му се – као да је докучила његове тешкоће у изналажењу речи којима би отпочео с извињавањем – обрати сама, дотакнувши га по мишици: „Ви сте, држим, хтели да ми се извините... Занста ми је било непријатно, чак страшно, па и жао – да, и жао – што млади људи тако... Схватам да генерације, после једног тако страшног рата... Али ја сам све то такорекнућ већ заборавила... У сваком случају, то не треба да Вас нимало брине и узнемирава...”

Она је и сама говорила с узбуђењем, чак и помало збуњено, па и то дале Станку полета да је прекине: „Не можете замислити, госпођо Угринов, колико сам Вам захвалан на разумевању и уопште... Да, један тако свестрано пустошан рат је узмутио гледања и осећања нас младих, можда више него што смо ми тога и свесни. Нећу да се правдам, али – какав страشان свет затичемо! Куд год се окренемо – привиђења и бедени преживелих идеја и односа! У шта да верујемо, како да се искажемо? Али то објашњава једну страну наших лутања и тражења. Друга је у нама, у... Ја не умем да се изразим, али она је у нама и баш због тога се не може оправдати никаквим тумачењима...” „Али ја сам, кажем Вам, заборавила и – ако баш хоћете – опростила...” „Ја то видим! То доказује вашу племенитост, али што се гиче нас... Мада, верујте, све је то у ствари друкчије! Ми смо после, синоћ, дуго шетали поред реке и мада смо нас двојица, ја и Јусуф – онај други младић се тако зове, убеђивали Матовића да је направно свињарију... Извините за тај израз, али – за то ја ни сада не могу да наћем лепши ни тачнији! Да, праву свињарију! Не једну него читав низ свињарија!... Ми смо га, рекох, у то убеђивали, а он – неће да призна. Не што би га било стид – није њега стид да призна ни нешто најсрамотније! Напротив, он би у таквом признању чак и уживао, односно – правио се да ужива. Него, неће он да одступи од неиграња затеченог морала и признатих ауторитета. Називао нас је малограђанском недоношчади, моралним ушкољџеницима! Ја га већ добро познајем: он се, у ствари, одмах покајао, али то неће да призна. Да, неће да призна! А кајао се и док је све оне гадости говорио: он тако и поступа да би могао да се ждере и да згражава грађане. Да, кајао се – никад није био толико огорчен на свет и на самог себе. Хтео је опет да пије, још горе ствари од оних падале су му на ум. Он је сав – огорчене и самобичевање. Да, самобичевање!”

Убелела подневна врелина је већ плавала, али госпођа Елза је и даље лагано улазила у дубину хладовине. Остадоше већ насамом са стаблима и с флекуцама неба у грању и сунчане светлости на спарушеном тлу. Обазревши се, она са смиреним осмехом примети: „Али зашто се толико узрујавате око тога? Замислимо да се није ни догодило! Је ли то довољно? Или још нешто?”

Гледала га је право у очи, опуштених руку. По њеном лицу су играле сенке и светлости и њему се учини да никад није видео тако пажљиве и отворене очи. Биле су, као и у Инге, још младе и зрачне, мада већ без згуснуте, браонкасте огњевитости. Али њено лице је изгледало утолико повенулије – опуштено са стране, с модрикавим кесницама и борницама, с рупицама по носу и бради, с усеченим чворићем трпљења и горчине међу оређалим веђама.

А ипак није могао да издржи поглед тих очију, које су баш својом отвореношћу продирале у њега и тражиле да им на сличан начин буде узвраћено. „Али ја Вас уверавам, ја Вам дајем часну реч...” збуњено опет поче он.

Али она се насмеја срдачно, скоро весело. Сјај осмеха подмлади њено лице – довољно дуго да он у њему назре нешто одавно заборављено, али истоветно с дослућиваном, пробуђеном и неисцрпном младошћу Ингином. „Ја сам била Ваша наставница”, рече она, „и то нека Вас ослободи сваког стида и кајања: зар су деца обавезна да се извињавају и трпе због неугодности учињених родитељима?”

Тада се догоди нешто што он ни касније није умео сасвим тачно да објасни: да ли због тога што се он пригну, или што му се она примаче, пропињући се – тек, она му додирну чело уснама чију влажност и топлину није, на своју жалост, успео да упамти.

Јер, она га узе под руку и, ваљда слутећи да му навиру сузе – као при читању стихова о жртвовањима или у већ заборављеним дечачким мишењима с братом Гојком – промени и тон и тему: „Немојте да Вас гризе савест ако ми тачно не одговорите, али хтела сам да питам: Куда то, заправо, Ви и Инга идете?” Тргујући се и промишљајући предуго – бар тако се њему чинило – он одврати: „Најпре ћемо заиста прошетати: Инга није била на Буковику – оном брду с оне стране реке. А затим идемо у посету код Голуба Голубовића – свакако сте чули да је тешко болестан...” „Да. А чула сам и да је заљубљен у Ингу: те дечачке љубави се овде, ваљда из досале, превише раструбљују. Не прогивим се што ће Инга или – Голуб је био и мој најбољи ученик. Можда ће га то и расположити. Али молим Вас да пазите – чујем да болује од туберкулозе грла. Јер она је нагла и пркосна – готова на све само да неког не ожалости или да се иечим не понизи. И, молим Вас, немојте јој рећи да сам се распитивала: она би то схватила као надгледање и – сумњицење.”

Обећао јој је, обрадован, као да га та заједничка тајна приближује недоживљаваним надањима.

А већ изиђе и Инга у плисираној тегаг сукњи до колена и белој крецешинској блузи до лаката, румена и устрептала: радовала се свиленим плаветима и златним трелерењима која су везивала небо и земљу и њу с њима, својој безбрижној чистоти, свом лутеном здрављу и срби, тек минулој као облак, као сан – или се озарени, разнобојни свет огледао у њој и пуно њеном зрачном, нетакнутом лепотом.

„Куда идемо?“ упита она с прегласном звонкошћу, весело намигнувши Станку, али тако да мајка то није могла приметити. „Па, као што смо се договорили – на Буковик.“ „Дивно! Баш сам жељна доброг замора, а тамо никада нисам била.“

Госпођа Елза их је испраћала с брижношћу, наизглед престрогом: „А Ви, Станко, водите рачуна да она не окасни. Задаће није ни погледача! Школска година није честито ни почела, а њој већ сви предмети доше иду!“ „Сем немачког“, неумесно добаци Станко. „О, ни с немачким не би било боље – кад би се тражио и десети део онога што се тражи из српског!“

Као да их није чула, Инга довикну с мостића на јазу: „Мама, гледај нас кад будемо горе – и ми ћемо тражити тебе!“

Госпођа Елза им је с угла отпоздрављала лепршавим махањем и већ неразговорним осмехом...

2.

Та шетња се Станку, пред одлазак на студије у Београд, наметала и као најпунје растајање са завичајем – с догађајним живљењем и надањима.

У том растајању је, сем одважне радозналости пред многовизијим светом, већ било и туге и сећања – туге неповрата.

Јер у Инги се први пут – најпре пре три године у Замарју, а касније у Дабру – спојило све: љубавне жудње с песничким стварањем, опажај природе и простора као властите острашћености са слутњама вечног и бескрајног, негодовања противу средине и друштва с опојем неугасивих боја завичаја, љумски вирол и замарске горе с телом и визијом одређеног женског створа.

Зато је Инга и била – у његовом унутарњем и поетизованом изражавању – прва, непотворива срмена гривна на недогледном и многоструком ланцу ђачких заљубљивања, наследних визија и виђења: јер свест и сећање нису били кадри да утврде кад се блудна реч први пут преобразила у појудну намисао, да ли су појуде најпре изазвали грудвасти облаци над дабарском коглином или беле женске груди у сну, зашто је – дванаестогодишњи дечак – као замађијан загледао под сукњу рођене мајке, неспретно чучнуде на огњишту.

Почело је у пролеће, као што и бива код младићака, пре више од три године: својим лаким прошивањем школског дворишта при-

пукла је пажњу и њему, као многим, туђинка која је сваког одмора од групе до групе ученица тражила где би се смирила. Али га је било стид и од саме помисли да би се могла обзнанити наклоност младићка у петнаестој, према девојчици у тринаестој години. Био је свестан и да су га исто тако могле привући и неке друге девојке. И заиста су га приплачиле: свуда присутна женскост већ се разливала око њега као слатка и сумутна осока.

Понајтеже с миром с тим што је био део свеопште мушке залућености госпођицама Угринов. Јер ако су се у Дабру тешко могла наћи женска уста која их нису оговарала, још ређе је било мушко око које се није за њима обзирало: као да су кроз градић ишле буктиње, претећи му пожаром – чак и Инга, пре него се и задовојчила.

Поврх тога, Угринови су и за Станка, још неизмишљог из сељачких опанака, били висока, недогледна господа, коју баш због тога нико није подео, налазећи им при томе и појединачне мане. Тако, старог Угринова нису волели због европске учености, критичке и одбојне. Он је остајао у свему и свима јабанац – чак и његово интересовање за месно обичајно право било је успутно и површно, не много дубље од радозналости његових кћери и његове жене за сељачке или кујунџијске ручне радове. А колико му је неусплитане у месне омразе и странчарства стварало углед, исто толико га је и отуђивало. У госпођи Елзи су, пак, сви гледали Швабицу која иза углаћености и културе негује презир и надувеност. Понајмање им се допадало њено одевање и дотерипање: већ премешна, а шминка се и подрезује косу као помодарке и носи светле и деколоване хаљине као њене кћери. Па и Србу су оговарали – због ношења машинске и шешира и подругљивог држања, премда је тек излазио из дечаштва и већ био срођен с младићима на купањима. Али права мета су биле кћери – најпре Естера и Рута, а сада и Инга, које су за Дабар и постале појам Угринових – преслободне, а биће и разблудне, мада неприступачне и недокучиве. У забиту и непробојну средину, у којој су се муслиманке криле, а православке се махом показивале о великим празницима, утриновске девојке су унеле нешто невиђено, наизглед раскалашно, али и привлачно. Оне су ишле на реку да се, разголићене, купају с младићима, шетале око вароши с удварачима – нарочито је Рута у томе била неуморна и необзирна, одевале се као у новинама које је читао веома мали број школованих, па и они нередовно, јер су стизале тек другог или трећег, а кад западну снегови, чак и седмог дана.

А и оне, као да су се договориле да различитим начинима побуђују жудње и оговарања: Естера је огољавањем нудила глатка рамена погледима, а удољницу на грудима појудним наслућивањима, док су њене кармином проширене усне позивале врелом, раскрваљеном страсношћу, Рута се једва приметно шминкала, али је, живолазна и кочоперна, уживала у спортском одевању и понашању:

проахивала је бицикл у кратким панталонама и пентрала се недељом по брдима – саблажљива кад је то чинила сама, а немоли с неким од удварача.

Мада скоро једнодушан у неприхватању, градић се наслађивао и огорчавао Угриновљевим девојкама. Досељени Црногорци су изигравали багателисање, прикривајући своје побуђене жељнице замаркама у име женског стида и мушког поноса. Њихове супруге и кћери су биле утолико гласније – заклињале се да би одсекле skut који би додирнуо неку од тих безочница. Мештани, бегови и трговци што су донедавно расипали читава имања на севдисања и чочеке и стизали за робом и женском лепотом до Солуна и Цариграда, фућкали су и цоктали незаборно, довикујући један другом: Машала, машала! – кад год бише Рута и Естера у таласима тргоглавих незнатних мириса проносиле испред њих дотерану и мамну путеност. Њихове женскиње су, пак, колутале очима и успијале уснама, сашаптавајући се и с хуљивом зебњом пратећи држање својих мушкараца. Најгласније и најувређеније су, дакако, биле чиновничке госпође, које су своје заостајање у моди и гледањима и таворење крај деце и штедњака прикривале разметљивим знањем и искуствима оних које су виделе света.

С Угриновљевим девојкама Дабар је добио порив и огањ, које није био ни спреман ни кадар да прихвати, премда су га занели завишћу и заносом. Девојке су им се потајно дивиле и стидљиво и опрезно их копирале, док су се младићи на све начине довијали не би ли дошли у додир с њима. Било је сасвим обично заљубити се у све три – и Станко се са стилем и осиромашеношћу сећао како су га, док се загледао у Ингину танковијасту чедност, у сањаријама гушиле обле белине Естерине и вијале ласичје хитрине Рутине.

Из Дабра је тог лета – био је свршио пети разред гимназије, стигао на ферије у Замарје, примирен и постиђен својом поистовешеношћу с гомилама залуђеника у сесгре Угринов. Заичај га је примио бистринама и бујностима живим и непосредним као да су извирале и разлиставале се из његових узаврелих жеља и неукротивих жудњи. Самотност је појачавала то устрептало спајање са знаним пределима – с неповратним и неизбрисивим детињством! О имању и стоци бринула се једино мајка Милосава – отац се већ био преседео у тек купљену кућу у дабарским Хамамима, надгледајући њену оправку, средњи брат Гојко, тада још студент, био је приспео, али и остао код оца, а најстарији брат Марко је још службовао у Метохији. Тако је то испало прво Станково летовање без браће – с књигама и говедима која је јавно на пашу по алугама око Маре, у природи која је шикљала из његових заноса и грејала се на његовој младости. У себи, из Дабра и из књига, био је донео шарено коло девојака, неодлучан коју да воли, готов да се заљуби у сваку од њих, решен да у селу нађе још једну, али – најдостојнију своје чедности и својих визија.

Инга је била једино једна од њих, прилачнија необичношћу порекла и облицима који су се тек дали наслутити: колена су јој још била детиње истурена и необрасла мекотом, руке кошчате и због тога предуге, на врату су јој се истицале две жиле и бабина рупа, али су јој се листови пресијавали затегнутим, насоченим мишићјем, а испод хаљине се, кад би загурала косу измахом главе – то је и сада често чинила – стидљиво пробијале незреле, полутинама крушке сличне дојке. Будућа Инга се једино могла назрети у уснама, већ оједралим и фино обрезаним, бледоруменим, руменијим од њеног руменкастог лица тек колико да нагласе своју живахну сензуалну посебност. Те усне су се прве и покретале на њеном лицу, било срдитим пућењем, било обасјаним, враголастим развлачењем. Некадар и невешт да изиђе из постског почетништва и еротске чедности, Станко је тада упоређивао Ингу с данетом излуталим на неседали пропланак његове младости, а њене усне с латицама младих ружа, узаман преклињаних да се окруне на његове бар у тренутку када им смрт отима дах и свежину... Али иако су му та тадашња замишљања Инге, донета тог лета из Дабра у Замарје, сада изгледала дозлабога баналним, он им није могао порећи одређену адекватност: Ингине усне су биле као и онда полуотворене и нетакнуте у својој руменкастој свежини – спремне да се одазову на сваку промену у њој и изван ње, а у њеном изразу, нарочито у губици са заврнутим носићем, било је зачуђености питомих и плашљивих животиња – срна, јагњаци, кучица.

Изненада се, тога лета, разграна Ингин лик кроз његову замарску самотност, сталајући се с безразличном женскошћу којом су дахтале спарне горе, јектала усахла корита вода и жарило се побеледо небо. А доживљај са стричевом наложнишом Недом и блудно поверавање брата Гојка, навестили су и њему неминовност скорог погчињавања жудњама, и то у начинима какве живот понајчешће пружа.

Стриц Новица је као пензионисани капетан и самохранац имао од чега да живи и у вароши. Али он је варош мрзео и презирао, па и због тога стално боравио на селу, на невеликом али уређеном имању, око којег се сам старао, истина прихватајући се својом руком послова једино повремено, и то најлакших и најчишћих – око воћа и наводњавања. Своје колеништво, а и своје особењаштво, истакао је и на тај начин што је кућу изидао у голом пристранку изнад имања и изнад села и бело је окречио, тако да је издалека самотно сјала као грудва снега на травном пронику.

Мада је кућа грађена кад су крвие освете жењале, турске најезде отклоњене, капетан Новица је на свакој листри, у приземљу, оставио по две пушкарнице, у које су сада налегане кокошке и остављани гужвољаци чима и крпетина. Мало узводније, на раскреченим падинама планинске дубраве, на супротној – десној обали Маре, дизала се камена кућа његовог нешто старијег брата, Станковог оца, попа

Петра, такође пензионера, али који је још чинодејствовао кад затреба и кад му припадне. И мада је недалеко одатле почињала граница с Турском, која је потом ишла низ Мару све до њеног увора, попова кућа – самотна тичурина отпочинула над водом, ничим се није издвајала, сем што је била нешто тврђа и пространија и богатије опремљена.

У Станковим представама су те куће, па и њихови положаји, многочим одсликавали власнике и њихове односе.

Њихов отац је добио имање одбеглих муслимана као четовођа прослављен упадима у Турску, плењивањем стоке и сечењем глава. Браћа као да су једва чекали очеву смрт па да се поделе, при чему њихове жене нису имале баш никаквог удела. Деоба је извршена тако што је поп Петар постепено исплаћивао брагу његов део, па се овај по својој вољи окућивао у селу, на другој обали. Тако је испало да су се браћа нашла један насрам другог, а онда је Новица разлике појачавао чак и избором места за своју кућу и њеним изгледом.

Браћу је много мање раздвајала помамљива Мара, газна једино лети, на којој је тек по слому Турске 1912. године нешто ниже направљен несигуран дрвени мост, него што су то они сами чинили. Међу њима су махнитале измишљене увреде и омразе, које би набујале због неке ситнице – да се с муком стишавају месецима, годинама, али никада не пресакну.

Још теже је било докучити разлике међу браћом, сем што је поп важио за разложитијег, одмеренијег, а капетан за својеглавијег и јуначнијег. Јер ни те разлике нису биле оштре: Новица је био промишљив и снаглажљив, као што се Петар, који је у много чем био старовремски свештеник и испод крста опасивао оружје, у ратовима истакао, а из задњег рата против Аустрије донео у колену сломљену десну ногу, на којој је и сада храмао и помоћу које је извукао превремену пензију.

Једино видних, непобитних разлика било је међу њима у политици: капетан је и после јењавања одметништва и смрти у избеглиштву старог краља Николе остајао постојаним, чак огорченијим присташом посебне црногорске државности, док се поп, унеколико се приклањајући синовима – истакнутим присташама уједињења са Србијом, приволео новој држави. Брат га је због тога корио: Вјероучитељ а превјери – издаде вјеру за вечеру! Поп му је узвратио с наглашеном заједљивошћу: Богу за славу, није је српска вјера скаменила на Цетињу, а видим да ни тебе од пензијице грчило не спопада!

С политиком је, бар унеколико, било повезано и ословљавање међу браћом: они никада нису називали један другог именима, него звањима, дакако с призвуком подругљивости. Тако је и Новичино називање Петра „попом“ требало да значи – уосталом, у складу с народским схватањима – лукавство и грамзивост. Петар је пак њега називао „крилацем“, што је била алузија на капетаново службовање у црногорској војној жандармерији, названој крилашима по грбови-

ма у виду орлова раширених крила. А у поповој полетној подругљивости и, дакако, у складу с народним памћењем, тај израз је добијао призвук тврдоглавости и насилништва.

Али за оне који су изблиза познавали браћу, чак и та политичка гложења су могла бити једино поводом, али не узроком њихових нетрпеливости: јер поп се више прилагођавао реалностима него што је био противу црногорске посебности, а капетан је био противу Србијанаца понајвећма због тога што Црну Гору и црногорство не сматрају изворним, непатвореним српством. Станку се често чинило да се они гложе баш због тога што се много не разликују, што сваки опажа да му једино онај други, познајући га безмало као и самог себе, може угрозити унутарње и спољне поседовање – или, као што је говорио Станков средњи брат Гојко: Одбија их сличност, али и везује – једне су арматури.

И доиста, мада су браћа измишљала разлоге да буду језни један на другог и посећивали се махом о великим срећама и несрећама које би неког од њих задесиле, нису допуштали никоме са стране да се уплиће у њихове односе и дочекивали су братску децу као рођену.

Штавише, стриц Новица је синовце, мада му је помало било жао на двојицу старијих због њихове привржености уједињењу са Србијом, једино и сматрао својом децом. Истина, и у томе је било једа и плаховитости: будући није имао мушке деце – два већ одрасла, школована сина уграбила му је шпанска грозница осамнаесте, баш када се отварао његовова, мрска му држава – одбио је од себе своје три кћери, опажајући, али и увеличавајући улагивање и међусобно гложење зетова око његовог имања, поред њега живог и још јаког.

Станку се чинило да стриц, помало намерно настран у свему, у ствари не мрзи кћери, него је на њих огорчен што нису мушкарци и што подлежу упливу туђе крви – својим мужевима: у кћерима му се обзнањивало све његово безнађе да се настави у ратницима из његовог семена и носиоцима имена његовог, али и његова ојађеност због нестанка црногорске државе.

Али он се с тиме није ни хтео ни умео помирити: отерао је споју већ неплодну жену Станицу, достојанствену и покорну прагилу у току тридесет година рађања и умирања, ратова и уздицања и довео средовечну удовицу Неду, с двоје деце, не би ли му она родила сина. То је, можда, био и једини случај када се његов брат наљутио на њега као на кога било другог, претећи да ће се послужити својим свештеничким звањем и раставити их као невенчане. На то је стриц Новица, једак на судбину и доба, а највише на самог себе, запретио да ће рођеног брата, попа Петра, изрешетати куршумима.

Стриц Новица није сметао Неду с очију. Но то је мање била љубомора, него неки урођени, наслеђени страх да му она не унесе дете туђе крви у кућу. Али Неда иако је већ другу годину живела с Новицом, није затрудњивала. А он, неутешан за помрлим, за нерођеним синовима и већ самохранац у својим поимањима, кад год би се

напунио огорчења као суманут је одлазио на гробље – да се изјада, да се поразговара са синовима. У томе га нису могли зауставити ни послови, ни невреме – по селу се шапутало да он на гробље одлази и доцкан ноћу, али поп није дао да се о томе збори у његовој кући, држећи то срамотним и грешним.

У селу и нису толико замерали Неда што се прибила уз Новицу поврх његове живе жене: била је сиромашна и сиротна, а свак је знао да га није она навела да изагна жену, него је он то сам урадио, пре него је њу и довео. Али у поповој кући нико је није подносио, иако се, кад би навратили, око њих сатирала не знајући за умор и понижење: угошћавала их је, дворила их, попу Петру и ноге прала, и показивала се пресрећном кад би јој се и грком речју обратили. Такво њено држање није ни стрицу било непоћудно, утолико пре што на синовца и на брата није био љубоморан, или је решио да то не буде. Али није пропуштао да на њој искали своју подругљиву горчину: Добравила си се угодности за себе и своју копилад, па се убраваш, да не осванеш једног јутра на ледини! – али и да је заштити: Залуду ти је све код попа Петра – да пред њим свијећом гориш, неће ти се смилостивити!

Мада је стриц особно средњег синовца Гојка, Неда је Станка дочекивала с највише неусиљене, неусплахирене топлине. Он је то тумачио – уколико је о томе и мислио док се догађало – тиме што је био најмлађи и што старија браћа нису летовала у Замарју... Али је тог лета и на те њене пажње почео гледати друкчије.

Петнаестак дана по Станковом доласку из Дабра, на сам Петровдан, стриц је освештао тек довршену гробницу синова, у коју су преселили њихове кости, а коју је и себи наменио.

Скоро читав дан су провели на гробљу и тек предвече се растурили, испрпљени ридањем, жегом и подушјем. И брат Гојко је био дошао из Дабра, где је приспео из Београда с намером да се ражели с домаћима и продужи к брату у Метохију. Стриц је желео да Гојко ноћи код њега. Али поп Петар, и сам ужељен сина, мада је тог дана био нежан и пажљив према брату, не би склон да му овога препусти на конак, него му уступи Станка. Новицу то не заболело, нити увреди: и он је тог дана био близак и срдчан с братом – смрти и несреће су стишавале гложења и брисале разлику међу браћом.

Чим стигоше кући, Новица, изморен и измучен, леже да спава. И деца Недина су убрзо полегала, док је она још пословала око огњишта.

Станко је седео у пристранку изнад куће, чекајући док Неда узарип млеко и спреми му постељу у малој соби па да и сам легне.

Као увек у Замарју, мрак је надолazio нагло и неопазине, још топао и мирисан из жутнулих жита и повелих откоса. Из замореле дубине неба безразложно су искакале звезде, из замраченог воћњака су се ненапорно ројили свици, а у Станку се са сећањем на братучеде – на њихову снагу и ум и лепоту, које су се из сећања уздизале до

недосежности и непојамности, а инак биле претворене у гомилу потавнелих и обезличених костију – зачинале мисли о смрти, о безданој пролазности и његовог властитог живота.

И наједном је чуо њен – Недин ход, који је ширио тишину и напрегнуту непомишност. Али он се није обазирао да је потражи очима: однекуд је знао да је то она и било му је пријатно што долази из безмерног мрака – као да се тиме јављало његово властито незадржано живљење.

Очекивао је да ће га она позвати у кућу, прижељкујући да она то не учини: као да је наслугила његову жељу, она седе крај њега. Поћутала је, а затим почела да брише очи крајичком мараме. Претрнулом изнутра од жудњи, одавно слућених и наједаред остварљивих, Станку није било јасно да ли то она чини због тога што се надимала или што се још није смирила од данашњег плача.

Зашто се жалостниш? – упитао је и – премрешио од мекоте властитог гласа која је прожела таму између њих – померио се у страну. – А како да се и не жалостим? – одговорила је узвешено. – Видим синове му нико не може замијенити: залуд сам и дошла у ту несрећну кућу, залуд све муке моје и старење моје!

Почео ју је тежити речима чију је разборитост плавила незадржила нежност: Стриц је такав – луд за синовима, али није лош – милостив је и дарежљив. Она приседе до њега обливши га врелим дахом: Ти се гујиш од мене! Кад би ти чешиће долазио – блажио би њега, а мене сунцем огријавао.

Чинило му се да види њене живакне зеленкасте очи, али тавне и укочене. Загрлила га је – као и много пута до тада, али устрептала мазним тепањем: Ђане, очи моје! Ђане, душо моја! Коштувала, хладна белина њеног лица, коју никако није могао сметнути с ума, преобразила се у жарко пулсирање набреклог меса, њене испунале, посне усне су се напиле једрином, а њене руке, отврдле и чворновате од рада, несналажљиво су распочале његову кошуљу и почеле да га милују по грудима с искусном, усплахиреном жудњом.

Ћутке и укочено се предавао њеним миловањима: знао је шта би требало да чини, али се није на то осмељивао због стида пред стрицем, а можда још више због тога да би грешност пала на њу као старицу и искусну. Међутим, она није имала никаквих брана, или су их мрак и пужуда испробијали: увлачила се у њега нестрпљиво уснама, дахом, длановима, увлачила га помно читавим, наједном узигралим и раскрыљеним телом.

Превалила се с њим на гло које је мирисало овлаженом спржењом травом. Ројили су се свици и звезде и – као одвојена од њега – његова премисљана и двоумљена: закључујући да су већ дошли на границу недозвољенога, у себи је био решен да се одвоји од ње у идућем тренутку, узимајући њен нови, непобитније блудан поступак као повод. Али кад би тај тренутак наступио с гласом жарког миловања којим је предавала себе и нагапала неслућеном слашћу

његово сазнање – он је остајао уз њу, захватан радозналим заносом. Јер њени покрети су неосмишљено израстали један из другог и угађали баш оном што би он нехотице зажелио. И тек кад су њене бутине синуле тик крај њега као младице из модре тмине пира и ожегао га око уха њен молбени, очајни шалат: Ох, Ђане, докле ћу да горим жива поред тебе? – он се тргао, појмивши да ће идући тренутак бесповратно поплавити својом слаткоћом и његову радозналост и његове отпоре. И мада је, отржући се од ње и устајући, појмио да би тај коначни, недоживљени тренутак, тек сада очигледан и немикован, у будућности имао пуног смисла и оправдања у овој ноћи прожетој топлинама живота и језом смрти и баш с овом женом несегичнијом и податнијом но што ће бити нека друга, он није могао смегнути с ума да је она жена његовог стрица – додуше невенчана, али с којом би он требало да живи и да пород зачне. Ошинула га је помисао да би грешно спајање с њом било праћено, у његовом памћењу и жудњама, стричевом утваром и грижњама пред самим собом. Измакнут, поправљао је кошуљу, силећи се да се згрози над оним што се збило, гордећи се због оног што се умало није збило, док је стрина лежала непомично, заборавивши на огољена колена и покривши очи рукама.

Би му је жао и, зачудо, нимало се није згражавао ни над њом ни над начином којим је покушала да задовољи своје жудње, упркос томе што се малочашњи њихов доживљај, по наслеђеним, прихваћеним гледањима могао сматрати, а делом стварно и био, једним од најодвратнијих за које је чуо. Али уместо тешења, рекао је, с наглашаваном равнодушносту: Требало би да идемо у кућу – данашњи дан је и нас измождио. Неда је чучнула, навукла сукњу на колена и, њишући се равномерно лево-десно, почела тихо да плаче. Не прилазећи јој, одмеравајући речи, замолио је: Немој, немој, доста си се данас наплакала! – Она је наједном устала, обрисала брзо очи мараком, која јој се била срозала на потиљак и присебно рекла: Видим ја, нема мени у том дому ни станка ни останка – нема ту милости за сиротињу и за душу грешну!

3.

Заспао је задовољан собом, али у нагоркој празнини, која га је, стинута и отврдала, изажимала и сугра вече, док је слушао разблудно, необуздано исповедање брата Гојка, на стени под кућом, над виром модрим и немирним као ноћ која је олет израстала из гора и неба, с реке и откоса.

Ја не могу ни да се сетим Замарја – распричао се брат – а да у мени не оживе детињство и младост, жудња за ловом и женама! Као да опајам, као да видим, тада, по путедагама замарским искоњско гамизање мушкараца и жена, покретаних једино жудњом да се спаре

и оплоде! Као да и нема, тада, света изван Замарја, нити ичег другог у космосу до те заносне и бесциљне оплодне! Као да су те непрегледне шуме и та топла пољница саздани да прихвате људску страст и замамне људе у ту тренутну непролазност! Чим погледам на те горе и воде, учини ми се да ме дивљач вреба – како би се згодније наместила пред мој нишан, и да жене мотре на моје путеве – како би ми се подметнуле где нико не види! Разуме се, то су маштања. Тако ваљда мора да буде: ту сам свет угледао и постао ратник и мушкарац.

Али овога пута сам, заиста, мислио да ћу се вратити празна срца из Замарја: време је претопло и преведро за риболов, а ратне удовице, код којих једино мушкарац може сигурно наћи оно што тражи, издигле су у планину не би ли тамо на трен имале оно што им је за цео живот отето.

Наумих, зато, да се умамим пешањем.

Кад год се спуштам низ Мару, унапред знам да ће ме Стојанов млин изненадити, иако ми је добро познато све око њега и сваки камен у његовој подзиди и брвни свако у његовим дуваровима: из густиша и самотног хујања Маре, наједном човек бане пред људску творевину и брундање воденичног камена. А данас као да се обретох где никад нисам био – пред Стојановом женом Румицом, на коју нисам ни помишљао идући к млину. Чим је смотрих како испира рубље загнутих поруменилих ногу, претвори ми се у женку о којој сам сањарио пре него сам се и помолио к Замарју и коју сам ваздан узалуд тражио кроз горе јаром запахтале.

Није ме опазила, занета у посао пониже точка који је зврндао и шиктао разбијеним млазом. Украј млина није било никог, али пред кућом назрех кроз врбу Стојана како нешто геше – баш како га одмалена памтим. И мада ни Румицу блиско не познајем, било ми је јасно да морам покушати да је освојим.

Прискочио сам јој нечујно и ухватио је отпозади за очи. Опипала ми је шаке и – ваљда зато што су меке – досетила се: Гојко! – Окренула се нагло и нађосмо се лицем у лице с мојим шакама на њеним раменима. Ухватих њен летимичан поглед ка кући – били смо у заклону млина, а још више ме подјарише њене речи: Баш си ђаво – препао си ме!... – Јер кад сељанка почне да те ђаволика, а варошанка да се обазире јесу ли врата закључана – онда знај да већ прижељкују јаракање.

Као с намером да скине моје руке с њених рамена, ухватила ме благо иза запешћа и тамо заборавила своје шаке. Ћутке смо се опипавали и споразумевали се погледима и она ми се смешкала с лукавом и неодлучном завољивошћу. То није испијени и повучени девојчуљак којегам памтим из рата, него уобљена црномањаста женкица, састављених већа и са смијуљницама око усана. Пало ми је на ум да има двоје ситне дече – једно још при сиси, и да није разглашена као лака жена. Иако је Стојан нечемуран и гнавело – знам да би му бастало да убије. Али о томе нисам хајао. Штавише, његова близина

је потпаљивала моју жудњу можда и више од открића сазреле женскости Румичине. Јер све то није имало везе с Румицом – с оном коју сам желео и која ми се нудила смијушкањем и жарким премирањем у очима.

Летимице одених положај: пред нама је био увор речнице, који бисмо морали прескакати с камена на камен, а иза нас чистина. Дохватих је за руку и повукох уз речицу – баш спреху Стојана: Хајд'мо у луг! – Она се као опре: Шта ћу, ја кукала! – Али је пошла, потрчкавајући боса по камењу. Чак ме и управи ближе ка обрину, шапћући: Погни се, да нас он не види! – Али ни мени ни њој није ни на ум пало да нас, можда, гледа неко с друге стране Маре.

Привлачио сам је већ док смо се погурени спотиицали преко облуга, а чим се дограбисмо густиша – зграбисмо се и почесмо кратко и дивље љубити и угризати.

Али баш због тога што сам, као и она, био свестан ради чега смо ту убежали и шта ћемо да доживимо чим се на то будемо решили – бојао сам се да ми се семе не проспе пре него се и спојимо.

А догодило се баш оно на шта смо све време са зебњом помишљали: док смо, срасли уједно, једно другом насладу узвраћати и насладом се нападали – зава је Стојан. Укочисмо се у слатком грчу. Запаљих се од близине његовог гласа, мада је звао испред куће, са стотинак метара. Она с напором отвори заблуђене очи и одава се као љутнута: Шта је, болан? – Мени се чинило да она све то ради ужасно споро и превише извештачено. Али Стојан је једноставно упита: Шта радиш тамо? – Како шта радим? – тобоже се препире она. Купим дрва да узаврим цијећ; знаш да перем! – Он помирљиво ловикну: Добро, дођи нешто, кад будеш готова. – Нас двоје се погледасмо: би нам ђаволски смешно, али нас жудња, сад и раздрагана, занесе још слађом опојношћу.

Кад жена прими мушкарца свесрдно – постане му занавек блиска и знана. Тако и мени Румица, кад се отрезнисмо, дође мила и позната: чини ми се знам јој ђуд и навике, сву прошлост и све жеље, па почеа да је нежно милујем и љубим. Али она устале – морала је да пожури, а ја сам јој отресао травчице и песак с леђа.

Рекох јој: Залажи га мало, па дођи опет! – Бих, само сад не знам шта да смислим – насмеја се она. – Смисли! – заповедам јој шаливо. – Помоћи ће ми већ он – намигну она и поче да купи суво грање.

Отишла је разиграно се кречкајући куковима и вртећи сукњом око голих листова, а ја сам остао и присећањима скоро читав сат прижељкивао да се она опет сва отвори и обавије око мене. А притом сам и размишљао и закључивао – вредеће то и теби да знаш: Жене се као женке не разликују по томе да ли су из вароши или са села, богате или сиромашне, учене или неписмене, него – ни сам не знам по чему ако не по силини и спонтаности подавања и примања. Тако и Румица: пријемчива и неисцрпна њива покрај Маре.

И кад се вратила, отунајући у журби од босотиње пошрнела и отврђла стопала, превазишли смо и прву насладу и појудна надања.

Упитао сам је док је без зазора легала: Где си досад? – Могла сам и прије, него сам чекала да ми налође жеља и да њега запослим. – А шта он сад ради? – припитах. Она се насмеја, увлачећи се прибрано пода ме: Испада незгодно: он седи купус тамо, а ми – овамо!

Нисмо морали да журимо и предавали смо се уживању упијајући се дугим и топлим пољупцима, одмеравајући и пробирајући сваки покрет. Са слашћу смо и без грижње лагали једно друго: Одавно те жељкујем, а ти се погосподио – главе не окрећеш! – А мене је к теби вазда нешто вукло, али то је пробило тек данас – кад сам те смотрио како переш загрнута. – И речима, бесрамним на јави, тепали смо једно другом и обезумљавали се и понирали у уживање без мера, без ограда и сенки...

Брат Гојко је заћутао, загледан у отицање потавнеле воде која се, у сумраку, раскалањим блескањима спајала са стишаним небеским белилом и руменилом. Његово бледо, окошто лице с узвијеним, густим црним пеђама, зарило се самосвесном и безазленом насладом: изгледа да је он ту насладу још и телесно опажао – можда као отицање пљувачке, па је брисао прстима своје тамнорумене, упадљиво различите усне: горња је била танка, суха и оштро одрезана, а доња истурена, мекана и увек влажна.

Зазирући од силовите, нескривене бесрамности братовљевог израза, Станко је погледавао испотаја к млину Стојановом – к Румичином станишту: стрепео је да брат не наслуди његове недоумице између згражавања и пробуђених блудних радозналости. Али, Румичино станиште је било потонуло у сутон и у блесак реке и могао је слободно да га замишља – око пет-шест стотина метара узводно, над увором у Мару речнице у чијим је луговима и данас пландовао с говедима, с потамнелим шиндраним кровом млина изнад младог јошја и беличастим, поновљеним кровом кућице на дну стрменитог имањца ограђеног плотом – и да опором, али без јада упита брата: А зашто ти то мени причаш?

Пренувши се, Гојко га обасу тамо зачуђених очију: Очекивао сам да ће те занимати. Откуд бих знао због чега ти причам? Највише ради оног што сваког гони на причање – згуснутије доживе оно што су доживели. А можда и жеља да те поучим. Мени су у томе ишле наруку помавне удовице – куд год се обазрем. Па ипак сам и ја имао тешкоћа. Ја знам, хтео би да будеш друкчији од других, а нагони те гоне у мутљагу живљења – као и друге.

Али зар то баш мора тако – наочиглед мужа? Зар баш мора с удатом женом и мајком? – бранио се Станко. Гојко га је дочекао мирно и разложито: Заиста испада ружно – кад се размисли трезно. Црногорци спадају међу најсуздржаније, или – ако ти се та реч баш свиђа – најпоштеније мушкарце и жене на свету. Замарши су лак најцрногорскији Црногорци. Али се, због тога, често успомаме жу-

дњама. У средњем веку су то добро знали, зато су и сматрали да је човек на грех обречен. Замарци би се тешко увредили ако би им неко то овако предочио: они се од страсти махом скривају и бране – баш као и у средњем веку, па зато и држе да су њом обузети, као што и јесу сваког трена у двадесет и четири сата. Ти мислиш да ја не знам што се стрина Неда јуче увијала око мене? Зато ја нисам синоћ ни ишао код стрица, а држим да је то и отац – домишљат је он и превише, једино се не исказује – опазио, па ме повео кући. Ја се њој много и не чудим: стриц се примакао шездесетој години и није кадар огањ да укреше, а она се због своје сирочади успомамила за имањем његовим. Али кад смо код стрине, је ли она тебе синоћ задиркивала?

Станко је устао, надајући се да тиме наведе брата да промени разговор: Време је већ да идемо – чудим се да нас отан не зове. И ја се чудим – рекао је брат устајући и протежући на дугим ногама своје витко, широкоплећно тело. – Али ниси ми одговорио. Па и не мораш! Већ знам шта ћеш ми рећи: Нисам сигуран да је она баш нешто тако покушала. Значи: јесте, али си се ти извукао. А ја, видиш, нисам у томе сигуран у себе, зато сам једва и дочекао да не идем код стрица на конак.

Испели су се на запливањени заподињак под кућом и брат застаде, обазревши се ка млину. А у ствари – рече он, уздахнувши – и не ради се о сигурности и о безобзирности: и ја бих могао да се суздржим, а стрица волим и поштујем можда више него оца. Али кад наступи тај тренутак повуче ме нешто... нешто ђаволско да истражујем границе покуда и греха, да себе обременим – да сутра погледам свет и себе какви смо и колико смо се изменили. Хоћу да кажем, лако бих одолео Неди – једна жена међу женама, али шта у њој стриц налази? И да ли бисмо ја и он и даље били један другом оно што смо ако бих му њу облежао?

Већ су зашли у башту испод куће, загушену мраком и пробехаралу свишима и звездама. Гојко опет застаде и, напилавши Станкову мишицу, стеже је с присном чврстином: Све то није важно – покајничка размишљања су верне пратиље слатких сагрешења. Него ми је, малочас док сам гледао к млину, пало на ум: што не би ти пошао код Румице? Знаш, ја сам се договорио да се сутра вече нађем с њом – муж јој сутра издиже код своје сестре на планину. Али мораћу да отпутујем, иначе бих морао – сетио сам се – чекати на идући караван недељу дана или се излагати качачким заседама. Ако си према Неди морао бити смрзло – погрешитићеш ако Румици не одеш. Немој се плашити да неће пристати: жене воле да подучавају неискусне, а поготову чедне младине. Њој ће бити занимљиво да проба и другог брата. Зашто не би, зашто?

Станко није могао да разазна Гојково лице, али је по његовом гласу закључивао да се у брату поред расцветавања веселе разблудности галози прегарање – оно исто које је изажимало и њега откад се синоћ отео Неди. И пре него су ступили на појас светлости, који

се из дрвене кухиње над кућом простирао по набијеном дворишту, брат га је нежно обухватио око рамена и с одлучним заносом рекао: Жена је угњетена и потиснута, али ни мушка обзирност и самоћност нису ништа мање страшни.

Брат Гојко је отпутовао пре раздвајања – као да је хтео да умакне Замарју пре него се, из измаглица и тмина, разбукти прозирним зеленилом. Са жалошћу што га брат није пробудио да се опросте, у Станку се јавила према њему сажаљива наклоност – као и у окупацији, док би му преносио поруке и дотурао храну у шуми, али лишена ратних зебњи и дечачког горђења. А док је прекодан, за говедима, читајући лешкарио под буквом, над речичом која је увијала крај млина – хрлиле су његове жудње и жеље к Мари, к Румици. Увече је, једва се и сећајући брата, сео на стену под кућом, још топлу од дневне жеге, на којој је прошле вечери с њим седео. Седео је ту и пошто се смрачило и стена почела да га прожима својом дубоком студени: Мара и Румица дотицале су из мрака и увијале у мрак, сваког трена друкчије у својој безданој неодгонетљивости.

4.

И онда изненада, десетак дана касније, у једном дану, можда у једном трену – објавила се и остварила у њему, у свету та нова, непролазна Инга.

Све је било као и којег било другог дана: после попаска и муже, отерао је говеда у лугове, где су, ограђена врлетима, могла да се до миле воље обадају, а сам је пошао у хлад, на маховинасти заподињак изнад речике – оне исте која је увијала код Румичине воденице. И сад је памтио да му је намера била да на миру чита, али је већ одавно заборавио наслов књиге. Беличаста ведрина је навешћивала врелину, али није изгледало да ће дан бити спаран.

Био је на месту знаном – на десној обали, на самом обриву испод огромне букве, беличасте и зеленкастолишјајиве коре. Педесетак метара височије завршавала се мрком литином деснообална страна клисуре – левообална страна се, знатно низводније, блажим, некаменитим стрменима срозавала у лужиће и заравњаке око речике. Говеда су и пландовала тамо – испод паљевина прошараних модринама малињака. Одбијена стеном, одрешена речича је са сваком олујом и отапањем искакала из тескобног каменог корита и кидисавала на неочекивано омекшалу десну обалу, осипљући је и подлокавајући, тако да су висиле оголене и покидане жиле букве – истегнути, истрзани пипци и вене цина који се решио да до смрти одстоји на ивици провалије.

Тако је на Станка пирило свежином ждрело клисуре, пред њим су се, до сурог каменитог врха испињале оголене стрмени, а иза њега дахтао луг влажном, зеленом спарином древне шуме. И раније

је седео ту и волео то место, не само због тога што је било погодно за надгледање стоке, него и што су се ту сабрале разновидности, дајући његовим сањаријама светао замах и мирну дубину. Али најупорније га је позивала буква: били су се здружили, као на стражи између дубраве и голеги, над бисерним скакугањем речице и под миром небеским... Али, премда се почивало под том буквом истицало у његовом чобанству, премда су се у сећању оно и Инга спојили и поистоветили, Станко ни сада, у најподробнијим и најупорнијим сећањима и истраживањима, није могао да га ма чим повеже с њом – с њеном неочекиваном приказом и њеним присуством у свету.

Читајући, задремало му се у млакој хладовини – као и других дана, на том истом месту. Али га је тргла слатка и мрачна престрављеност... У сну се био као обрео у школи – на редарској дужности у свом разреду. Учионица је испражњена, али он не зна кад је одмор започео и колико би могао да траје. Крај себе у клупи са сласном језом опажа Ингу, али се прави да је не примећује – нек она прва, ако није онако чедна и наивна како је он замишља, испољи блудну жељу која у њему бубри. Али она однекуд зна шта он смишља и прижељкује и, голицајући га лактом, довикује с јетком раскалашношћу: Шта се сад правиш, а ти си ме ту и домаћин? – Он се окреће к њој и почиње да се правда и заклиње како није ни појма имао о њеном доласку – чак му навиру сузе од силовите, мада усиљене искренности. Али она га срдито прекида, при томе чинећи баш оно што он потајно жели – вукући га на себе, дугим рукама без костију: А зашто ме, онда, замишљаш као моје сестре? И ти си као и други, једино се правиш свецем! – Упрепаштен властитом немоћи да пред њом ма шта сакрије, он покушава да јој објасни: Али, то се догађа мимо моје воље: оне нису ни натик на друге, а ти си премлада, незрела – ја те и волим такву и желео бих да увек останеш у тој чедности... Његово правдање, међутим, постаје бесмисленијим од његовог малочашњег заклинања: из разреза њене хаљине се помаљају крупне беле дојке – какве има, какве једино може да има Естера, а ноге у свиленим чарапама и руке голе до рамена, преплануле од сунца и ветра – исте су као Рутине. Усне су, бесумње, Ингине. Али оне су и најзаматније: отварају се и позивљу рујним, сладострасним грчењем. Требао би, било би мудро да се он, макар и без ње, одатле уклони: у школи су, а и сваки час могу наићи ђаци или чак и неко од наставника. Али га слатко, опојно сазнање да се, ето, најзад, докопава Инге – жене, држи прикованим, Ингине–Рутине руке га обујмљују, Ингине–Естерине груди заслепљују и загушују вукући га на седиште, а можда и дубље – у тмину под клупом. Требао би да полегне по њој и учини оно што је читао, што је слушао из хвалдисања другова – што брат Гојко без сустезања ради са женама. Но он то не уме – иако све зна, а и незгодно му је с Ингом – чедном, незнавном. И док се он сустезе и премишља, њене усне које су – тик пред његовим очима – заклониле, обујмиле простор и ствари, шапућу: Па

ти знаш све – то је тако једноставно! – А ја сам те баш због тога издвајао између свих других! – узвраћа он ожалосћен што она, изгледа, није чедна и пре него што стигне да јој објасни на шта је мислио, она додајује заводнички: Зар је, забога, сад то важно?... На прозору се истог трена појављује глава брата Гојка, блештећи церакањем и подругивањем као недавно, мада много гласније, кад је подраживао Станка, причајући му о својим љубавним доживљајима с млинарицом Румицом: Смрзло, идеалисто, плетичарало, није ти бастало ни са стрином Недом да то направиш – зато је и одбегла!... Станка спопада ужас што брат зна о његовом скорашњем љубавном недоразуму с прилежницом стрица Новице – ужас утолико већи што Инга однекуд све то зна и чује. Хтео би да упита брата откуд он ту кад с гимназијом нема никакве везе, а овај му сам објашњава: Доседео сам се да сте ту, а знам да си ти завезанко!... Станко најзад шапуће, осмељен Ингиним позивима, свладан властитим поривима: Хајдмо, бежимо одавде! – и притом чује повлачење безбројних ногу ходником. Али зашто? – разблудно се смеје она, вукући га меком, вредом тежином тела. – Овде нам је тако лепо: јесте да је тврдо, али то се не опажа. Једино пази да ми не покидаш ђердан! – Он тек тада примећује како се с његових дланова и њеног грла дробним звецкањем роне крупне, стакласте ђинђуве. И док се оне осипљу и осипљу, можда већ и снижане, он јој довикује: Али видеће нас! – Па шта? – узвраћа она, заплускујући га још мекшом вредином. – Сви они то раде, сви су они још безочнији! – Они напољу као да знају на шта се Станко реишо, наваљују на врата, јате се на прозорима. Станко лебди и кида се између понирања ка слатком бездану Инге и немогућности да се сакрије од бесрамно радознале гомиле. Најзад се с треском отварају врата чију је браву неко – можда и он сам, мада се тога не сећа – заглавио и глава директора Бојовића, црвенија него обично, бесно трешти: Нечувено, невиђено! Ко би то и помислио?

Погледао је око себе, сав у зноју: околина је била друкчија него кад је заслао – сумрачна спарина је притискала, невидљиви врхови као да су се сударали грмљавином, речица се гласније, живахније просипала.

Али та промена није угасила сан: настављала се жудња за Ингом у свом огољеном, мужјачком виду, у свету који није био ни школа ни сневање.

Полако се сналазио, а с тим га је обузимао и стил – од сна, од сагрешења према Инги. Помишљао је, правдајући се: То је од спарине! – Сјурио се низ стрмину и почео да се плуска студњикавом, бистром водом, понављајући све увереније: Па да, од спарине! Од чега би друго?

Отисци сна су бледели под притисцима умивања, поновног седања под букву, ужинања и читања, а Инга и занос њоме су се као све чишћа, скоро ванплотска страст необуздао и неопазиче увлачили у све и све их је безотпорно, радосно прихватало – помисли, речи

у књизи, брундање олује загубљене у врховима, незаустављиво ћеретање речице... Његовом се жудњом буква надајала, у Ингу се буква преображавала – буквине жиле су сисале из земље сокове којима је и он живео и жудео, а њена крошња је безбројем његових разлисталих усана упијала подмлађено сунце и љубила опрано небо.

То поистовећивање његове чежње и стварности било је толико снажно и потпуно – мада га ни за трен није одвајало од предела, нити од обавеза и присебности – да му се у магновењима чинило како чује Ингино опрезно, срнеће чепукање шумом: ако се он мрдне – она ће почети да бежи, нестварно лака, и умицати му све до врха планине – док се не стопе у светлосном, у самртном љубавном издицају. Доле, на супротној обали речице, жута јуница, напивши се воде, јавила се незрелим мукањем крду и, приметивши Станка, подуже гледала у њега зачуђеним очима и облизивала њушку језиком руменим – као у Инге. Он је шапутао, или је – касније у сећањима – веровао да је шапутао: Инга, смилуј се – покажи се!

Јуница се, дозвана риком коју он није чуо, или нечим уплашена, растрча и нестаде у јошју. Простор набрекну жудњама које су из њега отицале, остављајући иза себе урвине и празнину. Време се зауставило – упркос разговорном жуборкању речице. Уплашен, запрепашћен властитим нестајањем, обазрео се да по залатцима одреди које је доба дана: могло је бити око три сата, али то није покренуло време замрло у њему. Предмети и предео су постајали јаснији, опажајнији, зрачећи његовом чежњивошћу: чилеле су видно границе и разлике између њих и њега. Уместо ранијег, помало књишког дивљења букви – она му поста блиска, своја његовом страсном стрепњом.

Истовремено је био свестан да је такво неразумно и неразумско спајање са стварношћу једино тренутак, свакако непоновљив – да ће остати заувек њиме присутна у свему. И жудећи да тај тренутак искуси до краја и да га макар као сећање сачува у себи, у заносу и занетости обгрлио је букву, загњуривши главу у пазуху између тла и жиле, ипајајући се опорим мирисима сокова и влаге, потађајући телом у маховину, не би ли допро до корена – до недокучиве утробе Ингине.

Али у том загрљају је почела убрзо јењавати и чилети његова повезаност с буквом, с Ингом и стварним светом. Мириси земље, мекота маховине и тврдоћа буквине коре брзо су га враћали свету какав је пре тога знао – одвојеном, отуђеном од њега, у коме је био обречен на домишљање и самотовање.

Већ док је поново седео, ожалошћен пренаглим и неотклоњивим враћањем стварима и дужностима – сетио се да ускоро мора напустити своје одморште и покренути говеда у пашу. Тиме се зачела и спознаја да се малочашњим ненамерним и неизрецивим спајањима догодило нешто пресудно и бесповратно: као да је био

стекао неслућену, чудесну моћ преображавања и уобличавања простора и предмета и самог себе у њима.

Враћајући се у стварност – искрећући говеда с планишта у пашу, наслућивао је узалудност потраживања судбоносности и непоновљивости блаженства неподложног ма каквим условима: оно је било попут оних ретких животних обратица – женидбе, рођења или смрти, чију значајност и непатворивост људи слуте и чак знају, мада за то немају властитих искуствених доказа. Знао је да тај дан – Ингин дан, како га је у себи одмах назвао – читавог живота неће заборавити. Јер све се изменило у огњу те пречисте страсти: дотадашње његово бивствовање се прозрало и исказало као незрело и мањкаво, а недавна згода с Недом и подстицаји из братовљевог причања као неизбежност властитог жуђења. Спознавање Инге као насладе неотклоњиве и незаменљиве упркос њеној нестварности, навешћивало му је да ће и он морати да се настајује као и други – у неподешеној и променљивој стварности, на халалљив и рачунијски начин. Занос Ингом се својом чистотом и неповратом наметао као одбрана од Неде и Румице и муљевитих токова живљења, али као откриће њихове моћи и неотклоњивости: Инга се преобразила у симбол који мора бити остварен – с њом или без ње, а самим тим и упрљан и изневерен.

Упасајући говеда, прлудајући стазицом кроз густише, пазећи се од змија из копрага и уносећи се у штиво, стигао је, предвече, на ушће речице у Мару, према млину, у подножје стране огољене паљењем и сечом.

Сео је на паљ и обазрео се око себе и опет, као и данас, нашао се у ненадно откривеној, као сасвим незнаној средини, у заносу исто онако силовитом и страсном, али одвојеном од свега – у себи уско-мешаном и свесном своје непоновљивости.

Био је у дну огромног зеленог котла, који је кључао сенкама, шумама, плавети. По бедичастој небеској чистини зачињали су се окрвањени и озлаћени облачићи, лако и нехајно као мисли и речи. Говеда су се прихватала страна изнад њега, крљајући малињаке, а Мара је, невидљива испод обрива и иза врхова јошја и врбља, односила дан и доносила вечерње хујање планинских долина. Пред млином је пословала Румица – али као да није била она из братовљевих причања и властитих прижељкивања, него нека жена, неки створ, чак нека ствар изван његовог мишљења и занимања. Чак се и Инга повукла у далеке, хладне пределе сећања.

И сад је, разуме се, био свестан и места и прилика, али ископчан, одсечен из свега, у бујици неповезаних речи и неразумних мисли, које су скоро радосно навирале из таме и неуобличене, неухваћене, остављале нагорку, непопуњену празнину и, у очајању сурвавале се натраг у њу. Зачети светови – устрептали, неоткривени видови њега самог, бесповратно и ненакнадиво су чилели у властитом безузрочном и необјашњивом ништављу. Али пропадање или

нестајање се могло зауставити, ако би ухватио неку мисао-реч и извукао је с њеним низом на светлост осмишљавања, повезивања с другим речима и низовима у схватљиве, омеђене целине.

Не журећи се, извадио је из пругасте обрамнице, у којој је носио ужину, нотешчић од пресавијених ишпартаних табака и црну патентну оловчицу и почео да записује, али не у стиховима, него у прози – да му реченице–слике у сутон не умакну.

И дотад је писао песме, али у којима је, чак док их је смишљао, опажао присуство туђих мисли и песама. Сада је опажао и знао да је свој и да су сви наноси, уколико их и буде, небитни и одстрањиви: не би се ни сетио ранијих туђих утицаја да се садашње исказивање није наметало као особено и неодложно. Наизглед, и речи су биле споредне кад би се све то што је навирало из њега могло непосредно, самим собом учинити доступним разуму и сачувати од бесповратног пропадања. Али како је тек у њима то преживљавање и за њега добијало схватљив вид и јасноћу, од одбира и постројавања речи зависили су адекватност, па и трајање тих његових унутарњих порива. У трену у ком би доспеле на хартију, речи су добијале скривено унутарње животно светлцање и постајале доступне чулима.

Ништа није могло да се успореди с тим тренуцима – сем данашњег оживљавања самог себе и Инге у спољњем свету: можда је то био други вид истог заноса, истог доживљавања.

Инга се у тој песми није помињала. Али он је знао да је присутна – у ридању над неостварљивошћу идеала, у избузмљеном радовању творачких моћи његових: као да је светлост испливала из тмина, као да се нечно протицање свега зауставило на тренутак.

5.

По повратку у школу, најесен, једва је у препланулој и омишињавелој, лукаво збуњивој и сањалачки прилењој женјаци могао да препозна ону несмирљиву, истањену и неженствену Ингу. Али упркос томе што је и та промена значила још једну, можда највећу препреку ка њој – зар би девојка чија је пропупела лепота прикивала за се погледе официра и богаташких синова, могла и да примети неприлагођеног, незначајног сељачића? – покушао је да јој се приближи једног септембарског поподнева.

Приметно је, као и други ђаци заљубљени у Ингу, да она скоро сваког поподнева одлази у паркић према касарнама – увек с књигом у руци, али да зури у реку и, вероватно, да кокетује с младим официрима.

У ствари, ту и није било паркића: општина је тек била оградила жицом приобалну лединицу и засадила стабљичице, а домишљати трговчић, који је ту држао дашчану официрску кантину, побрио је

испод лебелих врба коље и у њега уковао даске, уобличивши тако два подужа стола и четири клупице. Врбе, на засеченој обали, давале су хлада, а око столова су извечери седели официри с госпођама. Цивилни су ретко свраћали – официри су ту нерадо гледали чак и службенике и угледне варошане, јер су сматрали да паркић припада војсци, а ваљда јој је и припадао пре него га је цеста одвојила од касарноског круга. Али како је с дна паркића мост водио на Острво а с овога у Хамам, одважнији или неулућени пролазници би, поготову кад за столовима није било официра, скраћивали пут и пролазили туда, ризикујући да се у најмању руку сукобе с мргодним погледима лебелушкастог, бледуњикавог и увек гологлавог, мада ћелавог кантинера. Каткада је, зазирући, то чинио и Станко, нарочито откад се пролетос настануо у Хамамима, у кући коју је отац тек био купио.

Инга је била госпођица, њене сестре, нарочито Рута, шетале су с официрима, а њени родитељи су каткада ту навраћали из вечерњих шетњи, да попију каву – Инга је могла да шврља по паркићу и седи на клупама до миле воље. Околу су обигравали младићи, најчешће ђаци виших разреда: неки су заузимали смешне и глупе позе, други сањалачки блеснули с моста, а трећи се на ледини с друге стране реке кочоперили бацањем камења и скакањем. Али све је било узалуд: Инга као да ништа није примећивала, мада се каткада безазлено смејала неспретностима или окретала главу, надурене и зачуђене губице, кад би се младићи кревезили, предубоко замишљати или сатирани да би привукли њену пажњу.

У домишљању како да јој се приближи, Станку је нарочиту тешкоћу чинила одећа: отац, поп Петар, тражио је с разлогом – задужно се за кућу, морао је да издржава Гојка у Београду и припомаже Марка у Метохији, али и без разлога – тек ове јесени је пристао да најмлађем сину купи прве шпеле и одело од вражје коже, које је мајка скројила по најновијој сељачкој моди. Тако се Станко из сељака једва преобразио у полусељака: отац није хајао, а мајка не би била ни схватила да одело може тиштати и замрачити његову младост. Па ипак је он сваког поподнева шетао око паркића, размињујући га занет у дебелу књигу – да се суларници не досете како он туда обиграва због ње, да се она, баш због тог немара према њој, загледа у њега. Најзад се и домислио – кад је већ постало очевидним да она не примећује ни њега ни његову задубеност: ноћу, кад у паркићу није било никога, сакрио је перорешчић у песак и траву испод врбе, како би сутрадан, када она ту буде седела, могао доћи да га тражи. Перорешчић је имао плехнате корице у облику рибе, али је зелена боја с њих већ била ољуштена, а и сечиво је било оједено и расклимано. Није ризиковао велику штету ако би га неко у међувремену нашао – али није ни имао ништа вредније, сем патент-оловке, које му је било жао, будући је била поклон брата Гојка, а њоме бележио мотиве, најчешће Ингом и надахнуте.

Већ с Острла, кроз послуштено грање врба, приметно је Ингу и запутно се журно, као неко коме се хита, уверавајући успут самог себе да не мора стрепети од кантинера, будући му нико не може оспорити право да тражи своју изгубљену ствар.

Али чим је ушао у паркић, испуни га охладнела празнина и стид као од нечег подмуклог и срамотног. Ипак је наступао усиљеним кораком.

Инга је седела на крају клупе, окренута к њему леђима. То је било и добро и лоше: могао јој је прићи а да се не збуну, али њену пажњу неће привући све док не почне да се мува испод врбе, око њених ногу.

Заклопљена књига у модром пакпапиру лежала је на столу, крај Ингиног левог лакта, док је десну руку држала опружену на бутини. На себи је имала розикаву хаљину с кратким рукавима, а тренчкот – Станко га је пролетос виђао на Руту и то га обрадова, откривши му да Инга још носи одећу старијих сестара, као и он Гојкову – беше сложен на клупи. Своје дугуљасте ноге, голе до изнад колена, била је заплела – претурила десну и њене прсте запела иза пете леве, што их је чинило гипкијим и много привлачнијим.

Окрнула се тек пошто је Станко сасвим пришао – на његово шушкање бусикама на обриву, мада га је већ морала чути на пошљунчаној стази. Погледала га је с плахом радозналешћу – без наклоности и без одбојности. Изгледала је зрелија и женственија, из близине не веће од два метра, док су јој очи светлуцале, а образи и усне се жарили одсејајима с реке. У њеном изразу се опажао напор да прибере сећања о њему: познавали су се из виђења – са школског дворишта и из случајних сусрета, мада му, можда, није знала ни име. Требало јој је нешто рећи, али су тек с тиме наступале тешкоће, чак и да није било сталне зебње од кантинера: ђаци су, по неком наслеђеном церемонијалу, ословљавали девојке којима су изјављивали љубав с „госпођице“, али како би то њој могло открити стварне намере које су га ту довеле, он закључи да ће најбоље бити ако избегне такво ословљавање и обраћа јој се као што би то чинио отменији младић. Изустрио је: Далеко је од мене свака намера да Вам било чим сметам, али сам, знате, синоћ ту изгубио перорез. Она је слегла раменима, као да је хтела рећи: Нити што ту могу, нити сам што крива.

Али сваки протекли трен, као и већ обављено приближавање, откривали су и рађали нове тешкоће и вртоглаво примичали појаву неумољивог кантинера. Како започети разговор а не испасти наметљив? Како изнаћи повод да јој се представи – чуо је да то младићи чине кад их девојке не познају?

Чепркање му припомаже – и да је хтео, није могао отпрве да нађе бусику под којом је по мраку оставио перорез. Промуцао је, њурећи у земљу: Да га нисте Ви случајно видели? Питање је било глупо и сувишно, чак увредљиво. И она га је примила са зачућеним

негодовањем, али гласом пуним звонке мекоте и зрелијим од њеног лица, а поготову од кошчатих колена: Па ваљда бих ти рекла!

Али, мада су се ученици и ученице обраћали једно другоме с „ти“, такво обраћање га је запекло, јер је у томе, будући је он њу већ ослобио с „Ви“, опажао немарни, ако не и презриви однос госпођице према сељачићу. Нисам хтео да Вас увредим – случајно сам упитао: Да га нисте случајно видели? – одвратио је с опором ожалашћеношћу. Али је одмах опрезно и благо додао: Нисам мислио ништа лоше, дошао сам по своју ствар. Држим да сте ме виђали: ја сам Станко, Станко Марковић. Шести разред. Ја се Вас добро, врло добро сећам. Седео сам ту, касно ноћу, над реком – знате, страшно волим да се загледам у реку, човек тада сањари и уопште... Да, извините, распричао сам се! Загледао сам се, сањарећи, и ту ми перорез испао – нисам у мраку могао да га нађем.

Станко је слутио иза леђа кантинера у заседи, а она је неразговорно ћутала, гледајући некуд у страну. Питање је, признајем – настави он удворљиво, како му се учини – било неспретно и сувишно: чим сам рекао ради чега сам дошао, Ви бисте, разуме се, рекли да сте перорез приметили. Јер Ви, Ви сте... – хтео је да каже: дивни, племенити, или тако нешто, али су му на ум падале једино такве отрцане, а уз то и пресмеле речи. Очи им се среташе и он, претрњујући, опази како њене продиру у њега без запреке и како ће открити праву истину. Али у задњем трену он јој истури брану, и она, осмехнувши се неодрешено, примети: Ни ја Вас нисам хтела да увредим, али има досадних и безобразних – једино зафркавају.

Као што је неке речи волео, тако је Станко друге мрзео, међу њима нарочито – „зафркавати“, „зафркавање“. Додуше, тим речима није оспоравао снагу и сликовиту звучност која је опомињала на нагло повлачење гранчице тањим крајем кроз шаку, тако да у овој остају пупољи и лишће. Биле су му те речи непријатне због њихове пречесте и прешироке употребе – ушле су у моду као кратке сукње и шалалајке. Њихову одурност је умножавало то што су биле синонимичне сасвим непристојних речи – као што му се и лажни стид чинио ружнијим од бесрамности. И, ето, сад је Инга употребила једну од тих речи! Додуше, још је савлађивала српски, али су се вулгарност и обичност паланачких шипарица и гимназисткиња очито лако лепиле и за њу. Зажеле да јој објасни, да је поучи, али тада се и кантинер обреде, танкајући по угаженој ледини: Шта ти ту, буразеру, шњуваши? Не окрећући се, Станко одврати с пригушеним једом: Не шњувам, него тражим своје! Перорез. Синоћ сам га изгубио. Кантинер приђе, строго се накашљавши: А шта си ту синоћ шњувао? Ово је парк – за офицере, за господу! Потражи, па да ти плећи видим! Да није он Вас, госпођице Инга, што узнемиравао?

Нашав перорез, Станко се окрену бесно, као да га је кантинер шибао бичем, али се суздржао, погледавши Ингу – у нади да ће га она узети у заштиту. Она је, међутим, ћутала, поникнувши као да је

и сама нешто крива, а на дугом, лучном врату јој избише ситни, ганутљиви приљевени. Кантинер је и даље брбљиво претио: „Ви само мене зовните, ако он нешто... Ја сам доктор за те сељачине...”

Инга на трен, у недоумици, погледа у Станка: он показа перорез – да је увери у разлоге због којих је дошао, али брзо побеже с њим у цеп – да она не примети каква је то безвредна стварчица. Она слеже раменима, а кантинер добаци, отресајући сто пешкиром: „А сад се, благо брату, чисти!”

Отрован, згажен кантинеровим увредама, хтео је да му довикне: А шта си ти, цревару црвљиви? Тек што си нос помолио из глиба сељачког, а већ га увлачиш господи где не треба! – Али Ингино присуство и њена равнодушност су га обесхрабривали и сваки отпор чинили беспредметним. Згрчивши се сав у своје шаке, сакривене у цеповима, без премислињања је пожурио преко паркиња – откуда је и дошао.

Али чим ступи на мост – усплахиреност и љутња почеше попуштати, као да их је односило незауостављиво протицање реке. Застао је на средини моста, над виром спокојним у својој модрини и, осетивши на длану жуљање стегнутог перореза, извадио је руку и расклопио је над реком: преврћући се и пресијавајући, перорез бућну и нестане у дубини.

Нагао се преко оградe и, као много пута, загледао у вир. Као и увек, рибе су нетеретно изроњавале, узимале опрезно храну на површини и нестале у модром бездану, а река је, светлуцава и мрморава, отицала у беле бродове, жута прла и брдо Тафран, уклето у његовој каменој самотињи.

Пренувши се од помисли да се у том застајању на мосту прикрива и тежња да се врати у стање пре малочашњег неуспеха – у сањање и певање о њој, пожурио је напред, скрививши жељу да се обазре на паркињи и Ингу у њему.

Али није свратио кући, него је продужио на Буковик, чији су га видиковац, рушевине и огољеност и пре тога привлачили, а у којима је, сада, слутио праслике властитих разорених надања, понижења и пролазности.

Врх Буковика је био поравњен и претворен у мање вежбалиште. У прикрајку, на јужној страни те заравни, још је стајала барутана, испроваљиваног саода, и стрчали опалени и окруњени зидови других зграда – кухиње и официрске трпезарије. Учетвореном ивицом платоа била су ископана лежишта за топове, а око читавог врха се испреплетла мрежа засутих ровова.

Ровови и топовски лежаји били су удубени у меку сиву садру, од чијих је наслага и танког слоја земље брдо било и сачињено. А будући је садра лако упијала воду и влагу и, сушећи се, крунила се на сунцу и топлини – дрозге, љушчице, одломине и напреднице су се сретале свукуд, тако да је читав тај простор био неповратно опустошен – као да се шиновска рана ширила и удубљивала, разједајући

људске творевине, па и сећања на људе који су ту боравили и одатле господарили котлином и крајином... Чим је избио рат 1912. године, побуна народа и обилазни продори црногорске војске одсекли су турски гарнизон и сабили га на овај узани простор, тако да је најзад морао скоро без боја положити оружје. Границе царевине су се ланавек помериле далеко на исток – пред врата самог Истамбула, а како црногорска и југословенска држава нису имале разлога да одржавају отврђење – оно није било кадро само да времену одолева... наочиглед, из дана у дан ту се све мрвило, засипало и закоровљавало – једино су без промене чобани около напасалн стоку, легле се гуштерице у лукоцимама и узлетале шеве и дроздови на падинама.

Сва котлина се, одатле, подавала и слегала као богата грпеза, са засеоцима испод брда и градињем шћућуреним уз сребрнкасти цурак реке. Туга пропадања и пролазности врха Буковика разједала је утробу и намисли, али се из околних равни и удољница, из воћњака и градова живот неугољиво успузавао све до најдаљњих врхова планина и градињ се непрестано димио димовима којима се извор није видео и оглашавао се дупљавом чија се врста није дала одредити.

Оштрим кораком, као да је кажњавао земљу којом је ходао, Станко се успињао широким прашњавим путем који је од Хамама водио у села и од којег су се одвајале зарасле стазе ка тврђави. Донедавно, ту је турска војска извлачила каре и муницију, провијант и шаторе, пројакхивали су ордонанси поред црне и знојне пешадије, с висоравни иза Тафрана је звонко одјекивала битка – а сад су једино два сељака гонила два коњника наговарена дрвима и старица муслиманка вукла за узицу мршаву краву.

А тврђава, на коју је изјурио најкраћом узбрдицом, Станку је казивала ојађеношћу његовом: И твој ће јад уминути – округлиће се и распасти и растворити, изнићи ће траве, населити се гмизавци и птице – остаће једино ожиљци на живљењу, на памћењу... Био је већ научно, из књига, да је све људско пролазно и варљиво – сада је то опажао као властити дах и властиту рану.

6.

Читава година му, тако, протече у тражењу самог себе, које му се приказивало као надање да ће, чедан и читав, доспети у Ингину луку и избећи немилосрдност жудњи и суровости живљења. Јер је било очито да свака најпре сусреће, макар једино у машти, своју Ингу – измаштаног себе у стварностима и насупрот њима, да би се кроз та маштања и немирења прилагодио, ако не и подредио, животним нуждама. Јер зашто би се, иначе, толики његови знанци раскалашно хвалисали када су спознавали жену? И зар није и сам, у ноћима ужареним и обесконаченим жудњама, бежао у плотска маштања, решен и помирен да и сам, као и други, изгуби чедност код умешне

удовице или отупеле келнерице? Али дан и Јава, али она друга страна његовог бића, која је тежила ка идеализованим циљевима, нису умели ни бити кадри да се подреде стварносним и његовим неминулостима: био је обречен да Ингу чува и сачува неизмењиву и нетакнуту.

Додуше, после сусрета у паркићу, јављали су се једно другом, али нису постали нимало блискији – она је и толиким другим с немарном учтивешћу одвраћала на поздраве. Остајала је нестварна и недоступна, док су самосвесне жудње вапиле, а рањене гордости допиле.

А онда је, идуће јесени, у седмом разреду, почело Станково друговање с Голубом Голубовићем, које је, неочекивано и необјашњиво, почело да засењује, па и обезвређује заносе Ингом, мада није могло да их замени, а камоли да их затре.

Мада су већ две године учили заједно, Станко и Голуб нису имали никаквог додира, уколико им се различите нарави нису потајно и хитке сударале. Станко је наглашавао свој презир према Голубовљевој надувеној уштогљености, а овај није био кадар да суздржи нетрпељивост према друговима који би у ма чему искочили: Станко је био бољи у оном што се није могло постићи марљивошћу и бистрином – у писменим задацима из српског, па Голуб, непрестано најбољи ученик, није могао то да схвати нити да се с тим помири. Све што су знали и примећивали један код другог држало их је у хладној и постојаној нетрпељивости. До отвореног сукоба, ипак, није долазило: сваки је пловио својим струјама и избегавао да се очеше о другог.

По Голубовљевом држању и одевању би се могло закључити да је био из имућне куће. А у ствари је његов отац, учитељ, поседовао једино омању кућу и воћњак над Сточним Пазаром, које је купио продавши очевину на селу. Али Голуб је био јединаш – од многобројне деце, сем њега, поживела је једино старија сестра Невена – и родитељи и сестра су бдели над њим и кицошки га одевали и дотеривали. У томе је, уосталом, и он сам уживао, као у још једној, утолико важнијој предности што она јача престиж и самодисциплину. А како ни у чему према другима није био непосредан и отворен, његово ужасавање над туђом неуредношћу испољавало се као неопходно, будно блење да се на нечем његовом не појави мрља или не падне трунчица, да му књиге и писанке, оловке и пернице буду поравнате и сложене по величини, панталоне испеглане и ципеле угланчане. Као да се био родио с навикама старих, нервозних педаната – одбацивао је чврком негованих дугих ноштију трупчице с одела и за време одмора скилао с оковратника перут четком, коју је носио у увек као новчатој ташни од дебеле црне коже.

Ничију дружбу није одбијао, нити се одвајао од већине разреда у тајнама и заверама противу наставника и школског реда, чак ни када би му запретила опасност да буде кажњен. Али ни с ким није

био близак, нити је икада био међу коловођама немира и спадалука – усамљен у свом поуздању да ће га марљивост и воља увек изнети на чело и да су ред и разумност природна и трајна стања и потребе људи.

Није било, због тога, нимало чудно што је у својој саможивој амбициозности изгледао укалупљеним, па и бестрасним. Али тај утисак је – Станко се у то уверио чим су се зближили – био варав: Голуб се реда и чистунства држао са страсном занесеношћу, као закона од којих безмало зависе опстанак и њега и света. Према мајци и сестри је био уздржан и трпељив, а према оцу се односио с побожним поштовањем.

Уосталом, доста је лично на оца, као и његова сестра: сви троје су били дуговрати и ситноглави, шиљатих, птичијих губица, онијих чела и меких, црних коса. Додуше, Голуб је био крутуњавији од оца, а сестра Невена је имала тамне, уместо зеленкастих очију. Она је – као и отац – била и бледа и грађена нежно – узаних груди и танушних удова, док је Голубовљево лице било црвено, успламљено као да се непрестано стидео или напрезао. Те сличности и разлике између њих троје нарочито су упадале када су одлазили у куповине или у шетњу, што се почесто догађало: изгледало је као да млади жаралови прате старог на неизбежној и добро знаној стази прехране или сељења.

А када је, касније, изближе упознао оца Павла, Станко се уверио да је та сличност чак дубља и многостранија и да Голуб није ништа наследио од мајке Драгиње, припросте и погојазне, повучене у једнолични и неисцрпни кухни рад и старање о мају и деци. Јер и отац се одликовао педантношћу: Станко га није могао ни замислити сем у тамном сакоу, штрафтастим панталонама, црном шеширу и белој кошуљи. Али педантност је код њега већ била смирена навика и обичност, док се Голуб за њу борио непрестано и нестрпљиво као у непријатељском свету.

Па и однос између сина и оца се показао нешто друкчијим: исто страхопоштовање је неговао и отац према сину – према његовим успесима и уредности, према његовом поуздању у властити вољу и памет, па и према Голубовљевој снази и лепоти. Између њих, на тим или другим основама, било се саздало помало хладно, намерно одмерено, али ненагруживо разумевање и слагање, које је сваки неговао с урођеном упорношћу и тачношћу. Станко никад није приметио да Голуб не би поступио по очевом налогу, а нити да овај одбије ма какав захтев свог сина: код њих све као да је унапред било усаглашено и остварљиво.

Таква породица, такав отац и син, морали су живети повучени у себи – у средини која се сатирала у лакташтву и оговарању и отимала из беде и нереди. Отац је веома ретко излазио у каване, проводећи дане у школи а вечери код куће, док се син, сем летњих

купања у реци, а касније и шетњи са Станком око града, с ватреним маром младих калуђера држао књиге и своје собе.

Код Голуба је, у приближавању Станку, бар у почетку и полусвесно, имала удела и увек жудна жеља за успехом. У изборима за ђачку књижевну дружину, по традицији је председничка дужност припала ученику осмог, а секретарска ученику седмог разреда – овај би тиме добијао изгледе да идуће године буде председник. Голуб је имао све добре изгледе да буде изабран, јер су га, као најбољег и најуреднијег, и наставници прећутно подржавали. Испречио му се, међутим, такође добар, али пронишљивији и окретнији ученик: он је – као и одрасли – искористио подвојеност између староседелаша и Црногораша и нудећи уступке првима, а заступајући друге, успео да и једне и друге одвоји од варошана и потуче Голуба као њиховог, тек прирођеног заступника. Станка није много занимала будућа управа, него књижевне распре, а будући је управа запала у руке оних које су привлачили престиж и функције – Голубовљев пораз је унеколико сматрао и властитим. Тако се код њих зачело приближавање – као и код одраслих: из побуда различитих, али које су стремиле истом циљу.

А затим су, како то већ бива, почели да један у другом откривају својства и склоности које су их даље спајале. Тако је Голуб открио Станку да и он пише песме: није се поверио друговима да не буде исмевац, а у оцу, старовремском и некњижевном, није могао наћи слушаоца, а камоли критичара. Станко се већ био – нарочито после објављивања првог рада у омладинском београдском часопису – изборио да га због песама чак и цене и било је природно што је Голуб у њему потражио потпору. На сличан начин се и Голуб био изборио за своју уредност и отменост – то је Станка морало привући у његовом отимању из поселячености и маштарија.

Озлогјеђена распра у ђачкој дружини избацила их је заједно под школску надстрешницу – пред налете пљускова из ступшеног неба ране јесени. Недоречене, виспрене и заједљиве речи су их и даље опсењивале и носиле, а како је Станку до Хамама било подалеко, Голуб му предложи – док су стајали под школским кровом – да између пљускова скокну по кишобран, па ће га он отпратити.

Већ и то је био знак изузетне Голубовљеве наклоности: нико од ученика није ни привирио у његову кућу, а камоли се окористио неком ствари из ње. Томе је била разлог не само Голубовљева одбојност и уображеност, него у не мањој мери непредусретљивост његовог оца: као по договору, син никог није позивао, а ако би се десило да неки његов друг по невољи сврати – дочекивала га је и нестрпљиво испраћала нескривена очева мрзобоља. Станко с рало-зналошћу прихвати понуду, утолико пре што до Голубовљеве куће није било ни пет минута лаганог хода, а до његове и читалих петнаестак, и превише да га достигне непредвидљиви ранојесенски пљусак.

Голубовљева кућа се налазила на почетку сокачића који се од Криве Улице спуштао ка Сточном Пазару. Одакле се одвајао и пут ка гробљу и манастиру. Мада на раскршћу, кућа је била повучена у воћњак чије су гране наткриљивале високу авлијску ограду. Опсађујући кућу, воћњак се од ње, упоредо са сокачићем, пружао до ивице падине. Тиме се саздала сеновита позадина за обеђени и узани горњи спрат, који је надмашивао ограду и чеоном страном гледао ка Улици и пољима, а бочним странама на воћњаке и кровове. Натчове-чја висина ћерпичне ограде и дрвене капије с бронзаном алком, као и однегованост воћњака, откривали су да је кућа грађена за турског времена, мада је у њој и око ње све било поновљено и дотерано: па и није било чудно што се Голубу свако одвајање од тог чистог и угутканог гнезда приказивало као отискивање у збркане дивљине.

Чим је пљусак уминуо, младићи су се ступили у светлост и свежину које кулгуше из раскрченог неба. Као подјарен, измичући кратким брзим корацима, Голуб је, својим прозуклим, шиштавим гласом довикивао за себе противницима с малочашњег састанка: То није рад! То је зафркавање, најобичније зафркавање! Станко га сустиже с прекором: Чудим се како се тако ружна реч залепила за тебе!

Голуб је и даље измицао, заокрећући поред воћњака Угринових, не гледајући Станка. Реч као реч! – узвикнуо је он. – А зашто ти се баш та реч нарочито не допада? – Станко се сетио да је исти израз у глаголском виду употребила Инга пре годину дана и, после кратког премишљања, образложи: Та реч се излизала, отрчала, а што је још горе – прикрива протаклук и безобрашћину. И замисли, чуо сам је од Инге Угринов! Ето, чему се и она код нас учи!

Голуб је застао и збуњено погледао у тмину згуснуту око дрвећа, као да би неко, можда чак и Инга, могао да их чује. Али она није крила! – тихо је приметио он, настављајући ход лаганије. – Ни ја је не окривљујем – одвратио је Станко. И сам сам рекао: томе се код нас научила. Али зашто је ти браниш? Можда си заљубљен у њу, као и толики?

Голуб је поново застао и јетко добиацио: А откуд си ти с њом толико близак? – Нисам близак! – нехотице је викнуо Станко. – Догодило се сасвим случајно: лани сам био изгубио у паркићу перорез и, док сам га тражио, жалила се како је други узнемиравају. Тада је она и употребила ту реч, коју у инат нећу да изговорим. – Голуб се подругнуо: Чак ни под знаком навода! И сигурно те – чим то толико дуго памтиш – заболело што једна тако отмена, однегована... Не, не! Ја сам то упамтио зато што је она странкиња. Рекао сам ти: Ето, чему се учи код нас!

Голуб га је сумњичаво погледао. Станку се учинило да не би издржао његов поглед на дану. Али у полутмини је израз Голубовљевих очију добро сеновиту и болну мекоћу и он му је лако, чак са сажаљењем одолео. – Оставимо то – скоро га је замолио Голуб,

дотакавши га по рамену и настављајући журним ходом. – Реч је била о речима: шта си хтео рећи?

У Станку се већ била уврежила помисао да је Голуб заљубљен у Ингу. Чиме би се друго могло објаснити – домишљао се он, полазећи и од властитог удеса – што Голуб чак и не погледује девојке нити трпи ма какве раскалашности? Али о томе није могао разговарати, а да се не уплете у претварања, која би могла Голубу бити повод за свађу. Није било јасно ни како и колико је Голуб заљубљен у Ингу. Штавише, при помисли да и он Ингу можда воли истом искреном дубином – Станка обузе саосећајна топлина према њему. И Станко се распричао, враћајући се на ранију тему: Твоје песме су усиљене баш због тога што речи у њима немају своје тежине и осећајности: песма није школски задатак. Код тебе је све на свом месту. А у ствари, не треба да је тако – не умем ти тачно објаснити због чега, али осећам да не треба.

Голуб се насмејао суздржљивом тугом: Немаш разлога да се жестиш – готов сам да ти признам да си у то дубље ушао. Ја ни сам не верујем да имам песничког дара – то је код мене, можда, тежња да ни у томе не изостанем... Али ми смо већ стигли – причекај ме часак под капијом, док изнесем кишобран.

Истог трена су почеле да шобоње по лишћу и шиндри ретке крупне капљице – или их Станко тек тада опази, оставши сам у смраченом сокачићу, на плочама пред капијом. Из куће је допирао молбени и прекорни жамор: Станко се досећао да укућани одвраћају Голуба да не излази на кишу – грло му је било веома осетљиво на прехладе и пажљиво га је, на најмање захлађење, увијао шаловима.

Видокруг је, с места на коме је Станко стајао, морао и дању бити скучен – тарабе и сински кров из грађа на другој страни сокака, а у том трену је све било и поцрнело и отпрдло мраком и кишом. Помисли на Голубовљеву заљубљеност у Ингу, најједном су се, сатеране у теснац, обзнаниле као непобитности, чак и као нови, неокушани вид његових властитих заноса њоме. Питао се: Како је Голуб поћи – каквом је види, наслућује и жуди? И шта је она за њега – необична и привлачна девојка или његово остварење у свету? Је ли и он имао Ингини дан – у свом воћњаку, уместо у дивљини замарској?... – И мада су га та домишљања с Голубом зближавала тако да је опажао између себе и њега струјање и претаканье топлине истоветне или веома сличне свом спајању с Ингом и околином претпрошлог лета под буквом над речницом – истовремено се и подсмевао Голубовљевој скучености на кућу и укућане и обзирности према њима: наиме, онај жамор му је казивао да Голуб неће поћи да га испрати, него му, у најбољем случају, позајмити кишобран. Али жамор престаде и на спрату се отвори прозор: Шта мислиш, да поседимо, а можемо и да вечерамо код мене док киша прође? – упитао је Голуб наизглед нехатно. У Станку живну радозналост да продре у неприступачну тврђаву Голубовића, али најача жеља,

помало и злочеста, да стави на пробу Голубовљеву зависност од куће: Нисам укућанима рекао да ћу опознати! Али ако ти не можеш да ме испратиш – ја ћу и без кишобрана. Голуб мукло цикну: Али не, којешта! – и Станко је чуо како је он у журби гурнуо столицу и заборавио да затвори прозор.

Ускоро се зачуо његов тутањ низа степенице и гласови његовог оца и сестре: нешто су га молили. Али он се није заустављао, а излазећи из куће довикну: Идем! Немојте ме чекати с вечером! – Као да је бежао од тишине која је зинула за њим, он је искочио на капију и, затварајући је, ударио бесно звекиром као у потврду својих речи: Докле ће ме сматрати мазом и балавчетом!

Кренули су хутке ка улици. Он је с истом љутигом журбом отворио кишобран и изјавио: Сам сам крив: они се неће одвићи да ме теше, ако их ја не одвикнем. Узроци Голубовљевој неочекиваној побуди могли су бити многобројни: стид пред другом ако не обави понуду, младички отпор према кућном реду, жеља да се, увребан у наклоности према Инги, покаже већ одраслим и самосталним. Али Станко је хутке прешао преко свега тога и, прибијајући се уз њега под кишобран, мудрачкн изјавио: Сви на свој начин мучимо муку с укућанима. Код мене је обрнут случај: патим због недостатка нежности! Браћа су одрасла и ретко долазе, мајка једино зна да трпи и ћути, а отац да јадикuje и прекоревa. Голуб је одахнуо: Да, али ти си већ свој – можеш доћи и отићи кад хоћеш и куд хоћеш. А требало би да видиш запрепаштење мог оца ако закасним пет минута или ако на ме капне кап кише!

Изишли су на улицу, у пространство које се, лево од њих, већ кишовито и мрачно, сталало с њивама и повртњацима. И киша је постала виднија, крупнија, па су се прибили један уз другог, а да не би долазило до несклада у кретању – Станко је обујмио шаком Голубовљеву десну мишицу. Као да је тај додир покидао неке споне у њему, Голуб се распричао о породици и својим односима с њом, мада је у томе дотада његово држање увек било одбојно и затворено: Сви четворо се много волимо и стрепимо једно над другим. Понекад ми се чини да чак и не постојим сем с њима и кроз њих. И зато сваки корак изван њих и куће – а једног дана ћу се морати одвојити, још годину дана па ћу и на студије – сваки такав корак значи грубост и насиље према њима, а још више према самом себи. А најгоре је што и они све то схватају, чак ме и подстичу да се осамостаљујем. Али кад, као вечерас, дође до чина којим то треба да се обави – у њима се успомаме зебње и отпочну са саветима и тетошењима. А како човек може да одбацује љубав и доброту најрођенијих и да их тиме вређа и унесрећује?

Угодна, чак као и знана присност, која је с његовим поверавањем отицала из његовог тела, уливала се на махове у сваку Станкову хелијницу, надојајући их устрепталом, радосном слашћу. И тек кад су стигли близу касарни и Голуб застао у недоумици да ли да иду

цестом или кроз паркић, Станко се сетио непријатног доживљаја који је ту имао с Ингом и кантинером пре годину дана, а и да су прошли поред воћњака Угринових и он чак видео светлост на прозорима њихове куће, при томе не помисливши – занет жамором Голубовљевог гласа и блискошћу његовог тела – ни на Ингу ни на Угринове. Киша их је, додуше, држала прибијене и уз помоћ сумрака одвајала од околине. Али то су били споредни узроци његовог заборављања Инге, упркос простору и предметима који су дотад увек у његовој свести и сећању били повезани с њом. Занео га је Голуб – његово поверавање и додир с његовим телом: све је видео и схватио, али и био одсуган из свега сем из те поперљиве топлине која их је спајала и прожимала.

Ини ћемо кроз паркић – предложио је Станко. – Али како ти је чврста мишица! – Вежбам – одвратио је Голуб. – Кугле. Морам бити снажан. – Али чему? – Голуб се насмејао: Опет ми дође она страшна реч: да ме нико не би зафркавао!

Ушли су у паркић, нем и покисао, па је Голуб, уздахнувши, опипао Станкову мишицу: И ти имаш чврсту мишицу. – Да, али без икаквог циља.

Када су наишли поред клупа Станко је приметио: Ту се догодио онај мој разговор с Ингом.

Али Голуб није одговорно, наједном стврднут и увучен у себе. Станко је узрујано истраживао шта се догодило, шта се догађа између њих: Зар срдачност с Голубом бива таква да чак љубав према Инги потискује? Можда их то тек откривена љубав према Инги зближује? Али како, али зар је то могућно? Као да има неке неслушене, стравичне и омамљиве сродности између заноса Ингом и присутности и близине Голубовљеве?

Улажење у све дубљи мрак, у све потпунију безљудност, неочекивано је казивало да и Голуб пребира исте мисли, да га страше и заводе исте страве и угодности. И када су, прешавши мост на Љуму, ступили на Острво, у празну и тескобну тмину, непријатна шкрипа шљупка их је пренула те су обојица застали, приметивши да је киша већ престала. Голуб је склопио кишобран, а Станко испустио његову мишицу.

Али се с престанком тог додира јавило у свести и осећање нечег ружног и недолечног, што је и до тада слутио из потискивања Инге блискошћу с Голубом. И Голуб је, очито, опазио празнину, али и ругобност која се јавила с њиховим раздвајањем: уздахнуо је и одмакао се од Станка, пазећи да им се ни рукави не дотакну.

Тек што су стигли до куће Станкове – баш спроћу моста на отоци Љума, по небу су се почеле ширити плаветне озвездане лазине, а тавни облаци, као расплашени чопори, сручивали су се иза врхова. Предео се хитро умивао месечином и брисао сенкама.

Требало је да се растану. Али оно сазнање неприродне сласности њиховог додира је и даље тињало – свакако и у Голубу, будући

је и он опорно настојао да не прекидају шетњу и разговор. То је био – чинило се Станку и тада и касније – преломан тренутак у његовом односу: ако нечим новим, великим и лепим не ограда и замажу телесне блискости – оне ће поразити и разорити њихово пријатељство. Сад ћу ја тебе да испратим – закључио је он. – Само да скокнем, да ме моји не чекају с вечером.

И затим су читава два, ако не и три сата, пратили један другог под препраним рунима облачића разношеним по поведринама, узајамно прочишћавајући мисли, сумње и наде.

Отада, скоро сваког дана после подне читаве те јесени и идућег пролећа, ишли су у шетње око вароши. Није остало засеока и гаја, потока и брежуљка, вира и обале које нису упознали. Заједничка искуства, прочитане књиге, написане и измишљене песме, недомишљене мисли и неоствариве наде су се сплитале и постајале заједничке. Изјутра је Голуб сачекивао Станка пред школом, да се поздраве и учине заједно педесетак корака до учioniце, а овај је њега увече испраћао до капије, да га – како је у школи говорио – преда на реверс укућанима. Будим и будимска котлина и пребивање у њима добијали су, за Станка, нове облике, боје и дубине. Чак су се срушили и зидови које је отац Павле изграђивао око спог сина и свог дома: Станко је кишна и мразна поподнева проводио у Голубовљевој соби, или овај у његовој у Хамамима. Дан је тиштао тескобама и вече празнинама – ако се не би нашли. Расли су и гранали се у умном пријатељству и срдочној дружби – безбрижно и приметно као што расту стабла у влажности и сунцу.

Али више нису помињали Ингу, нити се узимали под руку. Избегавали су и поклоне и исповедања: из чедне и усплахирене самотности предавали су се ненаситим умовањима и склањали у насладе сазнавања.

7.

Око њих је стајало десетак ученика и неко између њих је упитао Голуба – шта значи шара урезана у унутрашњости клупе испред њега. Станко се касније није могао сетити ко је то упитао, мада се сећао сваке појединости, као и да се то збијало пре почетка настава, у мајском јутру разиграном зеленилима на брдима и светлуцањима на Љуму. Голуб је седео на почетку најгорње клупе, али шара је била урезана до саме ивице преграде, па се није могла видети сем с његовог седишта или подвиривањем. Подвирио је и Станко, као и двојица-тројица најближих ученика. Наизглед немарно, као да се то њега и не тиче, Голуб је одговорио, вадећи књиге из ташне: Некаква шара. – Он је већ ређао књиге и свеске на горњој дасци и сваког тренутка је могао да их убаци у клупу и њима или ташном

покрије шару. Станко се загледао у шару и скоро у трену, с поразном јасноћом, из неразмривог сплета се издвојише речи: Инга – Голуб.

Ни у том тренутку, ни у многим каснијим размишљањима, Станко није могао да објасни себи због чега је победнички сришао, оцртавајући оловком слово по слово у шару: Инга – Голуб. Љубомора ту није играла никакву, или сасвим незнатну улогу, а ни жеља да засрами Голуба. Свакако је Станка запањило тако конкретан, непобитан доказ Голубовљеве љубави према Инги. Али га је – закључивао је касније – понајвећма навела некаква злочеста настрада да у Голубовљевој љубави и жаловој чедности разара и излаже руглу власти, још неугашене заносе Ингом. Јер већ је био свестан не само њихове неостваривости него још више горчина и одрицања на која се због њих присиљавао.

На Голубовљево црвено лице се у трену навукао још један – гушћи, модрикави слој и густе веће су му се чвором слојиле. Нагло бледећи у идућем тренутку, баацио је књиге на шару и сиктаво промуцао: Такву подлост си једино ти могао да изведеш!

Гледали су се неколико секунди с дивљом и леденом мржњом, уоштрених зеница и стегнутих шака. Али су се између њих убацили другови, настојећи да упадицама сукоб окрену на шалу: Врло важно – као да и ми други нисмо заљубљени! А ко у Ингу није био или није заљубљен? Па и Голуб је мушко! Ни Станко није према њој равнодушан – откуд би се иначе досетио?

Станко је презриво добацио, повлачећи се: Размажени сањар! Али док се протискивао на своје место – до зида у првој клупи, са сазнањем да се задња половина његовог одговора Голубу у још већој мери односи на њега самог, задили су га нови, неподношљиви таласи гнева и увређености. Покушао је да се поврати и насрне на Голуба, будући није било изгледа да му се овај извине. Али неко је позвао на мир и тишину, друг који је седео до њега гурнуо га је на седиште – у учионицу је улазио наставник.

Гнев и увређеност су брзо спласнули. Већ у току тог часа је и сама Голубовљева увреда добила прави смисао и размеру: за друге је она могла значити да је једино Станко кадар за толику подлост, али Станку је од првог трена било јасно да је Голуб хтео рећи како је једино он, прокљувивши Голубовљеву љубав, могао ову да открије и самим тим испадне подао. За свађу је, међутим било важно прво значење – оно што су други могли схватити. Голуб је то морао јавно повући – на томе је Станко смишљао и почео да заснива и напад и одбрану.

Тај нестварни смисао увреде Голуб би, да су се нашли насамо, вероватно лако подукао – онај други, истински није ни могао повући, јер је Станко и сам увиђао да је поступио ружно, откривши тајну која му је, макар и не изричито, била поверена и притврђена дуго-трајним другарством.

Али нису се нашли ни после тог часа, ни тога дана – заношени поносима и надувавањем, дометаним увређеностима.

Боловао је за Голубом, као и за Ингом, свакодневно се пуњећи горким празнинама. Спајали су се њих двоје, у њему, у једну, љубавничку и животну несрећу. Савладавао је Ингу и давио Голуба у себи. Све што би ма чим опомињало на њу или припадало њој, изветравало је и претакало се у врискове и гуговања његове поезије, док га је Голуб тиштао свакодневном присутношћу, рањавајући му мисли и помрсуюјући путеве.

Али да се не би у себи предао самом себи – чемерним пустолинама које су се раскидима с њима двома шириле, и даље је неизоставно ишао у излете око Дабра, нападајући се и очвршћавајући горчинама сећања на дане које је с Голубом проводио над вировима и на брежуљцима, по утабаним путањима између њива и на лединици крај извора манастирског, надахњујући се и певајући Ингом непостојећом и световима недокучивим у њему а отуђеним изван њега. Враћао се из тих четњи с дубљим, отврдљивим сазнањима: љубави су неопновљиве и иза њих остаје једино крвав траг из властитог срца, али је живот увек могућно живети испочетка. Увече, при гашњачи, пошто укућани поспу и Дабар утоне у мрачну ванпросторност, сам је потпаљивао љубав према њима двома, а затим скупљао њен пепео, обречен да се из тих згаришта обнавља и изиђује као свој и слободан – као стваралац. Растакао је заносе и јаде, огорчења и наде у своје песме и отпоре према друштво и средини. Свака мисао и сваки редак, свака метафора и визија морали су се отпатити и преобразити у његовом властитом разарању и обнављању, у сударању с реалностима и одрицању од љубави, од спокоја, од хлеба.

Тако је протекла читава година – све до матурских испита: примицао се свечани час расанка са школом и младошћу и заборављања свега што је било ружно, патно и злочесто. Већ у току матурских испита, у атмосфери свеопште блискости и праштања, колеге навалише на Голуба и Станка да се измире, увлачећи у то чак и наставнике. Суплент Илија Марковић, који је ценио Голубовљеву упорност и савесност и охрабривао Станкова књижевна настојања, отворено је о томе говорио и с једним и с другим... Једног поподнева, пришао је Станку пред школом и, висок и дугокрак, умеривши с њим корак, почео је да га уверава у бесмисленост и ружноћу расанка с Голубом у омрази и злопамћењу. Били су већ стигли на Острво и Станко је застао у неагодности што га његов наставник прати толико далеко. Али Илија, мада је избегавао и блискости и надмености према ученицима, није на то обраћао пажњу, нижући разлог за разлогом, као да их је побацио својим бамбусовим штапом: Можда вам се више никада путеви неће укрестити. Баш због тога не смете понети у живот отров и тмину. Рана на сећању, на савести, коју никада не бисте могли заборавити! А сем тога, он је и облео – и то

врло озбиљно, мада се о томе не говори и не треба да се говори. Измирење њему, додуше, не може помоћи, али неш ти поћи у широки свет спокојнији и слободнији.

На Видовдан, пре него су примили сведоцбе, Станко је, осмехујући се невољно, пружио руку Голубу, успламљеном од постигнене радости. Нису стигли да поразговарају – директор Бојовић и наставници су већ улазили, него су дошлпнули један другом да се нађу када свечаност буде готова.

Али кад су пред школом, у вреви и подневној јари, пришли један другом, нису могли наћи речи, запањено се погледујући: тек тада се открише недогледни бол и несрећа тако дуготрајне омразе. И тек кад су стигли на цесту, врелу и блештаву, Станко је приметио: Чујем да са здрављем ниси најбоље, мада се на теби ништа нарочито не примећује. – Голуб је с огорченом жалошћу одвратио: Ваљда се ниси помирио са мном да би ме сажалевао! А није ни тачно да се не примећује: ублдео сам, опао, усред јуна увијам се шаловима да се не прехладим, мада ми од тога бива још горе!

Станко је опажао да Голуб те прекоре не упућује толико њему колико самом себи, свом удесу: већ је начуо да га лекари заваравују како болује од ангине, мада је у ствари боловао од туберкулозе грла, вероватно се и сам томе домишљајући. Због тога је одвратио помирљиво и што је могао мирније: Не знам због чега бих те сажалевао. Питао сам те за здравље и приметио да се ништа нарочито – подвучкао сам: нарочито – не примећује. – Голуб је поћутао, мрштећи се и кашљуцајући: Ти увек мораш бити у праву! А можда и јеси! Него сам ја постао преосетљив – болест, усамљеност и уопште...

Он није довршио: обилазили су башту Угринових и Голуб је, можда, мислио на Ингу и сећао се како се баш туда пре непуне две године с неочекиваном узбудљивошћу зачело њихово пријатељство. Испратићу те до куће – приметио је Станко, на шта је Голуб с припремљеним огорчењем одвратио: Чак и то ме вређа! Не речи, ни твоја жеља да ме испратиш – ја желим да ме испратиш! – него твоје нехотично откривање чињенице да ја тебе, и кад бих хтео, не могу испратити! Позлећује ме и раздражује све што ногледам, све чега се дотакнем, чак и свака помисао. Ето, сад, док смо пролазили над Ључом: не смем више да се купам у њему, а он се бистри и модри и отиче као и свакога лета! Знам: већ такво размишљање је болесно, захваћено овом мојом подмуклом и неуклоњивом грозничавошћу. Јер мене, у ствари, ништа и не боли: тишње и грепкање у грлу, лаке предвечерње температуре и знојења. Све ткиво, кост и датар сваки се, тада, распадају и разлажу, свесни у свакој ћелији властитог пропадања. Тело, тада, постаје туђе и душманско самом себи, а не једино свету и свет њему! А кад то умине, бива чак и горе: знаш да ће опет доћи и да ће бити ужасно и неотклоњиво.

Говорио је све узбуђеније, огорченије, као човек који је наједном добио вољу и прилику да се изјада. Станко се домислио да ће

најбољи начин тешења бити ако буде скретао разговор на нешто друго. Пишеш ли још? – упитао га је. – Мислим: песме? – Не! – одговорио је он с прикривеним, горким немаром. Престао сам одавно. Одонда, мада то није био узрок мом одустајању од поезије. Друговање с тобом ме одржавало у илузији да ћу можда успети и у томе.

Зачудо, он је о њиховом сукобу говорио смирено, чак и равнодушно, мада га је безмало све друго жестило. Је ли то потицало из прегоревана превелике жалости? Или је болест, која га је очигледно учинила пронишљивијим и сензибилнијим, добила толико на значају да му њихов сукоб сад није изгледао богзна шта. И мада је мислио да не треба поздећивати старе ране, Станко је изјавио: Мени је то пало веома тешко. Голуб је спремно одвратио: Да, било је тешко, али то је прошло – боли једино још у сећању. Просто ни сада не верујем да смо се помирили! Да је то био ма ко други, ја се не бих увредио онако – свом душом.

Опет су ућутали. Кад су стигли до угла сокачића којим се скретало ка његовој кући, Станко га упита: Али чиме се бавиш? Зар ти није досадно да поваздан лежиш и сам шеткаш око куће, поготову сад – кад је и с учењем готово? – Па и јесте досадно – одвратио је он без премишљања – мада то није досада коју ти, коју ви здрави познајете: то је махом исцрпљивање самим собом – својим црним мислима. Да, црним! Јер и кад их смене друге, надежне – оне знају да су лажне и пролазне, па се самима себи чине црње од најцрњих. Али немој мислити да је тако због тога што се бојим смрти. Јесте и због тога! Али то у ствари није страх, него... Не може се то изразити: празнина без краја и обличја, без опажања. То је: Ништа – ништа с великим Н! Да, Ништа! Ништа не постоји, стварни свет не постоји, а ето – човек га тада замишља, упиње се да се нретвори у њега. А страх је друго – у страху има наде, страха си свестан као бола. Али оставимо то! Није место за такве разговоре, поготову у првом сусрету, после толиког... растанка! Ето, мада ми је забрањено да говорим и да се узрујавам, ја сам се сав продио пред тобом – као да сам те једва дочекао. А можда и јесам, али то нећу да признам – ни себи, ни теби! Била је реч о досади, а ја сам скренуо! Има и досаде, разуме се. Доста читам, али и то ми смета – побућује нове, све болније мисли. Моји су ми најдосаднији. Други долазе ретко и накратко – као да се боје. Моји се праве да то – та моја болест, није ништа, али ја видим да лажу, да су упрепашћени – непрестано ме нуткају, уздишу и ћућоре. Зебу и бдију даноноћно нада мном, а ја сам – у своме свету! Чак се једим и на оца, иако га у ствари највише волим. Он више не уме ни да разговара – ни са мном ни с другима: седи, ћути, гледа ме и одлази – да се после пет минута врати и понови то исто.

Праштајући се, Станко је приупитао: Навратио бих, али не знам како твоји сад гледају на мене? – Голубовљево чело и лице су се озарили строгим, али и ведрим размишљањем: Како хоћеш! А што се

тиче мојих – чекају жељније него ја! Они држе да се отада – од разлаза с тобом код мене све, још и неиздано, почело осипати. Но сви ћемо те, сада, радо дочекати, мада не можеш очекивати да ћу стално бити оволико брбљив. Али, да ли се ти плашиш моје болести?

Стежући му врелу и знојну руку, Станко је слегао раменима, као да је хтео рећи: Не знам о чему се ради да бих се могао плашити. – Али у ствари се већ плашио, не мање од самог Голуба него од његове болести: његово педантно чистунство и сујетно цецидаштво преобразили су се у оштру и тврдокорну будност према себи и према другима, а нарочито према властитој болести. Као што љубав према Инги није могла да се смести у навикнути, непоколебљиви ред његов а да га не поремети и не разбије, још мање су његова свест и снага, свежи и животни, могли да схвате и приме боловање и смрт: свака његова реч, сваки блесак и сен у очима били су огимање од неприродног и несхватљивог и огорчавање на равнодушни и туђи свет – и овај стварни и онај посмртни.

Али се и разарана, унесрећивана љубав према њему била у Станку преобразила у сапатњу, а делом и у грижње, ако и не због Голубовљеве несреће, а оно начина на који ју је овај доживљавао.

Посетио га је већ истог дана, предвече, и остао код њега све до вечере.

Отада га је посећивао сваког предвечерја – ако би га случајно нешто омело поручно би му да га не изгледа.

Већ почетком августа Голуб престаде да говори – уколико је нешто и морао да каже, чинио је то пискаво и тише него је морао. Било је већ неважно одмеравање колико је његова занемелост последица болести, а колико његових уображења да су му гласнице пропале и да се говорењем поздељује. Јер он је већ сав копнео и, зачудо, лако, чак радо, мада не надуго, подавао се обманам о природи његове болести и његовом исцрпљењу. Изгледео је и опао до те мере да се провидео – по слепоочницама су му избиле модре вене, а у ноздрвама црвене жилице. И иначе поситна, глава му се смањила, а бели зуби, ситни и збијени и спреда сложени у туп угао, открили су се као назубљени кљун испод убледелих, испечених усана: онај његов наслеђени, устремљени птичји израз преобразио се у боја-жљиву немоћ пилета испадлог из гнезда. И размишљање му је омекшало и оплићало, сем у тренуцима јењалих тегоба или истрзања из безвољности и пропадања. Тада су се и мишљење и изражавање његово ишчишћавали и профињавали, износићи на видело његове суштине – опорну логичност и сажетост. Није имао ни дара, ни органа говорничког и – будући је желео да студира права – у њему је умирао неуморни администратор и правични судија.

Али после десетак дана он се истрже из те онемелости и читав живну. Прекодан, уколико га киша не би омела, све до звезда и росе лешкарио је узаслоњен на гомили јастука у башти испод куће, у

зеленој тишини трава и грања отежало од воћа, у швркутавом жубору врабаца, сеница и полаца, запљускиван прошарицама сунца и поклича купача с реке. Станко је најчешће долазио с предвечерњим сенкама, које су се брзо протезале, смотавајући сунчане пешкире и ћилиме по трави. Сачекали би – док је Станко причао новости – да се пожари заласка згасе и у Голубовљевим усплахиреним очима, па би кренули у кућу. Мајка Драгиња, хучући и уздишући, протрела би јастуке и понела их у кућу, а Голуб би се благо ослонио на сестру, а каткада и на свог пријатеља – јер се још држао на ногама, али није хтео да се замара и тиме ожалашћује укућане.

Доњи спрат куће је, изгледа, остао какав је био и кад је кућа купљена: пространа кухиња с лица и према башти, која је служила и као трлезарија, а сав остали полумрачни простор за оставу, у којој је било свега и свачега – десно иза врата и плави Голубовљев бицикл, спреман и заборављен. Стрме и не много широке степенице, застрте крпама, водиле су на трособни горњи спрат. Из најмање, средње собе, која је гледала у баштенско залеђе куће и суседно двориште, оболелог Голуба су преместили у собу његових родитеља – ону с лица, чији је један прозор гледао на сокак и кровове града, а други на доњи део баште, на Буковик и далека брда. Али у соби је намештај био већином његов – бели гвоздени кревет, сличан бодничком, полница с књигама и такође бели орман за одећа. Свакако су ту били и раније и остављени да послуже посетама лекара и угледних грађана две сиво обложене фотељице с дрвеним наслонима и овећи сто, застрт убељеним ланеним чаршавом углова црвено везених и с миљеом на средини, разбукталим у свим бојама. Ту су Станко и Голуб најчешће проводили вечери, у тихим, неисцрпљивим разговорима. Станко се задржавао до двадесет часова, када су болеснику доносили да повечера и ноћно бдење над њим преузимали домаћи, најчешће отац или мајка.

У том реду се ништа није мењало, можда баш због смрти која се брзо примицала.

8.

Почетком септембра Голубу наједном би боље, тако да – упркос упозорењу лекара да је то лош предзнак – наде оживеше код свију.

У току тог побољшања, једног кишног предвечерја које је навећивало јесенске простуди из брда, Станко затече Голуба како седи у фотељи, увијен у кавенасто ћебе и с овећом, црно укориченом књигом на крилу. Пошто су се поздравили и Станко сео на другу фотељу, Голуб је с осмехом добацно: Добро ми је – ништа ме не боли, једино сам исцрпљен. – И пре него би Станко упозорио да се претераним говорењем не позледи, он је одмахнуо руком: Ја сам увек био осетљиве гуше, а и та промуклост која ми се јавила у пубертету – све

су то предиспозиције. А лекари су – чак и онај специјалиста с Цетиња којег је отац наручио, ослањајући се на то, смислили да се код мене ради о некој врсти хроничне ангине, мада такво обољење вероватно и не постоји. Ја знам о чему се ради: у мојој породици су многи помрли од туберкулозе – дошао је ред и на мене. Ја мислим да је и мој отац од ње боловао, али се то код њега закречило – у плућима може да се закречи, али у грлу... – Станко га је прекинуо: Ти се, изгледа, спремаш за лекара! Сигурно ти је и та књига из медицинске струке: чудим се једино откуд си је добио.

Неочекивано, Голуб се насмејао весело – изболованим, јадашним кљунићем сасушених усана, обескрвљених десни и окрупњалих зуба. – Ти увек навалиш са сумњама и оптужбама – отпочео је он, пресавијајући угао листа и склапајући књигу – не би ли ми одвратио мисли од болести. А што се тиче књиге – ту си се тешко преварио, мада сам, залуду, тражио од лекара уџбеник интерне медицине. Ово је – нећеш веровати – Библија! Најпре ме суплент Илија кљукао безбожничким књигама – обилазио ме често и, као за инат, увек празником. Било је ту, сем нашег Пелагића и Светозара Марковића, Немаца, Француза и Руса: Дидро, Фојербах, Хегел, Маркс и Чернишевски. И стално ми се наметало питање: због чега ти мислиоци страшно и ревно одвраћају људе од религије, када је она бесмислена и сувишна? Али не лези враже – бану пре неки дан прота Јосиф са Светим писмом: можда му је отац нешто говорио о тим мојим књигама и погледима, па се прота забринуо за моју душу, а можда је и сам на то нашоао. Узми – каже – то теши и крепи, а што је за вас младе и школоване важно – тако су могли да се изражавају једино људи надахнути нечим недокучивим и несвагдањим. Ја му испричах какве страшне књиге читам, а он скрушено: Не мари, читај: у злу има и добра, ако ништа, човек на тај начин зло упознаје да би могао да му одоли. По протоном одласку сам се и нехотице зачитао у Библију – отпочетка, прескачем једино обредне делове. А јутрос наиђе суплент Илија и ја му, као за пакост, показах Библију. То га најпре упрести, али се брзо и он снађе: Противника треба упознати, да бисмо га могли успешно тући! Али, шалу на страну – мене Библија не окреће к Богу, него ме одвраћа од њега! У школи смо читали и учили издвојене делове, а кад се та књига чита редом и читава: каква потресна, мудра и непобитна слика неизмењиве судбине од настанка до нестанка људске врсте! Па ту се у име истинске вере истребљују читави народи, а појединци век векују у непrestаном војевању с Богом, са Сатаном, са самим собом и људима!

Понет власитом речитошћу, он се допридигао, дограбио Библију и почео да прелистава: Послушај страшну судбину и јадиковање Јеремијино! Али Станко му је књигу благо истргао, а њега гурнуо у фотељу: Нисам дошао ради Јеремијада! Поготову што ти не би смео да толико причаш, ако и не ради тебе, а оно – ради твојих. – Добро! – одсекао је Голуб, увијајући се у шебе. – Имамо, заиста, о

чему да причамо и без Библије: ја сам као заточеник – занесе ме оно што ме тренутно обузме. А што се тиче мојих: увек они!... То ме подсећа на оног самохранца који је на самрти писао тестамент. Позове он попа и писара – како то већ иде, и залочне: Вељу њиву изнад куће остављам синовцу Крцуну... Али жена га прекиде: А нећеш Крцуну, тако ја не била која сам! Није ли нам из исте те њиве лани кртолу крао? Самртник се промешкољи, па настави: Виноград испод куће остављам братучеду Мргуду... А жена: А нећеш братучеду Мргуду мимо мене живе! Није ли због тога истога винограда умало крв легла између тебе и њега? Опет самртник почне да завештава, а жена га прекида, док му није дојадила те повиче: А умиреш ли ти, погануљо, или ја?... Тако и ја: имам нека права која су мојима несхватљива и непотребна. А ноћас сам у изузетно добром стању и расположењу – да ли ће се то икад више догодити? – да бих се препустио ћутљивом и тупом умирању.

Смешкајући се, Станко је пришао прозору и, притварајући га, добио: Прича је духовита, мада ти не умиреш, а твоји ти не бране да правиш завештања по милој вољи. – Немој затварати прозор – добио је Голуб – ноћас ми властити задах смета. А прича је ипак примењива на мене и на моје: ми се волимо јаче него икад, али више нисмо кадри да се схватимо – нити они мене, нити ја њих.

Станко се ослонио леђима и рукама на рам прозора: лампу још нису били унели и собу је обузимала сумор изболоване, кишне јесење вечери, у којој су се Голуб и ствари топили и губили оштрине. Почиње јесен – отело му се, у жељи да скрене разговор. – Да! одазвао се Голуб гласом звонким, упркос промуклости и напуклости. – Ти јесен највише волиш. А ја сам највише волео пролеће: допуњавали смо се, ти и ја. – Супротно ономе гетеовском избору по сродности! – О коме нас је гњавила госпођа Угринов. – Али Станко није одвратио – да их то не би довело у разговор о Инги, а Голуб је неодређено поновио: Избор по сродности, госпођа Угринов...

Тишина је потрајала, згушњавајући се тмином. Станко је опет пришао прозору, обухватајући погледом простор смрачен и замро пред луђом. – Али, зашто је тебе ноћас – упитао је, окрећући се – сподало причање о смрти, кад и сам видиш да је болест попустила? – Голуб се и даље лукаво осмехивао: Баш зато што се добро осећам: могу спокојније и сабраније да говорим – као да се смрт мене не тиче... А не питаш ли ти због самог себе: радознао си да што непосредније упознаш смрт? – Којешта! Ко би и могао да исприча шта је и каква је смрт, када је нико није искусио самим тим што није поново оживео! Хтео сам једино да те одвратим да не говориш о томе. – Да ме одвратиш, али и – да дознаш! А и ја сам био радознао – док ме није дограбила! Па свако умире на свој начин, а смрт, као што си и сам нагласио, не постоји – кад је човек мртав, он и не зна шта се догодило. О томе се и ради – што нећу знати шта се догодило! Све ће бити како јесте – Љум ће тећи, ти ћеш писати песме, моји ће

наришати, Инга поћи за другога, а мене – неће бити. У томе нема код мене ни трунке завидљивости – чак ни жадости нема много. Али с мојом смрћу нестаје, за мене, све стварно и замисливо: космос читав и свака његова тварца – пропадају бесповратно! И што је још страшније – нестајем ја и за самог себе! У томе је то осећање, та мисао о смрти! Ти то не познајеш, нити је нико кадар да спозна све док га смрт не осени. Умирање се уселило у свет и у мене – отети му се више не можемо.

У собу је већ продирао мирис олује, муња је усколебала простор и истурила на светлост ствари и напрегнуто Голубовљево лице. Требало би већ унеги лампу – приметио је Станко. – Не, не! Ја волим олује, а теби су пријатне полутмине. Или си већ смислио песмицу о јесени и тмини, уз њих и о гробљу и црквици, па више не мораш да глумиш занетост суморног околинџа? А ко зна, можда и ја сада глумим то осећање – ту страву смрти? Али не, једино се смрт не да глумити – превећ су стварне стварности и превећ је жив живот који у њој нестаје! А шта ја теби замерам, кад сам и сам све до сада глумио све и свашта сем самог себе? А највише сам глумио оца и његов бесмислени, савршени ред – ето му сад и реда и глумца!... Сви сте ви више окусили живот и пружили животу могућност да вас испроба! А ја – књига, уредност и потајне, у девет јама закопаване жудње – за планинама и девојкама, за опасностима и великим градовима. У мени хуче мора жудњи – таласи таласе сустижу, а споља – татин син, најбољи ученик, узоран дечко, тишина црквена, мирис боснока и мртвило мртваје. Ето, то сам ја, ако си хтео да знаш!

У сумрачју се његов лик разливао дочим су његове речи одјекивале као прегласно, претврдо кључање у сухо, непомично стабло. И као што је нагло и узбуђено заповедао нове теме, ућутао је исто тако нагло – као да је ослушкивао одјеке својих речи у себи, у пријатељу, у кишном шумору лишћа и звонком, болном капану у локвине између облутака којима је авлија била посалишана.

Ћутање је потрајало читавих пет минута. Али мук их је – мала су били просторно и осећајно блиски – одвајао и одсецао незаборавним, још живим Голубовљевим осећањем смрти. Јер се чинило да је баш то Голубовљево осећање све потресније тутњало олујом и све неподношљивије се у памћење усецало стварима и његовим ликом, које су муње сваки час истрзале из стравично будне, помамне таме. Најзад је Голуб тешко уздахнуо – олуја је почела да се повлачи, као да се простор празнио властитом подивљалом смешом неба и земље.

Станко је кренуо к вратима – с намером да тражи лампу, не би ли светлошу разагнао Голубовљеве, своје мрачне вихоре.

Али пре него је он исказао своју накану и дохватио кваку, уза степенице се – као да су у кухињи прислушкивали њихов разговор и увребади тренутак у коме би њихов мук, затежући се, могао да се претвори у нешто непредвидљиво и самим тим страшно – зачула лака шкрипа, а убрзо је ушла и Невена у плавој хаљини и с белом

крагницом око танког врата – као да се спрема за излазак, пажљиво носећи лампу са зеленим стакленим штитињаком. Голуб се намрштио – од светла или што га тиме узнемирују, а Невена, оставивши лампу насред стола, упитно је погледала најпре у њега, па у Станка, слутећи да се нешто догодило. Она се затим измакла и стала крај врата, с рукама на стомаку, попут мештанки и старијих жена када очекују заповести од домаћина.

Што си се укупила? – упитао ју је Голуб, више сажаљиво него позлобно. – Тако, не знам ни сама: гледам пас заједно, па ми и тужно и мило – одговорила је девојка, осмехнувши се. – Него, бисте ли ви нешто повечерали, овако заједно? – Голуб је живахнуо, безмало обрадован: Богами сте се добро досетили, макар и подоцкан! Ја бих – нешто и укусно и јако! Дојадили су ми чорбуљаци и компоти! Вечерас сам као никад прождрљиво расположен, а добро сам се и данас испаво – мама зна шта волим и нек ми то спреми.

Али девојка је још стајала и док је Голуб подвлачио пода се крајеве ћебета, њене црне очице из укоченог бледог лица су се упиле у Станка. Овај ју је схватио: пре два-три дана су разговарали о Ингиној посети и несвакидања атмосфера у соби и живахност њеног брата навели су је да Станка упита очима да ли је и о томе било говора. На то се Станко једва приметно одречно намрштио и, исто-времено, потврдно осмехнуо: Не брини, учинићу шта треба. Она је већ одшкринула врата, али ју је Голуб зауставио дизањем шаке – у задње време је почео да диже десну шаку као старци када дају савете: Гледај, спремите нешто и за Станка! – И одмах је додао с једом: Ах, постајем и расејан: па ти си већ предложила да донесеш вечеру обојци! – Затим се несигурно обратио Станку: Ако ти ниси вечерас заузет? А? Поседи мало дуже – нити ми се спава нити чита. По-причаћемо.

Невена се осмехнула и, шалећи се, цакнула петама: Разумем! – па изишла лако, оставивши за собом мирис сустигнуте туге и оштре чистоће. Станко се наједном обрео у неугодној недоумици: Голуб се спрема на неки важан разговор, који би могао да му шкоди. То се опајало како по његовом тону – веселом и пиничном, тако и по изгледу – мирном и крепком, а нарочито по мислима – промишљеним и проживљеним. – Нисам нарочито заузет – одвратио је он. – Али би било боље, мислим, да те оставим – да се не замараш и не жестиш.

Као човек спреман да слуша, али с већ изграђеним и коначним властитим мишљењем, Голуб се узаслонио, положио руке на дршке и отпочео: Већ сам ти напоменуо да сам с мојима изгубно скоро сваки додир: не споља, споља је мање-више све у реду, они ништа и не примећују, него изнутра, у мени – затворио сам се у себе, у чамотињу мисли својих. Ту се више ништа не догађа: легање, устајање, јастуци, јело, башта, соба и, разуме се, њихов потајни плач и чекање краја. А ја сам још жив и као никад – рађају ми се нове мисли и нова

питања. Једино још могу с тобом да се изразговарам и да се теби бар напола откријем. Станко је отпочео са својим уобичајеним чепукањем између прозора и стола: Свакако. Остаћу кад желиш, али да то не буду вечна питања – смрт, живот, време, бескрај, Бог и људска судбина. Нашли се ноћас у Дабру осамнаестогодишњи мудраци који ће усрећити људски род коначним одговорима баш на та питања!

Али то није твоје стварно мишљење! – насмејао се Голуб, гледајући у таваницу и састављајући испред себе врхове подударних прстију: – Баш зато што на та питања нема и не може бити коначног одговора – она једино и јесу стварна питања. Шта би нас одвајало од скотова када тих питања не би било? Ми смо те теме често претресали – слагали се и спорили. Из тих мозгања смо увек излазили ошамућени и изотуцани – ни велики мудраци нису нашли ведрине, нити се примакли истини. А сада се код мене и то променило: нема више ни сумњи, ни хрпања, ни бесконачног, ни истраживања, ни вечних закопа ни материје! Јер за то је потребно постојати – бити свестан свог постојања, а ја већ сазнајем, већ опајам своје непостојање! Ускоро неће бити ни осећања непостојања – неће бити, ничега! Ах, да ми је спознати то нишгавило!... – Склопио је очи, премишљајући, а потом нагло и смирено: Имао сам и имам намеру да попричам, баш вечерас, о нечем сасвим другом, превећ и непосредном и живом – утолико пре што опајам, има неколико дана, да ти и Невена нешто снујете. Јер има у мени нешто што ме тишти – што неће да умре пре мене, премда ми у ствари никад није ни припадало. А и овакав какав сам – још сам човек и теже ми се умире с бременим. Ти се, свакако, већ и сам досећаш?

Да! – одважио се Станко, прекинувши га и зауставивши се опирањем о сто. – О Инги? – Голуб је погледао према се: Да, о њој. У ствари, не толико о њој лично, него поводом ње – никад о томе нисмо разговарали. – Нисмо ни могли! Ти си се, увредио, разишли смо се, а сад – твоја болест. Иначе, имаш право: спремао сам се да о томе разговарам. Признајем и да ми је угодније што си ти то први започео.

Голуб се узаслонио, опет склапајући прсте и гледајући у таваницу: Ако се сећаш, почетак нашег пријатељства поклапа се с ћутањем о њој. То је било после препирке у дружини – оне вечери кад сам те пратио по киши с кишобраном. Не може бити да се не сећаш те вечери! – Станко је упао, заустављајући се крај стола: Да, сећам се, разуме се да се сећам! – А Голуб је наставио, поустрављајући се и, при томе, стежући ручке тако снажно да му прсти побледеше: Јер те вечери смо као узгред једино и проговорили о њој и ја сам неким необјашњивим начином осећао њу у теби. И не само то, него сам осећао да и ти осећаш њу у мени! Било ме је стид и срамота, чим сам тога постао свестан, а био сам сигуран да и ти нешто слично доживљаваш и да ће се тиме засновати или се прекинути наше пријатељство. И спријатељили смо се! Морали смо се спријатељити,

чак и да нисам слутио да се у нашем друговању крнје нека, макар и привидна, замена љубави према Инги. Већ тада – те кишне вечери, посумњао сам, чак поверовао, да си и ти у њу заљубљен, и то узалудно. Касније, у току нашег друговања, на то сам заборављао или присилио себе да на то не мислим. Али касније у оној свађи, то ми је синудло као непобитна истина. Ништа ти не замерам, ништа ми дужан ниси – ако си ти мене понизио, ја сам тебе не мање увредио. Али, да ли сам се преварио? Да ли си и ти у њу био заљубљен? Је ли твоја љубав према њој била у позадини нашег другарства и нашег сукоба?

Он је устао, нагло и чак лако, мада су му образи планули и дах учестао. Ослонио се обема рукама на сто. И Станко је застао – нашли су се неочекивано лицем у лице. – Најпре седи! – рекао је Станко и, опажајући властиту збуњеност, осмехнуо се и ухватио Голуба за руку, с намером да га посади у фотељу. Али овај се опро, усправивши се сасвим и гледајући у пријатеља с грозничавом продорношћу. – Сешћу, али нисам у томе тражио помоћ од тебе! – Станко, већ поуздан у себе, насмејао се и поновио, благо га потискујући у фотељу: Најпре седи! Јер твоје здравље је тренутно важније од мојих признања.

Голуб се уместео у фотељу, чак је допустио и да га Станко увије. Али с тим је упорност бивала још виднија на његовом лицу и у немирним погледима.

Станко је пошао к њему – кораком који му се учинио превећ поузданим и мирним, сео у фотељу, окренуо се к њему и отпочео с полетном нехајношћу:

Разуме се, био сам заљубљен у Ингу. А ко није био? Али то није било оно што ти мислиш – оно што је тебе обузело. Код мене – зараза, ђачка љубав за девојку чулнију, привлачнију него друге! Ја сам се отада десет пута заљубљивао и разљубљивао! Додуше, оне кишне ноћи сам и ја осећао нешто слично теби: тада сам још био у њу узалудно заљубљен и природно је што су нас – усамљене и занете какви смо били – привлачиле сродност и сапатња. Али у време кад сам се с тобом посвађао – био сам се већ охладио према њој. Можда си имао право: да нисам био заљубљен у Ингу, а поготову да нисам кроз блискост с тобом опажао твоју занетост њоме – не бих могао ни да дешифрујем ону твоју шару: кључ нам је био исти. Али то потврђује да Инга већ није била за мене што је била за тебе: зар бих могао њено име да извргнем порузи и шали? Не знам шта би још могло да те занима? Није ни дознала за моје наклоности. Ја сам имао прилике да се летос с њом чешће срећем – као што знаш, мој брат Гојко забавља се с Рутом, њеном сестром, па су преко мене слали поруке, а налазили смо се ја и он са све три сестре Угринов на плажама. Могао сам о томе, макар и у шали, да с њом поразговарам. Али нисам: она је осетљива, чак ћудљива, и могла би криво да ме разуме. А ако хоћеш, ако можеш да верујеш – више од ичега суздржа-

вало ме у томе наше пријатељство. – Устајући, он је шаливо завршио: Исповед је готова – ред је на исповедника да грехе опрости.

Голуб је испурио ноге и затурио се у фотељу, склапајући руке на већ уобичајени начин: Немам разлога да ти не верујем. Мада не могу ни да очекујем да си ми све рекао. Ипак ми изгледа очигледно да Инга није била за тебе оно што је била за мене: банална ђачка љубав, а ја сам, ето, предао себе баш тој баналности и пустио да ме докусури! Ти си умео, био си кадар да се извучеш или си имао куд да умакнеш. А ја нисам ни умео ни хтео – чак сам истрајност у љубави према Инги сматрао највишом дужношћу и врлином. Испосник који се предао Богу и одрицању! Чим сам био присиљен да корачам сам – без књига и без оца, ја сам се спотакао. Сви се спотичу, али – већина се усправља, а ја сам бауљао по благу и прабини – ка сунцу, ка ној, док се она кретала по својој орбити као да ја и не постојим. Ја сам се после оног сукоба с тобом, у огорчењу и очају, чак и осмелио: писао сам јој, слао поруке. А знаш ли шта ми је одговорила? Смејаш се кад чујеш: Још сам премлада, премда имам страшно много сличних понуда! Она се хвалисала, кокетовала, моја писма су за њу била као и многа друга...

Држим да би ту нешто могло да се поправи – убацио је Станко, поново седајући у фотељу и умештајући се слично Голубу. – Ти си матурирао, она се већ развила. Натукнуо сам јој о томе, и не питајући тебе, ових дана! Има ту и нечег смешног што би требало отклонити: старице по граду чаврљају како те Швабица замађијала, па понеко почиње чак и да је попреко гледа! – Голуб се покренуо у фотељи и Станко, мада је слутио и чак опажао његов упорни поглед на себи, мирно настави: Она ми је – сад кад је дознала да ти није добро – причала да се понела немарно према теби. Каже: Многи су ми досађивали, а била сам премлада и неозбиљна. А ја сам је питао: Зашто га не посетиш – болестан је, ипак сте били колеге, а остао је постојан у наклоности према теби?

Али Голуб га је с јетким болом прекинуо: Сада је све то касно! Јер ја видим како копним и губим се! А како да ми не буде јасан страшни мук не само у кући него и у комшилуку? Луче је комшинка умиривала расплакано дете – нисам чуо речи, али звучало је као да је рекла: Самртник! Ја сам тај самртник крај њих – кућа уз кућу! Једини самртник у Дабру! Једини под капом небеском! Састанак с Ингом – то би била обмана, обмана без самообмане.

Станко је устао, усходавши се по соби. Па шта, ако би и било тако? – узвикнуо је разљућено. – Зар је живот могућ без обмана? Зар си ти једини коме обмане требају? А ту и нема обмане: она не би дошла да једно другом љубав изјављујете, него из пажње – да разгали и тебе и твоје укућане. Збиља си се изопачио! Она још није ни пристада, а ти – обмана! А ни моја улога, признаћеш, није захвална: још мало па да се претворим у проволацију!

Голуб се скупио, поникнувши у шаке, у самог себе. Станко је чепукао, стрпљиво га вребајући. Али Голуб наједном скиде руке с лица и, озарен, очију пуних светлости и суза, ускликну: Па нек је и обмана! Наговори је, замоли је! Бар ћу је упознати!

Станко је пришао прозору, уздахнувши: А олуја је протутњила – нисмо то ни приметили.

Али Голуб није одговорио – задубљен у себе, у испитивање пристанка на Ингину посету. Станко је једино могао да наслућује његово промишљање које се, као и све друго код њега откад је болест узела маха, морало кретати у крајностима – од понижења што је на туђе заузимање прихватио њену самилост до жуђеног вртања искри живота које би му сусрет с њом могао донети. И мада се радовао што је успео да наговори Голуба – спопалоше га стид и ожалостњеност пред самртничким изгледом пријатеља: радовање и надање, премда сумњичави и суздржавани, овога су толико исцрпили да су се и они приказивали као нов продор смрти.

Мучну, безизгледну тишину је – као по наруцби – прекинула спора, геретна шкрипа степеница, која се зауставила пред вратима. Досећајући се да је то Невена с јелом, Станко је скочио и отворио врата. Уносиће послужавник с тањирима пупим јела, она је изјавила: Не знам да ли смо потревиле, али – ту је што је!

Похлепно миришући млемену мешавину меса с прженим луком, Голуб је ускликнуо: Моје јело! Где су нож и виљушка за њега? – Размештајући јела на сточићу пред Голубом, Невена је немарно рекла: Поставили смо му с нама. Нек он мало и с татом поприча – знаш и сам колико је забринут. – Пригињући се над јелом, Голуб је изјавио, зачудо без жаљења: Добро. А и лекари су препоручили да нико не јеле са мном. Али се, Станко, врати чим вечераш – да још попричамо...

Из тренутне и нестварне Голубовљеве озарености и привидне и ведре мирноће Невенине, Станко се, сишав у кухињу, нашао у смркнутој, потиштеној тишини. Чак је и светлост из просте лампе с округлим огледалцем као заклоном, постављене на шиваћој машини у углу, била ретка и ужутела. Отац Павле, и иначе неразговоран и непредусретљив, те вечери се био сасвим увукао у себе, а кћи и жена су се устручавале да уместо њега отпочну разговор с гостом. Звешкало је посуђе, мајка Драгиња је вукла уздахе и папуче, а као бела сен лебдела је Невена.

Пред крај вечере мајка Драгиња је упитала: Јеси ли му зборио? – А када је Станко потврдио главом и очима, старац се тргао из своје укрућености, не обраћајући се никоме одређено: О чему се ради? – Па ето – објаснила је Невена скупљајући посуђе – разговрали смо да не би било рђаво ако би га још понеко од другова и другарница обилазио.

Али Павле више није ни питао, промрљавши за себе: Све се пореметило. Све.

Вративши се код Голуба, Станко га је, чудећи се откуд је овај смогао толико снаге, затекао на оквиру прозора и загледао у простор који се после олује избистравао наочиглед. Он дочека Станка с помешаном тугом и веселошћу у осмеху: Ето, гледам – млад месец тек што није изишао, и пада ми на ум: кад ја не бих био болестан, сад бисмо нас двојица шетали обалама Љума и под звездама распредали оне „наше“ вечне геме, а пристао бих радо и на седељку у некој крчми с келнерицама и Циганкама и твојим најновијим пријатељем – скандалашом Матовићем. Да се наживам од помисли како би изгледао и шта би радио мој отац кад би сутрадан од варошких сплеткара и торокуша дознао где је провео ноћ његов врли и безгрешни син! Него, мене је већ спопало замишљање сусрета с Ингом. А шта, ако то виђење оживи и пробуди ово опажање смрти? Није важно за мене, али шта ће она помислити и како ће се снаћи?

Најпре седи: тако мирније разговарамо – тврдо је рекао Станко, хватајући га за руку и незадовољно се тмурећи. И док се Голуб нерадо препуштао његовом вођењу, он настави: Схватљиво ми је што те њен могући долазак узбудио и подстакао на маштање. Али било би природније да тај сусрет замислиш као подстицај ка животу. Умештајући се у фотељу, Голуб упита: Значи, то сте доконали ти и Невена – њушка и шушка она око мене већ подуже: Да не би, бато, да ти још неко дође? Хтедох рећи: То сте вас двоје доконали ради мог здравља и доброг расположења. Тако сам и разумео и – требало би да сам вам захвалан, на добрим намерама. Али зар има смисла увлачити Ингу у то?

Станко је отпочео са својим чепукањем између стола и прозора: То смо, у ствари, већ расправили: она долази као друг, пријатељ.

Пријатељство с Ингом – то је баш оно што је немогуће и што ме већ мучи, а не могу да нађем праву реч! – Голуб је у узбуђењу чак устао, али сусревши се с незадовољним погледом и наглим застанком Станковим, предомислио се и исто тако неочекивано сео, грчевито се хватајући за дршку фотеље. – Па нека дође, нека дође! Али ја и Инга пријатељи! Незамисливо! Ми се можемо волети или... Не, мрзети се не можемо: могао бих себе да сатрем, али њу – њу једино могу да волим... И да се нисам разболео – за мене без ње не би било живота. Болест је случајност: смрт сам ја наслутио пре тога – у безизлазности љубави према њој! Да, баш у томе! Јер то није писмена задаћа из математике или латинског, нити се ради о мојој уображености и амбициозности да се докопам привлачне, отмене, изузетне девојке! Она се увукла у мене неопазиво – без мог знања и питања, као што ме нико није питао да ли ћу се родити, нити ме пита да ли ћу умрети! То је нешто неотклоњиво и недосежно, иако је и мени јасно да је она у стварности друкчија и да бих се, да сам је

задобио, вероватно разочарао због њених јавашлука и кокетерија. Једноставно сам је једног дана, или једне ноћи затекао неопозиву у читавом свом бићу – у сновима и памети, у књигама и намерама. Истерала ме, искоренила ме из свега чиме сам живео и мислио! Каткад ми се чини да ње и нема, него се то некаква страшна непојамна сила распомамила у мени под њеним именом и ликом! Каткад долазим на мисао да је ова болест мој благослов и спасење – смирити се нестајањем, преобратити се у ништавило!

Заћутао је, прибирајући дах и мисли. Станко се био зауставио, наслонен о рам прозора, и његов брижан, али и пажљив поглед, као да је сметао Голубу: његове руке, склапајући се, почеле су да се траже прстима и он се узаслонио, затворивши очи више постиђено него уморно. Најзад су му се прсти нашли и запукетали, упирући се једни у друге. Али кад су се прсти заситили или уверили у узалудност међусобног надбијања и слетели, клонули, у његово крило, он је наставио потиштеним и потуљеним гласом, не усуђујући се или не желећи да отвори очи: Шта све мени није падало на ум! Ко зна шта бих учинио да се нисам разболео! Теби то могу рећи. Ја сам се био решио да замолим оца да ми је запроси, иако сам знао да је то бесмислица и да би ме одбили – премлада, недошколована, старије сестре неудате. А онда бих отишао и убио се очевим наганом на прагу њихове куће – нек град види, нек јој савест никада не да мира што је презрела моју љубав. И кад сам све испланирао и осмислио, зауставио сам се: То теби звучи смешно и наказно: детињаста злоба, вертеровштина. Али ја сам тиме живео, затворен у ову кућу и под ово узано небо дабарско. А кад сам се тако лепо отарасио самоубилачких накана, пала ми је на ум још суманутија зломисао: да убијем њу. Ја немам ничег злочиначког, бар не више но други, а ето – злочин ми се наметао као ослобођење од услова и унутарње тескобе: са слашћу сам се уживљавао у судбину отпадника и робијаша. И баш кад сам доспео, како ми се чинило, до ивице лудила и убиства, у мени се тргло нешто што бих сада могао назвати разумношћу и племенитошћу, али што се онда – то се у мени збивало пролетос о ускршњим празницима – приказивало као саможивост и малодушност.

Застао је, отворио очи и, сусревши пажљив и помало сумњичав Станков поглед, прикупио се у фотељи, постиђено осмехнуо и смиреније наставио: Памгим дан, чини ми се и трен у коме сам од тога одустао. Било је нагло отоплило, као што у љумској долини зна да буде с пролећа, и поподне сам се извукао с књигом из кућне чаме и запутио ка манастиру – јер кућна једноличност ми је већ дојађивала, а учење, као што знаш, не само што нисам забатаљивао, него сам у њему чак налазио, макар и привидно, утеху и убежиште. И да не дуљим, тамо, код извора под манастиром, срео сам супруге Угринов, здравио их и они су са мном попричали – ти знаш да ме госпођа Едза особила због мог знања немачког. Не сећам се о чему смо

разговарали, а није то ни важно, али док сам био с њима, а још више пошто сам се од њих одвојио, стално ми се наметало: Ето, тим људима, који су у Дабар дошли за идеалима и за крухом, ја се спремам да убијем кћер – да их ојадим и унесрећим. Пошао сам, затим, уз брдо изнад манастира – да се заморим и заборавим на Угринове. И заиста сам се заморио, с муком се пробијајући кроз храстову шикару, а Угринове су потиснули мириси оплођене земље, првих љубичица и набризгалих кукурека. Кад сам избио наврх, легао сам под грање да се, знојан, одморим. Неке птице су цвркатале и облаци су некуд путовали, чуле су се бубице у трави и било је пријатно, после толико очајавања у мом самотном кутку живота. И у једном тренутку се зачуо из неба, из сунца, кликтај орла који је наплашивао плен. Тражио сам га очима у висини свим својим заносима, али и шибан питањима: Би ли тај кликтај и све то мезграње и ројење били за тебе оно што јесу – кад не би Инге било? Би ли свет, за тебе, без ње, постојао? – и одговорима: Можеш убити орла и свет разорити, ако Ингу убијеш, али она ће у теби трајати док траје сјајке твоје свести и бризгаја твојих жеља! Можеш убити и себе и њу, али тиме нећеш савладати себе: све ће остати како и јесте у том равнодушном свету и у неодољивом животу, у твом немилосрдном жуђењу и необузданом очајавању!... Тако је почело моје освешћивање. А кад је већ кренуло, лако је било изналазити безбројне разлоге своје разумности и племенитости – као да је Инга дотад била грешница, а ја јој великодушност све, па и живот, опраштао. Залутао сам потом у разорене њиве и недоучене лекције, кући сам се вратио по мраку, мокрим беспутицама кроз застудела поља, смирен и опустошен: јер тиме је почела и права патња – без излаза, без одбране, без оправдања. А ускоро сам и болешћу обдарен: није ли то ипак излаз, будући да је смрт коначна?

Опустио се, примирен, у фотељу, снебивљиво гледајући у Станка и осмехујући се погаштено. – То те заморило – приметио је Станко, одвајајући се од прозора и отпочињући с челукањем. – Можда би ти било угодније да легнеш? – Не, никако! – одлучно је одговорио Голуб, не померајући се из смиреног и угодног положаја. – Кад легнем – и мисли ми се ободесте. А нисам ни уморан, бар не телесно. Могао би, међутим, да притвориш прозор – прихладнило је, отворићемо кад будем легао. Али, можда сам теби досадио? Можда треба с неким да се нађеш у крчми, или с неким у башти, а ја – баш сам ноћас безобзиран! – Подешавајући прозорска крила, Станко је одвратио: Моја ноћ је ноћас твоја. Али држим да је теби ноћас и превише овакве ноћи. – Голуб се насмејао: Не бој се, моја ноћашња трагикомедија има само три чина и прва два – кукање и исповедање, већ су готови. Могли смо почети с трећим – да нас нису с вечером прекинули и да није мог сујетног устручавања. Али све има свој ред – морао сам најпре прокрчити путеве властигој искренности. Завеса се подигла и трећи чин може да почне – због њега сам те, у ствари,

и задржао. Наслов ми још нисам одредио, мада би, као радни, могао да послужи овај: Бог и жена.

Смешкајући се с подруљивом наклоношћу, Станко је сео у фотељу, намерно изражавајући својим опуштеним ставом стрпљивог слушаоца. Публика је већ у сали! – добацио је он шаљиво. – Али шта примећујем – писац, који је истовремено и главни јунак, добија смисао за црни хумор? Но представа може да почне!

Да, заиста ти може изгледати смешно и безвезно: Бог и жена! – насмејао се Голуб. А није тако – спојени су блиско и природно како једино у животу може да буде... Ја сам ти већ, ојачао у шали, напоменуо како ме суплент Марковић кљукао: дакако, пошто сам матурирао – да му не би замерили како јаке одвраща од вере безбожничким књигама. Он је то чинио у доброј намери – да би ми скратио време, уподиш ме у нов круг идеја, а можда и због тога што држи да класно освешћени лакше умиру. Али ја сам се независно од тих књига одвајао од Бога. Чак ми је у тим књигама нешто и сметало: сви ти мислиоци, а и сам Марковић. Стиче се угисак да се они баш и не би толико спањали с Богом, ако би религије и цркве ишле наруку њиховим тежњама и гледањима. А ја сам, ако се тако може рећи – у приватном рату с Богом. Можда ће људи – на то ме наведено читање оних књига – једног дана живети у свету без Бога. Да, без Бога, ако не и без вера. Али ја нисам стигао да нађем веру, а с Богом сам се завадио – на основу властитог искуства, из сасвим приватних побуда... Опажам својим још живим бићем – својом смрћу, да Бога нема. Све што држимо да би могло бити бесконачно и несазнајно – практично је равно непостојању. Са смрћу је друкчије: мада је бесконачна и несазнајна, она је – непобитна реалност. Коначно ништавило! Ништавило свега – Бога, света, човека!... Каког разлога има Бог – је ли он можда Сатана? – да ме лиши живота у коме нисам стигао да будем ни добар ни зао? Можда се Бог на мени свети због грехова мојих предака? Али какву му насладу пружа та света, ако ја за те грехове нисам ни чуо, ако тих грехова нисам свестан? Он се, значи, не свети човеку – бићу разумном и етичном, ако разума и етичности има – него живој твари. А можда он и не жели да ја умрем, него смрт делује мимо или против његове воље – смрт је јача од њега. Ако Бог и постоји, он је за мене – „стари крвник“. Бог је нестао из мог постојања и моје мисли, чим су они постали свесни свог коначног ништавила. Нити ме је Бог казнио, нити ме је нечим обдарио! Створен и грађен сам такав какав јесам и – такав нестајем. Немам коме ни да се молим, ни да се захваљујем. Болест је прекинула сваку наду у спајање с Ингом и – сваку везу с Богом. Можда би се то десило и без болести али тако се десило – нестадоше Бог и Инга заједно... Мене не би, данас, смирило ни утешило ни гледиште коме смо обојица били склони пре мог обољења – ти се њега, изгледа, и сада држиш – да је Бог живот и свет и закон који влада њима и људском сузбином. Јер тај свет ме примио с немилосрдном равнодушношћу –

пре него сам стигао да се опијем његовим сластима и отрезним његовим отровима – разлаже ме и праћа у беживотне, бесвесне саставине. Јер си прах и у прах неш се вратити... Овако или онако, доскорашња вера у Бога и љубав према Инги, тршење да останем чедан и чист пред њима и ради њих – омели су ме да узмем од живота и оно за шта сам имао времена и могућности... Чак и пред тобом ме стид да признам, али ја сам напунио деветнаест година, а нисам спознао жену! Испосник, иако сам баш то најмање желео да будем. Увек сам био повучен и осамљен – о жени једино знам понешто из књига. У мојим годинама, с мојим гледањима и жудњама и с Ингом у срцу и уму – претужно је тако умрети. Па, ето... то и није лепо, али сполада – смрт не чека, а ум папије! – а ти си ми најближи: шта је жена, шта је спознаја жене, шта бива с мушкарцем и женом у тренутку љубавног спајања? Тајне се коначно спознају властитим искуством, али зар ми нисмо љубављу према Инги и другарством били спојени, у много чему истоветни? Или је и жена тајна неизразива, као и смрт и живот? Је ли ту тајну могућно бар наслутилити?...

Мада је Станко, пажљиво га слушајући, смишљао како да му дочара доживљај жене – Голубовљева питања и његов грозничав, вапајан израз затекли су га сасвим неспречно. Јер ни он није био спознао жену – то Голубу није могао признати, како из стида због немушкости и из бојазни да Голуб у томе не назре његову заљубљеност у Ингу истоветну с његовом, тако и да га не би разочарао у његовој усплахиреној жељи да макар наслути љубавно спајање. Устао је да прохода – да се снаје и домисли. У прозорским стаклима су се мешали огледање собних ствари и Голуба у згуреној напетности, с изгледом сурих кровова, извучених из очајеног и модрог бездана башти блиставим рогом месеца у заледршаним крпелинама облака. Скоро у истом тренутку се таласаво и нестварно смешала решеност да удовољи Голубовљевој жељи са сећањем на Ингу под буквом над речном у Замарју и на Румицу воденичарку из причања брата Гојка... Већ започето, спајање разнородних сећања и мисли наставило се муњевитим севовима: Румичино тело је срасло с оном жудњом за Ингом која га је у оном њеном летњем дану, пре три године, неочекивано и необјашњиво спојила са спољним светом. Тиме се и братовљев доживљај понуди као властити.

Испричаћу ти – почео је, смећећи се као постићен – свој први и, могао бих рећи, најпунији доживљај. То је било лањског лета, у Замарју – држим да њено име нема за тебе значаја. – А не – пресекао га је Голуб – и име је важно! С именом је сликовитије, стварније. Зар се може замислити љубављење са женом која нема имена?

Али као што се чувао да ничим не наговести Ингу – нарочито ону замисљану њену лакоћу и задивљеност срце на пропланку, тако му се учини часнијим и опрезнијим, ако не каже Румичино име, него га замени приближним и ако и друге појединости помери и сажме. – Имаш право – сложио се, заставши у шеткању и већ занет

причом, која се уобличавала у њему – љубав је и у маштању увек љубав с одређеном женом. Зове се Ружица. Невеста постаријег пољара, недалеко испод наше куће, с друге стране Маре.

Чепукао је, причајући зането. Али је застајкивао кад год би његово казивање добијало обрт и полет – кад год је исказивао нов вид насладе и лепоте. И мада је у сваком тренутку опажао и био кадар да се присети где се налази и коме се поверава – соба и ствари, Голуб и кровови, обасјани и слични склопљеним крилима гавранова, постајаху безлични, ненужни и као нестварни, а његово приповедање се преображаваше у затворену, смислену и сагледиву стварност... Жегом опржено, зелено Замарје преобрази се у мрко темељно тело Румичино. Воћњаци дабарски замирисаше и отежаше њеним узрелим дојкама, Мара потече јасноћом њених жеља, а дугови и њиве поредмарске залише се сочном слашћу спаривања с њоме.

Познавао сам је и као девојку, с испаше и појила – распричао се Станко. – Али се тада нисмо зближили, – био сам премлад, а сељанке су и одбојније пре удаје. Лањског лета, кад се то догодило, сретао сам се с њом чешће – у млину, на перилу, задиркујући је и зближујући се с њом. Није ме одбијала, али никако да се укаже згода за моје неискуство и неодлучност. А тада сам је затекао враћајући се од стрица пречицом, у предвечерје, у шумици изнад њене куће, где је скупљала дрва. У шали, почех да јој се прикрадам. Али ме одаде крчкање натруле гране. Окренула се чило – она је хитра, мада је покрута, и тобож се љутнула, бацајући к мени суварак: Ђаволе, уплашио си ме! – Пришао сам јој и позвао је да поседимо. – Немој, грдан не био – каже ми она – може нас неко видјети и свашта помислити. – Него, кад сељанка почне да те ђаводика и да се прибојава да је ко не види – онда се зна на шта мисли и шта жели! Али ја сам још био неискусан и кажем јој: Није важно за друге – важно је да се ми не бојимо једно другога. – Што бисмо се бојали? – вели она и сва се у мене уноси насмијаним црним очима. – Али си се ти сигурно већ погосподио – ми сељанке смо ти прости и глнбаве! Не, Боже сачувај, ја сам исти каквог ме знаш одмалена – почео сам је уверавати. – А она се смеје: Што не докажеш?... – У први мах ме то збунило, али њене очи се наједном прижмирише и пресвукоше као савезном скрамом, а усне почеше да се увијају и подрхтавају благим, осмехнутим болотом. Ја је загрдих и загнурих лице у њено грло: мирисала је на зној и снопље и још на нешто што никад дотад нисам тако непосредно осетио, а што је имало у себи силовите и опојне нагоркости. – Ето, видиш, видиш да се не туђим и не гадим! – шаптао сам јој, љубећи је, али она се изви и обзирући се, врагодасто добаци: Потврди ти то, господичићу, гдје је шума густа!... – Почела је да се скрива иза стабала и да у шикару узмиче за дохват руке. Пустила је да је сгигнем, тобож сустату на косици под грабом, повукавши ме у зелену дубину папрати, која се склопила око нас, крљајући се и бризгајући опорим соковима. Зането, податно зрачећи смешком и

полусклопљеним очима, прострла се пода мнош, обухватајући ме удовима: спојени у једно, заносом устрептало тело, заплонисмо у зеленом мирисном виру папрати... То је тренутак у коме простор и предмети оживе и намах се споје с љубавницима... Нестану добро и зло, ум и постојање – само преображавање у неизмерну, неизрепivu насладу... Али гада нисмо имали времена да се намилијемо, него смо се договорили да ја дођем њеној кући, ноћу, после два-три дана, кад њен муж одјави јагњад на пазар у варош. Њена је кућа на врху ливаде украј Маре и сачекала ме боса на обали, на камењу још топлом од припеке, уснама омекшаним до влаге и чежње и удовима уздрхтаним од простуди. У кући је било спарно, а напољу је изгревала месечина, и она је изнела постељину под крушку, да би нам било угодније. Није заборавила ни јастук, а набрала је и пун сахан воћа и ставила га крај узглавља. Све је то она обављала пажљиво и марно, а мене је узбуђивало баш то њено смишљено припремање погодности нашем уживању. А и сва се променила – ужурбано предустрљива, као да угошћава ретког госта, бледуњава и лепршава као сенка, на месечини. Али и ја сам био друкчији – свестан дубине власти која нас очекује. Лагано сам се изувао и свлачио, одмеравајући своје радње према њенима, како бисмо се у истом тренутку нашли заједно под поњалом. Она је настојала да не изостане иза мене: баш кад сам се увлачио у постељу, почела се свлачити, с навикнутом журбом сељачких домаћица које штеле и на светлу. Треперно сам – сав напрегнута жудња и гладна, спремна празнина. Али све те устрептале пословности је нестало чим су нам се тела опазила и похрлила једно ка другом. Тек тада сам и упознао њено тело, жилаво и гипко, на први додир хладникаво од росе и месечине. И сам доживљај је био друкчији – неспутанији у светлом поднебљу и блиском жуборењу Маре. Она је старија од мене седам-осам година и моје жарко и пркосно неискуство се усклађивало са смишљаном и одмераваном страсношћу зреле, удате жене. Тела су нам се спајала унутарњим огњевима и нестајала у благом умору. Пожелио сам да нестанем, чинило ми се да ћу нестати у срећи и сласти, с ноћју и месечином. Али то је неисказиво: како је могућно описати бескрај или радост клијања? Чиме дочарати превасилажење смрти и времености? Тада и животиње – ја сам то посматрао код бикова и парипа на селу – добијају неки блажен израз. Као... као и људи...

Тодико се већ био занео, да је заборавио и на Голуба, ослоњен на рам прозора, тражећи у блистању над крововима надакхнућа и предахе за своје казивање. Баш је смишљао опис непосредног спајања с Румишом-Ружипом и престанак те ноћи безброј пута замишљаног и неугашеног уживања – а Голуб се загргну штуцањем и кашљем, згрчивши се и ухвативши шакама око грла.

Помози ми, Станко брате! – прохриптао је он већ зајапурен и знојног чела, показујући му на подножје ормана. – Само тихо, да они не чују! – Станко је тек тад приметио бакрену лучну ивицу која је

вирила испод ормана и, дограбивши је журно, као да је у њој лежао Голубовљев лек и спас, пажљиво је извукао усјактан, калајисан леген. Никада није присуствовао таквом нападу болести и, у недоумици шта да уради, поступао је као мајка с дететом које је спопала мучнина: ставио му је леген између стопала, нагао га нада њ и ухватио га отпозади за знојно чело. Голуб је канда, био навикао на баш такво поступање: с челом у шакама Станковим, кашљао је, кашљао, сусежући се и избацујући запењену сукрвицу. Повремено је предисао, изморен и као да ослушкује и вреба нешто у себи, док му се тело напрезало ситним, грозничавим дрхтајима. Најзад се смирио, затуривши се уморно у фотељи.

Окрећући се, потом, ка Голубу – незадовољан властитим сналажењем, а још више помишљу да је причањем свог љубавног доживљаја можда допринео нападу болести – Станко је припитао пријатељски: Да ти помогнем прећи у постељу? – Голуб је прошаптао, склопљених очију: Сам ћу. Моћи ћу сам. – Али није устајао – опет вребајући нешто у себи, и Станко га је обујмио испод колена и пазуха и, много мањим напором него је очекивао, изнео из фотеље. Он се овио Станку око врата, препуштајући му се да га пренесе. Лакоћа и мршавост његовог тела тиштале су жалашћу и грозотом: зар је тако нагло и свестрано ископнело тело које је у Станковом сећању још било чило и снажно? Станко то прећута – да га не би жалостио и у потајној нади да ће га Голуб сам подсетити на негдашњу своју крепкост и снагу. Али он је једино тешко дисао, беспомоћно се вешајући о пријатеља.

Кад га је Станко сместио у кревет, он је склопио очи и одахнуо, као да је најзад нашао жељени мир. Станко је отворио прозор – да се изветри накупљени задах нагорке трулежи. Град је био у сенци, али небо се пенило месечином.

Лутао је неко време погледом између таме и светла, а свеж ваздух га је опоменуо да Голуб спава при отвореном прозору. Помисливши да би то могло и Голуба подсетити како већ треба да се расту, окренуо се да му то и предложи. Али га с устурених белих јастука дочека ожалостњени поглед и искривљени, модрикави осмех кривца. – Тако се наша прича и не доврши – рече он. – Али ти би, видим, хтео да идеш. Па иди! Сад можемо једино да сметамо један другом. Ја ћу заспати: уморан сам, измучило ме. А можда нећу ни сањати ништа ружно – после твоје приче. Знаш, снови ме ужасавaju више но јава. Најчешће сањам нешто врло пријатно – воћњак с девојкама у сутону, пролећне пропланке с каћуницама и јагњадима, кад када и Ингу на врелом песку крај љумских вирова. Али при томе опадам, чак знам, да је то сан и заваривање, да из тога вреба и да ће се убрзо појавити једина, неодгодива стварност пропадања и смрти. Да, смрт...

Голуб је ућутао, уморно заклопивши очи, које отвори тек после пет-шест секунди: у једном трену, иако се он осмехнуо, Станку се

учинило као da је у његовом погледу било грожења и мржње, као према страшном и неочекиваном непријатељу. Обећаваши да ће доћи сутрадан и пожелевши му laku ноћ Станко је уврнуо лампу и пошао напоље. Окренуо се с врата и из тмине му је као скршено бело крило, домахнула Голубовљева рука и – бар тако му се учинило – испод дечачки глатког чела и старачки натмурених већа севнула она безумна, паћеничка мржња.

На дну степеница, с лампом у руци, дочекала га је Невена, лица исцеђеног несаницом и очију усплахирених стравом. Опет му није добро? – прошаптала је она. У пролазу, Станко јој је потапшао руку, као да се извињавао: Да, можда смо претерали са седењем. Сад можда већ спава. – О не, не! – шаптала је она као да се и сама извињавала, испраћајући га на врата. – То би се догодило и без тога, а њега је бар мало утешило. Ипак га је утешило...

Али пре него је Станко стигао до капије, из баште, по влажној стази, једва чујно као да се затетурала огромна, рањена животиња. Шум је постао још слабији, клизавији, када је пристигла до салиша: на делујаву светлост лампе избио је отац Павле, гологлав, мокрих рукава и у пустеним папучама. Он се осмехнуо као кривац – осмехом којим се Голуб тако често осмехивао – и тихо припитао: Је ли заспао? – Да – одговорио је Станко, лагано отварајући капију. – Спава. Сигурно већ спава. А ја мало у башту – правдао се старац. – Пријатно је последије кише, а и не спава ми се. Али залуду, залуду све. Све се пореметило. Све.

Пожелевши им добру ноћ, Станко је с расејаном журбом закопчао у тмину. Али кад је из тескобе избио на улицу и раскршће – простор и свежина су се раширили и разведрили. Иза брда се слутила месечина, цаклећи се у висини, још влажни песак је шкрипутао, а кровови и крошње се умотавали у измаглицу – као да су млада, топла крила пролетела између неба и земље и чистила их од облака и барица. Пуг до куће, до Хамама, у трену се одмотао у Станковом сећању свом дужином и у свим појединостима и учинио му се другим, заморним и чак стравичним. Али мисли, премда невеселе – о смрти и животу, о бесмртности и љубави, разлетале су се слободно, као да се и у њему разведравао исто тако огроман и зрачан простор, а и у самом ходању, у савлађивању таме и тла било је строге, уверљиве угодности.

Када се нашао према стану Угринових, приметио је да нигде нема светла – спавали су, као и други грађани, безбрижно и спокојно. Једино је Љум љубакао обалу и лајали пси, крволочно.

10.

Али иако се, или можда баш због тога што се замишљаном и жељеном Ингом понајвећма обављало Станково спајање са животом

и поезијом – ова стварна Инга, Полунемица, кћи уваженог председника суда и неприступачне госпође Елзе, остајала је и сада нестварна и недосежна. Јер мада ју је већ ближе познавао, с њеним врлинама и манама, он је у њој налазио и сачувао штошта од првобитне Инге – од идеалне и идеализоване жене. Тако је још увек, мада без стида и ужасавања, потискивао мисао да њено тело једе, спава и празни се као и других живих бића. Чак није још умео да уместо баналног и плитког упоређивања Инге с гривном нађе неко адекватније и одуховљеније: ништа што је припадало оној Инги која је некад живела у њему, није се дало уклонити ни променити.

И сада, док је с њом прелазио школско дворниште, узројено ђацима, да иштејау на Буковик пре посете болесном Голубу, чинило му се, чак и да није било грижњи и обавеза према Голубу на умору, да би изневерно своју дубинску младост, премда невеселу и осиромашену, ако би ма чим стварним, чулним пореметио и растурио своју рану, пубертетску Ингу, којом је најпре појмио себе у свету и свет у себи, а која је сада корачала поред њега у властитом рују чилости и лепоте и у топлој, миришљавој позлати јесењег сунца.

Ћутке су се пробили на цесту и, прешавши је, скренули лево ка паркињу и касарнама, путљагама које су осушеном ледином вијугале над реком. Станко је пазио да му Инга буде с десне стране – као што и пристоји код варошког света, а она је махала широком браонкастом ташном, наслеђеном или нозајмљеном од Руте – као што то чине девојчице школским торбама. Станку се наједаред, на чистини, то не допаде: малочас је у кући било кавжења због Алијине погибије, кренули су у походе једном самртнику, а она је и на једно и на друго у трену заборавила „Зашто машеш тако ташном?“ – упита он. „Испаће ти нека ситница а да и не приметимо.“ Погледала га је, подигнувши обрве, као да је наслутила његово скривено негодовање. Затим се осмехнула помирљиво: „Нема ништа нарочито вредно у ташни. Ја је вртим тако да из ње ништа не може да испадне: не да сила – како се зваше она сила која гони ствари наизван?“ „Центрифугална.“ „Да, центрифугална: увек бркам то – фугална и петална, анода и катода! А ни сама не знам прави разлог зашто је вртим“ – и она стисну ташну под мишку, истуривши је малко ка грудима, као што раде отмене даме, као њена сестра Естера када пролази Чаршијом.

Застала је над обалом, загледавши се у реку са сетом која као да није имала ничег заједничког с оним што је говорила „Навикла сам да то чиним са школском горбом. А сада тиме растерујем мучна сећања на Алију и мисли на сусрет с Голубом. Знаш, Алија ни с ким није био близак – можда једино донекле с мојим братом, јер смо и ми туђинци. Због тога ми га је и жао, с оним његовим преозбиљним, намргођеним лицем. А што се тиче Голуба, питам се: зар збиља треба тамо да идем? Ти и сам кажеш да ће ускоро умрети! Он из тог сусрета не може ништа да добије, а ја – још једно мучно сећање!“

Клизећи преко жутих плоча, река је ту, испод њих, ударала у обалу и, одбијајући се ковитлацем, нагло се смирипала дугим тишакком, који се протезао све до прелива ниже моста. Сунце с реке је играло по Ингином лицу и трепавицама, и тих неколико тренутака она је била она првобитна, нестварна и свудприсутна, безмерна Инга, које се Станко није одрицао нити од ње бежао. „Удара у очи!” закљони се она ташном и, завртевши се на прстима, настави пут, додајући за себе: „А ту ме умало није предврнуо Срба са сандолином...”

Ишла је лагано, игриво се пропињући на прсте. Усклађујући корак с њеним, Станко се, пренут из тренутне занетости, сети да није ништа узвратио на њено двоумљење око посете Голубу: „Треба да идеш – баш због тога што је самртник; ових дана му је лоше, можда је ту и крај. То тебе ни на шта не обавезује, а њему ће бар тренутно олакшати – ублажити му муке, ако не и пробудити наде.” „Како то мислиш – ни на шта не обавезује? Ипак тамо морам да се некако понашам.” „Да, заиста. Понашаћеш се као сваки посетилац – малко присније.” „Малко присније! Разуме се, иначе – не би било наде. Али, морам ли се руковати?” „Ти хоћеш све унапред детаљно да знаш! Руковање није обавезно – обично се не рукују, због заразе. Али због оног – малко присније...” „Руковаћу се, разуме се. Али то нећу признати мами. Знаш, ја мами причам о свему, али – никада све. Зато она и верује све што јој кажем. Рећи ћу јој, ако ме о томе упита: Морала сам да му такнем руку, као и други, али ћу зато трипут насапуњати руке. Иначе, ти имаш право, најбоље је не смишљати унапред: ући ћеш са мнош, насмешићу се, руковати и сести.” „Да, мада и ја замишљам и смишљам унапред! Држим да не би требало да си сувише ведра: он је болесник променљивих расположења. Али нисам мислио да си и са мамом таква лукавица.” „С мамом највише – с тагом сам ближа, чак и отворенија. А ако код Голуба почнем да лудујем – очепи ме ногом, намршти се.”

Ушли су у паркић, дотакавши се раменима кроз тескобну летвену капијицу: то у Станку пробуди давнашње чедне заносе Ингом, али и жудне намисли према њеној пропуцелој женствености. „Каква је то општинска власт – чак ни улаз у паркове није слободан и комотан?” – љутито лупиу он капијицом. „То је због тога” – помирљиво и мудро примети она, сачекујући га – „што је овде народ још диваљ – све би покидали и поломили. Зар ниси видео како сељаци везују коње за младице – вероватно држе да су због тога и засађене?”

А када кренуше упоредо, она запита, као да се присетила: „Због чега је теби толико стало да баш ја одем код њега?” „То је доста сложено”, одврати он опрезно. „Пријатељи смо, болестан је, ти си му била једина љубав.” „Знам. Знам све то! Али сам мислила. Не, нисам сад сигурна у оно што сам мислила – да тебе, можда, сад тишги што сте били посвађани. А зашто сте се посвађали?” „Ја сам се нешто нашалио, а он се увредио.”

Обливајући га несташним жмиркањем и блеском ниске младих зуба, она добаци: „А ја сам мислила – због неке девојке: у школи се чак причало – због мене.” Чим то изговори, она се уозбиљи, порумевши једва приметно по грлу, а Станко се сети сусрета с Ингом у парку од пре три године: није се никада догодило да прође кроз паркић а да се не сети тог неугодног догађаја. Али сада се та сцена уобличи и стврдну у сећању с таквом немилосном јасноћом као да ће ону ондашњу Ингу затећи на оној истој клупи на којој је седела док је он тражио намерно изгубљени перорез. Чинило му се да она говори из неког другог, нестварног простора и он скоро љутито одврати: „Није важно због чега смо се свађали. Ти у сваком случају ниси ништа крива!”

Она као да се љутну, напућивши усне: „А због чега бих и била? Он је мени увек био непријатан: надуван, уштогљен, одликаш.” „Да, он је такав. Он никоме није пријатан. А у ствари је племенит и – испашен. Родио се као патник! Нисам једино ја крив пред њим. Криви су сви: услови, доба, средина и родитељи.” „Чак и ја?” „Једино ти ниси крипа: ти си његов сан о свету какав не може да буде.”

Станко је увек настојао да не погледа сто за којим се збио онај први сусрет између њих двоје. Али ни сада није могао проћи а да му се не омакне поглед на њега: све је било као и увек, једино су сто и клупе били излизанији и тавнији него пре три године. Инга је била задубена – у себе, у његове речи. Али је било очито да би и без тога прошла поред стола и те клупе као да их ту није ни било. Штавише, док су пролазили између кантине и идућег стола, она забаци главом косу која јој се у танким локнама била просула по ушима и образима: тим покретом она и нехотице избаци своје мале, пркосне дојке, узнемирене у белним свиленим гнездима и два млада офинира, који су за столом пили пиво, занемеше у разговору, мерећи је с нескривеном и укоченом појудом у очима. Из кантине изиђе кантинер, увребавши Ингу да би се према њој наклонио сјајном ћелом.

Прођоше, најзад, кроз паркић – без речи, не гледајући одређено ни у кога, ни у шта, сем што Инга отпоздрави кантинеру. Ћене полетне дојке и витке ноге и озбиљна, скоро тужна занетост њена, пренеше и Станка из незаборављених, из оживљених понижења и горчина на мост. Застали су спонтано, превесивши се грудима преко оgrade, радујући се рибама које су израњале лагаио и опрезно из модрих дубина. Станко јој се обрати с усиљеним нехатом: „А не сећаш се нашег улознавања у паркићу?” „Не, не сећам се” – одговори она, гледајући зането у воду. „Кад је то било?” „Давно, веома давно: пре читаве три године. Ја сам био изгубио перорез... У ствари, нисам га изгубио, него га оставио, да бих ти се приближио. Ти си се мало и увредила, а кантинер ме отерао.” Присећала се, погледујући га зачуђено и подижући лучне обрве: „Да, можда се десило тако нешто. Ја сам тада била балавица. С тобом сам први пут разговарала почет-

ком овог лета, мада те из виђења знам одавно – не памтим откада. Зашто ми о томе ниси говорио никада?”

Он дотаче њен лакат, дајући јој знак да крену: „Било ме и стид – таква неспретност и недотупаност! А изгледало ми је и подмукло према њему – једини он није био кадар да преболи заразу заљубљености у тебе.” Слушала га је ћутке и пажљиво, а када он заврши, она се насмеја: „Зараза још траје – преноси се на нове генерације. Али ја нисам крива што сам туђинка и Угриновљева и што налазе да нисам ружна. Какад ми то и смета: морам да подешавам држање, омета ме да приметим оне који то заслужују.”

Она заћута, као да ишчекује његов одговор. Али он примети тек кад пређоше мост: „Сада се знамо.” „Којешта!” – са срдитом одлучношћу одби она. „Откуда би ти знао шта ја мислим, шта осећам?” „То не, али...” „Човека није могуће сасвим упознати.” „Разуме се. Али откуд теби те коначне истине?” Она се насмеја весело: „То и тата каже: Ти си у годинама кад је све јасно и све знано.” „Понеко и не прође кроз те године.” „Ти?” „Не, нисам мислио на себе.” „На њега?” „Да, на Голуба.” „Да, има их који се роде и целог века остану стармали”, примети Инга. „Не, он није такав. Али зашто се ти увек узјогуниш када њега поменем?” „А зашто га ти тако често помињеш?”

Она опет набра чело и надури усне, а с врха Острва наизменична звоњава чекића о наковањ складно замени њихов патегнут, надмудривачки разговор. Станко скрену надесно, али она застаде на ивици пута, упитавши с отпором: „Куда идемо?” „Да се улишемо у Цигане – у коваче! Па шетамо, забога!” „Али пошли смо на Буковик!” „Стићи ћемо и тамо. Мислио сам да ће те занимати – ја волим да посматрам рад, нарочито ковачки.” Она помирено слеже раменима: „Нисам о томе никада мислила, али кад баш желиш...”

Али је сасвим заборавила и на своју несклоност да иду тамо и на њихова прегоњења чим песковитом, оглоданом дедином приспеше до горње ковачнице, склепане од чамових дасака – док јој је он изглао, с руком заштитнички пруженом испред ње да се не би сувише примакла варницама: „Мало шта ме узбуђује колико ковање. Једино ми је резање камена занимљивије: склискије је, сваки час може да се непоправљиво поквари и тражи више одговорности – више је људско! При томе ме мање занимају људи, радници, него сам рад: гледај, како се из комадине гвожђа у људским рукама, из удара у удар уобличава секира која је до мало час постојала само у њиховој глави! Они су очито отац и син и сваки има друкчију секиру у глави, али различитим ударима различитих чекића, без договарања, праве једну те исту!”

Загледана у људе и њихов рад – млади ковач, који је радио с тешким чекићем, био је го до појаса и здепастиг склопа – Инга је расејано осмехнута слушала његове речи, можда и не схватајући им сасвим смисао, али уживајући у њима, као да су покрај ње пролетале

шарене птице. Када он заврши, она снено прошапта: „Ти веома лепо причаш. И Бојовић лепо прича, мада ми се увек чини као да сам то већ прочитала. Чини ми се да сам и то твоје чула, али причај, причај – лепо је!” „Па, завршио сам, мада краја нема – ни раду ни причању. И рад на њивама и пољима је диван: чекаш проник клица, затичеш изјутра траве и жита одскочила за прст, за хватај читав! Сваки рад је у ствари исти: мисао, руке, алатке, творевина.”

„И мене занима ово, сада: мушки посао!” узвикну она, крочивши и ухвативши се за његову испружену руку. „Хоћеш ли да пробаш, госпоћице?” обрати јој се предусретљиво стари Циганин, главе беле од седина и црне од ђумура. Инга с веселом упитношћу погледа у коваче, па у Станка: „Бојим се, сва бих се утаравила!” „Шта ти неће пасти на ум!” шаљиво викну Станко, потискујући је уназад, на чистину. „Мене ни Љум не би опрао пред госпођом Елзом!”

Млади ковач се беше ослонио на чекић, забленут у Ингу и расветан у осмех крупних зуба. „Па да наставимо, сине” – трже га отац, вадећи дугим клештима побелело гвожђе из ложишта.

Станко и Инга полако кренуше на пут и она се расприча, сва раздрагана као да су ковачи у њој покидали задршке: „Баш волим што идем на Буковик. И то с тобом! А с ким бих друго? Мада мене укућани не спутавају као дабарске девојке, нису ради ни да у варош сама мрднем! У ствари, мене сматрају балавицом, али се држе као да су мање забринути за моје стање него за моју будућност. Сестре су се снашле – имају своје друштво и своје забаве. Срба сувишно време харчи у ћишцању лопте и риболову. Тата и мама имају своје бриге и своје шетње. А ја – ни зрела ни зелена...”

Застали су и заћутали пре него искочише на цесту – да их не засну прашином коњска кола натоварена песком. А са заглушном тутњавом точкова, као да су их намерно спајале прозрочна злаћаност дана и пухор с топола и љутића, који је лахор развејавао долином. Хтеде да је упита да ли и овом шетњом тражи себе, али избаци једну од присвојених истина: „Човек увек тражи себе – борн се и нада.” Она га погледа зачуђено, чак увређено: и она је, канда, опазила ону блискост, не надајући се хладним, мудрим изрекама. Забацила је косу својим узмахом главе, по њеном глатком, равном челу заигра и мину сложено противречно премишљање и – пре него јој је он пружио руку – чило је искочила на цесту.

Ћутке стигоше на мост који је преко љумске отоке везивао Острво с Хамамима. Босоноги дечаци, обесивши ноге с мостовских подница, пецали су огуљеним љесковим прутовима у мртваји. Као да се свети или подругује Станку, Инга добаши: „И они раде!” А затим уозбиљено додаде једну од „својих” истина: „Одрасли пребрзо забораве да деца знају много више него што они наслућују.”

Али он не стиже да јој одговори: загледана у дечаке и вирић, Инга запе врхом шипеле о истурену даску и, посрнувши, ухвати се за десну Станкову мишицу, а он је истовремено обухвати левом руком

спреда, између дојке и левог пазуха... Лети зеленкаст и припитомљен у вировима, сребрен и раздраган на преливима и буковима, Љум се сваког пролећа преображавао у захуктаду мутнину која је рикала пут неба, кидала њиве и ливаде, засипала и чупала врљаке, изваљивала и кршила мостове. Житељи око његових обала, које су лети драгале његове боје и свежине и који су с маром и столетном вештином измамљивали из њега јазовима воде за њиве и повртњаке, дочекивали су га тада, кад би покидао танке дизгине својих обала, пунећи долину ревом и стравом, као несрећу и проклетство којима су једино могли да супротставе нему патњу. А кад би он, истутњивши се, почео да се повлачи у свој зеленкасти спокој, људи су пријањали да граде мостове – да обнављају везе прекинуте међу њима. Пролетос се одржао главни мост, али овај па оточи је био прекинут и када је поправљан није попођен како треба, него закрпљен, тако да су уздужно остале истурене даске... Тако се, неочекивано и за трен, нашоше лицем у лице – она поруменела и постиђењем насмејана, а он тргнут, запрепашћен сласношћу потреса из њеног тела.

Журно су пустили једно друго и она промуца: „Држала сам да бар нисам спетљана! Умало тебе нисам повукла.” Примећујући како она сласт, обуздана, и сама отиче у непознату бездан, он промрмља: „Ништа, ништа. Могла си да се повредиш.”

После десетак корака, она се прегласно прибра: „Шта сам оно причала? Ах, да! О деци. Мени се кад сам била мала чинило да знам све што и старији – чак сам се чудила што они то не увиђају. То је вероватно долазило отуда што ми је било довољно оно што сам знала. Сад, пак, увиђам да ужасно мало знам. И не само што не знам него се и не досећам! Никад не бих умела изрећи оно твоје о ковачима... Између мене, тебе и ковача разлика је једино у ономе шта ко кује.” Она се насмеја: „Али ја не кујем ништа, баш ништа!...”

Већ су стигли на крај моста. Инга застале и ухвати се за ограду као да се бојала да јој с престанком трупкања по даскама не умакне и мисао: „Ја сам сувише обична! Сви у мени, због мог изгледа, виде нешто нарочито, а ја сам – ужасно обична. Највише и патим због тога. Гоне ме да будем нешто изузетно, велико, а ја видим да ћу бити као мама, чак ни колико она: муж, кухиња, деца. То ми смета и с тобом – и ти ме гониш! Причаш са мном као у књизи, као песмом – као да сам ја кадра да те схватим.”

Кућа Станкових родитеља налазила се педесетак корачаја изнад моста, лицем према реци, од које ју је једино одвајала пошључана улица и комадић помбаве лединице. Осредња, без икаквих украса, с доњим спратом од сурог камења а горњим од обележене чатме, она је и изгледом и грађом показивала да је припадала и да припада осредње имућном човеку – раније муслиману, а сада оцу Станковом. Сва разлика у промени власника изгледа да је била једино у томе што је нови власник предњу страну ћерпичне ограде

заменио необојеним летвама и скинуо мушебаке с четири прозора на спрату: кућа је тако читава изишла на улицу и реку и на јаву.

Али у присуству Ингином, Станку се кућа учини ружном и сиромашном, а његова мајка, која је седела на дну дрвених степеница што су поред доње листре водиле на спрат, и ту прела као у свом селу – неизлечиво, неутешно проста и недотупавна. И мада је Инга знала његову кућу и могла се његовом сличношћу са женом која је седела и прела на дну степеница и сама досетити да је то његова мајка – Станко је био белопут и смеђ, витак и укрупњен као и она и имао исте, као у камењ урезане бразде испод очију и око усана – он покуша да омете сусрет између њих двеју, махнувши Инги руком да продуже. Али жена је била далеко свега три-четири метра од улице и, не прекидајући посао, погледала их је тврдо, мада не и одбојно: „Па морам да се поздравим с њом!” – прошапта узрујано Инга, скрећући преко улице.

Мајка Милосава отпоче прва, не заустављајући зврк вретена: „Добро што те пут нанесе, сине: био је поприје онај твој муслиман, Јусуф, и молио да свратиш код њега пошто се смркне.” И она понови, не мењајући ни глас ни израз: „Баш тако: пошто се смркне. Он неће моћи, вели, ноћас тамо где сте се договорили, па те зато и моли да свратиш. Сад како хоћеш, а мени није мило што ноћу скиташ.” „И ништа друго?” „Ништа. Чини ми се, преша му је да те види.” Није ни погледала у Ингу, настављајући: „А ко ти је то? Мијењате те несрећне дјевојке сваки час: ти си тек почео, а Гојко – реда му се не зна...”

Инга се врпољила, не долазећи у прилику да се јави Милосави. Станко то опази: мајка Милосава јој је морала бити несхватљива – с њеним тврдим и опорим, мушким збором и односом према девојкама, па и према Инги, као према стварима. И он се јетко умеша: „Није то – која! И нијесу то – те несрећне дјевојке! Ово је најмлађа Угринова, Рутина сестра.” Милосава мирно подиже очи на Ингу: „Гледна је: јаблан. И Рута је гледна, ама – ова је гледнија. Но која вајда што си гледна!” – доврши она чупкајући зубима чим из кудеље и плуцкајући длачице с усана, док се Станко жестно: „Баш си, мајко, смијешна! Први пут видиш дјевојку и вријеђаш је: која вајда што си лијепа!”

Мајка Милосава преста с предењем и трпко се осмехну Инги својим каменим лицем: „Ти се, кћери, не љути. То ја корим њих – синове, да буду бољи према вама. Јер је женско несрећно и кад је ружно и кад је лијепо.” Настављајући с пређом, она се опет, учас, повуче у своју послонку и непродорну повученост: „Ударите на кућу отуд: припремићу вам ужину – ако вам се свиди оно што ја спремам.”

Чим поодмакоше, Станко нестрпљиво и нетрпељиво отпоче: „Она уопште није таква – ти си добила сасвим криву слику о њој! Она је превише правична – отуда та крутоста и хладноћа код ње. У њој се накупило толико патње и одрицања – шесторо дече јој је помрло, три брата погинула, а ни отац није био баш пажљив према

њој – да јој то замрачује доброту и залеђује реч нежну пре него ју је и заустила.” „Али ја се нисам увредила! Ја схватам: старија жена, сељанка...” „Баш у томе и јесте ствар што то нема везе ни са селом ни са старошћу! Она је толико строга према себи да ни према рођеној деци никад нежност не испољава. Не памтим да се икада и с ким посвађала – чудим се где смешта и како преноси толике јаде! Али кад је ганеш пажњом, она је као добар дан и као отворена књига...” „Али ја нисам ни речу проговорила!” „У томе и јесте ствар што ниси! А она заслужује пажњу и лепу реч!” „Можда ти само тражиш повод да се увредиш и наједиш. И сам знаш да би било ружно да се нисам зауставила! Нисам се снашла – срећем се с њом први пут! – зато јој се ни речом нисам обратила. Али то је неспоразум и ако ти...”

Она не доврши, измичући узбрдицом, загушена гневом и пркосом, тугом и увелењошћу: вољна да призна део своје кривице, она није ни помишљала да се повинује његовој нејасној увређености. У озлојеђеној ћутњи, после стотинак метара, избише на брдску голет и она се наједаред окрете, очију сухих и упиљених: „И ако ти заиста мислиш да сам и помишљу увредила твоју мајку – боље да не идемо заједно на Буковик! Боље да се одмах развојимо – ја и сама знам где је Голубовљева кућа и могу из ових стопа кренути к њему.” „Али, Ини”, – омаче му се тепање којим су јој се у кући обраћали, док је, трапајући по прабини, прелазно на њену страну паде, „све су то ситнице и преосетљивости. Ни ја тебе нисам хтео да увредим. То је код мене... Ја ни сам не знам: криво ми је и на мајку – што није предусретљивија, и на себе – што нисам све предвидео и објаснио ти... И што смо из тако различитих средина... И, уопште, то с Голубом и његовом скором смрћу...”

Она се осмехну снебљиво, пруживши му шаку, устрептала као голубицу: „Забравимо и хајдемо на брдо – оданде ћемо видети даље!” „Ти си дивна! Ни у љутини ниси заборавила да подвучеш своју обавезу према Голубу.” „Криво си ме схватио! Ја немам никаквих обавеза према њему. Али кад сам се свј решила и кад ме тамо очекују – отишла бих, с тобом или без тебе.”

Скренули су на једну од стаза које су кроз повенуле травуљине и коров водиле на врх брда. „Па и то је – обавеза” – олушевљено додаци он – „према својој речи и науку! Али оставимо то! Знаш, ја сам на Буковик излазио безброј пута – чак и по киши и снегу. Кад је снег ту је несхватљиво тихо. А ноћу се одавде једино види небо и чују пси луталице.”

Слушала га је с нежном радозналешћу и неприметно изнђоше на заравњени врх, упокопан грудобранима који су заклањали околину – сами са сунцем и врховима далеких брда уокло као замрлим стражарима. У средини травног четвороугла Инга се заврте као у валцери, излажући сунцу и јужном поветарцу час прижмирене блиставе очи и упиљене дојке, час подшишани затиљак, дуга леђа и обличасте бутине. Пред пропучелим и раздраганим телом девојке из

снова Станку почеше да бледе бриге и омразе, сећања и наде. И он се разигра, поскакујући с ноге на ногу. Инга га позва главом, али када он, неодлучно насмешен, остаде у месту, она се на трен уозбиљи, затим постави ташну уместо кавалера и, певушећи, настави с још заноснијом, помало и бесном игром.

Упитала је, најзад задихана, уозбиљено и ожаловљено: „А зашто ниси дошао да играмо?” „Али ја не умем да играм.” „То је споредно – важно је вртети се, поскакивати у ритму. Тако је дивно, овде!” Али пре него је стигао да јој одговори или да се предомисли и придружи јој се у новој игри, она, понета игром и негодовањем, одскакута ка грудобрану, узвикнувши: „Идемо да видимо околину и – маму!”

Хватајући се прстима за бусике, она се успуза уз грудобран лако, али с децијом неспретношћу. Осмељен и ојачан на изложеном грудобрану, ветар је обујми сву миловањем, припијајући уз њу одећу толико да се уобличише брадавичице на њеним дојкама и левчић пупка на равнини њеног трбушчића. Станку устрча уз суседни грудобран. Доле под њима, мало улево, на извориштима плавкастих димова који су се повијали према току реке, градић је својим новчатим ћерамидним крововима крварео као свежа рана на топлотом, уздиханом жутилу и модрини равнице. Станку поче да га претражује погледом и, као уинат, никако није могао да пронађе Голубовљеву кућу, премда су му у вид ускакале оне што га нису занимале, чак и много мање. Требало је баш да је издвоји из тамнине шиндри и зеленела крошања, кад Инга повика, пропињући се за својим дојкама: „Ено је!”

Кућа Угринових је била издвојена, тик изнад дугог и белог здања гимназије и Станку у трену смотри и њу и на њеном углу тамну прилику која је махала марамицом, као да се прпорило бело крило пре узлета. И Инга извади марамицу, спутивши незатворену ташну крај себе, цикнувши у заносу, као да је госпођа Елза могла да је чује: „Мама, мама!”

Тадас Ингиног узбуђења споји и Станка с госпођом Елзом: поста му у трену блиска флуидном, али телесном топлином. Поче и сам да маше руком, при том сасвим заборавивши на кућу Голубовљеву: али она се, скоро сама од себе, издвоји постранце од правца његовог гледања и, упркос томе што је он сада покушавао да је потисне у тамнозелену отопину кровова и крошњи, убацила се белином као вршак ножа – као опомена из њега самог. Али госпођа Угринов је и на том одстојању знала меру: она помаха из два-три маха и, заледршавши немирно последњи пут, нестале иза угла, као да потону у разливено шаренило поља.

Инга се окрете ка Станку, дубоко олахануши, озарена смиренешћу и предусретљивом топлином у којој је лебдело њено тело. Ветар јој је заносио косу с лица, бришући с њега све сем руја ишчекивања, док су њене очи, потавневши, и њене усне, полуотворене и поблде-

ле, позивале сунце, мирисе и боје, а у томе и тиме и – њега... Али она је – домишљао се Станко – могла да се препушта жељама, јер није знала да је једна и једина, замишљана и грађена годинама у сањарењима; самим тим, сваки телесни додир с њом обавезује на цео живот. Његов скори одлазак за Београд није морао бити, али је још био препрека: могао би оставити за собом вољену девојку, али ако је она Инга – морала би се сагласити с растајањем пре него би је загрлио: сан о њој био је још увек једино стваран, а њено тело – изван тог сна, непојамно и престварно. Испречивао се и однос Гојко–Рута, утолико јаче што су њих двоје наговештавали веридбу чим се Бојовић ожени Естером: за дабарску патријархалност је било незамисливо да се два брата забављају с две сестре, а ако би Станко наурио да се ожени Ингом – морао би мењати веру и сударити се чак и с оцем, прапославним попом. Та препрека се ипак чинила најнезначајнијом: Зар не би, упркос обичајима и гледањима, могли да се воле и невенчани, до краја живота? Али неотклоњив је био Голуб: Зар би је к њему, самртнику, могао повести мирисну и зрачну својим миловањем? Зар тиме не би у себи издао и дотукао оног Голуба који је постао део његове личности и његовог живота? Зар се и она, Инга, не би осетила повређеном и упрљаном, ако би је, пошто би јој сам изјавио љубав, повео ка Голубу? Не би ли се згрозила над његовим привидним и дволичним извршењем обећања према другу? А не одвести је к њему – зар га тиме не би лишио последње самообмане, јединог долира са животом и надом? Поврх свега, није био сасвим сигуран ни у Ингине жеље према њему: какве су, колике, да ли су и продрле у њену свест?

Па ипак га је, у његовом одрицању од ње, неодољиво, неодољивије од самих жудњи, прогонила жеља да провери своја наслућивања: потврде ли се, док ће морати, па и имати права да чезне за њом и да је памти, недотакнуту, и телом својим, као и младост споју. „Да ли ти је хладно?“ упитао је, смисливши пут к откривању њених жеља, пренерзивши се од суздржане узнемирености свога гласа. „Па тако, и јесте“, одврати она, лако трљајући голе мишице. „А што си се ти тако одаљио и отуђио, наједном? Било ми је тако драго кад си махао мојој мајци: ти си бољи од мене.“ „Не“, рече он, скидајући блузу и спуштајући се низ усек у коме је некада лежала топовска цев. „Ја већ познајем твоју мајку, растали смо се врло срдачно и било је сасвим природно да и ја...“ „А ја сам помислила да ти је она врло драга.“

Попео се на њен грудобран, пружајући јој раширену блузу. „Биће теби хладно“, прошапта она, подмећући рамена да је он огрне.

Увлачећи се у прешироку блузу, она то учини с таквом мазиошћу као да се препушта његовом наручју. Али он се – да је не би загрлио – измаче и, збуњен, поче да јој набраја села у околи, као да их чита из књиге. Она га погледа с прекорном молбеношћу: „Ја та имена и тако и тако не могу да запамтим. А нисам ту ни дошла због

тога.“ „Да, ниси дошла због тога“, прихвати он и додаде, силазећи с грудобрана: „Хтели смо да прошетамо пре него свратимо код њега.“

Она га и не погледа, него седе, излажући испружене ноге и забачено лице ветру и сунцу. Он се усшета дуж грудобрана: одломци равници и засељака, гајева и удолина, насртали су споља, кроз усеке за топовске цеве, на његов вид, а ројеви мисли и жеља на његову свест. Прошао је стотинак метара дуж грудобрана, а побоја се што ју је препустио саму себи, у времену које је ужасно споро протицало, упркос његовим настојањима да из предела и мисли докучи ма какву целину. Повратио се журно к њој и док се треперава сласт из долина сабирала на брадавицама њених дојки и сјај неба преливао на њеним уснама, увређено је замолио: „Требало би да ме схватиш... Сада када он умире...“

Она лењо устаде и, скидајући капут, јетко одврати: „Али нити си ти шта узео, нити сам ја шта тражила од тебе! Схвати: ништа, ништа!“ Сиграла је низ нагиб и пружица му капут, иронично додавши: „Хвала. Било је незаборавно. Доиста.“

Она потрча, али се на излазу, на његово молбено зазивање, нагло заустави, поруменела од гнева, секући га дивљим севањем очију: „Престани, молим те! Ја сам једино узвратила да нисам ту дошла због имена седа! Схватио си шта сам тиме мислила: дошла сам зато што ме занимао поглед с Буковика и што ми је пријатно дружење с тобом. А ти си почео да се правдаш и извлачиш: испало је да ти се нудим! Глупо, увредљиво!“ „Али, не! Све је то ужасни неспоразум: ми никад нисмо умели да схватимо једно друго.“ „Сад свеједно“, са смиреном ожалошћеношћу прихвати она. „А код Голуба идемо – рекла сам већ! Једино, молим те, да не свраћамо код твоје мајке.“ „Биће јој криво. Она...“ „Обићи ћемо твоју кућу: скокнућеш и рећи јој да немамо времена...“

Затим, исочекивано, она потрча низа страну, док је он добацивао у ветар, у шуштање корова, речи које су се из њега отимале, али које већ није могла сасвим да разабере: „Инга, забога! Па ти не схваташ, па ти не знаш...“ И запућујући се за њом батргаво, вида замућеног од ветра и суза, он је шапутао, прибирајући се: „Кад би ти знала, кад би схватила? Све те године живео сам тобом, имајући једино тебе у срцу и уму! Сва младост, сав живот, Инга...“

11.

Голуб је, као и сваког ведрога поподиева, лежао у воћњаку.

Међутим, пре него и стигоше у воћњак, Станко по држању породице примети да је Голубу изузетно лоше: сви беху на окупу и непријатно се узнемирише, не сналазећи се како да се према Инги држе, иако су очекивали њен долазак. А и сусрет с Голубом поче глупо и ружно: мајка Драгиња, неупућена у природу Голубовљевог

и Ингиног односа, трапаво потрча преко баште, вичући превећ радо-сно: „Погоди, Гошо сине, ко ти је дошао?” на шта Голуб сикну нечим неразговорним, али довољно гласним да је и Инга, заостајући с разнеженом Невеном, могла чути и схватити да се он срди на мајку. А ни мајка Драгиња није умела да прикрије своју забуну и ушвеле-ност: дебело лице јој се мртво обеси, а тешке руке клонуше као подсечене – тако се она не снађе или не усуди да припомогне сину уздицање на јастуцима.

Можда још гневан на мајку, а још више на самог себе – на спорост и некадрост свог опалог, болног тела да се издигне и умести у јастуцима, Голуб чак и Станка запљусну мутљагом србе из ушљених зеница, али се у идућем тренутку већ прибра, помиловавши га прекорном захвалношћу прозрачних дужица, као да је хтео рећи: Хвала ти, али мени је веома, веома лоше. Али Станко, неусли-љено му помажући да се умести, добаци као да ништа није приме-тио: „Овде је баш угодно. А напољу мало приврнуло, иако подухује с планина.”

Отац Павле се тек тада прену, приметивши да се догађа нешто необично: он пресави новине, које је дотад читао, устаде и стави их на сто, притиснувши их ташном. Али како на носу беше заборавио цвикер, блудео је погледом неколико тренутака, све док се не сети да их скине. И док је убацивао цвикер у кожно футролишу, он примети Ингу у врху баште и огласи се разговорним мрмљањем: „Шта је то сад? Ко је то сад?”

Као по договору, Инга и Невена су застале већ у дворишту пред кућом и застајкивале спаки час, разговарајући важно и срдечно о безначајностима. То оцу и сину даде прилике да се припреме за дочек гошће: Голуб, умештен и примирен, полако окрену главу к њој, а Павле, кашљуцајући и поправљајући кравату, истури шиљато лице и лагано јој крену у сусрет. Прибра се, најзад, и мајка Драгиња, али опет неспретно, купећи тањире с корама јабука и слажући их под сто, где их прекир салветом – срећом, Голуб то и не примети, занет гледањем к Инги, те бар не дође до његовог негодовања у тренутку сусрета с њом.

Тако, у разговору с Невеном, ни пребрзо, ни прекасно, Инга пристиже пред Голуба, осмехлута немарно и љупко. С оцем Павлом се већ беше руковала, па поздравивши мајку Драгињу наклоном главе – ова узврати неспретно укочено, она приђе Голубу и срдечно му стеже руку положену на плавкастом памучном прекривачу. По-меривши столицу да би му била ближе и да он не би морао превише окретати главу кад зажели да јој се обрати, она исприча без имало извештачености: „Мене је помало стид што нисам дошла и раније. Била сам чула да се не осећаш најбоље, али било ми је некако незгодно: породице нам се и не познају, а ми двоје смо били у различитим разредима, па нисмо ни могли да се дружимо. Прибоја-вала сам се, зато, да не иснаднем неприродна и – сувишна. А после,

кад су се сви твоји другови и знанци изређали – било ме стид да будем последња. Али кад сам се већ преломила, треба и да ти кажем: одсад ћу долазити сваког боговетног дана – тако често да ћу свима досадити. А ти изгледаш много боље него што сам мислила: доста си измршавео, а иначе...”

Инга је запањивала – можда Станка понајвише – природношћу и умиљатошћу свог држања: као да су јој сви били знанци, не баш блиски, али с којима би могла бити, с којима ће неизоставно постати веома блиска. Запазивши да укућани Невену одмила називљу Невом, и она јој се тако обраћала. Драгињу је без сузезања називала „мајком” – као што је обичај у млађарије према мајкама другова. Једино је њен однос према Павлу остао неизражен. Али томе је била крива његова одбојност и одсутност: наједном се у кући догађало нешто мимо њега – наишла незнана девојка и самом својом појавом унела живост и надања.

Но најчудније и најдивније је било што је Инга отпрве погоди-ла тон и став према Голубу. Ословљавала га је с „ти”, мада – као што је Станку било познато – никада нису ни проговорили, а он јој се, у оно неколико љубавних нисама, која су остала без одговора, обраћао с „Ви” и с „госпођице”. Разговор с њим је ненаметљиво преливала срдечношћу, другарством и љупкошћу. И није јој се омакло да ма чим наговести малочашњу шетњу са Станком на Буковик, иако се овај тога прибојавао.

То је била, опет, једна Инга коју Станко није познавао: наједном сазрела и прибрана, мудра. Додуше, он је у њеном обећању да ће долазити често, а и у сталоженим, ведрим реченицама, зачуло лишеним оних њених коначних истипа, опажао и нешто једино њему докучиво: пркошење и себи и њему због њихове малочашње неусклађености на Буковику. Он је ту значајну нијансу налазио и у ставу њеног тела – у усправним, скоро укоченим леђима, лаганом окретању и једва приметном нагињању главе, а нарочито у сплетеним витким ногама и неизазовној кокетности. Ниједном није нагло устурила главу, него би косу лагано склонила прстима – и то је било умно и лепо, јер није сецало љупку одмереност њеног држања, а све више је пленило укућане и угађала Голубу. Приметивши полунемо договарање мајке Драгиње и Невене, она је досетљиво и умиљато добацила чим се уместила: „Ако желите мене да угостите – то вам је најједноставније: ја волим слатко – све што је слатко.”

Разговор се, као што се могло и очекивати, заподео око свако-дневних безначајности: школа, цене, кућне прилике.

Као по договору, сви су избегавали Голубовљево болест. Но ма колико теме биле обичне и макар што је Голуб живнуо, Станко је примећивао како разговор и седење, а поготову Ингино присуство, захтевају од њега напор превелик у сваком погледу. Зрачећи и пламтећи у почетку узбуђењем и напрезањем преко својих истроше-них снага, он убрзо поче да запада у мрзовољну, бледомодру клону-

лост. Станко тек сада – као да га украј Инге први пут види немило-срдно осветљеног њеном испупелом, полетном лепотом – запази да су његове уши, некад мале и усправне, постале клонпаве и прозирне и да му се испод истањених, испуцалих и убледелих усана помаљају модрикаве, рољасте десни с дуговратим зубима. Непрестано се знојио по челу – оном масном влажношћу из које се не уобличавају капи, али коју болесници опажају као унутарњу узнемиреност и мучнину. Говорио је све мање, јер га је то дражило на кашаљ, а будући је настојао да му глас буде чујан и разговетан, из грла му је излазило високо и мукло пискање.

Мајка и Невена су – Станко је то примећивао по њиховим уситњеним покретима, стишаним гласовима и неговорљивости – стрепеле над миром и над пријатношћу разговора, договарајући се упрепаштеним погледима: Шта ће се догодити ако Голубу наједном позли, ако га спопадну крвављење и очајање? Изгледало је да је и Инга нешто слично наслућивала својим – неочекивано испољеним – осећањем равнотеже и реалности: у два маха је, пре него се разговор извукао из конвенционалних колотечина, истицала бојазан да посета болесника замара, а једном чак и наговестила жељу да оде, будући ће већ колико сутра навратити. Али сам Голуб ју је нестрпљиво задржао: „Седи још, молим те, седи!”

Једино син и отац као да нису били свесни ризика и неугодности које одуживање посете може да изазове: Павле се занео синовљевом обрадованашћу и неизвештаченим чаром непознате девојке, а Голуб није умео ни био кадар да види властито стање у Ингином присуству – у толико прижељкиваном тренутку своје младости и свога умирања.

А једва се дало и наслутити шта се у Голубу догађало и шта је он у ствари мислио. Упркос очитим патњама, било је још очитије његово заношење Ингиним присуством: једино је с њом разговарао, једва примећујући Станка и оца. Усплахиреног израза, грозничавих очију, сапет у грч пажње и немира, халапљиво је гутао сваку њену реч и ловио сваки њен крет – стишано пламкање њених очију и расипно цаклење здравља и младости њених зуба.

Али ако је тек кроз изобилје Ингине младости била сагледива сва стравичност и неодољност Голубовљевог пропадања, Станко је кроз свог пријатеља – кроз његов предсмртни, мукотрпни занос, такође дограђивао у себи њену чаровиту лепоту. Никада, чак ни на Буковику, није била тако разнолико, тако потпуно лепа. Ни у чем њеном није било упадљиве, изазовне еротике – никаквих прејаких, наметљивих облина и мекоте, врскања и колутања. А ипак се из читаве ње, из сваког дела њеног тела пробијала спутана, притајена сензуалност. Поподне, на Буковику, док су је оно ветар и сунце свлачили и миловали, њено тело је позивало као страсним прискочивима – устремљеношћу дојки, напеташћу бокова, извајаношћу бутина и зажареном занетошћу лица и погледа. Сада, пак, у дрхтавом

смењивању сунца и сенки крошања, њено тело је зрачило наговештајима и, као уморним, али недоступним позивањима. Па и из њених речи – из умехраних звучања у којима су се високи и дубоки тонови преливали једни у друге – треперила је стишана етрасност. Из њене пригушене лепоте и повелих трава, из њеног гугутања и млакоће сунца на заходу, из њене ненамештене срдачности и мириса воћа и хризантема исцеђених жегом и процеђених залатцима – у воћњаку се згушњавао и лебдела прозирна и питка опојност.

Убрзо су се сви – и мајка Драгиња, пошто је почастила Ингу слатким од младих орашчића – жељно скупчили око ње и Голуба, коме то није ништа сметало, јер га је, упркос повременим налетима кашља и онемоћалости, пленила Ингина драж и замамљивала њена уравнотежена и зрачна лепота. Свима њима и сваком напосе, Инга наједном поста неким великим обећањем. Чак и отац Павле, мргодни и већ опустошени старац, поче да се шали и смешка – Станко први пут смотри да је он крезуб. Па и на Станка се пренесе занесеност – тек на махове је примећивао Голубовљева напрезања и тегобе, придајући им све мање значаја, као и стрепњама шта из свега тога може проићи.

Јер и прва значајнија неугодност би лако пребројена. Наиме, када Невена, упркос Ингином нећкању, послужи каву, Голуб – ваљда асоцирајући преко каве на муслимане – саопшти да је код њега пре три сата свраћао Јусуф. А кад то већ саопшти, он и настави: „Био је поприлично узнемирен: посекли су Алију Караосманбеговића. Знате га: онај из седмог разреда, повучени и намргођен – и сам сам такав био. Ви нисте за то чули? Није ни отац – ах, он је толико обузет мојом болешћу да ни самог себе не чује и не види. А Невена јесте – на пазару, од сељанки. Ја сам на њој и приметио да нешто крије. Али је прећуткивала, тобоже да се ја не бих узрујавао – као да већ може да се догоди нешто изван мене што би ме узрујало. Али да и Инги не дојађујем собом! Жао ми је Алије, мада смо се једва познавали: морао се погледати очи у очи са смрћу. Јер ја не верујем да је лакши такав – краткотрајни крај. У таквом случају се у неколико секунди згусне ужас којим се болесник или на смрт осуђени пита месецима.”

„Јадна његова мајка – ако је има!” уздахну Драгиња са дна стола, привлачећи тацну с кавом. „Има – мајку и сестру, као и ја!” насмеја се Голуб уживајући у злочестој досетљивости. Али се, приметивши да његове речи дочека непријатни мук и нови, плачни уздах мајке, прибра и нежно настави: „Ти, мама, толико обично реагујеш да то мора изазвати отпор и злоћу.” „Ја сам само несрећна мајка као и његова што је”, рече Драгиња, бришући засузле очи.

Невена уметну, доливајући оцу каву, свакако с намером да скрене брата с теме о смрти: „Ја сам се и сама била узрујала: пазарни је дан, а на пазару никога сем мљекарица из околине! А још кад сам чула за Алију, помислила сам: неће стати на томе, кад је почело!”

„Надати се да неће – „рече Голуб с горком шаљивошћу, попридижући се и дохвативши каву са столица крај себе – „бар судећи по моме оцу: он сматра да сва муслиманска крв одаде до Шама није dostatна за крв Булатовљеви!“

„Не, није баш тако“, осмехну се Павле безазлено, обраћајући се Инги. „Ја, ако сам и старокован, не мрзим све муслимане. Када сам ја био млад постајало се човјек и Србин мржњом и борбом противу турског безакоња и робовања Турцима. А сад, како ви омладина удесите – нека тако и буде! Ваше вријеме – ваш живот. Али не вјерујем да ће се Булатовљева погибија разминати без грдила: ми смо злопамтио народ – без злопамћења нас не би ни било.“ „Али зар има смисла пролити невину крв?“ са сустегнутом узрујаношћу упита Станко, а Голуб узбуђено надовеза: „И то за Булата – насилника и грамзивца!“ „Смисла ту нема никаквог“, одврати Павле меко и одмерено. „Али зло нема ни мјере ни памети. А што се тиче Булата, био је насилан – подударно се с временом и с дужностима. А грамзивост – ко данас није грамзив? Он мање но други, иако му ни толико није пристајало – није он био за данашње вријеме.“

Голуб се опет придиже, док му је шољица узнемирено звеккала о тацну: „Али данашње време је још мање за истребљивање невиних муслимана. Зар би ти могао замислити да Јусуф убије мене, или ја Јусуфа због некаквог тамо Булата, или – ако баш хоћеш – Косова и Мухамеда?“ „Као ни ти, сине“, осмехну се Павле као да је крив, „ни ја то не могу замислити: ја сам човјек од реда и просвјете. Али у дубинама народа, у нашем селу...“ Он доврши сумњичавим врћењем главе, а мајка Драгиња одсутно примети: „И јесу ти сељаци – да те Бог лијепи сачува од њих! Понекад ми се учини да ми нијесмо до јуче били што и они. Ето данас, прича ми Нева: одмах почели да дижу цијене.“

Голуб остави шољицу, за њега пренаглим и преживањим покретом. Али пре него он стиже да узврати и да се препусти узрујаности властитих речи, Инга га дотаче руком и попретивши му прстом, заповеди с благом шаљивошћу: „Ти да слушаш боље маму и тату! И мене! Све знам шта не треба да чиниш: мање причања, још мање узбуђивања и нимало кретања. А имам право и нешто да кажем у вези с несрећним Алијом: ово ваше огорчавање није ништа – ко би то рекао? – према ономе што се збива у мојој породици! Човек би се и смејао кад се не би радило о таквој несрећи. Мене брат умало није шљепио што нисам жалила Алију по његовом укусу: знате, Алија је играо у његовом клубу и то – голмана! Ја сам, затим, плакала, мада не бих могла рећи – да ли више за Алијом или што ме брат увредио. Тага и мама су се поделили у две странке: једна за одбрану муслимана, а друга – зна се већ која! – за мир у кући. А обоје се пред нама праве да се то наше куће не тиче – боје се да ми деца не ударимо у свој ветар. Српство има свог заступника у служавци Марији: ја сам данас шапнула тати да се чудим што нам већ није изнела печену

главу неког хоће на сто, а он ме мрко погледао – као да сам је ја том глумом шалом одсекла и преда њ поставила. Али ствар, збиља, није за шалу: код нас у школи је узрујаност, наставници су се поделили. Разуме се, они то крију од нас јака, али – зна се што се зна...“

Ингино причање, преливајући се из несташлука у озбиљност, смири и среди разговор и односе. А Голуб само што није узвикнуо, опуштајући се у јастуцима и посматрајући је с успамтетим, поносним заносом: Ето у какву дивну и паметну девојку сам се ја заљубио!

Па ипак се догодило што се морало догодити: баш кад је сунце угасло на лишћу, у Ингиној коси и на болесниковим јастуцима, а брижно, неутешно надање престало да се искри и заварав осмехивањем и пошалицама – Голуб се, с храпавим криком који као да се изаже из свих његових хелијана, грчевито ухвати шакама за грло и груди и склизну у лежај. Усколутаним, истрештеним очима, из којих су се сипали ужас и патња, показивао је час на Ингу, час на Станку, гушећи и кидајући самог себе речју коју је изнова и изнова покушавао изустити. Али из њега једино, најзад, прокључа сукрваво, смрадно и запањено крклање – на бедину јастука, на оживљеност покренуту Ингом и на воћњак што је тонуо у румену сутонску тишину.

Укућани, више избезумљени него изненађени, узмуваше се око њега. Мајка му је прихватила главу, клонулу на леву страну, док га је отац глатио по рукама, јадикуюћи: „Ох, Боже! Проћи ће, проћи! Све ће добро бити.“ Невена однекуд обрете лавор и подметку га испод Голубовљеве главе, а затим хитро извуче испод душеку белу крпу и поче њоме да купи сукрвицу с јастука. Чак се и Инга нађе у послу, свијајући одринуту ћебе око измршалих, трзавих болесникових ногу. Једино Станко оста по страни, наслоњен на шљиву, у неугодном ишчекивању кад и како ће се све то окончати.

Можда није проtekло ни десетак минута, а болесника обрисаше влажним крпама и уместише натраг, убледелог и обамрлог. Но он је још дисао хрипљући, заклопљених очију, док су укућани и Инга немо стајали око њега. Станко дотаче Ингину најезену мишицу, дајући јој очима знак да би се требало удаљити. Али она слеже раменима, као да је хтела упитати: Да није незгодно баш сад отићи?

Мајка Драгиња, било што примети њихово договарање очима било што је, најзад, прозрела незгодност Ингиног присуства, с уздахом прошеди: „Застуђује, вријеме је да се у кућу премјештамо.“ Павле обриса очи прстима и, осмехнув се на Ингу, као да је нешто тешко скрипио, промрља као молитву: „Несрећа. Ископање. Све се пореметило. Све.“

Постојаше још неколико тренутака, прибирајући се за полазак: Инга се обзирала на болесника, неће ли се пренути, да би се с њим поздравила. Али баш кад се Станку учини да се и Инга решила да крене – он је беше опет дотакао руком по мишици, Голуб отвори очи,

помућене као да долази из неког другог света и – узалуд покушавају да се уздигне – поче пискаво да шалуће.

Сви четворо се журно нагнуше к њему. С јеткошћу и злбом, прежестоком и за здравог, неислабелог човека, он просикта на Станка и Ингу: „Што си је довео сада, гаде? Што си дошла сада, гадуро? И ви сте ме убили! Губите се, гадови!”

Станко и Инга скоро одскочише, као ошинути. У недоумици, измакоше се и отац и мајка.

Мајци поћоше сузе, које она навикнуто поче да скупља згужваном марамицом: „То он у мукама – ирна срећа моја!” Отац Павле положи длан на Ингино раме, шалућући: „Идите, кћери, идите! Све се променило – ни ја га више не познајем.”

И не погледавши Голуба, који је и даље нешто сиктао, Станко и Инга пожурише преко баште. Пред кућом их испрати Невена, која као ласица однекуд измиле, руку свеже умивених. „Испало је недолучно, несрећно”, рече она ожалашћено, отварајући капију. „Али немојте се вријеђати. Стид га је због ње – толико је прижељкивао сусрет с њом, а сад... Није, несрећник, био кадар ни да вам каже да одете кад му је позлило! А сад је очајан – знам ја њега. Увек је био преосетљив и – несналажљив.”

Нашав се на сокаку, Инга и Станко поћоше једно поред другог, пазећи да се у тескоби не дотакну – као да се нису познавали. „Сад могу и сама”, рече она, заставши на раскршћу. „Још се није сасвим смркло.”

Као да одговара изосталој Невени, али и правда себе пред Ингом, Станко примети: „Он није крив – избезумљен од болести и смрти, од несрећне љубави... „Ја никога не кривим”, опором узврати Инга, прикулљајући ташну под мишку, „сем саму себе. Зашто сам у све то улетела? Најпре ти, па он...”

Она журно закорача низ улицу, гледајући у даљину једино њој догледну. Пратећи је незван, Станко се правдао: „Ко је то могао предвидети? Он је огорчен на болест, на своју немоћ, на твоју делоту... Ја нисам имао никакве лоше намере – ти то и сама знаш. Напротив, ја... Сада тебе, а и мене, ништа више према њему не обавезује...”

Али она није хтела да га слуша и, заставши, закрича: „Саму себе бих сву скидала и изгазила! Зашто ме не оставиш већ једном? Доста ми је, доста – и вас обојице и саме себе међу нама!”

Она избезумљено завуче прсте у косу и, стегнувши главу шакама, потрча низ улицу, док ју је он прогонио, дозивањем и потрчкавањем: „Инга! Инга, забога!”

Али се она не заустави све до окуке, с које се управно одвајала стаза кроз воћњак ка њеној кући. У бегу, хитро и спретно, она отвори баштенску вратницу, али док ју је затварала – нађе се с њим лицем у лице, побледела и успламтелих очију: „Никад, никад више!” „Али шта? Али ја...” беспомоћно је молио и бранио се он. „Никад више ни

с једним од вас двојице нећу да имам никаквог посла!” заврши она с беспоговорном жестином и потрча преко баште.

Станко је и даље стајао крај вратнице, у недоумици шта да мисли и куда да крене. Инга претрча тридесетак метара и кад би на домаку куће, загрли сиво стабло јабуке, док су јој се рамена тресла. Понет жељом да буде уз њу, он поче да отвара вратницу, али се побоја да би она могла наставити да бежи, а и да их укућани не опазе. Обазрео се: два пролазника – човек и жена, застали су, окренути к њему, и када приметеше да их он гледа, неодлучно наставише свој пут. Сутон се још рудео небом и модрио у воћњаку и у њему се стврдњавала непробојна и непролазна несрећа. „Инга!” прошаптао је Станко, ухвативши се за грло као да се гуши.

Али тај покрет га је подсетио на Голуба – на његову болест и јад и он присебно и уморно спусти руке. У том трену се Инга окрену: у тмини и на даљини није могао да разабере њен израз, али је узмахнула главом, свакако забацијући косу с чеда и ушију, па – не домахнувши му руком – гипка и усправна кренула ка кући.

12.

Скоро насумце се спуштајући ка Сточном Пазару, Станко се с трудом присећао да га Јусуф позива због нечег важног и хитног – свакако у вези са заштравањем изазваним Булатовљевом погибијом. Мучнина малочашњег Голубовљевог испаса и бол Ингиног бекства тек су почињали да харају њиме – њему није могао да опрости, а још мање да смисли како би се њој поново приближио. Склањање у самоћу и тишину, као увек кад му је било тешко, нудило се и наметало само собом. Али већ је био сам, у тишини коју је здружили и једначити жамор реке и грања доносио из мрког недогледа, а сриба и кајање, испретана љубав и немилосно безнађе добијаху разумске, непоправљиве видове. Вратница кроз коју је Инга умакла, затворила је прошлост и отворила пустињу која се мишљу и жељама није дала пребродити. Можда се и због тога жудно хватао погледом за врхове јабланова у побелелом, отврдом небу, а свешћу за обавезе према Јусуфу, смишљајући како да приђе кући његовог стрица муфтије Мухарема Диздара, у којој је овај живео, будући није имао никог свог и ближег.

Та кућа се, иначе, истицала и местом и начином на који је грађена. Налазила се на крају улице која је с врха Горње Чаршије, од начелства среза и каване „Косово”, водила до подножја Циганске Махале. Та улица, дуга око триста метара, била је, у ствари, наставак Криве Улице и имала свега десетак кућа: на левој страни, на почетку, новосаграђену основну школу и две-три куће богатијих трговаца, а с десне стране беговску кулу и – на угловима двају сокака који су водили уз Циганску Махалу – чатмару на спрат средњестојећих

занатлија. Све те куће имале су простране авлије, неке и баште. Изнад оних с десне стране улице отезали су се кућерци циганске и друге сиромаше. Куће на левој страни су, пак, стајале на ивици падине и испод њих је једино било повртњака, киданих и засипаних поводњима.

Диздари су били стара главарска кућа, која је претрајала до нових времена. Нечег од тог прилагођавања било је и у изгледу њихове куће. Као и у већину кућа грађених у турско време и у њу се могло ући тек пошто би се отворила капија на обзиди и прешла посадишана авлија. Али диздарска кућа је својим прочељем стајала на улици, па није ни имала предње – дишир-капије. Била је заштићена од изненадности уличног живота – изидана на два спрата, с тесаним ивичњацима. Али она је – насупрот већини муслиманских кућа – имала превелике, очито прошириване прозоре, са завесама уместо мушебака.

На међи трговачког и сиротињског насеља, града и дивљања реке, она је спајала времена и била једна од ретких и ненаметљивих, али дражесних дабарских особености које су нова гледања и нове силе забатаљивали и превиђали – као да није била, за људе нре њих, умеће и лепота.

Станко никада није био у кући муфтијиној, али је начуо да она има излаз и на реку – кроз вратницу на огради воћњака, као и друге куће с баштенском позадином. И мада никада није туда пролазио, па се могло десити да не потрави праву вратницу, баш тај незнани и беспутни прилаз опседе његово домишљање...

На сваком кораку се толико претило муслиманима, а и они сами су се повукли и позатварали, па би његов одлазак у кућу муфтијину, ако би био примећен, у најмању руку испао необичним и изазивачким. Штавише, ако би ишао правим путем – морао би проћи испред каване „Косово“, па се можда сучелити и с Миланом Раковићем, који би се могао досетити куд он иде и заподести кавгу – а њега Станко није подносио не само од синоћњег насртаја у Тодиној кавани, него већ месецима, годинама, жудан али нејачан да му одмазди на честе увреде и изазове. А сада су се и речи из Јусуфове поруке „пошто се смркну“, које као да беше пречуо, како их је мајка Милосава упадљиво поновила, истурале и нагурале из сећања. Постојале су, из грена у трен, и важнијим него обавеза према Јусуфу: свакако се ради о нечем крупном чим је муфтија пуствно синовца да изиђе. Уз то се тим речима, односно поступањем по Јусуфовој жељи, згодно пред самим собом оправдавало одвајање од људи исте вере и судбине и скривале бојазни да га они у томе не улове и казне.

Отиснувши се тим смером, мишљење без муке осука безброј нових, најузвишенијих разлога – пријатељство, људско братство, верност песничком позвању, застарелост вере као вида поделе међу људима, па и жртвовање и пркошење времену и условима. Штавише, у те нове заносе су се, недокучивим мешањима и претапањима,

преображавали јади и порази из љубави према Инги, па и испаштања због Голуба. Инга и Голуб и односи с њима постајали су спореднији и временитији, иако су се горчине и туге због њих и за њима, стичући у пучину, чак и продубљивале и шириле. Пут к Јусуфу и растанак с Ингом стапали су се у насладно жртвовање, у јетко и поносно сударање са средином и прошлошћу – с властитим живљењем и властитим тежњама...

До скривене муфтијине вратнице могло се доспети с врха града низ реку, или, пак, супротивним правцем. Али доспевши сублизу првих кућа, Станко докона – иако је низводни прилаз био погоднији – да не пролази читав град, него да искористи време, сенке старих врба и безљудност, па се с чилом одважношћу запути преко Сточног Пазара ка реци.

Али га, чим зађе у полеђину првих кућа дочека зид смрада од крви и утробиша, које су касапнице изручивале по обали да их поводањ однесе: у жељи и журби да побегне од себе бившег и нађе себе новог, Станко се није ни сетио те неугодности, иако се у његовим представама то подножје града увек до тада повезивало баш с тим задахом.

Пазећи да кроз врбову омлад не нагази на сатруле дробове и измегине, наједаред се, обрете на светлој шљунковитој чистини – пред чопором паса који се, подмукло режећи, разасу полукружно око њега, у сенке грања. Прежали су се тако неколико тренутака, па се Станко сави и догради облукат: то су били варошки пукци и веровао је да ће побећи од самог његовог покрета. И доиста, пси с циком стукосхе у грмље – сви, сем огромног сивог рундова, какви се виђају код оваца у планинама, који се саби у квргу, запет на скок ка Станку. Станко спусти камен крај себе, а пас се мало опусти, али још увек нарозан и спреман. Измичући се, Станко угази у устајалу мртвају – у љиготину жабокречине, муља и нечег још гушћег и смрдљивијег.

Тетурајући кроз смрадове и каљугу, он изгуби из вида и пса и чистину, па се запути к шљунчаном спруду, посребреном месечином и чистом као чежња.

И овај део позадине градића је изгледао ружнији него гледан издалека: дрвени клозети над обалом, кокошарници и свињци у двориштима, деце пелене и веш на конопцима, венци лука и паприке по балконима на којима су шкиљиле лампице. Било је чак и вечерас живахније него што се могло слутити с лица, из Чаршије: људи су повали, жене клеле, деца се драла, мачке маукале, пси кевтали и кокошке кврчале умештајући се на седалима, а негде је врискало прасе као да га кољу: изврнула се похлепна и злочеста утроба грађана – прекодан индивидуализованих и уравнотежених – као безразличне, многоглаве целине.

Прешавши тако три-четири стотине метара, Станко назре здесна воћњаке и обрете се крај реке која се из олова претакала у живу, одишући горским изворима и зрелошћу равница. Брзо се изуо, башио

усмољане чарапе у реку, опрао ноге и сандале, а затим умрио руке и лице... Би му, у трену, не само угодније, него и спокојније, чак и јасније – по још млаким облацима, уз реку која је хрлила к њему тамнинама заборава и ведрином првих сећања. Ноге су му се учас осушиле и, севши да се поново обује, отресајући песак с табана, остављао је иза себе и у себи дотадашњем, непрегледну и необјашњиву празнину, у светлој ноћи која се око њега, мешајући се са шапатом валова и младих врба, ширила све до неба орошеног звездама.

Не баш сигуран где се налази, он после пет-шест минута – сећао се, према облику тла, да се река, баш ту негде крај муфтијиног воћњака, одбија од властитих наноса – набаса на потавнелу ограду од зашиљеног прошћа. У први мах му се учини да на њој и нема вратнице. Ипак се реши да опипа неотесано, заљустљиво прошће: вратница се, истоветно с оградом, кољешну у тамн збијеној под грањем ораха. Тек тада примети да се и кућа назире кроз стабла и грање, а из неодмерљиве дубине се пробијало весело дечије пошковање.

Лупкајући по капији, Станко негласно зазва: „Јусо, Јуско!”

Башта замре – читав градић као да поче да ослушкује. Тишина се неподношљиво напреже и у њему: али пре него поново зазва, из шушкања траве и лишћа се издвојише спори кораци, а из засељености полукружна седина браде и бела пруга поше муфтије Мухарема. „Зовеш ли овај?” мирно упита он. „Зовем. Бојао сам се да сам промашио. Је ли Јусуф код куће – поручио ми је да дођем?”

Муфтија се опрезно примаче огради и загледа у придошлицу. „А, то си ти, Станко!” предусретљиво ускликну он и меко настави: „Ту је Јуско, куд би друго? Заиграо се с Џафером, мојим унучићем – и сам је дијете понекад.” А док је извлачио мандаљ и отварао вратницу, он настави заслађеним тоном, уобичајеним и код муслиманских и код хришћанских свештеника, иако је Мухаремов имао и тамни призвук мериња с несрећама: „Чујем ја, нешто се домата по врбљаку. Знаш, ми смо ту на чеку: вријеме злоковарно, као у рату – а рата нема. Добро си ти и потренио, како је загурено: ех, младост пушта – свему се досјети и свукуд се обрете... Добар си и добро нам дошао! Али ја морам поизмаћи – да жене склоним, иако си нам ноћас као и род рођени.”

Прехитро за своје године, старац шмугну ка кући, док је Станко, очекујући да га Јусуф сретне, ишао лагано кроз башту много дубљу него му се у први мах учинила и са стаблима старим и неповрстаним. Некаква врата су крај куће затварала и отвараола жуту, житку светлост, цоктале су нануле и чули се женски гласови: код Мухарема је сем жене и кћери живела и снаха Есма, гласовита лепотице, супруга његовог сина Илмије, школованог у Истамбулу, којег су, у безвлашћу после одступања аустријске војске у јесен 1918. године и успоставе нове власти, црногорски комити убили на мосту и бачили

у Љум, да би тиме – тако се бар причало и певало: за Илију Илмију – осветили касапљење такође ученог српског првака Илије Половића, које су неколико година раније, у време турске владавине, извршили муслимани. Жамор отуда и Станкова присећања о снахи Есми још се и не смирише, а на застору светлости се за њиха витка прилика, све већа уколико се њена узвитлана сенка смањивала. Најзад се сенка и прилика слише пред Станком у Јусуфовљев лик, а његово неразговетно лице отпоче знаним, подругљивим баритоном, који се у узбуђењу преламао у тенор: „Добро си се досетио – као да си ми помислила чигао! Нисам могао рећи твојој мајци да приђеш овуда да не би помислила како нешто тајно снујемо.” „А зар не снујемо?” не суздржа се Станко да истакне своју одважност. „Како се узме!” одврати он узимљући га под руку и управљајући његовим кретањем. „Сад су у заверама чак и они који то не желе. Пази, има туда чапорака! Него, знаш, кад је већ реч о тајнама, кажи Дари, кад ноћас будеш тамо ишао, да засад нећу моћи да долазим – стриц не подноси да се одвајам од њега. Писаћу јој. И доћи у крчму чим узмогнем – ваљда ће се све то стишати за дан-два. Пази пред стрицем – он о Дари још ни појма нема. Ја те, иначе, нисам звао због тога, него због наших домаћих незгода – стриц ће ти рећи о чему се ради...”

Већ од лањског лета, када се кроз поезију и отпоре верским нетрпељивостима зближио с Јусуфом, Станко је био посвећен у Јусуфовљеву љубав према Дари Годиној, а летос је преношењем порука и писама и разговорима с њом, чак и придонео да између њих попуцају преграде – старије од историје овог народа и јаче од његове самосвести.

У Јусуфовљевој страсности с којом је својим снажним, бридовитим гласом певао муслиманске севдалинке, обзнањивале су се пуније него у његовој поезији – ваљда и због тога што је ова бехарала на тим истим севдалинкама – силе које су га нагнале да у непробојним тврдињама туђе вере тражи девојку за себе. У почетку је то могло бити младеначко и романтично туговање за девојком утолико заноснијом што је припала туђем, недоступном свету. Али у овом лету је то, ваљда и са сазревањем – имао је деветнаест година и био пред завршетком средње медресе – добило видове мрачне патње и одлучности, које су одударале од његове ненасртљиве, разборите нарави: Дара – немерљива страст у њему, постајала је и његовом смишљеном тежњом да се отме устајалости харема и наслеђеним, завршеним облицима муслиманског живљења.

Додуше, његов стриц је био ширих погледа и Јусуф је могао да рачуна на његову привољу. Ако тако што нису могли да схвате, муслимански прваци и софте могли су да допусте, утолико пре што се подразумевало да би Дара променила веру. Међутим, Дару не би мимоишао презир православних, а Јусуфа ужасавања муслимана што му жена иде откривена. У ранијим, у незаборављеним временима, муслимански моћници су ђаурке насилу или куповином одвла-

чили у хареме. Јусуфу није падало ни на ум да би му Дара била ишта друго до супруга, непокривена и слободна као што је била и у својој вери. То је било као да је – насупрот пређима, свестан своје уклетости – градио у облацима дворе свима отворене.

Али Дара је, одлучујући се на љубав с њим, морала у себи прегорети и сатрети свој род и веру и изложити се порузи и мржњи, ако не и злостављању. У ранијим, у незаборављеним временима, када би хришћанка доспела у харем, мењала је веру и прихватала нове видове живота. Њени једноверници су то сматрали више својом него њеном несрећом и срамотом, а њене везе с родбином најчешће се нису прекидале. Али отада се много шта изменило: из буна и ратова, из пожара и крви у којима је српска раја морала да се спепели или израсте као народност и држава, схватања угњетених су се прекалила и пречистила – у властите коначне, непомирљиве истине. Ослобођена победничка вера, отварања је своја недра једино пребезима, поготову младим и здравим женама. Знало се да у великим градовима и у срединама које нису прошле кроз чистиштва догми и покоља, има мешаних бракова, а и у Дабру се, међу школованим људима, нарочито јабанцима, могло наићи на трпељива гледања према таквим појавама. Али довршене верске, животне заједнице у Дабру, понашале су се по нагонском сазнању – да могу постојати докле су и њихове жене њихове. И једна и друга вера у Дабру, самим тим што су постале живљење и судбина затворених заједница, полагаде су право на своје припаднике – од њиховог рођења до смрти, које су једино сила или безумна одважност могле да опорекну. И због тога је Дара у приволевање Јусуфу уносила нешто јаче од страсти и узвишеније од тежње да се ишчула из крчме и сиромаштва крај мајке, престроге баш због тога што сама није била на добром гласу.

У почетку, кад је Станко Дари као у шали наговестио Јусуфону љубав, она се, преплашена и збуњена, одупрла. После првих Јусуфових писама повукла се у себе, загонетна и неприступачна. Али кад му је најзад отписала и прихватила његове наклоности – као да ништа није могло да је сметне с пута на који се обрекла. Често су се дописивали и слали поруке, сањарећи о својој заједници и претресајући је до најмање појединости. Али ниједном се нису састали – Дабар је био премален и с премного ревнох очију за такву љубав. Једино су успевали – када би увече Јусуф и Станко свратили у крчму да поседе с Матовићем – да се кришом помилују погледом и осмехом.

Њихова љубав је за Станка била песнички мотив, а и део властитих опредељивања: помагао је другу – „Турчину“ и девојци – отпадници, јер је у стварности, у себи слутио заједнице и односе друкчије од оних које је с доласком на свет затекао...

Избивши на светлост, Станко – одушевљен срећним исходом свог трагања за вратницом, а још више признањима његовој снала-

жљивости и значајем који је придаван његовом доласку – пристеже мишицом шаку свог пријатеља, баш у тренутку кад овај хтеде да је извуче, и срдачно му дошапну: „Не брини: Дари ћу пренети поруку. Али ја сам спреман да учиним све што треба за тебе и твоје.“ „О, ја сам то знао!“ – прихвати Јусуф, узвративши му стиском пре него извуче шаку испод његове мишице. „Али можда ми требамо више него што ти можеш!“

Младићи лагано уђоше у дворишну кућицу – у обелећену, ниску чатману одају, са саханима и ибрицима на полицама и шилтетом уза зид, из које се, лево од улаза, улазило у мању непопоћену просторију с огњиштем. Муфтија Мухарем дочека госта стојећи и у чарапама. У вратима кухиње, лак, стајаше старија, повисока жена, тужних тавних очију и ужутелог, увелог лица: непокривеност жене означавала је изузетно поверење и родбинску предусретљивост. „То ми је жена“, рече Мухарем, показујући на њу. Станко јој пружи руку, прекасно се досетивши да она неће ни умети да се рукује, будући међу муслиманима и нема тог обичаја, сем код мушкараца који су долазили у додир с православнима. И збиља, жена неспретно и млитаво пружи руку: Јусуф и Муфтија приметеше њену и Станкову збуњеност и, погледавши се, осмехнуше се с благом веселошћу.

Затим Мухарем показа Станку на шилте и, причекавши да овај седне, седе с његове леве стране, прекрстивши ноге. Јусуф седе на клупицу према њима. Жена је све дотад стајала у вратима, с рукама сложеним на трбуху, и тек кад се они уместише, хутке се иатрашке повуче, пришкринувши врата.

13.

Мухарем је био слабашан и испијен, удубљених и издужених бора на тамнопутном лицу. Могао је имати и преко шездесет година, мада је био веома гибак и покретљив. Он понуди Станка фино резаним, светложутим скадарским дуваном из дрвене кутије с трпезице испред њих, па кад овај одби, сам поче да савија, извињавајући се: „Требало би у кући да те дочекамо, него Јуско рече да ће нам пријатније бити овдје – ту донире свјежина од баште и ријеке, а у собама се још одржава спарина.“ „Ви боље знате где је пријатније“, примети Станко, прибран и чак опрезан откад се нашао на светлости – лицем у лице с муфтијом, неупоредиво живахнијим и буднијим него што му је изгледао малочас у тмани или при случајним виђењима у граду, уз то гласитим мудрошћу, а међу православнима и лукавством. „Ја ни немам намеру да седим дуже – Јуско већ зна да имам заказан састанак.“ Муфтија се сакри у облаку дуванског дима, али у његовом тону и речима није било никаквог увијања: „Мислио сам да повечераш с Јуском. Али како хоћеш! Не бисмо те ни оводико замучили да невоље није. Најбоље нек ти Јуско сам каже.“

Уз звешкање посуђа и мирис дима из кухиње, Јусуф отпоче снебивљиво и стегнувши се у раменима као да нодиже терет: „Па ето, мени је пало на ум и предложио сам стрицу: би ли нам ти некако помогао да склонимо Есму код неке српске породице? Знаш, синоћ, послје оног у Тодиној крчми ја још нисам био ни стигао кући, онај Раковић, Милан, долазио је и лупао на капију, звао Есму и претио, употребљавајући најсрамотније изразе. Зарицао се да ће да је отме и – можеш мислити шта да јој уради! – наочиглед и на срамоту свију дабарских муслимана. Ми се прибојавамо да се из ове смутње свашта не извргне, па бар да смо за њу сигурни...”

Као својим изворима и кулама, Дабар се поред шест градића на Љуму гордио лепотом удовице Есме Диздар: у песме су је метали – као да су сви знали све о њој и сваком делићу њеног тела, мада је ниједан јабанац није видео. Некадра да прежали Илмију, она се – опирући се бедарима и богатим удовицама и властитој младости и лепоти – решила да свене крај свекра и свекрве, гајећи синчића Цафера. То њено жртвовање и сатирање лепоте која већ није била једино њена, муслимани су примали као своју поносну несрећу, док је православне махом огорчавало, подсећајући их на сурово, бесмислено убиство Илмије...

Станко би се запањено, па и постидео, да је ма ко други, а не Милан, насрнуо на кућу муфтијину и изазивао Есму. Али Милан је био у читавом крају познат као кавгаџија и насртљив према женскињу, а у његовој чворноватој лобањи и тупој памети, пожуда према Есми мора да се у насталој омрази испољавала и као одмазда, као победа утолико више што је и глава куће Раковића, најстарији брат Милутин, спадао међу оглашене противнике муслимана. „А шта би се друго могло очекивати од Милана и његове дружине?” примети Станко као да се и сам помало извињава.

На његову примедбу Јусуф климну главом, а муфтија настави умехраним, скоро постиђеним тоном: „Можда је неразумно, а и дрско да то тражимо од тебе који још од своје породице зависиш. Али Јуско предложи, а мени је Есма на већој бризи него што ме боле ране Илмијине. Остала иза сина ми и савила се око дјетета – да ту мимо друге састара и свене. А трвила се – и за нашу и за њену несрећу – прелијепа, па су на њу, сваки према своме, језни и муслимани и православни. Куд се роди, но што се, несрећница, огласи дијелом и поштеном у злу дуњалуку и још горему времену! Не бисмо је смјели свакоме ни повјерити на чување. Али Јуско добро зна тебе, а ја твога оца: ја и он смо духовници од двије вјере, али смо вазда чували образ и поштење један другоме. Знаш ти добро и брата старијега, господина капетана Марка – свака част му и чину и имену! Па смо рачунали: ако би се и обзнало гдје је она – нико не би смио насрнути на кућу иза које стоје поп Петар и капетан Марко. Ми не бисмо досађивали – да не морамо! Окретали смо се свукул – нигдје сигурности! Ако бисмо је склонили у неку муслиманску кућу – преконоћ се може

окренути да ниједна не буде сигурна. У безумици нам је падало на ум и да раструбимо како је отишла у другу варош – у род, али путеви су, чујемо, пресјечени – села се узбунила. Противила се она, али се приклонила ради нас – да кућа на се огањ због ње не навуче. Но залуду бисмо јој зборили ако и мали не би с њом пошао. Имам и кћер, али – драго му за њу! А Јуско неће од мене, мада и њега морам склањати, ако зло сколи. Најважнија је, засад, она! И дијете – то је све што ми је од Илмије остало.”

Запаливши нову цигарету на опушку старе, муфтија упитно погледа у Јусуфа, као питајући га да није нешто пропустио или рекао нешто што не треба, а кад овај, убаци: „Да чујемо шта Станко мисли” – он погледа у госта ситним очима, у којима је, сем осмехнуте радозналости, било и оне тавне, тешке туге погледа његове жене. „Такво поверење је”, скоро повика Станко, понет и постиђен непоколебаном, болном дубином тих очију ништа мање него ганутљивом отвореношћу муфтијиних речи, „за мене част и обавеза и ја... Ја ћу заиста учинити и више но што од мене зависи, утолико пре што ми све то изгледа – тако сам вас разумео – врло хитним...”

Али он не доврши: у одају, као на меким шапама, уђе муфтинича и постави пред њих филцане и пиће – некаку мешавину доћних сокова, слатког и реског укуса и прочишћене миришљавости покислих ружа. И тек кад се она измаче крај кухињских врата, с рукама склопљеним на трбуху, Јусуф одврати сркућући: „Добро си нас разумео: што пре – то боље!” „Да, што прије – то боље!” прихвати и муфтија, нечујно испијајући. „Ја држим да се то неће моћи ни сакрити – прокопсаће неко и раструбити. Али ако она буде у поштењој и угледној српској кући – нико неће смјети да насрне: ни у ранијим временима, кад би се гледна Српкиња склонила у муслиманску кућу – рсузи се нијесу укањивали. Ми и не мислимо да би могло овдје у вароши доћи до већих нерета – ту су власт и закони. Али нађе се насилник – ето као тај Милан, насрне на кућу, а Јуско умије да плане и – несрећа готова.”

Као смирен чудноватим пићем, Станко изјави: „Ја све време пребирам по памети куће у које бише могли да се склоне. Могло би се наћи, али у свакој има понека незгода. И што више мислим – долазим на нашу, мада... Али шта, пред вама могу слободно све о мојима да кажем! Отац, не вјерујем да би пристао – незгодно му да се замјера замарским главарима! Али ако је затекне – неће је из куће избацити. Гојко, мој средњи брат – од њега се могу надати и помоћи! Најстарији брат Марко – командир жандармерије, могу му пребацивати. Али он много не зазира, а и није ту – отишао је у извиђај и потеру и неће ни доћи док се све не смири. Његова жена, писарица у начелству – она је из Метохије у којој су Срби толико трпели да им никаква несрећа није нова, нити ичија патња туђа. Остаје мајка – она се тешко прелама, али ја ћу је некако обрлагити. А кад она Есму прихвати – из њених живих руку нико је неће истргнути.”

Муфтија опет запади цигарету о опушак: „Нас је стил било да сами поменемо...“ „Само, ако би могло што прије“, додаде Јусуф суздржано. „Извидећу и јавићу вам до сутра, сутра вече. Видим да је хигијно. Јесте ли чули за погибију Алије Караосманбеговића?“

„Јашта смо но чули!“ уздахну муфтија облачићем дима. „Он нам, несрећник, дође даљи род. Код нас муслимана сад се свако зло брзо рашчује – као кад се о животу ради. То нас је и узбунило више но све друго – усред дана, наред кољског пута! Ја сам данас поподне био код начелника среза господина Церовића – да скренем пажњу властима и да се пожалим на синоћњи резидук. Примео ме лијепо, рекао бих: и прелијепо. Обећава, заглађује: То су неодговорни елементи – учинићемо што можемо. А шта би он и могао с педесетак жандарма у читавом срезу, ако се дигне кука и мотика? Мислио сам да послеги њега идем код команданта мјеста – а он је скоро сву војску одвео ка граници. Онда сам отишао нашему страначкоме прваку Омер-бегу Спахићу – боље да нијесам: збунио се и препао горе него и ја. Кажем му: Види, заузми се код српских страначких вођа. А он вели: И у Београду су се покарабасили радикали и муслимани – може се десити да ми овдје и њихове рачуне ни криви ни дужни подмирујемо. Шта сам могао но да вјерницима препоручим: чекати и трпјети. И молити се Богу – нек казни кривце и смилује се педу-жнима.“

Сви замукоше и Станко већ учини покрет да устане. Али га муфтијина ханума задржа молбом да проба њене урмашице – толико свесрдно да би је, учини му се, увредио ако би одбио. Колачићи су се рускали и топили у устима и Станко их с разлогом несуздржано похвали, на шта се муфтинича захвално осмехну поцрнелим зубима и испијеним уснама. Муфтија поче да савија на колену нову цигарету, а Станко изјави с пригушиваним узбуђењем: „Никако не могу да схватим како неко може убити невиног човека, а чак и дете, или напастовати жену – да би се другој вери или другом пароду осветио! Не могу да схватим, а знам – читао сам и слушао од очевидаца... Каква је то зла сила у човеку која га на такво што наводи?“

Палећи цигарету на жишци коју му у прави час ханума принесе машицама, муфтија узврати живахно, али као нерадо: „Е, мој синко, ја сам већ претуррио шездесету, а то се питам читавога свога вијека! Шта све нијесам видио, у бунама и раговима, одавде до Стамбола и Сирије и Анадолије, а то нијесам разумио! Познавао сам муслимане – баш за њих и хоћу да ти кажем, познавао сам, велим, муслимане доброћудне и благе да их на рану привијеш, а кад дође до сукоба с туђим вјерама – страва од њих хвата; пале, силују, мјере не знају. Такви као се смирују чињењем зла: безумље неко, безумље умља људскога! Због тога и не може разуман и добар човек то да схвати. А што сам старији, све више ми се уврћује у главу да људи без зла не могу колико и без добра. Живимо у вјери да тако неће бити довијека – томе уче и ваше и наше свете књиге.“

Обмењујући се с Јусуфом враголасто лукавим погледима, Станко примети, мерећи сваку реч: „Немојте се увредити, али то исто, или скоро то исто чуо сам од проте Милоша. Вера, идеје, народност – да, то су најчешћа знамења под којима и у име којих се то врши, мада они који то раде нису увек ни најпобожнији, ни најтврђи у идејама и народности. Испада, као што сте у ствари и Ви рекли: зло и добро су у природи човековој. Али, каквог би смисла имао живот људског рода, па и појединца, ако је зло неуништиво? Нису ли људи и производ околности које су их учиниле злим?“ „И не би ли се с изменом тих услова и човек променио?“ допупи Јусуф повисујући глас. „Вјера то не вјерује“, одлучно изјави муфтија, спуштајући ноге на патос. „Човек је такав какав је и такав ће остати – до судњега дана. Зло и добро су вјечни – нико не зна како и због чега је то тако! – но срећом, у сваком појединцу су друкчије одмјерени. Све те ваше теорије – оне су се, колико знам, јавиле из Француске револуције и западњачког безбожништва – узалудни покушаји да се из биједе и очајања нађе излаз који вјера не може, а није ни дужна, да пружи. Околности су безбеди важне – човек у некаквим околностима једино и живи. Али ако би човек само из њих извирао и од њих зависио – не би се много од скота разликовао. Нек је човек грешан и пролазан, али у њему има и добра које се преноси, отхрвава злу – Бог његов у њему никад не умире...“

Станко устаде, спремајући се на полазак, за њим Јусуф, а нешто касније и муфтија, гасећи опушак. „Извините“, рече Станко, „испала је мала теолошка распра. Али мене, у ствари, и не занима толико та страна питања, него – шта осећају, шта мисле ти људи док таква злодела чине.“ Муфтија се погрби стављајући истовремено обојици руке на рамена: „А ко би то знао, дјецо моја? У сваком људском створу провиру злочине мисли, али гријех је само у чињењу. Човјеку пема хесапа, колико ни небу краја. Нико не чини зло над народом ради зла, но у име некаквога добра вишега. Док сам био млађи, и ја сам главу разбијао око поправљања свијета: то је дато младости – да свијет и људе не попане паучина. Али сте дужни да живот његујете и иза себе – кад вам је Бог дао – пјесме оставите. У нашој светој књизи пише: Ко засади дрво или напише добру књигу – живјеће довијека.“

Пошто се договорио с њима да сутра вече, отприлике у исто време, дође истим путем, Станко крену излазу, јавивши се хануми наклоном главе, на шта му се она смерно поклони, с руком малко изнад појаса.

Док су ишли ка капији, муфтија му је тихо уливао у лево ухо: „Никад ти се нећемо моћи одужити ни за добру вољу, а камоли ако нам помогнеш. А докле ћемо ти бити захвални – Алах један зна, јер људски створ је забораван.“ Јусуф му, пак, одшкринувши и провиривши кроз крило калије да би осмотрио улише, с уздрхталом срдачношћу стеже десну мишицу.

Искочиши у засењену улицу, Станко се нађе у туђој, стравној празници: опет је на свој занесени, чак детињаста начин упао у не баш предвиђени, мада изузетни и племенити подухват, који га може довести у отворени сукоб или с неким од домаћих или са средином. Застао је да се снађе и привикне у тмини прошараној месецином.

И баш у тих неколико секунди, или у једном од њих, или чак делићу једног од њих, он схвати оно што ии муфтија није успео да му јасно предочи – осећање насилника док врше насиље: била је то помамна, несравњива сласт због надмоћи своје снаге, своје воље над супротним, над друкчијим људима – над муслиманима, над Есом и муфтијом, над православним помирљивцима, над затеченим односима. Та наслада се очито није могла ии испољити, а камоли потврдити, сем насиљем и потчињавањем.

Али то непојамно уживање је јењавадо и смиривало се с првим сигурнијим корањима, с укупчавањем чула и сазнања – у обасјане кровове и крошње, у поцрнеле тарабе и напукле зидове, у шљунак гла и смрадове Циганске Махале, испробијане свежим струјањима. Поступно, чак и помешан с насладом насиља, јавио се зов у благо, топло недогађање – у оно већ знано искључивање себе из немира који сваки несагледиви догађај у себи носи. Али га је залио још један, мутнији и помамнији талас насладе. Но он се и утолико брже повлачио пред присећањима да су улице празне због тога што су се муслимани из страха повукли већ задана, а православни зазирали да пролазе насељем душманским – пред незатамљивим обавезама и дужностима које је малочас, мада не баш промишљено преузео...

Тако је он о тим тренуцима закључивао много касније, настојећи да их и на хартији фиксира. Али и тада и после је био свестан – а тако је и записао – да у том осећању није било ничег одредљивог и коначног, па ни свесне воље за потврђивањем своје моћи, него му је напросто било појмљиво због чега људи могу да врше насиље – због чега би он могао да врши насиља. И није било ничег чудног што је то осећање могло да се упоредн, а изгледа било и истоветно, с оним спајањем с Ингом и спољним сајетом, у оном легњем дану под буквом у Замарју. То осећање се јавило нагло и ванвољно – као одскок у изненадном сусрету са змијом или рипањ у ваздух и светлост из мрачног загушивања. Али било је и разлике – битне и ужасне за његово касније сазнање: одскок и хрипањ долазили су на спољни подстицај, а ово је био моћни, недогледан вал радосне сласти из њега самог и једино за њега... Дакако, прибравши се у знаној улици и у себи, без муке је осукивао непрегледни ланац разлога који су га на то, већ мрско и неприродно наслађивање насиљем, могли навести: муслимани су петето година били судионици и опора турског господства над Србима, чак су се ради тога народности своје одрекли, језик су нагрдиле и обичаје изменили и постали срам српске историје и гутла на српском растењу, скрнавили су негдашње своје светиње, разарали православне богомоље и продавали српску

рају у робље, у суседном граду на превару су сазвали главаре и неке живе на мех одрали, неке нагнали да трче с распореним трбусима, а неке вукли по камењу везане за полне удове, у Замарју спалили у цркви триста душа, међу њима малолетне стрица и тетку Станкову – казују да је вриска размицала брда, а Мара се притоком људске масти замастила. Одмотавала су се из недогледа и друга, властита оправдавања: младост и неискуство, грешност као и сваког људског створа и безгрешност злих мисли – и муфтија је о томе говорио, а више од свега својство песника да замишљано доживљава као властито. Као да су злочин и љубав и песничко, а можда и свако стваралаштво, потицали из истог мутног врела и тек се на разумској светлости раздвајали и разбистравали. Али та помисао, иако га је ужасавала, и примиривала га је: она је откривала деловање разума макар мучно и окаснело, заједно с опојем зла и насиља...

Закорачао је крепко и одрешито, али не без намере да баш тако корача. И тако се у стишаним, мада не окончаним прењима са самим собом и у двоумљењима шта и како да подузме за Диздаре, Станко обреће код првог фењера, пред начелством среза, скоро се тргнувши због несхватљивог скраћивања времена и пута у њему, премда је ишао обичним кораком. Дабарски фењери су увек на месечини изгледали смешно и јадни, па тако и овај сада. Но баш такав он учини Дабар, а кроза њ трвења разјарена Булатовљевом погибијом и невоље Диздара, до те мере стварним да се Станко споји с њима опажајем и слушањем – као да изван њих нема ни света ни постојања. Али у граду и међу људима који су, ето, он сам – није имао с ким ни да се посаветује: Голуб је болестан, брат Гојко је већ отпутовао на сахрану у Замарје, мајка је неука и скучена, Матовић недозван, Инга – Инга се расрдила и отуђила. И он дотаче руком стуб фењера, у нади да му се све то причиња, али при том шапћући самом себи: „Морам за њих – за Диздаре, нешто да учиним...”

Али Станко не доврши разговор са самим собом: здесна, на тридесетак корака пред њим, осветљена врата каване „Косово” загуши Милан Раковић и, раскорачивши ноге, загледа се пут њега. И он се, силовит и чворугав, јави као део града и живота грађана стопљених са Станком: као да зна на шта се овај одлучује и тек што па ће својим усуканим ручердама и овнујским челом почети да кида и мрви оно што му се не буде свидело...

Милацова осциона снага и изазивачко држање, учиниле су Станку Дабар претесним, а читаву младост загорчано: ноћу је, расањен, смишљао како да му доскочи, да би се дању отрезнио у немоћи, а кад год би га наносио пут к тргу пред начелством, већ издалека би смишљао како да га обиђе, да потом, посрамљен, удари право преко њега, испред „Косова”. И други младићи – сви младићи који се нису пред Миланом понизно повијали, бректали су мржњом према њему и гушили се потиштеношћу. Недоучени јак, старији од Станка три-четири године, он је с посебном насладом изазивао

младиће којима је школа добро ишла или су се ма чим истицали – на Станка се наврзео откад је начуо да пише песме, називљући га „стихоклепцем“ и ругајући му се због суздржљивости у нричањима о женама. Ни девојке није остављао на миру, али њих је ређе и одмереније задиркивао: прибојавао се жалби властима и одбијања муштерија од каване. Говорило се да је Милан као дивљи вепар – али вепар чува бар свој чопор, а он је риљао градићем и разгонно његове младиће и девојке, јер нису хтели да му се потчине.

С њим се није било могућно објаснити: он је одмах прелазео на увреде и батинање и мада је био јачи и најјачи – увек је нападао први, уживајући у подмуклој и поразној силини својих ударања и свог бесрамља. Бивао је упадљиво сневољен кад би му жртва измакла или кад не би имао на кога да се истући: тада су се чворуге његовог лица опуштале, а тврде, стегнуте усне бубриле одсутним осмехом – тугом над самим собом, над градом и животом. Из богобојазне породице, редовно је ишао у цркву и причешћивао се: али његов Бог је, можда, свакодневно ружио и шибао анђеле и светитеље и песничао се са својим супарницима.

Раковићи су били угледни и имућни: најстарији брат Милутин био је шеф пореске управе, рањаван у борбама с противницима уједињења Црне Горе и Србије, док је средњи водио кавану и имање крај града. Милан се једино, и то превише, прибојавао власти. Бавио се слачим, ничим. Ипак је пружао помоћ кући и браћи – снабдевао кафану, избацивао је непошудне и нијане госте. Хвалисао се својим уснесима код жена, особито код сељанки које је пазарним даном, огледалцима и сапунчићима и лагаријама намамљивао на осамљена места и уз вретње и уцене каткада задовољавао своју пожуду.

Мада се с Миланом носио, у себи и у Дабру, тек три године, Станку се каткада чинило да су га већ прва сазнања о природи и људима упозорила на милановску свеприсутну насилност: као да је Милан Раковић био један од приннипа, једна од суштина свега. И мада је знао да тој насилности за живота више неће умаћи, радовао се што ускоро напушта градић – неће се бар сударати с њеним дабарским видом, оличеним у Милану. Али се и стидео што одлази тако, поражен, из Дабра – као да градић није био његова младост, мисао и понос...

Спазивши Милана, Станко се сети да му сада – први и једини пут откад се почео сударати с Миланом – није пало пи на крај памети да обиђе трг и „Косово“, иако је баш вечерас за то имао добрих, непосредних разлога. Крај Милана је стајао трговачки помоћник Синан, рићи и окошти дугајлија с којим су га збратимиле туче и насртаји на жене: његово присуство је и сада појачавало и профињивало Милановљеву насилност, додајући јој још једне руке и ноге и чинећи је умнијом, животнијом.

Али и да је хтео да умакне, Станко то није могао а да пе изазове сумње баш у оно што је желео да сакрије – у посету Диздарима и

договарање с њима. Било је већ време вечери – „Косово“ је било пуно службеника и пензионера и зеленкасто светло је кроз отворена врата пресецало трг: мада се понадао да га Милан није препознао и да га, можда, неће ни препознати – Станко није могао избећи ту светлост и њено издајничко откривање његовог лика.

И баш кад он изиђе из поља светлости, још заблештен њоме, поклопи га дубока и тврда, од дувана и дерњава охралавела гласина Миланова: „Овај се враћа из шуровања с Турцима! И њему треба намецкати кости, као и свима што вире Мухамеду испод репа.“

У два-три крокљаја, ћутке и послушно, Синан препречи Станков пут. Никада Милан није тако грубо и безлично напао Станка нити је Синан тако одлучно преда њ стао: очито се било нешто променило, јер више нису презали ни од унлива и положаја Станковог најстаријег брата Марка као капетана и старешине среске жандармерије. Али ни Станко – и сам се зачудивши томе – не беше изненађен. „Лажеш! Ја сам шетао!“ повика он, нехајно завлачећи руку под капут да би откопчао двосеклу каму, обешену о кајиш, и повлачећи се к зиду каване да би избегао опкољавање. При томе се сети да је брату Гојку, измодивши од њега каму, полушалаиво рекао: „Требаће ми да се браним од Милана! – пророчанства и зле слутње, кад се радило о кавзи с Миланом, били су лишени тајанствености и, изгледа, у длаку се обистињавали.“

„Ја лажем?“ раздера се Милан, крећући к њему збичен и најежен, праћен церењем и шуњавим крокљајима Станковим.

Дошав на три-четири метра, Милан се раскречи и добаци – Синану, Станку, самом себи и свему свету: „Нашао се, потурица, да сад шета турским сокацима!“ „Улице нису ни турске ни српске, безочничке ниједан!“ сикну Станко заједно с ножем.

Милан се укова на месту, спуштајући већ запете песнице, а на лицу Синановљевом церење поче да се топи и преображава у хладно, горко грчење. „Хоћеш ножем, издајнички намете!“ роптао је Милан. „Али ни он ти неће помоћи!“

Синан, као потегнут невидљивом узицом, крену у лагано, нечујно обилажење Станка. Али овај се хитро, у два-три скока приби леђима уза зид, до врата кафане, затегнувши мишицу и продужујући шаку у ушиљени блесак сечива. „Одбио сам ноћас једног таквог рундова!“ подругљиво заикта Станко, присетивши се како му није пало ни на крај памети да на оног пса испод касапница нотегне каму, иако пси зазиру од ушиљених предмета више но од ичега другог.

Милан раздра изгласа, као у жељи да га чују, али истовремено се полако примичући к Станку, с доње стране врата: „Издајица! Потурица!“

Из крчме покуља пет-шест радозналаца, а за њима и хрпави, заповеднички глас средњег брата Милановог: „Милане, унутра! Немој госте да растерујеш! Чујеш ли шта ти кажем?“ „Ништа, ова турска подрепница изазива!“ довикну Милан, одступајући међу го-

сте. „Али наћи ћемо се већ!“ „Само пробај,“ изјави Станко, одвајајући се од зида и завлачећи нож у канију. „Али поведи пријатеља – да ти пријева покупи!“

Још увек неповерљив, он постранце и обзирући се, крену низ Чаршију. „Женско, стихоклепац, српски крвопилац!“ – чуло се Миланово ревање за њим. У истим тренуцима из Станка, са сазнањем да би доиста нож и употребио, поче да отиче она иста наслада која га је била спопала кад је изишао кроз капију муфтијину. Али, чудно, није је опажао док се прикупљао на окршај с Миланом – опажало се једино њено отицање, сада, и то као олакшано низбрдицом низ коју се спуштао у Чаршију.

Остајала је празнина, нагорка и слеђена.

14.

У Тодиној крчми беху свега три госта – Матовић, Рахмус-бег Пидић и његов зет Селман-бег Кајовић. Иако су се, или баш зато што су се сасвим разликовали, бегови се нису раздвајали: Селман-бег је чак и становао с Рахмус-бегом у кули на Житном Пазару. Рахмус-бег је био древна пијаница, а Селман-бег не мањи развратник, па их је и то збратимљавало: шура је правдао зета код своје сестре и, осиромашеном, уделјивао му за женгураче, а зет је шуру пратио и смештао пијаног и чувао му баштину од расипања. Тако и ноћас, чак да кула Пидића није била близу – Рахмус-бегова пијаничка неутољивост била је прејак разлог да њих двојица, мимо свих дабарских муслимана, изиђу из својих домаћих уточишта и обрету се у Тодиној крчми.

Раде Матовић је волео дружење с беговима. Додуше, Рахмус-бег, отупео у салу и пићу, махом му је служио за необуздана и трпка подругивања. Али је, зато, радо и пажљиво слушао лепореког, витког и плавшастог Селман-бега, у коме су се спојиле – он је био од гласитог рода разореног бунама црногорских племена средином прошлог века – казивања давне славе и моћи и жива, непресушна јадиковка штуре свакодневице.

Вечерас, међутим, Станко затече Матовића самог, у левом углу иза прозора, с недопијеним чокањем и нотесом у који је сребрном патент-оловчином исписивао мисли и изразе: он је то, очито, чинио и сада, повремено гризући кратке нокте.

Крчма је била толико тескобна да ни с тако мало гостију није зијала празнином, а да у њој није било четири дугуљаста, тамно-црвено офарбана стола, чигав призор би личио на својту окупљену око самртника. Бегови су седели у десном углу, према вратима, онемели и погружени: Селман-бегово кошћуњаво лице, увек живахно, сада се било стврдуло у свечану онемелост – он чак даде Станку знак да ћути и не узнемирава песника у часу свештеном. Крчма није имала ни прозорчића за послуживање ни шанка, па је

Тода, кад год се не би забављала с гостима, држала отвореним врата која су водила у ходнички између собе и кухиње, како би могла чути кад ко дође или јој нешто затражи: њена округла глава, новезана црном марамом, провири и сада, кад Станко уђе, из кухињских врата и одмах затим ишчезе.

Станку не беше први пут да присуствује Матовићевом бележењу мотива, али баш зато што је при томе увек бивао и самом себи сувишан – он се у недоумици обавре да се врати назад. Матовић га, међутим, примети искоса, добавивши: „Само да завршим реченицу-две!“ При томе он не подиже поглед с писања, нити имало спласну његов напрегнути израз.

Али Матовић није био поуздан ни у одмеравању чега било другог, а камולי својих надахнућа: он у тишини исписа читаву страну и пређе на другу. Рахмус-бег је у два-три маха заокругљивао дебеле модре усне да нешто каже, али се Селим-бег сваки пут стискао на њега и он се уздржао.

Тако сви остадоше у строгој тишини, све док Матовић не дописа другу страну и на дну уцрта три линијце једну изнад друге. „То није песма“ рече он смирено и као да се извињава, задевајући оловчицу у рупицу нотеса. „Падне ми, тако, нешто на ум и – забележим. А у сваком случају, тиме ми се пружа и добра прилика да опсеним Рахмус-бега: он се, видим, учрља ћутећи – да не омете божански чин стварања.“ „Ох, брате, истину живу збориш“, одахну Рахмус-бег кострешећи црне поткресане бркове и ширећи се на клупици. „Ја бих прије пристао на жељезне мукe но да ми забраниш да зборим и пијем. А ако ћемо право, овај мој зет и јаран више прича, ама умије и да ћути. А ја не могу: баш кад треба ћутати, мени падне нешто на ум, побојим се да ћу заборавити и – морам да одушим.“

„Зар ти, беже, заиста имаш нешто тако важно што не би смео да заборавиш?“ подругну се Матовић и докапи чокањ – он је изливао пиће право у гушу и никад се при томе није стресао. „Ма не велим да је важно, него се мени учини да јесте.“ „Испеци па реци“, осмехну се Селим-бег. „Лако је то, болан, рећи“, узбуни се Рахмус-бег, а Матовић допуни: „Али треба испећи.“ Он одмах настави, устурајући се: „Идеја! Да ја и ти Рахмус-беже, пишемо песме заједно: ти кажеш нешто, ја те надопуним, онда опет ти мене. Не бисмо се морали ни договорити о чему би ко певао – шта коме падне на ум. Или: ти о ракији, а ја – па и ја бих могао о ракији. А, шта велиш?“

„Па, о ракији бих могао“, прихвати Рахмус-бег. Али, размисливши, брижно додаде: „Ако бих и о чему могао!“ „Хајде, богати, шура!“ благо га прекоре Селман-бег. „Зар не видиш да се Раде шали?“ „И шалим и не шалим“, озбиљно рече Матовић. „У сваком случају, не би било незанимљиво: Рахмус-бег је такорећи неписмен, никаквих песама па ни књига није читао – једино је слушао севдалинке, а ја“ – он се окрете Станку, „дадаиста на почви православних житија и

народног песништва. А и идејни корени су нам различити: он балкански муслиман – недогматик, али постојанији у вери од вахабита, а ја – староконвни Србин и ненасилни анархиста: добила би се занимљива смеша.” „Коју не би нико могао ни да куша ни да слуша”, меко га допуни Селман-бег.

Матовић погледа у таванцу, размишљајући, а затим се нагло зацерека: „Заиста не би! Тако су двојица писала за новине криминални роман у наставцима: без договорања, заплићући један другом радњу и магарчећи публику. Не би из наше песме, Рахмус-беже, испало ништа, колико ни из тог романа.” Уозбиљивши се наједном, он смишљено настави: „Али ми живимо у времену кад песици врше опите на себи – на људским душама. И шалу настрану, труд би људски завредила једино песма коју би сви морали да читају – као што воду пију и ваздух дишу. Оно што је најстварније и најлепше у песмама умре у својим творцима пре него се претвори у речи. Али чему прича о томе? Вас то много не занима, а људски род је већ толико огрезао у крви и злочинству да би га могла пренети једино поезија која би плавила гадостима, врвела ругобама и сиктала мржњом. Него да ми, Рахмус-беже, осушимо још по један чокањчић! Тоде, Тодорипе!” „Лакше!” јави се Тода полумушким гласом. „Црк’о од жеђи, дабогда!”

Матовић се окрете Станку и присно, али поучитељски рече: „Уметничко дело је индивидуални чин – личност своју муку мучи и измучи или не измучи. Сад се зна да и оно што се зове народним стваралаштвом није дуготрајни рад појединаца на истом предмету, него – у коначном виду – дело одређене личности. У вези с тим, ничег бесмисленијег од професорских распри о Хомеру – да ли је то дело појединца или народни спев. А довољно је обазрети се на дело у целини, па да се види да је визију света тако доследно лишену правде и милости једино могао да изрази појединац, и то пре него су Грке ушкопили филозофи и државници – савршени системи и виша правда. Слично је и с нашим Вишњићем: чак и да Вук није певача прибележио, види се да је *Буну на дахије* смислио даровити појединац. Откуд би, иначе његови Срби и Турци били оно што јесу: две стихије, у себи самом сударени светло-мрачни прапочетак.”

Бегови су га слушали хутке – Рахмус-бег тупо и одсутно, а Селим-бег с наметљивом, удворичком пажњом. Чим Матовић застаде, овај се наже преко стола, добацивши једва чујно: „Код нас можеш, али пред другима – пазн се да не збориш о револунији!” „Нек сви иду у вражју матер!” жељно се разгоруца Матовић. „Ужасно вређа што сви они – полицајци, попови, газде, знају шта ја лајем, али о томе не воде никаквог рачуна! Али они се, ипак, варају: овакви као ја полако разједају – не њихов поредак и својину, него њихову културу, њихов начин исказивања. Мењање тема и стила је весник промена у друштву: због тога су сви деспоти, како реакционарни тако револуци-

онарни, противници новотарија у уметности... Али, ево и наше добре, дивне домаћице – штета што јој године и језик нису покраћи!”

„Синоћ си био... Нећу да кажем...” добаци Тода, размештајући чокање по столовима. „Знам: свиња!” допуни је скоро одушевљено Матовић. „Али то није тачно – то вама тако изгледа! Свиња нема разлога да се згражава што је свиња. А ја се згражавам не због свињарија, него што знам и кад сам најпијанији да нисам свиња. То ме, онда, тера у још веће свињарије.”

„Опет почињеш”, узвикну Тода, цаслањајући се пуначким трбухом на сто према Матовићу, „а тек ти је ово други чокањ!” „Не, ово сад присебно говорим. Ствар је у овоме: ја се, кад сам пијан, осећам понижејим и да бих се тога ослободио – пијем све више, премда знам да ћу се осећати све горе. Никад се нисам могао опити толико да изгубим свест о својој нискости.” „А ти не ниј – не лочи толико.” „А ја сам ти, брате, све срећнији што више пијем”, прену се Рахмус-бег. „Ти си друго”, окрену се Тода живо к њиховом столу. „Ти се пићем гојиш, а он њиме душу трује.”

Матовић изручи, уз клокотање, чокањ у грло, а затим се шеретски насмеја буљавим тамнозеленим очима и исквареним жутим зубима: „А што се ти, Тодорице, не одрекнеш твојих ђаволука?” „Почео си да свињиш! То је нешто друго: погледај ове младе, овога Станкића – такви подмлађују. А ко би се младости одрекао? Ето, њега ћу ја да частим. Шта желиш, јагње моје? Слатко, шербет или – нешто још слађе?”

„Нећу ништа”, одговори Станко, усиљено се смешећи на Тодина задиркивања. А будући је почешће свраћао код Даре и исказивао наклоности према њој, које Тода – с обзиром на њихову безазленост и углед његове породице – није ометала, њему се учини повољним тренутак да пренесе Јусуфову поруку. И он устаде, наставивши с истим осмехом: „Радије идем да видим шта ради моја симпатија!”

Први пут у његовим посетама Дари, Тода га погледа сумњичаво: „Нешто ми се и ти све мање стидиш! Али иди, иди – нећу ни ја баш да затварам кћерку. И нек пристави каву – реци јој да је за Селман-бега.”

Дара не беше у кухињи, него у собици преко пута: кројила је иза шиваће машине, под јединим, невеликим прозором са саксијама каранфила. Собица, и од себе тескобна, била је набијена намештајем – у десном углу, испод иконе, био је чак и Дарин кревет – и мирисала влагом, рубљем праним у цеђи и путеним, живахним већењем младе девојке. Оставивши врата полуотвореним, Станко испуни једини слободан простор између њих и округлог стола, застрвеног миљеом и претрпаног кугијицама.

Девојка се окрете, подигавши румено лице, посуто једва приметним пегницама. Као и увек, она га погледа право крупним очима испод извијених, густих веђа. Но будући су јој се горњи капци с дугим трепавицама преклапали скоро до зеница – њене очи се,

упркос својим менама, нису лишавале сањалаштва и притуљене огњевитости. То је читавом њеном лику давало израз трпеливе беспомоћности, који је сасвим одударало од једрине њених груди и бедара.

„Он неће моћи да навраћа ових дана”, прошапта Станко, дотакавши јој руку. „Писаће ти и – доћи чим узмогне.” Устајући, она прикупи пепељаво шивење на груди „Зашто, забога?” „Па због тог случаја – погибије Булатовљево.” Она скоро крикну, бледећи и лугајући згаслим очима: „Али, али... Па он с тим нема...” „Он нема с тим, разуме се, никакве везе”, с прекором закључи Станко. „Но зар не схваташ да је повика на све муслимане?” Она је гужвала тканину, уплашена и збуњена и његовим прекором: „О, Боже!... Шта ја да радим?” „Ништа, сем – да чекаш!” одсече Станко с опором шаљивошћу. „Чека и он и поручује ти – то ти је ваљда најглавније! – да те бескрајно воли и да не бринеш. И још ово: мајка ти је рекла да скуваш каву – за Селман-бега.”

Дара је, очевидно, схватила мајчин налог, јер спусти тканину на сто, звецнувши маказима које је дотад држала на прстима. Али њене малко заврнуте усне задрхташе, очи се овлажише, погојазно тело – и због тога су је у Дабру, где жене превигких линија још нису биле на цени, убрајали међу најлепше, најпривлачније девојке – опуси се и она се ослони шакама на Станково раме: „Реци ми – ја браће немам, ти си ми као брат – реци ми: је ли у опасности?” Станко скиде њене руке, смејући се: „Пази шта радиш: још ће нас твоја мајка затећи и помислити да се грлимо. А што се тиче опасности – па ту је град, власт, закон... Он је хтео и да изиђе – ради тебе, али стриц се успротивио. Он није ни у већој ни у мањој опасности него други – него сви муслимани.”

А док се он повлачио, она прошапта, прибраније и као за себе: „Али мени је важан једино он...”

У крчми, за столом лево од врата, беше засео нови гост: Бећир, звани Пеливан, онизак младић црне блиставе пути и веома снажне грађе, којег Станко дотад није сретао у Тодиној крчми. Гологлав и у пругостој мајици, затегнутој његовим набреклим грудима, он чворноватом руком врџаше челични ланчић, настојећи да његовом последњом кариком окрзне чокањчић толико лако да га не помери, док се Тода беше распричала окрећући се наобред гостима: „Нијесам ни ишла онима у општини – они се питају колико и лањски смијег, него упаднем код начелника Церовића. Има ли – питам га – власти у овој држави или свак коме се дигне она ствар може сербз да напастује ратне удовице, да упада у станове и разгони домаће госте? А шта мислите, шта ми је рекао? – Код тебе се – вели – скупљају протуве, пропалице и – свакојаки незадовољници. Знамо – каже – ми све! Знамо и шта се збори и сваке ноћи ко ти дође! Иако то није – вели – наша ствар, но твоја и општинска – знамо и да радњу држиш, а порез не плаћаш. – А ја њему: Свак је капац од спога језика

и памети – ја не бринем, ни се разбирам шта ко прича, а још мање ко шта коме доушкунује. А шта би радили шпијуни кад не би долагивали? А ти, кад све лијепо знаш – заштити ме од хрсуза и насилника – то није општинска но твоја дужност! – Заштитићемо те – вели – ама да власт штујеш, да се олош код тебе не купи, да понашањем не згражаваш пристојне грађане, да... да... да... Ишчита он мени више но што могах упамтити и однијети. Ама му нијесам остала дужна: Нијесам дошла ни у цркву, ни на исповијед, но ако ћеш да ме заштитиш – добро, ако нећеш – раширићу се сјутра насред Чаршије и лајати и што знам и што не знам и о теби, и о властима, и о тим пристојним грађанима који једино гледају да тућу кожу одеру и тамњаном светитеље заварају. Лајају док језик не излајем или ми га ви не откинете!”

Матовић је слушао Тоду зането, прижмирено гледајући у њу кроз дим цигарете залепљене на доњој усни. Селман-бег је увртао плави брчић и пажљиво гледао преда се, док се Бећир с лукавом загонетношћу смешкао – њеној причи или свом ланчићу, или обома одједаред Рахмус-бег не одоле, у свом изненадно пробуђеном одушевљењу: „А, опасна женска – мач љути!” „Мач двосјекли!” доладе Селман-бег са заносом. „Па да видиш, и јесам – језик и срце јуначко”, горопаднла се Тода и даље. „А ја сам мислио”, прену се Матовић, церећи се, „да Селман-бег не мисли на срце јуначко, него на нешто друго.” „Знам ја лијепо на шта ти мислиш – теби се памет помутила и изолачила! Али бранила сам те код начелника – не дам ја на моје госте вјетру вијати, какви су да су. Рекла сам начелнику: Нијесам ја зарезивала ни аустријске комесаре и вахгмајсторе! – А он ме гледа, смјешка се и ћути – не да назрети какво се зло у њему кува... И збиља, ови наши нијесу бољи од окупатора. Очи једни другима само што не ваде, а сплели се као псећа цријева – газде и власт, посланици и трговци. Још неко вријеме могу понешто да ухватим на то што сам ратна удовица – међу њима има другова мога несрећнога мужа који се стиде да ми у очи погледају, а мимо тога – што ископам су мојих двадесет ноката и укријем од дерикожа.”

Као да се уморила, Тода приседе крај Матовића. Али из ходника зава Дара с прекорношћу у звонком гласу: „Мама, кава је готова!” – и Тода живахно устаде.

Но ускоро, у тишини неремећеној, она донесе на округлом месинганом послужавнику цезву, филцац, коцкицу шећера и воду и стави их пред Селман-бега, па поново приседе крај Матовића. За Селман-бега је пијење каве имало и ритуални значај и он га је обављао по утврђеном реду, увек истим покретима, чак и с истим изразима на лицу, који су се мењали од сумњичавог испробавања до заносног одушевљења. А и Матовић је уживао у том слађењу и – кришом од Селман-бега, дизањем кажипрста до усана – заповеди тишину. Но будући је Бећир Пеливан већ без грешке дотицао ланчићем чокањчић, изазивљући сваким обртајем звецкање слабашно и

равномерно – та равномерност је и наметала помисао да звекчању нема краја – Матовић не одоле: „Дај престани с тим звекчањем – како самом себи живе не покидаш!” Бећир скупи, у лету, ланчић у шаку и изјави, осмехнувши се трпко меснатим уснама: „Па ја то и радим због живаца – вежбај их.”

Селман-бег најпре преломи кошку шећера напола, стави једну половину на језик, затим отпи гутљај воде као да је проба, мрдну главом премишљајући и, наставив да је добра, испи чашу малко испод половине – остатак је остављао да испије после кафе. Упали цигарету и дубоко повуче три-четири дима: и дуван му се, изгледа, допаде, јер избаши читав ланац прстенова дима један за другим. Пошто се тако и ноиграо, он привуче послужавник и накади се над мирисом кафе. Мирис му се, очито, свиде, јер гласно одахну, лагано наливајући филџан. Уместивши се комотно, као на шиљету, он отури послужавник и принесе филџан до усана. Надиса се, тако, топлог мириса, па одложи филџан а да није ни гуцнуо и стави другу половину копке шећера на језик. Тек потом полако принесе филџан, али не окуси пре него добро повуче дим. Све је то он чинио с искусним, смишљено одмереним кретњима и с пажљивим, свечалим изразом.

Сада је требало да следи лагано испијање и доливање кафе – сваки гутљај помешан с мирисом и укусом удахнутог дувана, обавезно уз разговор миран и пријатељски, који је махом и започињао Селман-бег. Али Пеливан – олет завртевши ланчић око прста и брзо га покупивши – добаци, церећи се безгласно и толико широко да обасја одају зверице белим и снажним зубима: „Па и ово пијење и ваше гледање није ништа друго до вежбање живаца...”

Станко је одавно познавао Бећира, мада је брат Гојко – будући су били сувршњаци – био блискији с њим.

Био је из разурене беговске и главарске породике, изгнане из црногорских Брда, где се о њима још чувао помен у називима вода и сенокоса. Отац му је живео од имањца у крај вароши, а стриц је држао хан при дну Доње Чаршије. Али Бећир је – ваљда и зато што је био јединац – забаталио школу, а није се скрасио ни на имању, ни у хану. Већ за време рата одао се лутању и лаким зарадама – коцки и шверцу, а касније акробацијама, нарочито турском хрвању по малим циркусима – отуд му и надимак Пеливан, завођењу реда у радњама на злу гласу и свакојаким сумњивим пословима у огромном простору између закона и злочина, о којима је Дабар једино слушао од оних који су видели светске мешавине. Хвалио се да је већ стизао до Истамбула и Солуна. Али ни то, ни све што се о њему причало, није могло да се узме посигурно, јер се он хвалисао, а у Дабру се понашао доста пристojно и повучено, ако га когод не би задиркивао.

Несумњиво је имао две обзирности, две љубави – према оцу и Дабру: стрпљиво и постиђено је подносио очеве прекоре и враћао се сваког лета реци и воћњацима родног града. Али чим би почеле простуди и измаглице, обузимао га је немир даљина и доживљаја и

нестајао је, неприметно и изненада као селица. Нико није могао да га тада заустави, као што га ништа није могло одвратити од оног што би увртео у своју промућурну, али претврду главу.

Лепу реч и савет, нарочито учених и угледнијих људи, радо је слушао, али их и убрзо заборављао, тако да човек никада није био сигуран ни у његово држање ни у обећања. Али био је памтљив и постојан у захвалности: Због услуга које је Станков стриц Новица учинио његовом оцу када је прногорска војска заузела Дабар – он је према свим Марковићима испољавао штовање и наклоност...

И Тода и бегови се парогушише на Пеливанову упадицу о вежбању живаца и Селман-беговом пијењу кафе, али их Матовић предухитри церекањем: „Дођавола! Па овај момак има право – досад ми то није пало на ум, иако не памтим откад Селман-бег тако густира каву и ја га при томе посматрам! Увек сам у циркуским људима видео најпотпуније уметнике – они не раздвајају хлеб свагдашњи, опсену и уметност. Пређи, Бећире, овамо, попићемо понеку заједно и попричати: иоџас је овде досадно као на проповеди и глухо као у гробници.”

Пеливан устаде, поклони се и, извивши леву већу, пресечену ожиљком, изјави као с бине: „Најлепше захваљујем и на признању и на части, али ја не пијем – моје професије ми то не допуштају.” Он показа па јелва начет чокањ: и заиста, од свих грехова којима је био склон и који су му придавани – пијанчење му се није могло пребацити. „Држао сам да ће овде бити песме и свирке, па сам свратио. Јер, како се изволе изразити наш славни песник, у читавом граду је глухо као у гробници. Сем у „Америци” и „Косову” – али то нису места за слободне духове! А сада, кад видим да је и овде као свугде – идем куд ме памет води.”

Матовић устаде и пружи руку, коју Пеливан, прескочивши клупицу, прихвати обема шакама. „Мораћемо ја и ти да се ближе упознамо”, рече Матовић и упита: „Долазиш ли у Београд?” „Београд ције моја зона, мада се деси да навратим.” „Онда, кад те пут тамо нанесе – обавезно ме потражи.” „Обавезно ћу Вас потражити”, поклони се свечано Пеливан.

Тода устаде искрај Матовића и, слажући чокање на послужавник за каву објасни Пеливану: „Сврати други пут: била је ту певачица, сигурно је и знаш: Хатиша. Нова је и млада, али насрнуше неки напасници – на њих сам се, залуду, и жалила начелнику – па је наплашише. Вратиће се она за дан-два, док се стиша та вртутма око Булатовљевог погубије.” „Ако она није већ побјегла у другу варош”, пробуди се Рахмус-бег. „И ја сам ноћас свратио с великим страхом и трепетом, а нити пјевам нит’ свирам, нити ми је онај јарамаз Раковића пријетио и наређивао да се изгубим у року... У ком то року бјеше, Селман-беже?” „Четрдесет осам сати”, одговори Селман-бег спремно, као да је баш то питање очекивао и тихо, за себе, додаде: „Ако Хатиша и њен отац нису већ отишли.”

„Како – отишли!“ повика Матовић. „Дођавола, ја сам на то – на ту претњу, сасвим заборавио! Уосталом, не треба је ни узети озбиљно – ту је власт, ред...“ „Време је да се и ти позовеш на власт и ред“, осмехну се Селман-бег с одсутном подругљивошћу. „Ма не ради се о томе, него... Ја сам ипак засвињоо синоћ, пред њима. Ко би могао и помислити да грађанин грађанина, мимо власти, изгони из рођеног града?“ „Страх их гони и изгони“, настављао је Селман-бег своја размишљања. „Страх големи. Он нема ни очију, ни ушију, ни памети – кад човек остане без одбране и заштите пред злом и силом. Колико је нас синоћ овдје било, па се живи чули нијесмо! Свак се о свом јаду забавио – ко ће да брани још и Цигане, ако власт за то није кадра ни вољна?“

Селман-бегове речи утукоше чак и Матовића који се, из ината и начела, није подавао ни логичким ни стварносним разлозима: он поче да гризе нокте, јетко заглелан преда се. Међутим, Пеливан, загладивши и иначе глатку, подужу косу, подбријану на врату, изјави мирно и са загонетним осмехом: „И ја сам начуо да је синоћ ту било некакве гужве. Право да кажем, због тога ме радозналост и повукла ноћас овамо.“ „Узалуд си се трудио“, примети Станко, „Милан Раковић је у својој јазбини: кад сам ишао овамо насрнуо је на мене.“ „О, Боже!“ повика Тода. „Тај ће ми све госте разагнати! Власти га штите, а ја му ништа не могу: да га звекнем пракљачом по тикветини – пракљача ће прснути. Смишљала сам и још смишљам свашта, а најпоследње ћу му на главу сасути леген сплачина – нек се барем кучке купе за њим неђељу дана.“

Пеливан извади из задњег џепа белих панталона новчанице, пружи Тоди банкноту, одбивши, једва приметним покретом, да прими кусур. А затим се театрално поклонил: „Госпођо и господо, ја вас поздрављам и препоручујем своју маленкост вашој будућој пажњи!“

Сви га испратише поздравима, док се удаљавао на својим гипским ногама, чији су се тврди мишићи оцртавали кроз панталоне. Али дошав до врата, он се окрете и, с осмехом, позва Станка очима. Када му овај приђе, он му дошапну: „Ти знаш да ја не волим никакве сукобе овде у Дабру, али ми је жао што се нисам тревно када је Милан насрнуо на тебе.“

Стиснувши Станку шаку тако снажно да овоме запуцкеташе зглобови, он изиђе на улицу и, док се удаљавао, у крчми се чуло његово звиждукање неке модерне песмице. Кад се и то стиша, Матовић свечано објави: „Оде човек – испразни се васељена!...“

Разговор се, млитав и незанимљив, отезао још читав сат, док најзад Матовићу не прекипе: „Ужасно досадно вече! Постоји ли, Тоде, још неко под капом небеском сем Милана Раковића? А и ви, бегови, и ви сте се смрзли! Што ти Селман-беже, не причаш нешто? Што ти, Рахмус-беже, не извалиш нешто? И ти, Станко, причај бар где си, с ким си дан провео?“ „На све је нас облак пао“, мудро одврати Селман-бег, док се Рахмус-бег пијано церио, млохавим, дебелим

лицем. „Свак своје бреме носи – ја Милана, ти Хатицу“, кивно одврати Тода.

„Откуд се ти досеђаш да мене Хатица притиска?“ упита Матовић, буљећи припито у Тоду. „Лако ми се досјетити – отишла ти памет негде друго.“ „Па и јесте! Тишти ме – оно синоћ, иако је било у пићу. Ухватило ме било гађење – над собом, над градом, над њеном чедношћу и накинђуреношћу. Али, немојте мислити да је ово сада грижа савести – таквом нечем ја никада нећу подлећи, чак ако би и постојало. То је можда инат, или опет неко гађење. Не, не! Иако бих морао, у инат себи и свима, да им се извиним.“

„Таман ти то треба!“ рече Тода бришући крпом испред бегова исполивани сто. „Цигани – иавикли су они и на горе.“ „Они су то заборавили, прије но су и чули“, примети Селман-бег, отпочињући свој нови ритуал с водом, шећером, дуваном и кавом.

„Баш зато – што су Цигани!“ закључи Матовић, ударивши песницом о сто, мада то никада није чинио, будући никоме није ни прегио.

Сви га погледаше зачуђено, а Тода чак и засгаде на пратима, с послужавником на куку. Она поврте главом, па изиђе. Али се одмах поврати с послужавником и отпоче, већ с врата, као да ће јој неко прегрепсти реч или јој умаћи мисао: „Не зборим ти зато што су они Цигани – и Цигани су људи! А да си ти синоћ засвињо – јеси! Но Циганима се не треба извињавати: они су толико презрени и стучени и таква сиротиња да више нијесу ни људи. Не бише те ни разумјели – мислили би да се опет спрдаш. Ништа није лакше, Раде, но увриједити никоговину и сиротињу. Ето, то сам хтјела да ти кажем!“

Она изиђе, оставивши врата отворена за собом. А Селман-бег мудрачки рече: „Она право збори, уколико се тиче ових наших – варошких Цигана. Они више ни прави Цигани нијесу. Али чергари – чергари су нешто друго. Иако су још црња сиротиња, лулежи и гатари – они имају рода, поноса и срчаности. Можда је то због тога што стално живе у невољи и за себе. Мене једном, зато што сам им задркивао женску – згодна је била ђаво је однио! – хоћаху разлијети на носеве, него ме добар коњ унесе.“

И Матовић отпоче, као да изриче одавно смишљене мудрости, али већ с полупијаном наметљивошћу у гласу и изразу: „А можда и ови варошки Цигани имају гордости и храбрости, али друкчије врсте него што ми имамо. У њих се слипају сва беда и све гадости града: ми их једино знамо по томе и по просјачењу и понижавању ради коре хлеба. Но чак ако је и како ви кажете – ја ћу им се баш због тога извинити – да су угледни грађани не би ми то ни на ум пало! Али њима хоћу и наћи ћу начина да ме схвате. И о нечему другом размишљам – о овој нашој Тоди. Она је слободнија него било ко од нас, него било ко у овом граду, премда је и сиромашна и неуча и без заштите. Дрска, витална, од речи, нимало цимрија, кад треба мушко-

бања и колико јој треба раскалшна. Жена из легенди у стварном, у нашем суровом времену!"

„О коме ти то збориш?" довикну Тода из кухиње.

„О теби као крчмарици из народних песама", довикну Матовић и разложито настала: „О жени, о муци нашој с распућа живљења и снова. Једино се на овој ветрометини између истока и запада рађа жена која спаја блуд и разборитост, једино је овде патња истовремено и начин мишљења." „Лепо речено", добаши Станко као за себе, али ипак толико гласно да га сви чују – Матовић је волео похвале, иако је то порицао, а у пијанству су оне подстицале његову полетну домишљатост. „То је речено већ толико пута, али – на друкчији начин", узврати он. „Ми Балканци не само што се хвадишемо, него се и у себи гордимо што смо распети између светова, што сами себе непрестано кидамо и спајамо. Али у томе има истине: сви наши велики духови, од Саве Немањића наовамо, постајали су оно што су кроз патњу, кроз сажимање противречности. Тако се ту живи и ствара. Тако и тиме и јесмо своји."

Уђе Тода, носећи велику бакарну цезву и филчане за госте и за себе – знак да треба одлазити и да ракију неће више послуживати. „Говориш преучено – ни сам себе не разумијеш! Све је то из књига, Раде! То исто или мало друкчије, иако ја то и не разумијем, чујем и од Бојовића и Ђукића. Сви ви мучите туђу муку. Да се мучиш и довиљаш како да преживиш и пород одржиш – све би ти простије изгледало. Начула сам шта измишљаш о мени – не волим ја да се тако прича о мени: из малог се испреде свашта, а некмоли из великога! А ту ми је и кћер – треба и нешто лијепо о мајци да упамти. Али за ноћас је доста – и пића и приче! Гостију нема, поднапили сте се, ја сам уморна, а и не исплати ми се да цоњам сву ноћ због вас тројице – Станкића не рачунам, он је ту шипка уз бубањ."

„Ја добро Рада разумијем", јави се Селман-бег, почињући са својим ритуалом пијења каве. „Он хоће да каже: на потрк смо свакој сили, свако зло нам у кућу сврати. Вјетрометина. Бију нас све вјетруштине, а нити нас куд односе, нити нам дају да мјесто загрнјемо. Је ли тако, Раде?" Али Матовић јекну: „Са свињом бих локао ноћас, само да на све заборавим!" И злобно упита: „А ти, Рахмус-беже, би ли ти локао ракију са свињом из корита?"

Матовић се, потом, гласно зацерека, Станко кисело, а Селман-бег постиђено осмехну. Рахмус-бегу се зловољно обесн лице. Тода љутито повика, устајући: „Губиш опет мјеру, Матовићу! А кад се отријезниш јешћеш себе због својих пијаних гадлука."

Матовић одврати весело и присебно, такође устајући и извлачећи се из свог угла: „Сасвим трезвено те питам, Рахмус-беже!" „Вјера то не да, болан био!" повика Рахмус-бег мање огорчено него што се могло очекивати. Али Матовић навали у заносу: „Остави веру, нема вера с тим никакве везе! Замисли да нисн лио недељу дана, свиња за

коритом, корито чисто, орибано, а у кориту се ракија жути и мирише, сваку бољку блажи и изгони, нико те живи не види – шта би чинио, Рахмус-беже?" „То је друга ствар", прихвати Рахмус-бег одобровољено.

Матовић се, у помамној радости, заврте око себе и дограби Толу око рамена, покушавајући да је увуче у ковитлац. Али она се одупре, смејући се: „Манигове маниги!" Матовић поче да јој шапуће, али толико гласно да су сви могли чути: „А ти, би ли ти спавала с Рахмус-бегом, опијеним на кориту?"

Тода га одгурну, али не грубо, и поче да му објашњава, такође гласним шапатом: „Ми смо комшије и пријатељи – како ти такво што и пада на ум? Шта ти мислиш о мени – зар ме ни ти не познајеш? Ја волим да се пошалим, па и забавим. Ако неко држи да сам курва, треба да зна да сам црногорска курва – од старинске Црне Горе, а не од садашње. Знаш шта су понос и образ – узимам онога ко ми се свиђа и кад ми се свиђа! Ти и сам знаш колико су око мене, за окупације, залуду обигравали аустријски официри и трговци. Ако и не пазим ко ми у крчму улази, али међу ноге – ту се људи зачињу и одатле на свијет долазе. Кад си био помлађи и док те није и свијет бијели нијесу отровали – ти си све то знао и разумио. А сад..."

„Да, знао сам", гануто изјави Матовић. Али, као да се нека опруга откачи у њему, одмах јетко иастави: „Знао сам! Али сам све изгасио, отровао! Хоћу, морам све да заборавим!" „Попиј каву", рече Тода благо га водећи ка столу. „Заборавио си на њу – мало ће те отријезнити." „Да, на њу сам заборавио – кад бих све могао да заборавим!" Он испи кафу на испак и стресе се као што други чине од љутих пића. „Боље би било", рече Тода, гледајући га сажаливо, „да пјеваш о сиротињи и њеним мукама, но што себе разједаш." „Да, боље би било", сложи се Матовић без премишљања, бришући надлаицом тоз са усана. „Ја бих то чак и хтео, али – јаче су у мени неке друге, моје или свељудске муке."

Бегови усталоше. И док је Селман-бег плаћао рачун, Рахмус-бег се клатио, гунђајући: „А што, болан, зете, кући да идемо? Рано је, а? Сву ноћ причате само о злу и зломе времену. А шта смо ми криви? А коме смо што нажао учинили?"

Селман-бег се поздрави, осмехујући се и с руком на грудима, па изиђе, придржавајући тек сада главољивог Рахмус-бегу. Матовић полушаљиво склопи руке пред Толу: „Још један чокањчић! Молим те! Зар можеш да будеш тако бездушна према мени?" „Таман посла! Кава ће те примирити. Иди, заспаћеш чим легнеш." „Само један јединишати!" „Рекла сам: не!" „Има и других крчми! Што сам се ја, дођавола, заковао за тебе?" „Нек те други узму на душу – ја нећу." „Ништа онда, идем код Хатице!" „Таман би то и требало у ово доба ноћи – никад се она више од брукне не би опрала. А ти, Станко, немој да му дозволиш дуњање – води га кући! Он кад пређе кућни праг – више се не повраћа. Чистите се полако!"

„Значи: ништа! Чудим се сад себи зашто сам и молио: као да не знам Тоду кад каже – не!” повика Матовић. Он се наслони на сто и настави одсутним, продубљеним и отрежњеним гласом: „А слутите ли шта је таква трезна, непоколана ноћ за мене? Она разгрене и пробуди у мени невидбога и авети ужасније од сваке јаве и сваког сна! Гробница без дна у себи и неба над собом!”

„Не изгледа ми да булазниш као кад си пијан”, рече Тода, гурајући га лако к вратима, „али нијеси много од тога одмакао.” „Можда и нијесам! А, хоћеш ли ме бар пољубити – не као жена, него... Сестра не можеш да ми будеш – сестринство смо покопали у рату, под окупацијом. Увек је нека окупација! Али ја и ти смо се, тада, изгубљени – ти си била изгубила мужа и младост, а ја наде и отаџбину! – ми смо се тада средли у мору несреће, глади и смрти. Сећаш ли се: нисмо били много заљубљени једно у друго, али ја нисам никада с толико несебичним, безличним заносом...” „Зар те није стид да тако брбљаш пред овим младичем, невиним као пулољак? Зашто не заборавиш? Зашто спомињеш оно што се никад неће вратити?”

„Добро, нећу спомињати,” изјави на прагу Матовић, „али нити ме је стид, нити хоћу да заборавим. Пољуби ме, ипак, као човек човека.” „Добро, лудо несрећна”, рече Тода, смејући се, и пољуби га гласно у оба образа.

15.

У прегоњењу куда да иду – Матовићу није избијало из главе да баш ноћас мора пронаћи Хатицу у Циганској Махали, а Станко је једино пристајао да се на свежини и месечини прошетају, пре него свог припитог пријатеља смести код куће – пут их нанесе испред „Америке”. Светлост привуче ђудљивог и припитог Матовића као лептирицу и он у злбном заносу повика: „Идеја! Да најпре угледадим грађанима и ревносним службеницима изразим своје саучешће и поштовање!”

Завитлан неочекиваном и утолико привлачнијом жељом, он скоро потрча, нимало не тетурајући, као да се плашио да га пријатељ не задржи. Станко би то, свакако, и покушао, мада већ исцрпљен дужностима и сукобима у још непротеклом дану. Али Матовић се није преомишљао и Станку не остаде друго него да пожури за њим, тешећи се да ће Матовићеве испали у „Америци” бити мања недаћа од тумарања по посланој Циганској Махали, уз ризик да се туку с Миланом и његовом дружином.

Матовић с несхватљивом спретношћу удете у салу. Повученом његовом трком, то исто би се догодило и Станку да му се из мноштва гостију не урезаше у свести ликови неколицине дојучерашњих наставника. Заставши у последњем трену на прагу, он се уклони са

светлости иза горњег довратка. Јер мада је желео да буде уз Матовића, ипак га је било стид да се, тек што је завршио гимназију, с њим уваљује у скандал. Због тога и остаде напољу – да причека док се Матовић не исгуби, па да га одведе кући. Али је кроз отворена врата могао скоро све да види и чује.

„Свима, свима, свима – добро вече!” повика Матовић са средине сале, ширећи руке и клањајући се унаоколо. „Моје дубоко саучешће због ненакнадивог националног губитка, мада би достини требало честитаги што су се отарасили Булатовљевог притиска... Шта, ћути-те? Е, па лепо! Када наш јунак – тај јунак сам ја! – стаде на поприште, у дворани завлада дубока тишина... Хаха... Изгледа да сам добродошао свима – на колико интереса и фракција сте само подељени? Добродошао сам, велим, свима – да предахнете и о мене се набрусите. Чак и Ђукићу, разочараном витезу луталици национализма! И господину другу Недићу – да се јавно оглади од анархиста и идеолошких смушењака! Све остало трпам у једну врећу – као мачиће, мада нажалост немам реке у коју бих вас бадио... Још увек ћутите, даме и господо, иако вас не посматра четрдесет столећа. Нисте на сахрани – њега тек сутра закопавају! Можда вам се не свиђа мој стил? У реду, ни мени се баш много не допада и можемо да га променимо... Тада главни јунак – тај јунак треба да сам ја! – запањен ћутањем, одлучним кораком приђе говорници... Дођавола, говорнице нема! Али снаћи ћемо се већ некако...”

Он дограби оближњу столицу и помало трапаво, али веома лако попе се на њу, победнички погледа околу и обзнани са свечаном подругљивошћу: „Представа може да почне!” Али како га опет дочека натупштена тишина, с једва приметним мешкољењем и договарањем погледима, он отпоче: „Ако сте заиста решени да ме багателишете и избегнете сваки разговор са мпом, не преостаје ми друго него да иступам и у име вас и у име самога себе... Господине Матовићу, извините на помало грубом начину изражавања, али Ви сте се, ноћас, изгледа наљоскали као свиња... Варате се, љото се варате, господо, без обзира да ли сам се или нисам и како ја наљоскао! У ствари сте ви мртви пијани од ваших илузија и тобожњих врлина, од вашег ропског духа и њифтинског патриотизма...”

Али га заглаши пролом повика са свију страна: „Марва пијана!” „Анархиста!” „Олош!” „Треба те у бувару!” „Од онаког оца!” „Нису сви песници свиње!” „Има ту и дама!” „Губи се, стоко неслана!”

Матовића не само што то не збуни него чак и подјари и осоколи. Тражећи руком тишину, он их надвика, пре него су се смирили: „Мало парламентаризма! Па ви сте, зар не, за парламентаризам – за то копиле спаривања племића и трговаца. Бар допустите да се извинем дамама: решио сам да вечерас будем учтив према њима – имам зато и неких својих сентименталних разлога.” Он сам сиђе са столице, неспретније него што се попео и опревши се левом руком на њен наслон, у стању театралне отмености с предатних фотогра-

фија, мирно и прибрано изјави: „Ја сада могу и да ћутим – узмутио сам баруштину! И бићу парламентаран – сваки жабац треба да има право на властито кретање. Тишина! Пст! Ко се јавља... хм... за реч?“

У сваком дабарском скупу би се брзо нашао неко да избаци Матовића – да Дабар није био обикао на његове испаде, па се и ослађивао њима у једноличности свог битисања, и да гости „Америке“ нису и сами били захваћени препирком и заједанима. Тик пред Матовићем је седео професор Јосимовић. Он поче да поправља цвигер, као кад се припремао за важније иступање. И доиста, пошто се накашља, он отпоче повишеним, достојанственим гласом, подигнувши нежну и танку руку с тврдим манжетнама: „Мада је парламентаризам плод енглеске практичности а не чистог духа – то не значи, господине Матовићу, да Вам оспоравам учешће у начелној, културној дискусији. Али будући Ви, изгледа, ниста склонили таквом чему, а нисте ни у току наше дебате – с Ваше стране би било и најљубазније и најумесније ако бисте се сами повукли. Све би било онда схваћено – зар не, даме и господо? – као неодмереност, као несташљук песника који је, у најбољој традицији, испио више неку чашу рујног вина.“

Матовић већ нестрпљиво чепукаше и лупкаше прстима по наслону. Али га претече судија Милић, срдито довикнувши Јосимовићу: „Шта је Вама, забога? Знате ли где живите? Знате ли с ким разговарате? Па то је неодговорни и накресани балкански анархиста! Њему је једино до скандала и загорчалања живота пристожним људима! Можда и није лош песник – нек му припадне будућност! Али он мрзи нацију, друштво, сваку људску заједницу. Треба једноставно допустити келнерима да га избаци на улицу – нек лаје на месец и надмудрује се са звездама! То је све. А ми насталимо!“

Искрај Станка, у најглед мирном, незаинтересованом ставу, два витка и црномањаста келнера у белим блузама, пажљиво су вребали светлим црним очима, очекујући знак од неког невидљивог. И мада Матовићу то не би било прво избацивање ни из „Америке“, он се на њих двојицу обзирао с извештаченим презиром и пригушеним стрепњом. Али они не добише знак, паљда и због тога да би одобравања Милићу, која су праскала са свих страна, могла да се досита испуцају.

А кад се све примире, Станко зачу слева меко, али самоуверено говорчење и, обазревши се, смотри кроз незастрту нишу прозора, адвоката Бошковића: у истом трену се звукови и ритам тог говорчења спојише с мрдањем проседог покресаног чуперка на Бошковићевој доњој усни и отварањем његових пуних, руменкастих усана, уобличавајући се у једна чујне, али податне речи: „Скоро би требало да сматрам личном увредом – упреду нанету енглеском парламентаризму. Не заборавимо да се Велика Британија никад не би уздигла у такву силу без свог парламента! Али баш у име парламентаризма – треба да разумемо песнике чак и кад нису у праву...“ „Али он не

иступа ту као песник, него као букач!“ повика посланик Ракић са супротне стране, лица још тамнијег од прилива крви и жила набреклих изнад беле крагне.

Опет настале врева, у којој се мало шта разабирало: Бошковићева брадица се и даље упорно тресла, иако су његове речи биле заглашене, док је Ракић, гневан и ликујући, зверео унаоколо.

У осечи стишавања, горки и прекорни талас Бошковићевих речи опет заплуша салу: „Ви бисте, дабоме, радо свима ударили катанац...“ Али га преклопи тутањ Ракићеве гласине: „Ви демократи сте идноти – конате раку самим себи брбљаријама о слободи и равноправности! Али ми у раку нећемо – борићемо се, као увек! И победити, као увек!“ Праснуше одобравања, па и појединачно пљескања. Искрај Ракића поседник Лазовић, док му је јабучица поигравала, подиже увис слонову дршку штапа: „Ипак, енглески парламентаризам и културно, патриотско енглеско племство представљају узор...“ Али га Ракић погледа с таквом презривом оштрином, да он замуче, док се бела дршка неодлучно спуштала.

За све то време Матовић је стајао са занетим, победничким изразом, али обзирући се непрестано на келнере, који су се намерно премештали с ноге на ногу, будно светлуцајући очицама. Уши су му видно бледеле: спопадао га је нов талас мучнине. Упркос томе, он се с театралном отменошћу поклати Недићу, када овај примети: „Има права да говори – и он је радник, умни!“ и искези презриво, најпре на Ракићево узвраћање Недићу: „Јер је ипак Ваш сапезник!“, а затим на Милићев повик: „И с црним ђаволом противу српства и отаџбине – такви су они!“

Искрај своје гојазне супруге, мање насмешљиве и кокетне него обично, јави се и Ђукић, мрштећи чело до саме ћеле: „Непромишљено! Ви их, Матовићу, у ствари мирите и подижете им цену у властитим очима.“ Милић му олако додаци: „Нисте ни Ви далеко од њега!“ на шта Ђукић одврати загрижљиво: „Па, да видите, не бих ни био – да сам помлађи, да сам мало мање Србин и да нисам предобро упознао идеалисте властољупце!“ „Ипак, једна истинска демократија“, замрда Бошковићева брадица, али је устави са супротне стране усклик професора Јововића, који толико љутито чупну брчић као да је хтео да га ишчупа: „Истинска – ваша!“

Он је већ дуже времена заушћивао и поскакивао, не би ли дошао до речи. И кад се, сада, сва пажња устреми на њега, он устаде и отпоче течно и допадљиво, као што је говорио и ученицима, али са жестином какву никада није испољавао као наставник: „Не истичем то као историчар, али је непобитна истина, за сваког ко иоле познаје историјске чињенице, да су демократије парцијалне и попремене појаве. Људи су живели тисуће и тисуће година и уздизала се и пропала царства и цивилизације пре него се у грчким грађинима залегла демократија заснована на трговини и раду робова. Слично је и с енглеским парламентаризмом – он је почео као отпор властеле

краљу, па се касније развијао са слободном разменом и колонијалним освајањима. Па и толеранција је производ протестантских секти, међу којима је било нетолерантнијих од католицизма. Девет десетина човечанства ни данас немају појма о парламентаризму и толеранцији, а ипак живе и чак напредују. Но то не значи да сам ја апсолутно противу парламентаризма – све зависи од услова и циљева. Хоћу да кажем: и непомирљиве идеје и немилосрдна борба могу учинити – и махом су и чиниле – народе и државе великим и напредним. Ја сам за онај облик и оне идеје који ће српство и Србију учинити моћним и богатим! А пошто се у томе, очито, не можемо сложити – правац нашег кретања мора се решити борбом. Толико о томе, у начелу... Али овде се ради о нечем другом: једноставно један човек, одрођен и умом и душом од нашег друштва и од нашег народа, хоће да нам напакује и да нас све скупа, понизи и увреди. При томе он покушава да искористи наше разлике – разлике оштре али и природне у нацији која тек тражи своје путеве. И није он случајно изабрао тренутак у коме, у сећањима и разговорима, одајемо пошту мучки убијеном сину нашег искрвавелог завичаја и нашег испашеног народа, човеку чије јунаштво и значај овде нико не оспорава, макар се сматрао и непомирљивим идејним противником његовим.”

Топли и светлוצави жамор одобравања све живље је заносио Јововића: његови заобљени покрети добише нечег од севања ножева, а његов испијени и сређени израз румен гнева и надахнућа. Али у тренутку док је он предисао и узавивао нову бујицу мисли, лискајући вршком језика пену из крајева усана, Јосимовић подиже мршаву шаку из беле манжетне: „Изгледа да и наш песник увиђа своју несмотреност. И ми, господо, треба да имамо за њега разумевања! Мада лично не подносим алкохол, али не зато што би ме опијао – мој интелект ништа не може да помути! – него ми се једноставно гади...”

„Ви сте изузетни у свему!” с насладом одбруси Јововић. „Заиста је тешко замути, а још теже разбистрити немачку филозофију! Али ми који се држимо мрских, прљавих балканских реалности и српских нужди, гледамо и на то друкчије: општечовечанско кроз национално...” „Национално је једино форма”, добаки Недић. „Форма и садржина чине јединство!” увређено довикну Јосимовић и настави брижно, али као иза катедре: „Питања су, на жалост, много конкретнија него у теоретском разматрању: шта ћемо учинити ми европски интелектуалци ако сутра наша сељачка, наша народна стихија почне да пали и убија верску антитезу наших националних стремљења?” „Слобода, слобода решава све!” пресече неко иза Бошковићевог стола, на шта Ракић одврати спремно, као из заседе: „Као да је то јарац, па да га ухватиш за браду – слобода се осваја као и све друго!” „Турци су и те како ценили слободу – за себе”, иронично примети Ђукић.

Али сва та распра и добакивања нису ни збуњивали, ни спуштали Јововића из његове узнесености: „Не удаљавајте се, господо, од немилог повода ове распре – од Матовићевог скрнављења онога

што је свима нама на овај или онај начин свето! Не ради се о упреди – увреду би већина нас и схватила и опростила, него баш о скрнављењу! Јер ако Булат значи за просте људе скршен крст и оборен барјак, за нас је он...”

Али тада Матовић, као пробужен и разјарен Булатовљевим именом, заикта, стежући рукама столицу: „Булат је бик, бик-засудник! Сад се пренамажете за њим, а док је био жив – стењали сте под њим као да вас је планина притисла. Мушко, јуначина – живео је док је живео, а ви сте прижибале и пачавре – таворите док крепате! Земља стење и народ се гуши у лажи и глупости! Сад сте се подјуначили кад се народ обезумио и кад су нестале Булатовљеве песнице, којима вам је рогове у главу утеривао! Количини је само жене облежао!”

Скоро читава сала поскочи и рикну једним хипом, а келнери се – на невидљиви знак или и сами разгневлени – у два-три скока створише код Матовића и искусно га зграбише за мишице и запешћа. Матовић се опирао ногама о под, али више да би показао отпор, него што би улагао читаву снагу. Погођан и кратког даха, он није био ни снажан ни спретан, а свакако је из искуства знао да се келнерским вештинама узалуд опирати. Келнери га учас догураше до врата и обојица у истом трену ринуше напоље с таквом прецизношћу да Матовић ништа ни скутом не дотаче, иако је једино једно крило врата било отворено. Као да су га помахнитале силе, носећи га и прогонећи својим насладним одисајем, избациле кроз тескобно гротло – Матовић зататура преко цементне платформе и, наставив се на њеној ивици, свом дужином се сручи на прашњаво и песковито тло. Један од келнера се промоли кроз врата и, уверив се да је посао обављен како треба, отресе дланове, па затим затвори крило. Испрашњављен, Матовић устаде пре него Станко дотрча до њега, отресајући дланове, баш као и келнер, и псујући мајку слугерањску. Он крену наатраг – вероватно да би се с врата псовком опростио, али се безотпорно препусту Станку, чим га овај ухвати под руку и поведе низ тротоар. Два жандарма, светлוצајући бајонетима на лушкама, долазили су средином улице. Станко увуче пријатеља у кривудасти сокачић ниже хотела тако тесна да су два човека једва ишли напоредо, али који је изводио на хан Матовићевог оца.

„Ох, брате”, оте се Матовићу чим уђоше у тмину, „изринуше ме као најгору цукелу! Истина је тешка и горка – и моја за њих и њихова за мене.”

Кретао се доста сигурно, мада је Станко благо управљао њиме да се не би сударио са зидовима и капијама. Али кад зађоше у невиделицу, он се наједном наже и, ослонивши се на зид, поче да повраћа. Кад би готов, одишући и бришући уста надланицом, он уморно и покајнички изјави: „Није то ништа – одмах ће ми бити лакше.” И с горким прекором додаде: „Ни те Тодине ракије нису

више што су биле: она их купује као чисте, а у њима једино што бунике нема!"

Полако и брзо кренуше даље, ослањајући се један на другога. Кад избише пред хан – на трг измивен месечином, Матовић оживе: „Најгоре је што сад сви ликују! Сви до једног! И Ђукић, филозоф паланачког цинизма и Угринов – ах, да, тај илузиониста европске правде и савести ноћас, зачудо, није био тамо! И Недић, непогрешиви исправљач људских кривих Дрина! Али сад што је – ту је! За остале ми није много ни стало: чопор који се пари, ждере, плачка, служи и набрекује и међусобно коље док не набаса на јачега. Него, сад бих могао ка Хатици – тамо сам био и пошао. Треба и ја да се бар једном покајем и оперем! Да јој паднем пред ноге, као руски емигранти – тобожњи пуковници тобожњим грофицама: сви су они сад пуковници и грофице, словенске душе и олош сатрунули – пет банки на ноћ с грофицом, а коме се свиђа може и с грофом..."

Обазревши се унаоколо, на обасјане геометријске површине зидова, кровова и трга, он се, наједном, дечачки озари: „А месечина – да испаметиш! Подсећа на већ забатаљена, али незаборавна места у литератури – Циганка и месечина и пиће. А можда би било најбоље кад би се једино и живело по литератури – помање Достојевског, а повише Боре Станковића. Но у сваком случају идем к Хатици – не морам ни да пролазим поред оног нашег одоша у 'Америци'..."

Он већ крену у сокак који је водно узбрдо ка црквици, али га Станко одлучнохвати за мишицу и поче гурати ка кући: „Доста за ноћас! И зар можеш такав к њој – огуљених дланова, прашњав, избљудан? У ово доба? Они лијегају с кокошкама кал немају посла! Само ћеш им неприлику створити – можда и на Цигане мотре, као и на остале муслимане. Исплавај се, уреди, обриј, па..." „Имаш ти право, мада..."

Гуркајући га одважно и залагујући прекорно, Станко га поврати за угао хана и најзад, кроз незамандаљену капију, угура у посаличани и затавањени улаз.

Иако је Станку газда-Симов хан био добро познат, сада све изгледаше друкчије: улаз, засењен, био је тешњи, а унутарња авлија, допола обасјана, продубљивала се унаоколо у замрачене преграде за коње. Из ољуштених зидова улаза зијали су црни отвори кроз које се дрвеним степеницама бело десно у стан газде-Сима, а лево у просторије за киришије и коначије, али које су сада изнајмљиване трговцима као магаци за храну и коже. Хан је имао свој залах – натруо и накисео, али сада још оштрији у прохладној промаји. Из преграда, као и увек, али циликтаније, завечаше латци на коњима, а из неприметне и незане јазбине се на светлуцави плочник аплије излуче грмањасте – сад грдобни – суманути газда-Симов слуга Остоја. Њега је шкрипа капије вазда покретала из његовог склоништа да макар – као олињали и обезубели пас – ољушти долазника. Он је и сада батргао злепастим ногама, равномерно звецкао гвозденим

штапом од кога се никад није растајао и, мада је зевао и трљао очи, примицао се изакола и опрезно, кривећи чупаву, проседу главу: и Матовић и Станко се зауставише да не побуђују његову сумњу.

Пришав им близу, Остоја обазриво застале, затуривши штап позади. Али препознавши Рада, он нерадим осмехом покрену кратке и оједене бркове и упита, показујући штапом: „А овај? Шта он хоће?" „Не булазни!" подвикну Рада. „Као да не видиш да је са мном!"

Остоја се намргоди и одмах затим ропски осмехом, спутивши штап који звецну о камен: „Добро, добро, Рада – немој да се једиш на мене! Морам да замандатим – чекају ја колико треба..."

Као да се бојао да му се Матовић, сад и са суманутим слугом, поново не натовари на врат и на савест – Станко се журно опрости. Већ је био скоро на средини трга кад зачу како Остоја струже мандалом: застао је, премишљајући куда да скрене – поред Чесма и Голубовљеве куће, или поред Тодине крчме ка Сточном Пазару. Оба пута су били нежељени и стицали се изнад гимназије – испод вратнице на којој се с Ингом несрећно и глупо растао. Али трећег пута није било и он се одлучи да иде краћим.

Сумниув на Чесмама дробни жубор који је из утробе земље беспрекидно извлачио самог себе, он науми да Голубовића кућу размине а да се на њу и не обазре. У томе се утврђивао утолико одлучније што је знао да неће моћи, потом, превидети вратницу иза које су синоћ замрли, а у њему се настављали и обнављали Ингини кораци.

Али Голубовљеве самртно гнездо не пристаде на занемаривање и неприметност: Станко као никад дотад смотри Голубовића кућу у њеној виткој и белој истурености над крошњама и тарабама као од позавнедога сребра. И на тој одбојној, самотној белини, над глухоном воћњака и тврдоном кровова и у месечинастој слећености, жућкасто и безразложно су чмилела два прозора на соби болесниковој...

Голуб је још увек умирио самотан и пркосно озлојеђен собом, родбнином, светом и Богом, пријатељством и љубављу: ошинут и притешњен тим немим, стравичним опажањем, које је кидисало и обрушавало се на њега с кућом, са слабашном светлошћу њених двају прозора у онемелом зрачном бескрају – Станко закљони очи дланом и потрча низ улицу. И већ пред окуком, уверен да неће више видети ни кућу, а камоли прозоре, он се обазре: њено шљеме, као брид зарђалог сечипа, још увек се истурало, зарањајући у плаветну светлост и поливајући се њоме.

Али вратница растанка с Ингом се смањ и повуче у тмину воћњака и сећања – пред огромним пожаром који га заблесну с друге стране реке, с врха Хамама. Пламенови су палацали у висину до сред Буковика, повијајући се и клобучајући тмастим димовима низ Хамаме... По свему судећи, горео је чардак Спахића – старинска дрвена грађевина, с бројним помоћним зградама. Сумрк и ороноу, али китњаст и горд, чардак се био осамио на врху насеља у већ проређеном,

натрулом воћњаку. Некад, пре него су турски официри подигли станове и Хамам за себе и своје хануме, читави Хамами су били читлук Спахића. Али они су и тада стално живели у вароши – у каменој кули, а ту долазили на одмор и тефериш. Сада су у чардаку пребивале слуге и надничари, док су помоћне зграде служиле као магаци... Далеки и подивљали огњевни у трену распалише у Станку помисао да се ради о намерној паљевини: премда су Хамаме већином већ насељавали православни, чардак је био довољно измакнут да се пожар не пренесе на њих. Али паљевина је православне у датом тренутку храбрила и подјаривала, а муслимане упропашћивала, утолико више што је чардак био својина и знамен њихових првака Спахића.

Нашав се изненада у невеселим, замирућим сећањима на Ингу и у стварности пожара и насиља – Станко потрча напред. И чим заокрену ка касарнама – Љум се рашири и потече хуктавим огњем с његове десне стране. док му с леве остајаху стан Угринових и гимназијске зграде, утихли и устрептали у одсјајима пожара и месечине. Пожар и раскаљена река заблешћивали су и некуд односили туге и сећања, а раскривали незнане и стравичне заманности.

Тек на мосту – над разбукталом реком, он се присети да је протрчао паркић први пут се не сетивши како је у њему доживео, некад, с Ингом непријатност коју ни данас није успео да изглади. Али требало је журити – требало је стићи пре него се пожар стиша: и он, прешав мост, пожури укосе преко Острива.

Код ковачнице су отац и син, они исти код којих је данас – као да је то било некад давно – спраћао с Ингом, покривају кров смокренним костретним поњавама. Опажала се јара, а ветар је наносио запаљене трешчице и гранчице. Препознавши Станка, старији ковач објасни, као да се извињава: „И нема богзна шта да ми изгори, али је свакоме своја сиротиња мила.” Младић, зајавив шљеме, полако се померао и слагао плоче на крајеве поњава. Он се насмеја зубима белим и као изливеним из једног комада: „Пале газде једни друге...”

„Није то добро”, објашњавао је отац и даље, „ако газде немају – ни ми немамо.”

Али Станко пожури ка отоци на врху Острива.

Преко, на стотинак метара од њега, из огњеног ковитлаца, у који су се већ биле преобразиле помоћне зграде, а делом и воћњак, конак је, премда сав пламен и жар, још чувао свој витки, китњаст лик. Нико није гасио ватру, иако је у граду постојало ватрогасно друштво. Ни живог створа – једино су воћке пружале к жару и гасу небу огореле гране. У Хамамима су завијали пси, негде се дозивали или запевали човек и жена.

Станко пређе шљунковиту обалу и примаче се до саме воде, која се, узана и плитка, пресипала огњеним жубором. Врелина га удари у лице и сузби гилком, недомашном силином, а дим и огањ заклонише Хамаме и Буковик.

Наједном, конак се стресе и стотине пламичака и хиљаде варница се откидоше од њега, узлећући и гасећи се у зачађавелом небу. А већ у идућем трену ломљаво и тресак, дим и огањ загушише небо и реку и по Станковом лицу и рукама поче да сипи врели, блутовати пепео.

Измакао се, заклањајући очи.

А када, после десетак корака уназад, поново погледа – конак се беше преобразио у безобличну гомилу на огромној ломачи. Поче га обузмати узбуђење чију махнитост није могао, а ни пожелио да обуздава: било је у томе нечег од оних сласти из замишљања Инге под буквом у Замарју пре три године и из вечерашњег потрзања ножа на Милана Раковића. Али било је и још нечег – насладнијег, силонитијег. Неречене, нечуте речи страсне песме пронишале су у свести. Заклињао је ватру и тепао јој да гори док не спали – није важно шта, само спаљивање је било непоновљиво грозно и дивотно. Правдао је, ипак, ту жељу: из пепелишта ничу младе зове и малињаца – живот увек може почети испочетка и срећа је у тражењу.

Окренуо је дланове, али не да их огреје – већ су горели унутрашњим огњем, него да дотакне – да помиљује ломачу. Истовремено га почеше спопадати језа и страх од те непојамне, сулуде насладе.

И зато се обрадова када зачу да му неко прилази отпозади. Не окрећући се, препознао је по гласу старог ковача. Он је опет објашњавао: „Да није воћњака – читави Хамами бише планули...”

Тада, отресавши се од омаме, сети се мајке и куће и потрча к њима.

Трећи део

СУДИЈЕ И СУБАЈЕ

1.

Стевана Угринова је – док је у својој канцеларији седао за подужи сто, намењен већањима, са судијом Милићем на десној, а судијом Радуловићем на левој страни – опседала нелагодност од помисли да ће већ ту, тог јутра, упасти у сукоб с Милићем – ако ни због чега другог, оно под притиском те нелагодности. Прошлост није пружала за то никаквих разлога: мада преиаглашено, Милић је увек био љубазан и предусретљив, а као судија ретко уредан и савестан. Милићеви погледи били су од раније добро познати, па његово синоћње иступање у „Америци“ није морало подбости Угринова, утолико пре што га је чуо у одломцима, док је са супругом осматрао кога тамо све има и шта се догађа. Ни малочашња Милићева упадица – на Угриновљево саопштење службеницима, сазваним у судници, да се треба суздржавати од распаљивања верских страсти: Ми то примамо на знање, уз напомену: уверења су неокрњиво право личности! – није могла бити озбиљан разлог за свађу, поготову што је Угринов помирљиво узвратио: Разуме се, али сви смо дужни pazнати да не уплићемо и суд – орган реда и закона! Поготову у предмету који је трабало пресудити – претрес је био завршен јуче поподне и доношење пресуде одгођено за јутрос – није било разлога који би наводили на препирку, а камоли на свађу: неки Јагош Букумира, сељак из ближе околине, одсекао је прсте љубавнику своје жене и требало му је одмерити казну. Истина, дело је имало неких особености и могло је изазвати распри око његовог квалификовања и одмеравања казне. Али које кривично дело није особено? И зар нису разлике и распре између Угринова и судија, међу њима и Милића, у многим суђењима пре служиле усаглашавању и чак зближавању, него препирци и свађи?

А Угринов не само што се није отарашавао своје нелагодности, него се осећао помало и кривцем пред Милићем, који је са зашиљеном жутом оловком скоро нечујно предиставао записник претреса, лако се мрштећи на поједине формулације, а и пред судијом Радуловићем, који се, дуг и окошит, истегао уз наслон и испод стола, загледан кроз прозор у брда, али вребајући повод за неку од својих често и несраних народских доскочица.

Угриновљеву нелагодност појачала је омашка која му се догодила с избором седишта за столом: уместо да, као обично, седне окренут к зиду, он се уместо према отвореним прозорима, кроз које је навирала мелемна и зеленкаста топлина септембарског јутра, а с њом и стидљиви и трпки мирис из Елзине косе, који га је запахнуо на растанку пред гимназијом и сад се, кроз загушљивост фарбе и нафте, пробијао из простора и сећања. За зло, баш је Милић уочно ту омашку и показао Угринову руком на супротну страну стола, која се могла сматрати чеоном по томе што је Угринов на њој раније заседао, али овај се изговорио слегањем раменима и показивањем руком на још неомалане прозоре и на изобијан и незграпан чамов и буков намештај, пренет из доскорашњег суда, ранијег турског ућумата – као да је хтео рећи: Све је још у таквом нереду да је свеједно где ко седи.

Али Угринов се брзо прибравши упркос претњи којом је одисао беспрекорни и оштровиди Милић, упркос расцветавану облачића над сурим плећима неке бретине: „Па, могли бисмо почети“, поче он, вадећи из унутарњег џепа позапаћену патент оловку, којом се махом играо и бележио нерасправљене појединости на чистим и неизлинијаним полутабацима. „Предмет је једноставан, а било би добро ако бисмо стигли да пре подне и пресуду сачинимо – поподне се и тако не ради због овог русваја у згради.“ „Да, заиста русвај“, прихвати мрзовољно Радуловић. „Боље да се нисмо ни усељавали пре него је све довршено – поваздан крикам креч и пипкам се по стражњипи да ми није офарбана. Али нас су питали колико и булу за димије – избацили нас јер се господи жандармима журило да се раскомоте.“

Међутим, Милић, набравши ретке обрве, изјави као да није ни чуо Радуловића: „Да, предмет је заиста једноставан, гледан као кривично дело. Тужиочева квалификација – покушај убиства, ни у ком случају се не може прихватити! Ради се о тешкој телесној повреди с олакшавајућим околностима...“ „О телесној повреди“, упале Радуловић који је мислио своје мисли, али при том будно пратио распри, „код које су олакшавајуће околности такве да заслужује најблажу могућну казну. Бранилац Бошковић, премда је окривљеног заступао по службеној дужности, могао је бити документованији – то морам истаћи баш зато што се ради о мом личном и партијском пријатељу. Али је уверљиво побио наводе оптужбе о смишљеном покушају убиства и упечатљиво осветлио друштвену потлаченост и патњу

окривљеног – то морам истаћи баш зато што ви, сваки из својих разлога, не подносите добру стару реторику, која је некад скидала кривце с вешала и пела на њих невинне.”

„Најпре да сагледамо чињеничну, чисто правну страну дела”, с набриђеном упорношћу упаде Милић, приподижући се и нагињући столицу за собом, као да је она, упркос својој тежини и гломазности, прирасла за његово седало...

Јуче поподне, пред њима тројицом се на оптуженичкој клупи нашао нечемуран, сивкаст сељак, којег су за ту прилику обријали, а жена му донела изношену, али чисту одећу. Сељак се звао Јагош Букумира и његово име и презиме, доста ретки али памтљиви, били су већ добро познати суседним и повезаним срединама начелства и суда, због тога што је он већ од прошлог лета, када је добијао к властима у Дабар, једино ноћивао у затвору, а прекодан цепао дрва и разносио воду по канцеларијама, припомажући послужитељима и стражарима, па чак и њих услужујући. Та његова потиштена, чак захвална послушност опажала се на њему и јуче, за време суђења, мада се његово држање преобразило у чудесно усклађену мешавину верника пред олтаром и војника пред строгим старешином, упркос томе што судница, још неомолована и без публике сем његове жене, није имала, ако се изузме судијски сто, ничег ни запањујућег, ни свечаног. Он је одговарао кратко и отресито, али и понизно и тихо, с рукама прикованим уз шавове панталона, окрећући се ка питачу као на шаркама и гледајући га право својим очицама повученим у дубину неодредљивих боја.

И мада се Јагош Букумира држао као војник на причешћу, а ток суђења није доносио ни могао донети ништа ново – он је већ на првом саслушању све испричао, а искази сведока су се слагали с његовим – као увек, друкчије су одзвањала казивања живог човека, него укалупљени, мртви одговори с хартије. У суду се тек било рашчуло за погибију Булатовљеву, па су се бранилац, тужилац, судије и сам Угринов уносили у Јагошево исповедање и испитивали га с ревношћу и журбом које су откривале немир и бежање од те непојмљиве, злослутне вести. То се нарочито потврдило када је Букумира – на браниочев захтев да суд има у виду слабијо здравље оптуженог – узвикнуо: Зар сам важан ја – црвак један, кад падају главе као Булатовљева? Сви су на то скоро побожно замукли и били чак захвални Јагошу Букумири што је споменуо име које је у тим тренуцима с стравом шапутано у канцеларијама и настамбама дабарским, а дозивањима разношено читавим крајем. Тиме Јагош као да их дозвола у стварност стварнију од догађања у судници и оживе у њима Булата којег су – сваки на свој начин и из различитих побуда, а сви скупа ради посла који су морали да обаве – покушавали да забораве.

Тек тада је Угринов и одсуству публике у судници – не само сељака из Букумириног села, него и варошких радозналаца, махом пензионера, којима суђења пружају једину разоноду – придао значај:

догодило се нешто важније него што је ма чији појединачни удес могао да значи. Али Угринов се брзо прибрао и наставио с претресом, изјавивши: Одајући сву пошту Булату и овде и у овом тренутку – ми започето суђење морамо да наставимо...

Према списима и држању Букумирином, случај се приказивао једноставним и јасним: сеоски ђилкош Блажо Дедић саживео се с Букумирином женом Магдом, а овај га је, као слабији и бојажљивији, увребао при славању на кошевини, набио му коњске букагије на ноге, натерао га замахнутом косом да моли за милост, па му најзад једним махом офикарио прсте на рукама.

Букумира је своје побуде и само дело приказивао тачно и без жаљења. Али је он и о неверству женином причао не само без икаквог увијања, него као о нечем прихватљивом и скоро доличном за њега, а поготову за њу – она је све то слушала канда без имало стида, укочено у својој најемганјој, пеленастој црној сукњи, једино каткада обарајући буљаве црне очице.

Свакако се то могло објашњавати његовом бедом и стученошћу. Али и тиме што је он био старинац – од народа и племена који су ове крајеве насељавали пре словенских досељавања. Нико није умео поближе објаснити ко и какав је био тај живаљ. Између њихових остатака и Срба мештана и црногорских племена није бозна откад било разлика у језику, а скоро ни у обичајима. Још је трајало предање да су Букумире од родова и народа посвојених и растуриених, мада нико није знао да каже на који начин је то обављено – асимиловањем или истребљивањем, или можда понајпре, и првим и другим начином. Знала су се њихова гробљишта, трајали су њихови називи понеке планине и свију већих река, око којих се залегао живот млађих и јачих дошљака. А већ на самом почетку суђења, док је Угринов механички проверавао генералије оптуженог, испостави се да назвање Букумира има много шири значај – да се односи на већи број малих, растуриених братстава која су имала своја посебна, већ посрбљена презимена. Тако се и Јагош по деди презивао Перковић, али будући су га у црногорском селу, у коме се знала свачија лоза сем његове и у коме он није имао никог од свог рода, називали Букумиром – власти су га, у недоумици, и записале под тим презименом. Сам Јагош је, жалећи се на своју самотност у црногорској племенској јачици, сневољено објаснио: Од мог рода се нико ко није и сам Букумира нити жени нити у њ одиву даје, као да већ нијесмо Срби и вјером и језиком и памећу – животом својијем.

Разурени и искорењени род, Букумире су већ обикли, изгледа од давнина, да саме себе сматрају нижим и безвреднијим – осуђени својим пореклом и рођењем да се баве нижим пословима и да буду кињени и подређивани. Ни Јагош Букумира се није жалтио на надничење и на искључивање из комунице – племенске својине шума и испаша. Штавише, он ни Блажово освајање његове жене Магле, које је, по свему судећи, било бар исто голико драговољно с њене, колико

насилно с момкове стране, није истицао као увреду и несрећу, него као незгodu међу комшијама, која и не би била нарочито недолучна да се није догађала скоро јавно и пред његовим очима. Блажо Делић је – причао је он – био толико поазгинио, а њој се памет толико за њим окренула, да ју је једном уред подне, на погледу селу, за руку из жњетве извео, а она као сљепаца пошла за њим у грмење!

Угринову је било познато распадање патријархалних заједница у овим крајевима, неповратно узнапредовало већ у бунама противу турске власти. Због тога му ни у појави момка безобзирног и насилног попут Блажа није било ничег чудноватог, чак и да крајиниом иису протутњили рагови, плачке, безвлашћа и шпанска грозница. Али за Јагоша Букумиру – за Букумире, као да ни раније, од памтјевака, није било друкчије. Баш на Угриновљево унеколико и наивно питање: Па зар то тако може да буде у вашем селу? Јагош је узвратио: За нас Букумире никад и није било друкчије: у турско вријеме су зулумчари и харачлије наочиглед свега народа насртали на наше жене – нијесмо били куветни ни имућни да их бранимо, послјије су се црногорски главари најрадије око њих омилили, а сад, ето, жандарми и газдински синови. – Та непроменљивост положаја Букумира била је за Угринова ипак нова и дирљива. Милић је и у томе остао равнодушним и једино није био кадар да прикрије јед према Блажу Делићу – према начину на који је овај посвајао Јагошеву жену. Радловић, међутим, јаче ганут пониженошћу оптуженог него самом судбином његовог рода, поче да повлађује његовом преплашеном излагању Блажове насртљивости.

Тако се и догоди да се Милић и Радловић – први пут као нехотице – сударише кроз питања оптуженом: први је настојао да оптуженог скрене на чињенице и побуде, док га је други подстицао на причање – на прилике и дубље узроке. И захваљујући баш том њиховом надметању, које се и мимо Угриновљевог настојања држало у оквирима колегијалности и достојанства суда, пуније се оцрташе односи и учесници те баналне, а ипак необичне сељачке драме.

Будући Букумиром, Јагош је свикао на трпљење и понижавање. Али он је и од себе био погружен и попустљив. Био је радан, али неподузетан и у кући је више волео да уверава него да наређује. Ни Магда, припураста дундица, није била намигуша и распусница: сам Јагош је за њу рекао да је милокрвна – израз којим су овде на селу означавати жену благу и привлачну, али не и развратну. А уколико је пре Блажа и варада мужа, чинила је то скривено и у случајним сусретима. Штавише, ни Блажо је није привлачно ничим дубљим и трајнијим, мада није била кадра да му одоли кад год би се појавио – његов зов ју је опчињавао и одвајао од најпречих, најсветијих дужности, иако је била и брижна мајка и марна кућаница. Сада, када се све распледо у крви и разору, она се из своје немаштине и инокоптинне трепта око мужа више него је и могла – доносила му сваке недеље преобуку и мрс у заструзима, а Јагош је у свом исказу

натукнуо да га је пазила и слушала и док је била сјарањена с Блажом: подавање Блажу је за њу било нешто што је било не само изван њеног брака, него и изван њеног свакодневног живљења, а канда и њене, и њој и другима дотада знане личности. Устала је на крају суђења и узвикнула – гласом који се прекидао и цепао – у себи дуго учену реченицу: Господо славна и штована, судите га по правди вашој и Божијој! Ама не заборавите да сам га ја гријехом својим на зло навела и да га на ничему и без ичега чекам с троје дјеце да и нама и себи потражи станка у богатијој земљи и безименоме народу – ако таквога народа има под капом небеском!

Зачудо, из Јагошевог исповедања се и Блажо уобличавао једино као распуштен и необуздан младић, којег бн брак и време смирили и средили. У селу је било младих ратних удовица које бише се с њим радо саживеле, а да им на томе нико много не замери. Али он се наврзао на Магду – и њега је к њој гонила она иста недокучива и неодољива сила којој ни она није могла да се одупре чим би се он појавио. – Све док се о њиховој вези говорало по селу – причао је Јагош – ја се на то нијесам обзирао. Па и кад сам примјетио њене необјашњиве нестанке, а временом и њихове потајне састанке – трпио сам, надајући се да ће се, као и све друго, и то у њима истутњити и свако се слећи и вратити у своју колотечину. Али Блажа нико није корио ни устављао – као да је снагу моје жене на путу нашао, а сам је био премлад и пресиловит да би мјеру одредио.

Иако је Јагош Букумира имао мало стоке, међу првима је лети издизао у планину, како би понешто зарадили: Магда помажући планинкама, најстарија кћи чувајући туђу стоку, а он тешући корита и карлице и друго дрвено суђе и продајући их од катуна до катуна, махом за мрс и вуну. Али Блажу није било ни заморно ни далеко да се три дуга сахата ломата уз планину – његови још нису били издигли – да би се уред ноћи обрео у катуну и изнад Јагошеве колибе зазвао Магду.

Кад се то први пут догодило – испричао је Јагош – била је ноћ мјесечна: кроз брвна као ножеви сјевају зраке, а мени се причиња да снјежвам. Хтјеход да се дигнем и заустих да одговорим, али ме она – Магда, повуче натраг, шапћући: Не мрдај се, да грдан нијеси! – Затим је сама поскочила као варница, а док је облачила оно хаљетка, ја лијепо чујем како Блажо нал колибом врти коло на пиштољу: Звр, звр, звр! Тек-тек па колом звркне – игра се и пријети. Премро сам, више од чуда но од страха. Она ми опет пришапну да се не мрдам и искочи напоље. Не знам колико се времена задржала – сата немам, а ојађеноме и осрамоћеноме свако рачунање ми се побркало. Тек ја сам чекао, а сами собом су ми се јављали разлози који су блажили и правдали моју срамоту: Он је јачи, богат је и од братства јакога – и да му нешто можеш, само би упропастио своју дјецу, па и њу, помамнициу! И сачекао сам је, будан, да се врати – умало је свануће с њим није затекло. И кад је ушла, памтим, мирисала је на љубављење

с њим – на њену и његову снагу смијешане. То не могу да заборавим, колико ни зврјање кола од пиштоља! Али шта сам могао, нејачак из нејачице? Почео сам да је грдим – да своју срамоту пред њом и пред собом покривам. А она је почела ћутке да пропирује ватру – да замаје и мене и себе. Ватра се разгорела, свануло је и прионули смо свако на свој посао – да замучимо кору хљеба као да ништа није било. Ја бих и преко тога прешао и смирио се да се то није понављало сваке друге, треће ноћи – и сваки пут са зврјањем кола на пиштољу и мојим чекањем да се она врати пред свитање... с оним мирисом...

Блажо је тако долазио из села шест пута, а тако би и наставно да и његови нису после петнаестак дана издигли у планину. Јагош се понадао да ће тада односи између Блажа и Магде постати скривенији, какви су били и у селу, а тиме и за њега сношљивији и неувредљивији. Али Блажу се усладило да долази изнебуха, кад год га страст обузме – у подне, у поноћи и вазда зврндајући колом од пиштоља.

У тим данима је Јагошу – према његовом причању – и прокључало у глави да неће моћи више Блажа да подноси: његово трпљење као Букумире није, изгледа, имало граница, али јесте оно друго – људско или ко зна какво. И с Магдом се догађало нешто слично, било због тога што се њена појама истуђила, било што се у њој пробудила чуварка разуреног букумирског рода или ко зна због чега другог – тек она је једног јутра, по повратку од Блажа, најзад узвратила Јагошу: А какав си ми и ти муж и мушко – што ме не браниш, макар и затро себе и род букумирски?

Али нити се Јагошу пружада прилика, нити је он умео да је смисли.

Ускоро су почеле и кошевине у планини, па су се Јагош и Блажо навли на истом послу, на ливадама Блажових родитеља. – Чим сам се нашао иза Блажа с косом у руци – исповедао се Јагош судијама – помислио сам да му отфикарим главу. Али сам знао, иако ме било стид због тога, да то нећу учинити, јер сваком злу, сем смрти људској, лијеска има. А и какла би ми наслада била да одрубим главу која за то није ни знала? А међу косцима је било и Блажових рођака: знао сам да ми међу Делићима нема опстанка чим зло учиним њиховом братственику. Морао сам учинити, ама и – умаћи.

Али кад је већ почео да тражи прилику – она му се указала, и то истога дана.

Чим су ручали, Блажо се устранио и легао у хлад крај извора да спава. Полегални су и други косци, обикли да предремају припеку после масног обода.

Јагош се није ни прејео ни приспао – чим су косци почели да хрчу, он је зграбио косу и запутио се ка извору.

Блажо је спавао потрбушке, с пиштољем о грани изнад главе. Јагош је већ био решио да га осакати, или, као што је рекао: Да га обиљежим за цио живот пред народом! – Но тек је требало смислити

како да то изведе. Трбало је, најпре, одузети Блажу пиштољ. Без тога се није ништа дало ни смислити, јер би Блажо, пробуден, и без пиштоља био несавладаив и опасан: лако би умакао, ако не би, нагао и сујетан, јурнуо на Јагоша да му отме косу. У том случају би Јагош морао или да га посече или да допусти нову срамоту – да га Блажо шамара и ногота пред косцима. Трбало је, значи, Блажа некако спутити, то утолико пре што Јагош још није био смислио како да га – обиљежи.

Али био се решио на освету и, у смишљању, спази ђогата Делића спутаног у букагије и – одмах се досети како да Блажа онеспособи.

Прикрао се Блажу нечујно, извукао пиштољ из кожне футроле и затакао га за свој појас. Затим је пожурио ка ђогату, скинуо му букагије и лагано, пазећи да гвожђе не звецка, вратио се к Блажу. Држао га је стално на оку, али младић се није пробудио чак ни пошто му је Јагош набио и закључао букагије. Најзад је узео косу и ринуо Блажа ногом.

У први мах, још буновац, Блажа је почео да се подругљиво смеје. Али приметивши свој револвер за Јагошевим појасом и косу измахнугу изнад њега, а најзад се и саплевши у покушају да устане – пребледео је и упитао Јагоша: Нећеш, зар, да ме убијеш?... Можда и хоћу, а можда и нећу – одговорио му је Јагош. Ако навалиш на мене или почнеш да запомажеш – одрубићу ти главу као главичу купуса. Али свакојако ћу те, Делићу, тако обиљежити да то памтиш и да на те прстоу указују док си жив животом својим.

Блажо је склопио руке, молећи га: Немој ме нагрдити или убити, да си ми Богом брат! Опрости ми, занијела ме младост и неразумност!

Ја све дотада – причао је Јагош – нијесам био смислио како да га обиљежим. Најчешће ми је падало на ум да му одсијечем нос – тако се, чујао сам, радило курвама у стара времена. Али руке су му биле слободне, па сам се бојао да не уграби за косиште и отме ми косу кад је принесем да му нос одсијечем – морао бих тада да га из пиштоља убијем. Његове склопљене руке ме и подстакоше да му одсијечем прсте – њима је вртло коло на пиштољу, њима моју жену одводно и миловао. Махнуо сам косом и срубно му их по средњим зглавцима. Пазио сам да му палчеве не захватим – да рало и штап прихватати може и не буде богаљ сасвијем. Он је зајаукао. А мене су крв и кукњава његова распомамити. И можда бих га у оној љутини и раслапљености и посјекао да није почео крвавим патрљцима преклињати за живот кукаван као и мој што је.

Косци су почели да се буде, неки су и кренули к Јагошу, али овај их је сузбио претњом пиштољем. Свратио је кући – тек да се опрости са женом и децом, па се странпутицама запутио у варош и пријавио властима. Судите ми колико је право – завршио је он. Али ни ја ни нико мој нећемо се враћати међу Делиће – да нас злостављају

и срамоте. Ја се и кајем и не кајем, а свеједно ми је гдје ћу зарадити кору хљеба за себе и чељад своју...

2.

„Чињенице су битне за одређивање правне стране дела”, наста-ви Милић враћајући себе и столицу у природан положај. „а оне непобитно потврђују да се ради о тешкој телесној повреди, нанетој с предумишљајем. У том погледу је недопустива неодређеност – коле-га Радуловић је, на пример, употребио неодређен израз „телесна повреда”. Јер и да налази то не потврђују – очито је да је Блажо Делић трајно онеспособљен, и то оруђем које га је могло усмртити. Оптужени то и сам признаје кад каже да је Блажа хтео „трајно обиљежити”. Сваком сељаку је веома добро познато да су и незнатне ране задате косама тешко излечиве услед отрова које траве наносе на рез. Уосталом, истрага и налаз то потврђују: Блажо Делић, можда више због поноса него сељачког тврдичлука, није на време отишао лекару, па су му се ране загнојиле и месец дана касније, у средској болници су му ампутирали – молим вас за тренутак, ту тачно стоји: читав кажипрст десне руке, кажипрст и велики прст леве руке...”

„Неће моћи, жалосник, да се служи пиштољем, и штитла снаше по селима”, добацн Радуловић, мрднувши јагодицом на врху носа.

Али Милић га једино ошину летимичним погледом и, несме-тен, настави: „... чиме је овај трајно онеспособљен за сваки тежи и сложенији посао. То што се тиче оцене и квалификације самога дела! А што се тиче намера оптуженог, припрема и ток извршења дела откривају хладну – с обзиром да се ради о тако заосталом и неписме-ном сељаку, рекао бих: запањујућу – присебност у извођењу сваког злочиног покрета, па не може бити сумње у дуго смишљано и припремано дело.” Испружајући дуге ноге под столом и загледајући искоса у неку тачку у брдима, Радуловић узне реч: „Да, Букумира је без сумње одраније смишљао неку – подвлачим: неку – освету. Саме околности навеле су га да изврши баш ово дело. Оно што колеги Милићу изгледа као злочино смишљање, пре је низ непредвиђених околности – спавање Блажа и косаца, обешени револвер и букагије, склопљене руке доскорашњег насилника и тако даље – које су мутну жељу пониженог човека учиниле могућном. Чин је, бесумње, изво-ђен смишљено. Али сам чин, очито, није могао бити предвиђен, па самим тим ни смишљан. Букумира је увређени муж и припадник подређеног, затртог племена. Изгубити из вида афективност и коре-не његових побуда, значило би занемаривање и људске и друштвене стране дела. Колега преувеличава и отровност коса: ране од њих доиста тешко зацељују, али се не загнојавају ако се иоле на њих пазн – и код Блажа је дошло до компликација тек месец дана касније,

услед немара. Све то треба имати у виду јер је распон казне за тешку повреду широк. Суди се не само дело, него и човек!”

Радуловић се још више испружи, погледавши задовољно најпре Милића, а затим насмешљиво председника Угринова, на што овај с нелагодношћу и расејано примети: „Треба узети у обзир све окол-ности.”

Милић се поново наже заједно са столицом, али се одмах с љутитом дупом врати назад. „Ја бих о тој људској и друштвеној страни имао да кажем и нешто више. Али најпре да довршим ону правну и чињеничну! Свако дело, разуме се, добија јаснији, коначнији вид уколико се гледа из више углова. Али број тих углова не може, не сме бити бескрајан, јер не би било могућно ништа ни закључити ни урадити. Прелазим на ствар! Тиме што намеру одваја од начина њеног извођења, колега Радуловић раскида континуитет дела, третира последице независно од узрока, а Букумиру приказује као механизам који су одређене околности ставиле у погон и подме-тнуле му извршење злочина! Колега, у ствари, побија самог себе: разумно, смишљено извођење потиче из Букумирине несвесне, не-постојане намере! Зар би Букумира могао онако брзо и спретно да користи околности да није већ одавно тражио прилику за освету? Никакав људски чин, па ни злочин, не остварује се услед околности као таквих, него уз њихово веће или мање свесно коришћење. Хи-трина и лакоћа којима је Букумира користио прилике доказују да је његов чин – „трајно обиљежавање”, односно тешка попреда, одавно смишљан и припреман”.

„Охохо!” повика Радуловић, прекрштајући па грудима своје дуге, беле шаке. „Онакав згажени црв! Она мрлетина од човека! Па он се боји властите сенке! Јесте ли приметили како жену погледује бојажљиво да није изјавно нешто глупо или недолучно? Он није љубоморни, него понижени, згажени човек. У тим изумрлим племенима је, изгледа, постојала госгинска обљуба, па је нешто од тих обичаја и гледања могло дотрајати у његовој подспести и до данашњих дана. Блажо је превршио сваку меру у понижавању Букумире. Букумира не би Блажу прсте одсекао да овај није склопио руке – да се Блажо није показао још већом слабостињом него што је и он сам! Дело је извршено намах! Не постоји узрок, па ни последица: нешто се догађа овако или онако, зависно од неизбројних, неухватљивих околности. Увређеном и пониженом Букумири требало је да се пружи прилика и сложи низ изазовних околности па да учини што је учинио. Зар је он могао предвидети да ће онакав насилник моле-ћиво склопити руке? Зар не учавате контраст и везу између тог кукавичког склапања и оног бахатог врћења кола на пиштољу? И једно и друго чини исти човек – исте руке. Можда Букумири не би ни на ум пало да се свети да није било тог Блажовог врћења кола и оних мириса које је осрамоћеном и бдењем измученом мужу Магда доносила из спаривања. У доба црногорских књажева Данила и

Николе нико не би Јагоша Букумиру судио чак и да је Блажа убио на спојој жени: обичајно право је било човечије и етичније, него право државних институција. Ми се данас једино привидно разликујемо од других административних чиновника. Судија који сваки пут не суди себи – можда се и држи параграфа, али крши правду!”

Радуловић заврши неочекивано и прекорно према самом себи. Милић, загледан у списе, подругну се као да из њих прочита: „Које су намењене те отрцане новотарије?” Угринов подиже главу, неочекивано, чак непријатно заблештен плаветнилом неба и рујевином брда: „Требало би се држати сржи предмета – врсте и тежине дела. Ви сте, колега Милићу, хтели још нешто да кажете о људској и друштвеној страни дела?”

„Да”, поче Милић неприпремно. „У погледу људске стране – слажем се с колегом Радуловићем, макар то њему може изгледати невероватним. Ја бих, штавише, ишао у томе и даље: доиста не могу да замислим човека који би поднео све оно што и Букумира, а да не потражи начина да се освети. Могао се пожалити властима – закон предвиђа заштиту дома и породице. Али не само што су казнене одредбе за дату прилику смешно благе, него би обраћање властима извргло Букумиру новој и још горој поруци: по овдашњим појмовима, муж који није кадар да заштити своју жену – не треба ни да је има, а још мање заслужује сажаљење због њеног неверства. И ја сам чуо за откриће закона којим се у једном црногорском, а не стариначком племену забрањује гостинска обљуба. Али, будући се гледања и понос тог племена према томе односе као према крајњој срамоти, а у другим српским племенима нису нађени трагови таквих обичаја – јавља се тумачење да се тај закон односно на старице које је то племе посвојило и с њима се помешало. Тиме и ја хоћу да истакнем да су средина, наслеђе и лично достојанство недокучивим и безбројним удливима гонили Јагоша на освету: то је крупна, непобитна олакшавајућа околност за њега.”

„Хвала Богу да се и ми данас у нечему приближимо!” полика Радуловић испружајући се и смејући с олакшањем. „Али мотивације су различите!” дочека Милић, дупнувши шаком по списима. „Тиме што Јагошево осећање понижености и увређености приказујете полупесним и неуловљеним, Ви га, у ствари, оплићавате и обезвређујете. Јагош је хтео и најзад нашао начина да дело изврши. Сваки злочин – сем у случајевима умно поремећених – има намере и свесности и свако време има начине којима их утврђује и мере којима их мери. Обичајно право је статично и неразгранато. Потпуно је споредно у којој мери смо ми службеници, а битно како и коликом тачношћу успевамо да одвагнемо невиност и кривицу по датим законима и при датим условима.”

Он склопи списе и нечујно положи на њих своју кратку, чврсту шаку с пузачким шиљатим прстима. Угринов из једва приметног мрштења и упорно тврдог погледа Милићевог закључи да је овај

назreo његову одсутност и његово негодовање због теоретисања којима је и сам био наклоњен изван судских већања. Разоткривен и уловљен у себи самом, Угринов не издржа укрштање погледа с Милићем, него се с угодношћу прелусти прелету сенки невидљивих облака по бокатом посивелом брду, урамљеном прозором. И баш кад заустити да поново опомене на придржавање предмета, Милић га преухитри, с још тврђом звонкошћу: „Међутим, постоји и друга друштвена страна дела, која заслужује да се о њој каже реч-две више. Свакако сте приметили Букумирино непрестано истицање с једне стране властите самотности, а с друге стране Блаженог припадања јачици. Ја не спорим да је у Блаженој насртљивости било и осиноности над незаштитеним, искорењеним родом. Али још мање се могу оспоравати Букумирине и подвесне и намерне тежње да се освети Блажу као Србину, као припаднику моћног црногорског племена. У одмеравању казне ми не можемо занемарити да је Букумира у личну освету унео и пригушене мржње свог обезличеног, растушеног рода. Непобитно је, уосталом, да су остаци тих прасловенских племена, који нису нашли у себи снаге да очувају своју духовну и друштвену индивидуалност, били, скоро без изузетка, на страни Турака у нашем столетном хрвању с њима, и то, махом, у најгнуснијим изловима – као пребези, доушкивачи и извршиоци покоља и погубљења. Без намере да утичем на висину казне, истакао бих, најзад, своје чврсто уверење да би се, ето, тај несумњиво радни, трпељиви и потиштени Јагош Букумира и сутра нашао на страни непријатеља нашег народа и наших племена, и то, судећи по његовој прибраности, као пожртвован и безобзиран ратник. Он је, додуше, са страхопоштовањем поменуо погибију Булатовљеву. Но ко о томе данас тако не говори? Зар тиме нису запањени – из различитих побуда и на различите начине – и Срби и противници српства? Ни речом није осудно убице Булата! То не треба ни очекивати од њега. Али, ако би се узмутило, ако би једног дана дошло до некаквих преврата – и њега би силе јаче и од нас и од њега увукле међу српске душмане.”

Помињање Булата истрже Угринова из млаке одсутности. Он се пригну, с намером да поново, али овог пута одлучније, упозори на придржавање предмета. Али га преухитри Радуловић подсмешљивом примедбом: „Трла баба лан! Какве везе има Булатовљева погибија с Јагошом Букумиром и његовим делом извршеним пре више од годину дана?”

Милић одгурну списе и спремно одврати, угризајући својим дугим, најутим зубима, као и синов у хотелу – то Угринову проби из сећања и нарочито му упале у очи – недокучивог, замишљаног противника: „Ако ко је говорио о непосредној, о чињеничној вези? Али ако налазимо разумевања за људску страну Букумириног дела, а делом и за друштвену – понижени и самотни сиромашак, немамо разлога да подржавамо и оправдавамо његов злоковарни противсрпски атавизам. Нико не терети нити може теретити Јагоша што је

од изумрлог рода, као што не може поришати ни да у Блажовој насртљивости има и црногорске насилности. Али исто тако Јагошу не олакшава што у његовом делу има – јаво би га знао откуд и зашто! – осветништва тог рода према Србима. У Букумирином делу има, макар и у незнатној мери, истоврсних притужених порива и намисли које су јуче изрешетале Булата, а сутра се могу преобратити у затирање српског рода и имена. Ја ћу издвојити своје мишљење, уколико се занемари овај вид Букумириног злочина. Ја инсистирам, нарочито, на изјашњавању колеге Радуловића о овоме – имам утисак да он жели да се закљони иза обичајног права и да преувелича потиштеност и потлаченост окривљеног. Питам се: где ћете се Ви, Радуловићу, наћи ако сутра у име тог истог обичајног права Булатовљеви Замарши отпочну да извршују једну друкчију – историјску пресуду? Јер државна власт никад и нигде није могла да казни обрачун с вером или с народношћу.”

Милић се узаслони, сијајући јетким задовољством, док је Радуловић налакћен на сто гладно прстима леве шаке чело, као да тиме побуђује и сређује мисли. Суздржавајући опорост, Угринов примети: „Свакако да у Букумирином делу има и побуда о којима говорите. Али уплитање Булатовљеве погибије – не спада ни у предмет ни у наше већање.”

У истом тренутку у коме то изговори, Угринов примети и на Милићевом и на Радуловићевом лицу истоветно сажаљиво несхватање и истовремено сам обазна да је изрекао нешто чему се није могла спорити истинитост, али што је било наивно и нестварно. Булат и Булатовљева погибија били су све време присутни: у набрушености Милићевој и невеселој шаљивости Радуловићевој, а на другачији начин – занетошћу јутром напољу – и у самом Угринову. То сазнање је било толико снажно, толико поразно, да он пожури с оправдавањем: „Тиме нисам хтео да умањим жадост и несрећу које погађају овај крај Булатовљевом погибијом. Али ми морамо да вршимо дужност и довршимо предмет који лежи пред нама.”

Примирен властитим речима и јењавањем сажаљивости на лицима судија, Угринов упитно погледа у Радуловића, с намером да га подсети на одговор Милићу. Али овај то не примети, држећи и даље чело на већ смиреним прстима. Милић уздахну с дубоким огорчењем: „Да, морамо довршити предмет, иако нам је ум негде друго.”

Радуловић му се одазва једва чујним невеселим уздахом. „Ми се данас, изгледа, веома тешко договарамо: ако нам и није смрт за вратом, збиља нам је ум за морем. Извињавам се што се унеколико одвајам од предмета и уносим личне моменте, али ме недоумице на то силе. Док је, малочас, говорио колега Милић, ја се нисам могао отети утиску – нека ме он извини, јер немам намеру да повредим његову личност или његова осећања – нисам се, кажем, могао отети утиску да он својим гледањем на Букумирино дело оправдава нека

своја прижељкивања и негодовања. Ако би ми нешто тако раније и упало у очи – ни у ком случају не бих злоупотребио службено време и већање да о томе говорим. Али од јуче, управо откад се ни сам не знам како и откуд почело говоркати да муслимани морају као муслимани платити главу Булатовљеви – почео сам на своје најближе пријатеље да гледам друкчије и испитујем самога себе. Ето, синоћ, у хотелу: тамо се врло учено и врло увиђено расправљало да ли је масовна одмазда оправдана и неизбежна, мада је сваком нашем најглупљем сељаку из најзабитијег засеока јасно да је тога бивало и да ће бивати док је света и века без икакве везе с правдом и ма чијом филозофијом. И мада сам се синоћ подругивао и у себи зграђивао над тим оправдавањем, над том етиком злочина – јер побијања је било мало, а и она су махом била мотивнсана политичким разлозима – ја сам с ужасавањем, али и с утехом примећивао да ме опседају исте мисли и да су моји корени истоветни са заговорницима такве одмазде. Некада, док смо такорекућ скупа расли и заједно се борили противу Турске и Аустрије, мени и Милићу је све било јасно: српство, односно његово ослобођење и уједињење било је једина идеја и једини циљ и све што им погодује било је добро и оправдано. Милићу је и сад све јасно, али ја сам смућен и расцепљен између себе који сам био и оног који бивам – између оног што сам жудео и за чим сам патио и неких вредности које ми се приказују као свељудске. Све до зоре нисам ока склопио, а – недоумице и забуне су остале. Због тога не треба да се чудите што ћу, говорећи о оној другој – против-српској страни Букумириног злочина, макар колико вам то могло чудно изгледати – ићи даље од Милића. Ако у таквом мом ставу има недоследности – онда то треба гумачити бојању да не упаднем у клопку неперства властитој прошлости и не одвојим се од роја у коме живим и ројим се. Најпре указујем на одсуство публице, нарочито сељачке – ту сте чињеницу и ви приметили, али нисте истакли њен значај. Село Букумирино је недалеко од места Булатовљеве погибије и сељаци су се, ако су и били кренули на суђење, вратили чим су за њу чули. То показује да је за њих сваки други догађај изгубно значај – овде се од њих не би могло разминутити ако тако не би било. Штавише, није дошао ни Благо, нити ико од Делића, да бар чује и обазна до које ће мере суд осветити срамоту и убогаљење њиховог братственика. Сви су они осетили да су пушњи који су погодили Булата уздрмали њихова веровања, надања и само тло на коме живе. Слично је и у граду, мада замумљеније и коварније. Светови се руше и настају и људи се морају престројити! То гibaње, ратуме се, не отежава Букумири, али осветљава дубље ону страну његовог дела која би остала непримећена – да се није догодило што се догодило. Срби, српска племена су петето година памтила косовску несрећу и надајали се осветом – зашто би она, најзад надвладавши, била помирљивија и краћег памћења? Указаћу, најзад, и на једну конкретнију појединост – на Букумирину зломисао, исказану и приликом

извршења дела и пред судом. Тако ћу те обиљежити, Делићу – није га назвао именом, него баш презименом! – да памтиш и да на те прстом показују док си жив животом твојим! Ћу се открива и одмазда племену, а не само Блажу.”

Мада изненађен заокретом у Радуловићевом ставу, Угринов с наглашеним немаром примети: „Зар то не би могло да се и друкчије гумачи – срамота Јагошева је постала јавном, па нек тако буде и с Блажом?” Радуловића као да збуни Угриновљева упадица, али Милић одврати с мирним поуздањем: „Има и тога, али у датим односима преовлађује баш онај елемент који истиче Радуловић.” Осмехнувши се невољко, Радуловић настави: „Разуме се, има и елементата личне освете: „Да памтиш...” Али суштина Букумирних речи се једино може схватити кроз његову племенску мржњу. Господин председник не познаје довољно прилике и односе. Али ја знам шта наши сељаци мисле чим брком мрдну – не зову ме за паба сељачким судијом! Ко су ти који ће на Блажа прстом показивати ако не – његови племеници! И сам израз „прстом показивати” потиче из патријархалних односа – из времена када није било ни закона ни срамоте изван крвне заједнице. Има ту и других момената – решеност Букумире и његове жене да напусте завичај. Не тврдим да он није тамо угрожен, али он је већ унапред био свестан да се спела и братству Блажовом. Није ли сам рекао: Знао сам да ми нема опстанка међу Делићима чим зло учиним њиховом братственику? Исто је рекла и његова жена по већ завршеном претресу: она и деца чекају да им Јагош потражи станка у богатијој земљи и безименом народу – негде где се боље живи и нема деоба на племена и народности. Хтео бих, на крају, да се правилно разумемо: далеко од тога да је Букумира имао политичке побуде, али тренутак је такав да све што ми радимо – било као судије, било као приватна лица не може да се сасвим ископча из датог узбуђења и таласања оних истих исконских снага које су покретале и стварале нашу нову државу, а и нашу историју. Правда је, као и истина, увек и правда одређеног тренутка.”

Тек када у свом продуженом ћутању примети да лагано – и то левом шаком – трља своје чело, Угринов се с непријатношћу сети да је то исто чинио и Радуловић пре него је почео да подржава и чак поощтрава Милићеве разлоге. Подигавши главу, он изјави, с напорном сабраношћу: „Чини ми се да је анализа самог чина остала непотпуном. Несумњиве су у томе две чињенице – свесна, присебна суровост, али и свесно и присебно настојање да Блажо не буде усмрћен. То нам говори да имамо посла с човеком кадрим за сложене, чак префињене освете, али не и за тешка кривична дела. Али пошто сте ви већ истакли основна питања, а време већ поодмакло – охо, већ је скоро десет сати! – нећу се ни ја на томе задржавати. Али казна? Мимо обичаја и праксе – ниједан нисте предложили висину казне!”

Обојица судија су ћутали, неодгонетљиви и придигнутих глава. Најзад Радуловић промрља: „Нека Милић...” Милић подиже главу, исцеривши се: „Да ја повучем шнур... Аха, он је већ у затвору четрнаест... тринаест месеци и двадесет и седам дана. Петнаест месеци – па нех тражи ону земљу и онај народ његове жене!”

„Заиста ни ја не знам шта друго него – да се ухватим с Милићем за исти шнур”, с веселим олакшањем прихвати Радуловић. „Па, и ја се слажем”, рече Угринов, размисливши, „мада не бих могао да прихватим сва ваша образложења – ни заједничка, ни нека појединачна. Али за Букумиру је важна казна, а у томе се сви тројица слажемо. Него, да ли бисте Ви, колега Милићу, узели на себе да израдите пресуду?”

Милић већ беше кренуо. Заставши за трен, он стави руку на Радуловићево раме и изјави с пренаглашеном веселашћу: „А не, нека то уради колега Радуловић – он је дубље уочио неке стране.”

3.

Незадовољан и већањем и судијама и самим собом, Стеван Угринов тек што се беше на силу удубио у предрачунае нових издатака око суда, а кроз врата се скоро нечујно угега судија Радуловић. У први мах га Угринов једва препозна, кроз наочари, по његовој повисокој и пригнутој прилици. Спустивши наврах носа сребром уоквирене наочари, он му се обрати с прекорним осмехом: „Ваљда нисте запели с образложењем пресуде Букумири?”

Зарозавнићим и спотакнувши се о њега, Радуловић опсова и заустави се тик до стола према Угринову, тако да овај осети његов накусели и никотинизовани дах. „Ма не ради се о томе, господине председниче! Али зар ви не знате, зар не видите шта се догађа?” „Код мене се не догађа ништа – једино разбијам главу како да од министарства искамчим кредите за зграду.” „Али ствар није нимало шаллива – ми морамо, Ви морате нешто да учините!”

Радуловићево лице беше добило онај опуштени, оневеселени израз који је Угринов код њега први пут приметио јутрос за време већања, а његове дуге руке с таквим жудним, несгрљивим немиром напишаше прозорску даску и опреше се о њу, као да се најзад докопаше спасоносне обале. У истом тренутку Угринов зачу шум – као да се осипа усов или надолази огромни талас. Он устаде и, пригнувши се, погледа кроз прозор, чију половину му Радуловић уступи и не окренувши се: улица оживе гамизањем и шкрипутањем безбројних војничких ногу, а у вид Угриновљев се спом својом сјакавом тежином умесги уназад окренута цев топа, на мазги коју је испред суда проводио крупни војник засуканих црних бркова. „Па шта?” разједни се Угринов. А откривши корене своје љутње у слутњи да Радуловић од њега тражи неку радњу на коју се сам не решава, он се, седајући

натраг, још више ражести: „Какве то везе има са мном и са судом? Војске увек некуд одлазе и однекуд долазе!”

Радуловић се живо, скоро услужно окрену, а грозничавом забринутости у ситним модрим очима: „Зар, забога, не схватате – војска напушта Дабар? У оваквој ситуацији!” „Па шта с тим? И ја сам помислио да је то у вези с Булатовљевоом погибијом – можда иду да спрече немире у том Замарју.” „Али, не! Они иду у сасвим другом правцу – ка албанској граници! Можда су се арбанашка гранична племена узбунила, а можда се, најпросто, више власти боје да се то не догоди. А можда...”

Радуловић не доврши, а Угринов, одмичући се, замисљено примети: „Да, има ту нечет чудног.” Он поново приђе прозору, који му Радуловић услужно уступи, нагињући се преко његовог рамена и засипљући му лево уво бригама и кајањем: „Ја сам у ужасним недоумицама – то и сами видите! Али Ви сте у другом положају – Ви ни за ког овде нисте везани нити иком обавезни! Нек се тамо по селима ђаволи штене – нек се пале и кољу како су вазда научили! Али овде су власт и закони! Ово је град – ипак гнездашце цивилизације и културе. А сад и то остављају без заштите брђанској најезди и прногорској помами!”

Ретки дворед војника је шумно извирало из Чаршије, загушене прашњавим клубучањем. „Шта ја ту могу да учиним?” слеже Угринов раменима. „Војска са свим тим нема – не би требало да има везе. И самом ми је падало на ум да одем до начелника Церовића и скренем му пажњу...” „Али Ви можете. Ви морате! Ја не могу – спутане су ми и ноге и руке и памет! И какав сам ја ауторитет – скоро сеоски лакрдијаш! Мени су све жиле у том сељачком мраклу и блату, а нико ме не би озбиљно ни узео. А Ви... Ено мајора Илића! Сам Бог га је напутио! Господине мајоре, господине мајоре! Причекајте, молимо Вас, један тренутак!”

Дебељушкастији и набијенији у седлу него што је био, мајор Илић, који се тек беше издвојио из двореда сустеже брњасту жуту бедевнију и подиже своју румену главу с црним, поткресаним брковима...

Угринов је мајора Илића, команданта гарнизона, познавао с националних светковина и из сусрета око града – на тој истој бедевнији. Ипак се између њих саздала каква-таква блискост, коју је Илић и другима натурао својом припростом и срдачном ћуди. У том односу је Угринову једино била непријатна мајорова покровитељска предусретљивост, коју је опазио и код других србијанских официра, нарочито оних који су доживели повлачење кроз Албанију и Солунски фронт, као да су онима из цивилних струка, нарочито Несрбијанцима, хтели да нагласе: Ето, ми сада, после толиких жртвовања и победа, препуштамо вама власт и државу, али – то никада ничим не заборављајте! – Код мајора Илића је тај став био утолико упадљиви-

ји што његова неизбрушена интелигенција није умела нити да га прикрије, нити да му изнађе углађеније облике...

Угринов се наљути на Радуловића мање него што је очкивао, чак мање него кад је овај ушао у канцеларију, премда га овај доведе у неприлику да – избегавањем сусрета – увреди мајора или доведе колегу у глуп, увредљив положај. Нађе се у недоумици: од синоћње шетње по граду с Елзом, он није имао прилике да с неким од пријатеља поразговара о расположењима у Дабру и узнемирењима у селима, па му се сусрет с мајором чинио као поручен, премда га је у томе кочила осетљивост и на своју установу и на своју функцију. Тих неколико секунди – док се мајор, суспрежући узнемирену кобилу, снашао ко га и одакле зове, а Угринов смишљао шта да учини – Радуловић, сасвим се повукавши у позадину, искористи да Угринова заспе мољакањем, несхватљиво ојањеничком код тако веселог и неударљивог човека: „Преклињем Вас! Док све не буде касно! Скрените му пажњу, инсистирајте! Ви сте обавезни – Ви сте овде највиши чувар закона! Од Дабра не би Осамнаесте ничег до згаришта остало да није било шачице комита и омладинаца! Господине председниче, Угринове, не знате Ви какве се чорбе већ пет стотина година кувају у нашим котловима!”

Али мајор, мада већ беше сасвим зауставио кобилу, не показиваше никакву вољу да сјаше. Севнувши прекорно очима на Радуловића, који с блаженим осмехом устукну, Угринов довикну кроз прозор: „Молио бих Вас за пар речи, господине мајоре!” Мајор се устури на кобили: „Стојим Вам на расположењу, господине председниче. Мада сам – као што видите – на походу.”

Силазећи низа степенице и смишљајући како и с чим да се обрати мајору, код Угринова је расло неугодно сазнање да олако жртвује и свој и судски престиж идући на ноге службенику формално нижег ранга, који можда неће ни с коња сјачати док буду разговарали. Додуше, налазио је и оправдања за свој поступак: озбиљност питања, Илић је био у строју и на походу, надмено уверење официра да су им, као најпоузданијим и коначним чуварима друштва и државе, све друге службе и рангови подређени.

Занет и повређен, Угринов се, прелазећи улицу, умало не судари с голобрадим водичем мазге, натоварене митраљезом, који му љути довикну: „Куд си, слепче, наврло у строј?” Али све се сврши боље него што је Угринов очекивао: водич се, приметивши да се мајор смеје и поздравља уљеза очима, учини невешт и пожури, подвикнујући на мазгу, а Илић сјаха с коња, мада очито нерадо и тек пошто му Угринов приђе сасвим близу. „Ваљда не гоње и Вас журно на задатак?” повика он весело додајући диглине сензу и тресући својом кратком и чврстом шаком Угриновљевоу.

Угринов се тек тада присети да је, журећи низа степенице дотакао дланом – на срећу левим – још сасвим неосушену боју на огради. Он заусте да узврати мајору како и њега нужда пожурује,

али га овај ухвати левом шаком под мишину и, хладећи се шапком, отпоче: „Поприлично приврунило у овој долини, а ми морамо читавог дана усиљено да маршујемо. Али, војска је војска – без роптања и поговора! А каква Вас невоља притиска уважени, драги господине председниче?”

Држећи Угринова под руку, мајор је у ствари управљао њиме, правећи по десетак корачаја горе-доле. „Видим да Вам се жури, а и схватам шта то значи, иако никад нисам био војник”, примети Угринов. „Али догодила се, као што знате, та погибија...” „Ах, Булат! Чуо сам. Трагично! Тако дивна и знаменита личност!” „... и ту се сада нагађа свашта, преносе се свакојаки гласови...” „Чуо сам. Знам. Муслимани. Црногорци неће преко тога прећи ћутке. Имају и право – с њихове тачке гледишта.”

Тек гада Угринов примети да мајору о десној руци висн корбач којим је он, лупкајући по чизми, потврђивао своје кратке реченице. Угринов настави, с опрезном одлучношћу: „Али, као увек у одмаздама гомила – највише ће настрадати нејач и невини. Треба мислити и на последице: десетине, ако не и стотине људи, могу касније допасти под суд због тешких кривичних дела – убиства, паљевина, силовања.” „А, то не!” прекиде га мајор, ошинувши корбачем по чизми. „Код нас се то увек сломи на двојници-тројници споредних, које помилују чим ствар легне. Војска с тим, уосталом, нема никакве везе!” „Има и нема, господине мајоре! Ко ће заштитити град и толика муслиманска насеља, ако дође до већих немира?” „Разумем. С Ваше тачке гледишта – имате право. Али, знате, како је у војсци: наређење–извршење...”

Угринов ослободи руку, па он ухвати мајора за мишину. „Ја немам права, а и не желим да се уплићем у ваше задатке и ваше тајне. Сем тога, ни прилике довољно не познајем – знам оно што чујем! А чујем да узрујаност, нарочито на седима, добија озбиљне размере. Зар одлазак војске не би могао да охрабри покретаче немира? Ми нисмо у ратним приликама. Ми смо уставна земља. Ако други органи нису кадри да одрже ред и закон – онда је војска на то обавезна. Тако је било и мора бити у свим порецима – догод се поштује и словце властитих закона.”

Мајор се заустави, представши с лупкањем. „Знам. Знам ја све то, забога милотога! Добре војске нема без грађанског мира и слободе. Зар би Србија одолела оноликим искушењима да њена дена нису била свесна и слободна? Нико није за намерно кршење закона, али ми се још боримо да оптадамо превеликим страним просторима, који су нас пренагло запали. У томе су, данас, српске тешкоће, али и обавезе. Војска зна своје дужности. Наређење је покрет: у поверењу Вам могу рећи – к албанској граници. Код албанских племена наступају буне као редње. Знам ја добро из деветстотринаесте и шеснаесте шта њима треба: чим се ове моје муње и громови наднесу над њихова села – побећи ће у врлети и послати барјактаре на преговоре. Али и

да не морамо тамо – ми не бисмо могли да се уплићемо без изричите наредбе више команде. Војска је војска – знате и сами. Ред и безбедност су ствар унутрашњих органа, мада нешто војске остаје одле – као резерва и за обезбеђење гарнизона. Ништа се још није ни догодило, господине председниче! Не може се војска бестебевове покретати! Схватам Вашу бригу, али – ја сам само војник и једино то и могу бити. А и моја јединица, видим, измиче.”

Праштајући се, он задржа, премисљајући, Угриновљеву руку и настави умекшаним, скоро брижним тоном: „А јесте ли били код начелника Церовића? Он не располаже богзнакаким снагама – шездесетак жандарма. Али ни нема негодовања противу власти – више снага не треба ако се правилно употребе. Скрените пажњу Церовићу! Можете подвући да сте и са мноштем разговарали.” „То сам већ намеравао да учиним. Али ствар је сложенија – ја и Ви је као јабанци, изгледа, не схватамо: у читавој управи, полицији, странкама, чак и у духовима школованих, културних људи тињају искомски расхиди и јучерашња крвљења, букте живи прохтеви и амбиције! Сви отупљују и обамиру пред навалом страсти и огорчења!”

Али мајор се већ опрости, још једном прогресаши Угриновљеву руку. Угринов није био запазно куд се дела Илићева бедвија: на мах мајорове руке с корбачем, сеиз и два ордона на мрковима се учас створили крај њега. Он узјаха веома лако за своје кратко, подгојено тело и – док је кобила фрктала и искошавала се – добаци Угринову: „Ипак скрените пажњу у устапони коју сам Вам означио – слободно се можете позвати на разговор са мном.” „Свакако ћу поћи гамо.” „Идите одмах!” „Из ових стопа!”

Поздравивши круто и с осмехом, мајор опусти узде и бедвија смеа пређе у кас, избацујући копитама шљунковити картеч и облачине прашине. Уздахнувши, Угринов крену преко улице: сада се строј заустави да пропусти господина којега је мајор до малочас држао под руку и на поласку љубазно поздравно.

Нашавши се испред суда, Угринов случајно бапн поглед: прозори беху начичкани главама и оне одједаред – међу њима и Радуловићева, приметно осмехнута – несталоше, као повучене невидљивим концем. И мада Угринова наједи радознатост, а поготову нерад службеника, он запази да судије Милића није било на прозору. Али баш кад хтеле да заокрене к начелству среза, домисливши се да Милићево одсуство на прозору потврђује његову тачност и уредност – Милић се истури из најдоњег прозора на спрату, где се налазила његова канцеларија: њега је, канда, неко упозорио на Угриновљев састанак с мајором и он се, занемарујући своју службеничку савесност, намерно сам појавио. Као да је удовљен у нечем недолучном, Угринов покуша да му се осмехне. Али Милић га одби хладним, мрачним изразом, у коме као да је било и презривости, уголико гордије што је гледао с висине. Заставши, Угринов узалудно покуша да својим старешинским мирним и строгим погледом сузбије Мили-

ћев. Најзад закорача, с усиљеном, усправном одважношћу. Али све док не зађе за угао начелства – на свом потиљку је опажао запете Милићеве погледе. а иза себе отицање војске у незнана даљине.

4.

Угринова, на спрату начелства, из мрачног угла ходника, дочека журајиви и испијени послужитељ Мујица, клањајући се с руком на грудима и услужно отварајући врата.

Мада је очекивао да ће га послужитељ најпре пријавити свом шефу, Угринов се изненади када се, уместо пред начелником Церовићем, обрете у предсобљу насићеном светлом и миришљавом топлином. Иза сточића наспрам врата устаде госпођа Гроздана Марковић, лако заменивши изненађење љубазним и штедрим осмехом збијених и сниских зуба и малко посуврнутих, јарко накарминисаних усана. Она понуди Угринову фотељицу с дрвеним ручкама и нечујно и гипко се повуче крај браонкасто тапацираних вратију, која су, бесумње, водила у начелникову канцеларију.

Угринов је боље познавао мужа госпође Гроздане – жандармеријског капетана Марка Марковића, будући је имавао с њим повремених службених додира. Али ни с њом ни с њим није био близак ни он, нити ико у његовој породици, према се средња Угриновљева кћи Рута свакодневно дружила с капетановим братом Гојком, адвокатским приправником, па се чак сматрало да је напола верена с њим. Штавише, Угринов се тек сада – нашав се изненадно у заутку озареном и утопљеном колико подневом ране јесени, толико присуством и маром ове више привлачне него лепе жене – присети да госпођа Гроздана ради у начелству као нека врста секретарице и да је чак на неким актима виђао и овере с њеним потписом, изведеним покрупним и тврдим, полумушким рукописом. Посматрајући је – у розикавој спиленој блузи, из чијег је распочаног оковратника белом пуноћом израстало њено путено грло, а из кратких рукава излетале пуначке руке танушних зглобова, док су му се њене буљаве очи смешиле густим, младим борицама – он није ни настојао, слушајући се преко воље у фотељу, да прикрива своје чуђење што тек сада примећује њене неусаглашене и баш због тога потмуло привлачне облике и изразе. А она се, приметивши то и свесна свог уплива, који је свакако остављала и на друге, насмеши што је безазленије могла и љубазно објави: „Ви бисте могли да уђете одмах – без пријављивања. Али господин начелник баш сада разговара са жупанијом – нема смисла да га прекидамо.”

Као махом мужеве верни својим женама, Угринов се олако и безазлено заљубљивао у жене својих пријатеља. Али је и мимо тога уживао да с лепим и духовитим женама води разговоре на ивици удварања и пријагељства. Госпођа Елза му је с ћутљивом, неодгоне-

тљивом великодушношћу допуштала и једно и друго, поготову у Дабру где је за такво што једва и бивало прилике. И сада се, канда, указа таква могућност и Угринов, одвративши: „Разуме се, не треба да ометамо начелников разговор”, одмах надопеза: „А ја сам био сасвим сметнуо с ума да Ви радите овде. Утолико је веће моје изненађење кад Вас – тако животну и привлачну – затскох у овој суморној зградурини.”

Расцветалајући се оним наглим несустегнутим осмехом којим га је и дочекала, поправљајући изнад подбријаног врата густу, коврјаву косу и затежући танке, извијене обрве, она живахно одврати: „Исувише сте љубазни, господине председниче! До мог запослења овде је дошло стицајем прилика, а не по мојој вољи. На то ме је натерао муж – тешко сам подносила његова честа одсуствовања, нарочито пошто нам је умро синчић. А господину начелнику је био потребан неко ко би му сређивао пошту и растеретио га којекаквих ститница. Ту сам већ скоро две године и већ сам навикла, мада највише волим да радим у кући – да кувам, спремам зимницу и старам се о мужу.”

Она наједаред ућута, ослушкујући иза врата гласове које Угринов не би ни чуо. Он причека да њена пажња попусти и упита: „А Ваш муж није овде?” „Он, не! Суботом и недељом је махом овде. Али је одјурио чим је чуо за тај случај и – нема наде да ће доћи ни данас, ни сутра.” „Да”, уздахну Угринов као да се на њега пренесе Гроздино жаљење, „на њему је сад велика одговорност: не сумњам да и Ви то схватате и да ће њега повратак дому уколико више обрадовати.” „Морам да схватим – ако ми се и неће!” узврати она, осмехнувши се тужно и враголасто. „На све сам већ навикла – на премештаје и запостављање, на препуцавање с качаџима у Метохоји и комитима овде, на зле слутње и још горе гласине. Једино још не умем да чекам – мирно и безбрижно како он то жели.” „Али ко то уме? Ко може да се помири с незнањем и несигурношћу? Ја сам синоћ мало закаснио, ту у граду, и – моја жена је била изван себе од бриге и љутње. И ја сам једном чекао – дуго, у тамници, па знам да нема веће радости него дочекати топлину дома и вољене жене.”

Она заусти да му одговори, с осмехнутим одобравањем око усана и очију, али је зауставише тишина или гласови иза врата. Ускоро зазвони телефон изнад њеног стола и она, коракнувши с таквом гипкошћу да се једва чуше њене повисоке потпетице и нагнувши се преко стола с толиком тежином да јој се на пуначким листовима извајаше мишићи, скиде слушалицу, држећи је подаље од ува, као да се грозила крештавих, непријатних шумова. „Добро, разумем”, рече она у слушалицу: „јавићу пошти да је разговор готов. Овде Вас чека господин Угринов, председник суда. Да, да, одмах.” Окренула је двапут ручку телефона и, почекавши, изговорила ауторитативно: „Овде начелство среза!” и одмах додала с неодмереном радошћу, прижмиривши ископа на Угринова: „А то си ти, Рута!

Разговор с Цетињем је готов. Да, готов. Али ја журим, слатка моја, и то – замисли – због твог тате: он је овде. Довиђења! Јавићу ти се – чим пре.” Усправљајући се, она рече: „Ваша кћи – тако је мила и савршена у свему. А Ви изволите код господина начелника.”

Она коракну и пружи руку да отвори врата, а како Угринов истовремено устаде, због тескобе се додирнуше мишицама. Али пре него он стиже да јој се извини а она да смири свој раскошни и незбуњени осмех – врата се отворише и у њима се појави начелник Церовић, сијајући златним малим секутићима, који су и сада његовом тамножутом и прерано сасушеном лицу давали израз површног, изложбеног радовања.

„О, изволите, изволите, драги Угринове!” повика он ширећи руке, док се госпођа Гроздана нечујно повлачила, а Угринов осмехом брзо извучачи из забуне, као да га је начелник збиља затекао у нечему недолжном...

Угринов није с Церовићем имао непосредног и живог додира, иако су се многи послови и задаци начелства и среза допуњавали и свакодневно преплитали. Али и да је имао прилике да о њему ствара поузданију и целовитију представу, то би му ометала Церовићева личност – неусклађена и неухватљива.

Угринов се већ био навикао да му свакога ко у Дабру има и мрвице стварне власти или угледа приказују као коленичића или првоборца за уједињење, или најчешће и једно и друго. Али Церовић је збиља био син гласовитог побуњеника против Турака, а и несуморни, страствени прегалач за уједињење Срба, па кроз то и Јужних Словена.

Немири и неприлике, болешљивост и револуционарни рад ометали су га у школовању тако да је тек уочи ратова, као већ зрео човек – сада је имао око четрдесет година – успео да дипломира права у Београду. Али упркос толиким школама, ничим није остављао утисак школованог, интелектуалног човека. Увек у политичким борбама или завереничким мисијама, а из добростојеће куће – његов отац је био и паметан да своје јунаштво и тамнише накнади приграбљивањем беговског читлука – Церовић се није бавио, нити морао да се бави својом струком и на положај начелника је дошао у несрећним, немирним послератним временима, као личност уколико погоднија што је у себи спајала прошле славе и живе снаге и утиске. У почетку свог службовања показао се снагаљивим и одважним у завођењу реда и сузбијању одметништва. Али са сређивањем прилика и предавањем и истребљивањем одметника – Церовић се обрео у условима на које није био навикао и пред дужностима и начинима рада које није волео. Уместо стеништа ухода и доушкивача и изворишта поткупљивања и потера, његова канцеларија требало је да се преобрати у средиште уредног администрирања и законитог надзора. Али она је наставила својим током и постала доколичарским збори-

штем главара, где се кувало много кафе и сплстака, а понајвише наслађивало властитим успоменама и славом предака.

Церовић је, уосталом, долазио у канцеларију неуредно – да завири у најнужније послове или ради разговора које му је било најгодније да у њој обави. Веома ретко је лично писао акта – ваљда и сам свестан убоштва свог стила, што је одударало од његовог живописног и патреног говора и одмераног, проциљивог закључивања. А она акта која је диктирао или су рађена по његовим упутствима – личила су на ратне наредбе. Срећом за подређене, није проверавао извршавање аката, па су они привикли да се много не обзиру на његова „строга наређења” и „најстрожије забране”.

Тако се оно што је набубао у школама, забатаљено, спепелило у огњу борби, као што је и он сам згаснуо у мирнијим, срећенијим приликама. Остао је погоспођен сељачки кућић, загушен и изгубљен у нераду и ситним надметањима и загрижљивостима.

Али је још увек био угледна и упливна, па и занимљива личност. Без његових веза, притисака и смишљеница ни Периша Ракић не би успео да освоји посланички мандат. Подређени органи и службеници су га волели и поштовали због рођачког старања о њима и снагаљивости и одважности у одлучним тренуцима и важним питањима. Јер мада се није укљупао у нове захтеве администрације, Церовић није губио везе с покојима живота. Због тога се не би ни могло рећи да је грешио што је своју функцију сматрао претежно политичком, а не административном, и што није марио за границе између службених послова и шуровања с кортежима, хаскања с пријатељима, примања молитаца и доушкивача, цмакања с позаборављаним братственицима, куповина његове жене и школских оцена његове дече...

Церовићева канцеларија је заузимала скоро читаво лице зиве, коцкасте зградурине и поширим стакленим вратима излазила на пространи балкон, постављен на зделастим, четвртастим и омалтерисаним стубовима. Зграда је очито била зидана пред крај турске владавине, уз незазорна настојања да се месно немарство и касарнска једноличност уресе понечим европским – балкон је био најнаметљивији израз тих неусклађености. Али је добро служила и у оном и у оном времену истој сврси: за турске владавине у њој је био кајмеканат – установа слична начелству среза, а на њеном доњем спрату је и сада био затвор. Кајмекан је с балкона имао под погледом читав тадашњи градић.

И Церовић је то могао да има – сем новосаграђеног јужног дела, насељеног искључиво Црногорцима. Али он никада није излазио на балкон – бар Угринов за то није чуо, нити га на њему видео. Из тога се једино могло закључити – а то је било и тачно – да је Церовићу угодније у затвореним просторијама и да не ужива у спољним ознакама и испољавањима власти. И збиља, он се веома ретко појав-

љивао у униформи, а врата балкона бејаху и сада затворена, иако је унутра притискала устајала топлина.

Угринов је очекивао да ће Церовићева канцеларија бити претрпана турским диванима и месним ћилимима, а свакако и црногорским столовачама. Али се обрете међу скупоценим стилским намештајем, размештеним с толико префињености да је канцеларија одисала светлом пространошћу, при чему јој ни кутак није зјапио празнином. Било је несхватљиво, необјашњиво откуд су у забиту паланку допрли персијски теписи и сто и фотеље у стилу ампира – као да се о томе побринула нека сила која је имала за себе мере и цене независне од препрека и вредности. Угриновљево чуђење је расло с домишљањем: канцеларија није могла бити тако намештена под турским кајмеканом или црногорским обласним управитељем, па ни под аустријским цивилним комесаром...

Али он не стиже да се честито надиви, а нити да се у себи огорчи – јер премда је било схватљиво што у новој држави полицијске власти прве успевају да се снабдеју, Угринов није могао да се не сети сиромаштва и ругобности намештаја у суду – а Церовић седе наспрам њега и изјави, смешкајући се неодређено и отварајући резбарену кутију с фино резаним, светложутим дуваном: „Ја се досећам због чега сте Ви дошли: због муслимана. Изволите замотати цигарету: дуван је особит – скадарски. Шверц, разуме се – заплете органи, па ме почасте. Морам и ја да пазим да не пушим овај дуван јавно – да не дајем лош пример. А Ви не пушите? Мудро. А ја, ето, не могу да се тог отрова оканем, иако лекари...“ Он се кушну танким, пожутелим великим прстом у удубљене груди и настави: „Јесте ли за по једну добру препеченицу? Ни то! Нисам ни ја велики љубитељ пића. Држим га, тако, кад наиђе пријатељ или редак гост. Али за каву јесте? Бар то. Мој послужитељ је за каву мајстор какав једино Турчин може да буде.“

Његово ониско и узано тело, све од костију и жила, искочи из фотеље као избачено опругом. Ћилим кораком приђе завеси крај врата и повуче двапут киту узина: негде у дубини зграде слабашино се двапут одазва звонице. Прошуња се дуж двају зидова, с прикривеним нехајем погледајући кроз прозор – Угринову се учини да Церовић неког ишчекује или да се прибојава нечијег надгледања. „Напољу је, богами, припекло“, изрече, гипко седајући. „Не завидим мајору Илићу, на олаквој припечени. Али на тешкоће војске и поштење полиције нико се много не обзира.“

Врата се отворише с чујним, али меканим шумом и у канцеларију уђе Мујица, поклонивши се толико да му се у тренутку најдубљег сагиба од читаве главе једино видеше избледели, али чисти фес и велике, клемпаве уши. Али то као да не беше ни онај послужитељ – журајил и скоро неприметан, којег је Угринов памтио као доносиоца аката из начелства, ни она малочашња, у тмини ходника једва разговетна, чила и преуслужна сподоба: сала је то била прика-

за, која као да није умела да се осмехне, нити се усуђивала да погледа свог господара у очи. Читаво жућкасто, уштављено лице, чак и испод ретких, сивих бркова и већа, покупило му се у ситне борице. Имао је двоструке, модре усне, а ваљда знајући да су због тога ружње, држао је и њих стиснутим и намрешканим. Кретао се нечујно, у некаквим сукненим папучама, и увек окренут лицем к Церовићу. На њему није било ничег упадљивог, сем капе – ознаке његове вере и шака црвених од рада. И старост његова је била неодредљива: према борама и отромбољеним, мршавим образима могао је имати и шездесет година, иако је тек почео да седи – или се седина стапала с пепелавошћу косе.

Наједном се Мујица покрете, нечујно и безизразно: приметивши отворену кутију с дуваном, он приступи, с неколико спретних, навикнутих покрета напуни цигарет-папир и спретно га сави, па га пружи своме господару да га овај облизне. Док је Церовић облизивао и кидао ивицу папирића, Мујица извади иза широког појаса кесу, па из ње пажљиво истресе на длан труд, камен и огњило... Пратећи све те Мујицине и начелникове радње, Угринов очи око себе чистоћу годико потпуну да је била непријатна и чак увредљива: нигде се није видела трунчица или мрљица, а и начелникове ципеле су толико сијале да није могло бити сумње да је уличну праšину с њих скинула кадмевна крпа у руци Мујичиној... У тренутку када начелник принесе цигарету уснама, Мујица отпрве укреса – рашири се угодан, топли мирис – и удену парченце упаљеног труда у врх цигарете. Мујица се, затим, измаче к вратима, пригнут и с руком на грудима, лица озареног захвалношћу што му је начелник дозволио да га послужи.

„Олажете ли како дивно мирише?“ обрати се начелник Угринову, избацујући беле клобучице дима. „Не подносим мирис шибица. А труд је и здравији. Знате, црногорском књазу Николи перјаник је увек падио цигарету трудом. Није, знате, све што доноси цивилизација боље од оног што смо дотад имали. Него, деде ти, Мујица, спреми нам каву! Као што ти умеш – да је овај ретки гост спомине и да поново зажели да нам на њу дође.“

Мујица потоњу кроз врата, а начелник чупну поткресани брчић, као да жели тиме покрити самозадовољан осмех: „Савршен слуга. Служио је под турским кајмеканима. И зато, брате мој, треба имати дара. Овде човек не може наћи ваљаног слугу па да га златом мери! Сем међу муслиманима! Мени често пада на ум да бисмо се сада, пошто смо Турке стресли и прогнали, могли много чему добром од Турака научити. Узмите само њихово царство: зар бише успели да освоје и да столетима држе голики простор и толике народе да их није носила једна вера, једна мисао? А ми Срби – српски главари, од паметнека смо српство комадали, само да би сваки могао да мисли и чини по своме. Сада се и борбе за Уједињење приказују друкчијим, а ја се сећам како смо се цепали и гложили, називали се издајницима

и изродима! Једни за Аписса, други за Пашића, трећи око Народне одбране, четврти око регента! А око чега и ради чега? Сви су били добри Срби и патриоти. Верујте, ту је властољубље играло већу улогу но стварне, начелне разлике. Као да нам је онај исти заветни идеал којим су умови пламтели – истовремено душе тропао!”

Он нагло, јетко угаси цигарету. „Мени то изгледа српском специфичношћу”, примети Угринов, „једино утолико што је због немоћи и соримаштва оштрије изражено.” „У томе ’оштрије’” – Церовић последњу реч оштро нагласи, засекавши чак и шаком кроз ваздух – „и јесте читава ствар: у шта други народ не улаже ни децети део себе – ми морамо да уложимо и потоњу кап крви. Ја сам се надао да ћемо се и ми уљудити и узаконити после ослобођења и уједињења. Али све мање има нице у то! Овај народ не може да се промени, колико ни земља под њим, ни небо над њим. Ми нити умемо, нити смо рођени за друго него да будемо робови и бунтовници!”

Присиљен да се насмеје, Угринов то учини што је могао доброћудније: „Необичне мисли за једног бившег борца за слободу и садашњег полицајца.” „Напротив!” неувређено одврати Церовић. „Сасвим у складу и с једним и с другим. Ја не спадам – као Ваш пријатељ Ђукић – у оне које су исходи борби разочарали, иако не тврдим да је све испало како смо замишљали. Јер ја знам и нешто друго: никада ми нећемо бити Европа, а и не треба да будемо. Има их који држе да нам је Свети Сава нанео највећу несрећу тиме што нас је одвојило од Рима – што нас је распео између Истока и Запада. Али шта је он могао него да просветли дух и уобличи биће које смо већ имали? За један народ једино је важно да ли иде за својим битностима, а сасвим је споредно како и чиме то остварује: Карађорђе и Милош Обреновић су подједнако велики, иако су у свему супротни. Тако су и супротности између њега бившег борца и њега садашњег полицајца – привидне. Иако стварност није испала према идеалима – он мора да је брани с истом упорношћу, па и безобзирношћу, с којима се и за идеале залагао! Све друго је за њега ропство, ако не и смрт – и зато и не помишља да му да слободу. Сва несрећа и јесте у неогонетљивој двостраности нашег народа: властодршци не ступе кад ће се он побунити, а бунтовници нису кадри да оцене докле ће он да трпи.”

Забацио је главу и склопио очи, као уморан од властитих речи, а можда још више од мисли: његовим високим и кошчатим челом минуше сенке благог набирања коже, толико затегнуте да се на испупчењима лаштица. Поћутавши тако неколико секунди, он лагано исправи главу и загледа се у Угринова топлим жућкастим очима, чије зенице се нагло сузише као од јетког унутарњег напрезања: „Ја се, ето тако, занесем кад наиђе пријатељ или уман човек – отурих вас од онога због чега сте дошли.” Он се насмеја нечујним и усиљеним, нервозним смехом: „А сигурно сте помислили – знам ја вас људе од књиге и закона! – кад сам малочас потренио због чега долазите, да ми је неко о томе патукнуо. Ни збора! Сам сам се досетио, познајући Вас

и вреда проврела с Булатовљевом погибијом. Чак сам и очекивао Ваш долазак: преварио сам се једино у томе што сам држао да нећете банути у канцеларијском времену и да ће с Вама бити Мирко Ђукић. Али и код Вас се, ето, јавило нешто јаче од утврђеног реда. А боље је што нисте дошли с Ђукићем. Он није лош човек – једино му језик иде испред памети: с таквима свака власт муку мучи. Ја и он бисмо одмах скочили један другом у очи – као кад се разиру људи који су некад дисали једном душом. Не бисте од нас могли ни доћи до речи.”

Он ућута, смешкајући се, и размахну рукама на начин који је могао значити и извињење и препуштање речи Угринову. Тако Угринов нема куд него да отпочне, одавши кашљуцањем своју непривременост: „Па Ви сте се досетили! Не бисте ни били на том положају да оскудевате у довитљивости. Али се не би могло рећи да долазим – због муслимана. Тако, додуше, може да изгледа, у конкретним условима и датом тренутку...” „То, то! То је битно – конкретни услови и дати тренутак!” „Моје побуде и разлози су шири и, рекао бих, значајнији: у питању је очување живота и имовине грађана – нешто без чега се не може замислити никаква, а камоли правна држава. Стицајем околности, муслимани су они које треба заштитити: сутра се слична опасност може надвити и над православнима или неком другом заједницом... Никаква државна власт није кадра да осигура потпуно поштовање својих закона. Али државна власт која не улаже могућне напоре да то учини – неизбежно поткопава саму себе. Ја не познајем довољно ни овдашње прилике, а камоли да бих могао осећати превирање у Булатовљевом крају. Али судећи по ономе што други говоре и предвиђају – бојим се западања у незаконца толиких размера да ћемо касније морати да бирамо између осуђивања великог броја људи и затварања очију пред злочинима, односно пред властитим законима.”

„А то не!” упаде Церовић, искористивши Угриновљев предах и премисљивање. „Такав избор се овде и сада не може поставити. Ако се и догоди нешто што се не може избећи – неће доћи ни до бројних осуда, ни до упадљивијег изигравања закона. Јер прилике су такве да ми немамо ни воље ни моћи за суђења такве врсте, а самим тим нам се не може пребацити ни значајније, намерно заобилажење закона. Јер људи и прилике творе све, па и у којој мери се неки закон може спровести.” Он се наједном насмеја – овога пута инак чујно, мада с мрачном веселошћу: „Немојте се увредити, али мени су, док сте Ви говорили, паде на ум речи мога оца, командира Јока, иначе веома побожног човека, које је после понових проповеди упућивао ратницима: Бој не бије Јеванђеље него потпрашен шефердар. Човек не може да се с Вама не сложи, ако на ствари гледа с те стране. Али живот пресеже над сваком теоријом, па и над сваким писаним, државним законом. Треба, знаге, имати на уму да наша крајина има неке особитости: писани закони су овде од јуче, а стварни, живи односи – стољетно робовање и преобилно крвављење. Овде нема

писане историје. Овде је све у памћењу – памти се тежина патњи и вредност – вредност, а не количина! – проливане крви. Можда баш због тога што су толико трпели и борили се за народност и веру, Црногорци су трпељиви према другим верама, па и према исламу. Њихова нетрпељивост према домаћим муслиманима привидно је верска, а у ствари – одбрана слог бића од тровања и растакања изнутра.”

„Мене је Ваше познавање месних односа и расположења”, започе Угринов с очврслим наглашавањем и изразом, „навело да дођем код Вас можда и више него положај и улога које имате као чувар реда. На то ме покренуо изненадни одлазак војске из града – Ви о томе, свакако, знате више од мене. Истрчао сам да мајору Илићу скренем пажњу – неслужбено, разуме се, као и Вама, али – у оквиру мојих дужности, спречавања кривичних дела и очувања законитости. Мајор Илић ми је казао да војска иде на свој задатак по вишој наредби, па треба да се обратим Вама. Сада сам ту и – мада Вам још нисам ни изложио разлоге свог доласка – видим да су Вам они унапред јасни и да на њих имате припремљене одговоре. Ја знам да су снаге којима располажете бројчано незнатне. Али из Вашег излагања ми се чини да то и није битно – ником и не пада на ум да им се супротстави, а камоли да их нападне. Можда бисте могли добити појачање? Не изгледа ли Вам да су и органи реда и безбедности збуњени и спутани? Могу да замислим како је у Булатовљевом завичају, када је овде – међу интелектуалцима, таква пометња и огорчење? Зар одлучан и јасан став власти, нарочито у трагању за стварним извршиоцима и подстрекачима убиства Булата, не би стишао узрујаности и раздрмао обамрле савести?”

„Али савест, мој Угринове, нема с тим никакве везе, као што ни убиство Булата није обично убиство, нити ће евентуална освета бити злочин какав ја и Ви свакодневно гонимо и кажњавамо! Моји сељаци и наши дабарски интелектуалци ослобођени су савести нечим вишим, нечим јачим од ње – ако се тако сме рећи. Мој отац, командир Јоко, имао је обичај да каже: Вук вуку сјеме не затире, али човјек човјеку – мора. Ви се варате, међутим, да су моји жандарми збуњени – једино су огорчени, као и сеља из којих махом потичу. Моји органи и одлучно и недвосмислено трагају за стварним кривцима. Али за то треба времена. Булат је имао и превише непријатеља – од љубоморних мужава и суревљивих црногорских главара, до муслиманских одметника. А и да отрагамо кривце – зар верујете да би нам узрујани успамтели Црногорци веровали? Они су већ извршили свој увиђај и саставили оптужницу пре него је Булат и погинуо! А што се тиче појачања – појачања ништа не би изменила чак ако би и могла пристићи на време. Јер и не ради се о броју, него о стању и односима. Ту се ја и Ви и разликамо! Дакако људство са стране би могло да дејствује независно од овлашњих наслеђа и односа. Али где је оно? За његов долазак су потребни дани, а ради се

о сатима! А с обзиром на брдовитост и пустошност краја – ту би требало стотине, ако не и хиљаде извежбаних момака. Међутим, могу да Вас уверим – Београд и Цетиње су обавештени, и то ако не тачније, али с више страна него ми двојица. Али они се, очито, не узнемиравају – кувају своје каше у овдашњем лонцу. После ће да се од нас ограђују преко новина и у парламенту, а на крају изнађу и за нас сва потребна оправдања. Тако и треба – нити они могу без нас, нити ми без њих. А мајор Илић је диван, чак и уман човек – у кругу касарне. Војска се, знате, понаша као да је изван и – дакако – изнад снега. Њу буди и успављује труба и једино покреће један једини точак – онај у Београду. Али ја знам шта знам, и баш због тога не смем да се успавам – ја и у сну разбијам главу о дрвље и камење које се гомила свукуд око мене.”

Церовић се устури, као уморан и изгрижен непотребним, сувишним објашњењима. И одмах се присети: „Али шта је већ с том кавом?” „Да, ја бих већ могао и да Вас ослободим”, рече Угринов, наизглед сажаливо. „А сад је мени падо на ум док сте се жалили: Шта би урадио ваш отац?”

„Мој отац”, живну Церовић и настави као да се ради о туђинцу, „командир Јоко...”

Али он не настави, присећајући се или смишљајући шта да каже. Окрећући се за његовим безизразним погледом, Угринов смотри Мујицу како левом руком лагано затвара врата, док десном спретно балансира округлим бакреним послужавником с цезвом, филчанима, бошом и чашама; ковани бакрени послужавник и бакрена цезва су се пресијавали усјактаном, жаровитом чистотом, а боката боца се осула росом. Мујица нечујно приђе, постави послужавник наспред стола, подако нали филчане кавом, пазећи да пена буде подједнако распоређена.

„Ја сам већ помислио да се неко чудо збило – чим те не би с кавом толико дуго”, примети Церовић, више упитно него прекорно. Започињући са завијањем цигарете за слог господара, Мујица одврати с топлотом једноличности: „Један сам – Богић није дошао, па сам морао да идем и по воду.” „А да, да!” потврђивао је Церовић, кидајући опљунчене ивице папирића цигарете. „Ја сам на то и заборавао: Богићу је Булат неки род, па ме молио да га пустим на сахрану.”

Мујица извади свој кресачки алат и украса опет првим ударцем, у муку који се преобрази у питоми и продорни мирис труда. Затим се Мујица повуче, натрашке и нечујно као и прошлог пута.

„Савршен слуга!” живахно рече Церовић, мешајући дувански дим и сркут кафе. „И веома поверљив – црна земља. Али ја му не верујем – кад се ради о његовој вери. Ви нисте ни приметили какву сте пажњу пробудити у њему. А ја сам приметно, баш због тога што он то крије – ни погледнуо Вас није ниједном, као да сте комад намештаја. Али он није важан, доиста. Занима Вас шта би радио мој отац, командир Јоко? То Вам нико поуздано не може рећи, па ни ја.

Знам једино шта би радио ако би се ово догађало у његовом времену: за њега би то била згодна прилика да не остави ни ува муслиманског у своме досегу." „Ваљда не мислите рећи да би их све побио?" „О, то не! Одрасле мушкарце – оне који пушку дићи могу, свакако би побио, а сав живаљ прогнао и земље поделио – не би заборавио ни да остави за себе неки добар читлук. Прошлост је лепша само у предањима победника: друкчије су биле идеје и снаге, али начини и побуде су мање-више исти: отети или одбранити."

Угринов отпи гутљај воде, спирајући њеном леденом свежином кавени тоз и колебање: „Поступање Вашег оца изгледа ми – за његово време и прилике – не само једино могућним, него и оправданим. Али шта ћете Ви чинити данас, у друкчијој и личној улози и ситуацији?"

Угринов је очекивао да ће Церовић одати споју љутњу бар неким нервозним трзајем. Али Церовић је, очито, био кадар да своје љутње и нестрпљења обуздава. Он мирно спусти филчан и доли у њега прееостатак кафе. Мешајући сркут кафе и дувански дим, он с нечујним смешком одврати: „Па, поступићу према моме времену и условима. Али, шалу настрану, изгледа ми да Ви превише пажње обраћате формалним странама, а премало животним нуждима. Откуда ја могу знати какве ће се снаге покренути и какви односи створити – кад се још ништа сем погибије Булатовљеве није догодило? Друкчије то изгледа када се бране српске тековине и држава, него када о томе Ђукић и њему слични расправљају по каванама у име људске слободe и српског чојства. Довели сте ме, можда и нехотиче, у помало неугодан – одбранашки положај: као да ми подицајци сматрамо својом најпречом дужношћу изигравање закона!" Угринов се насмеја с уздржаном срдачношћу: „И ја имам утисак да се све време браним – навалио па параграфима смућујем Србе осведочене снима као најресиције! Али, да ли ће доћи до несреће? Да ли има начина да се она избегне?"

Церовић са звуком спусти филчан. Отпивши гутљај воде, он такође доби у изразу ведру, али тврду одважност: „Несрећа је већ почела, с Булатовљевом погибијом. Али њен развој – то Ви, изгледа ми, не можете да схватите – зависи мало или нимало од власти и њихове улоге. Нађите ми пример у историји да је власт дејствовала противу оних на којима почива и од којих зависи! Ми можемо – зависно од прилика и интенција с вишег места – помоћи или одмоћи. Ето, јуче поподне, одавде је пошао ка кући у Шабовиће младић муслиман – свакако је био чуо за Булатовљеву погибију и препао се за своје, ако није носио и неку поруку тамошњим правцима. И њега ти, лепо, неко дочека на путу – посече га и главу му истакне на раскришћу. Као у време мог оца командира Јока! Младић је из старинске и угледне куће Караосманбеговића, уз то и јединац, међу муслиманима се све већ рашчуло – ни ја не схватам откуд и како! – и изазвало запрепашћење. А како је тај младић и њак – зове се Алија,

Ваш син га добро зна, играју заједно у неком дивљем клубу, али то се непосредно тиче једино школских власти – узрујаност је настала и у школи. Још мало па ће деца почети да воде политику и обрачунавају се међу собом! Ја то помињем узгред, а у ствари сам хтео да Вам изложим тешкоће истраге. Капетан Марковић и један мој писар су већ од јутрос на лицу места. И шта јављају? Никоме нису ушли у траг! А у близини има две-три куће, место је прометно. Али – нико ништа није ни чуо ни видео! Још му нису ни нашли леш. Разуме се, ми можемо, временом, преко поузданика исцунати убице. Али ако неког ухапсимо – за њега ће се заклети двадесет сусељана и засути нас уплитива заузимања. Имаћете, вероватно, прилике да се и сами у то ускоро уверите. То нису злочини, драги мој Угринове, које ја и Ви можемо да истражимо – за њих прави закони нису написани, а можда никада неће ни бити."

„Ипак морамо вршити своју дужност", рече Угринов с помирљивом наметљивошћу. „Свакако", сложи се Церовић и, поскочивши, као избачен опругом, додаде уз нечујан осмех: „Своју дужност!"

Пружајући већ руку к усјаканој месинганој кваци на вратима, Угринов се присети: „А што сте толико узели на зуб Ђукића?" „А не, далеко од тога!" одговори Церовић, стављајући шаку на Угриновљеву раме: „Он је частан и уман човек. Рекао бих и да је, за овдашње размере и прилике, изузетна личност. Незгоде с њим и почињу што је – ако се тако може рећи – превише частан. Али то бисмо некако прогутали. А и памет његову. Гола памет не вреди ни симсије дувана! – као што је говорио мој отац, командир Јоко. Најнезгодније је што је он од истог меса и исте мисли, али – меса дивљег и мисли самовољне. Он је нешто старији од мене – међу првима је почео да сеје модерне националне идеје у овом крају. Спи ми овдашњи национални борци – његова смо духовна деца и његова сабраћа у страдању и борби. А на таквог оца и брата не можеш дићи руку, а да не испаднеш – оцеубица и братоубица. Но ствари, разуме се, нису дошле, нити ће доћи дотле: ни он не може из свога – из нашега роја. Он мисли да је слободан, а у ствари је заточеник гори него и ја што сам. Мене окивају служба и увек друкчији услови, а њега – авети неостварених и неостваривих идеала. Мој отац, командир Јоко, често је говорио: Свак је завезан за своје и врше у своме гувну. Ако ја и Ђукић и нисмо више блиски као што смо били – нисмо кадри да не будемо два лица исте паре. Али нећу да Вас више задржавам: ко зна, можда Вас Ђукић тражи наоколо! Јер да није уплитања небеских праведника – људи не бише ни знали за своје паклене работе."

Угринова у предсобљу дочека суштегнути осмех госпође Гроздане. Али га је она погледала као да је желела да му нешто саопшти. Међутим, Церовић га испрати до врата предсобља, светлуцајући нечујним, затањаним смешком.

Изишав, Угринов се сети да је заборавио шешир и да му то може згодно послужити да разјасни поверљивост погледа госпође

Гроздана. Он послушно пажљиво; Церовић је нешто рекао, госпођа му одговорила, а затим се једва пробило већ знано меко затварање начелникове канцеларије. Отворивши врата, Угринов не стиже да прослови о шеширу, а госпођа Гроздана, уставши, прошапта с одушевљеном тајанственошћу: „Добро да сте се вратили! Рута, госпођица Рута је телефонирала да обавезно свратите код ње на пошту. Телефонираћу јој да излазите... Канда се зачине нешто нејасно, недобро...”

Угринов се очински осмехну госпођи Гроздани, зграби шешир с чивилука и пође напоље. И тако, неприбран од тајанствености њеног саопштења, он већ стиже на крај сумрачног ходника, када зачу паперјасту шапат украј левог ува: „Хоће ли бити, господине, заштите за невину нејач?” Угринов се обазре: Мујица се пови пред његовим погледима. „Биће, мора да буде!” одговори Угринов без премисљања и пружи руку послужитељу.

Али Мујица се не одважи да прихвати руку, него се дубоко поклони, с руком на грудима: „Нека Вам Бог плати, господине – нико други Вам платити не може.”

Док је излазио из зграде, председник Угринов зачу звекет окова: на начин једино њима познат, затвореници су докучили да се нешто збива и да се он ту налази, па су сада, приметивши га кроз рупу на неким прагима и чувши његов – друкчији ход, јурили на прозоре да провере вест и да по његовом држању нагађају шта се збива. То Угринова подсети на слична дојављивања и домишљања док је тамновао за време рата. Али пре него су се његова осћања преобразила у тужни и саосећајни осмех, он се нађе на улици – на густој и топлој светлости, и заузео миран и неукочен став, какав му је доликовао, а и захтевао најмање труда и смишљања.

5.

Угринов застаде на размеђу ка суду или пошти и извади часовник: било је једанаест и тридесет пет – још читавих двадесет и пет минута до престанка канцеларијског рада. Али његово двоумљење куда да крене прекиде појава његове кћерке Руте, која изнебуха искочи из поште: придржавајући поле пригнутог тренчкота, она је трчала не избацујући ноге у страну као жене.

Рутина нагла појава и хитрина пробудише и разиграше у Угринову жељу да буде с неким својим и блиским и он јој пожури у сусрет...

Није била висока, али веома складна и, бавећи се пливањем, пешачењем и скијањем, препланула и чврста. Ту своју суптилну и чврсту грађу и занесеност спортом она је истицала и начином одевања и дотеривањем – шишала се скоро младички и неосетно карминисала. Ни отац ни мајка нису имали ничег спортског. И

иначе код ње је једино у боји очију и лица и у изразу било родитељских мешавина, али које су она и ветар, сунце и вода, прљили и растирали. Једино су је кишурине спречавале да не проводи слободно време у пољима и по брдима, покрај реке и у стенама – враћала се огуд на вечеру и на коначиште, мила и смирена, зеленкастих очију пуних боја и тела жељног спокоја. У кући су с њом имали најмање брига и тешкоћа, сем повремених наглих узнемирења, с краткотрајним сузама, без срибе и јадања. Узроци тим узнемирењама никада нису била варошка оговарања, премда њу нису обилазила и кад се радило о њеним сестрама. Насупрот Естери и Инги, она је на сваку повику пркосила још слободнијим држањем, још пунијом голишавошћу, још отворенијим излетима с официрима, суплентима и – раније – с Милом Војводиним, а – сада – с Гојком Марковићем. И Угринови су помишљали да би између Руте и тог Мила, сина црногорског министра у пензији Вука Васовића, могло бити и нечег озбиљнијег. А онда се, лањског лета све покарабасило – с Рутиним сузама, повлачењем у кућу и, опет, наглим изласком у природу, на игранке и међу удвараче. Негде тада се Рута зближила и с Гојком Марковићем: она није дала да се за њу забрину у кући, нити да у варошници сиђе с дневног реда. Отац и мајка су ипак бринули – биле су јој већ двадесет и две године, а у паланци се лако добар глас губи. Свако дете у родитељима осваја своје место и изграђује свој облик, па је тако и Рута била ненакнадива својом безбрижном умиљатошћу, ласичјом хитрином и површном, нетрајном тугом. Уз то је била, иако је живела за себе и по своме, најуреднија, а према родитељима најпажљивија...

„Тата милди!” шикну она, бацивши му се око врата, с наврелим сузама. И пре него се Угринов задиви њеном узнемирењу, она му шапну: „Ја знам све! И да је у суду било гложења, и да ти мајор Илић није изишао у сусрет, и да си узалуд свраћао код Церовића... Нешто ђаволско се кува: нисам од синов патисала у повезивању Дабра са жупанијом и Београдом. И шифре, шифре, шифре! Цукић те тражи: обавезно! Он треба да је у „Америци”. А ја сам те чекала – добила сам смену већ у једанаест.”

Храбрин и драган чврстином њене шачице у својој шаци, Угринов се запути ка Чаршији, ипак приметивши: „Могоа сам скокнути у суд док прође канцеларијско време...” „Али, тата!” узвикну Рута заставши. „Цукић каже, а и ја мислим да је тако: истинско позвање судије није кажњавање криваца, него спасавање невиних.” Угринов се насмеја с горчнним, дабавећи стисак своје шаке: „Непобитне истине су угодне једино кад се не односе на нас саме.”

Пред „Америком” је стајао управитељ Цукић с обавезном жирадом и штапом начичканим чворићима. Као да их је вребао, он им се журно запути, на неспретним, кривим ножицама.

„Чуо сам и схватам!” поче он, придружујући им се. „Биће да си код војске прошао нешто боље него код полиције. То је и разумљиво:

Гроздана. Он ослушну пажљиво: Церовић је нешто рекао, госпођа му одговорила, а затим се једва пробрло већ знано меко затварање начелникове канцеларије. Отворивши врата, Угринов не стиже да прослови о шеширу, а госпођа Гроздана, уставши, прошапта с одушевљеном тајанственошћу: „Добро да сте се вратили! Рута, госпођица Рута је телефонирада да обавезно свратите код ње на пошту. Телефонираћу јој да излазите... Канда се зачиње нешто нејасно, недобро...”

Угринов се очински осмехну госпођи Гроздани, зграби шешир с чивилука и пође напоље. И тако, неприбран од тајанствености њеног саопштења, он већ стиже на крај сумрачног ходника, када зачу паперјасту шапат украј левог ува: „Хоће ли бити, господине, заштите за невини нејач?” Угринов се обазре: Мујица се пови пред његовим погледима. „Биће, мора да буде!” одговори Угринов без премишљања и пружи руку послужитељу.

Али Мујица се не одважи да прихвати руку, него се дубоко поклони, с руком на грудима: „Нека Вам Бог плати, господине – нико други Вам платити не може.”

Док је излазио из зграде, председник Угринов зачу звекет окова: на начин једино њима познат, затвореници су докучили да се нешто збива и да се он ту налази, па су сада, приметивши га кроз рупу на неким вратима и чувши његов – друкчији ход, јурили на прозоре да провере вест и да по његовом држању нагађају шта се збива. То Угринова подсети на слична дојављивања и домишљања док је тамновао за време рата. Али пре него су се његова сећања преобразила у тужни и саосећајни осмех, он се нађе на улици – на густој и топлој светлости, и заузео миран и неукочен став, какав му је доликовао, а и захтевао најмање труда и смишљања.

5.

Угринов застаде на размеђу ка суду или пошти и извади часовник: било је једанаест и тридесет пет – још читавих двадесет и пет минута до престанка канцеларијског рада. Али његово двоумљење куда да крене прекиде појава његове кћерке Руте, која изнебуха искочи из поште: придржавајући поле пригнутог тренчкота, она је трчала не избацујући ноге у страну као жене.

Рутина нагла појава и хитрина пробудише и разиграше у Угринову жељу да буде с неким својим и блиским и он јој пожури у сусрет...

Није била висока, али веома складна и, бавећи се пливањем, пешачењем и скијањем, препланула и чврста. Ту своју суптилну и чврсту грађу и занесеност спортом она је истицала и начином одевања и дотеривањем – шишала се скоро младички и несретно карминисала. Ни отац ни мајка нису имали ничег спортског. И

иначе код ње је једино у боји очију и лица и у изразу било родитељских мешавина, али које су она и ветар, сунце и вода, прљави и растирала. Једино су је кишурина спречавале да не проводи слободно време у пољима и по брдима, покрај реке и у стенама – враћала се отуд на вечеру и на коначиште, мила и смирена, зеленкастих очију пуних боја и тела жељног спокоја. У кући су с њом имали најмање брига и тешкоћа, сем повремених наглих узнемирења, с краткотрајним сузама, без србе и јадања. Узроци тим узнемирења никада нису била варошка оговарања, премда њу нису обилазила и кад се радило о њеним сестрама. Насупрот Естери и Инги, она је на сваку повику пркосила још слободнијим држањем, још пунијом голишавошћу, још отворенијим излетима с официрима, суплентима и – раније – с Милом Војводиним, а – сада – с Гојком Марковићем. И Угринови су помишљали да би између Руте и тог Мила, сина црногорског министра у пензији Вука Васовића, могло бити и нечег озбиљнијег. А онда се, дањског лета све покарабасило – с Рутиним сузама, повлачењем у кућу и, опет, наглим изласком у природу, на игранке и међу удвараче. Неде тада се Рута зближила и с Гојком Марковићем: она није дала да се за њу забрину у кући, нити да у варошници сиђе с дневног реда. Отац и мајка су ипак бринули – биле су јој већ двадесет и две године, а у паланци се лако добар глас губи. Свако дете у родитељима осваја своје место и изграђује свој облик, па је тако и Рута била ненакнадива својом безбрижном умиљатошћу, ласичјом хитрином и површном, нетрајном тугом. Уз то је била, иако је живела за себе и по своме, најуреднија, а према родитељима најпажљивија...

„Тата мили!” шикну она, бацивши му се око врата, с наврелим сузама. И пре него се Угринов задиви њеном узнемирењу, она му шапну: „Ја знам све! И да је у суду било гложња, и да ти мајор Илић није изишао у сусрет, и да си узалуд свраћао код Церовића... Нешто ђаволско се кува: нисам од синов патисала у повезивању Дабра са жупанијом и Београдом. И шифре, шифре, шифре! Цукић те тражи: обавезно! Он треба да је у „Америци”. А ја сам те чекала – добила сам смену већ у једанаест.”

Храбрин и драган чврстином њене шачице у својој шапи, Угринов се запути ка Чаршији, ипак приметивши: „Могоа сам скокнути у суд док прође канцеларијско време...” „Али, тата!” узвикну Рута заставши. „Цукић каже, а и ја мислим да је тако: истинско позвање судије није кажњавање криваца, него спасавање невиних.” Угринов се насмеја с горчином, лабавећи стисак своје шаке: „Непобитне истине су угодне једино кад се не односе на нас саме.”

Пред „Америком” је стајао управитељ Цукић с обавезном жирадом и штапом начичканим чворовима. Као да их је вребао, он им се журно запути, на неспретним, кривим ножицама.

„Чуо сам и схватам!” поче он, придружујући им се. „Биће да си код војске прошао нешто боље него код полиције. То је и разумљиво:

војска је глупља – не уме чак ни да се претвара. А ја, брате, посматрам и боцкам час овде, час онде” – и боцкао је штапом лево-десно. „Подјарујем глупост људску! Али шалу настрану, требало би да се прикупимо ми који нисмо кадри да се опијемо безумљем. Могли би нам се прикључити и потајни левничари – Недић, Мирковић: они још нису комунисти, јер за комунизам овде још није наћубрено како ваља. Не би то било, уосталом, први пут да с ђаволом тикве садимо ради – узвишених идеала! Ја и ти треба да обавимо аргатски посао – да придобијемо проту и војводу, веру и чојство. Придружујем ти се у та два похода, премда ни од њих двојице не очекујем богзна шта. Али, ваља покушати – нек се и они каљужају или нек се одвоје од крда бесловесног.”

Застали су изнад шамије, према старцу муслиману с пожутелом бедом брадом, сличном ликовима с реклама за дуван и кафу, који је, скрштених ногу на ћепенку, хутке плакао, док су му се два младина кикотала.

„Чисте бесмисли!” поче да тумачи Цукић, опревши се на штап. „Овај старац живи по Корану и то у шеснаестом столећу – у времену највећих услона Турске! А знате ли због чега плаче? Оплакује одлазак хришћанске војске, јер ће сада правоверни муслимани бити остављени на милост и немилост правоверних хришћана. Ови младићи се, пак радују што одлази њихова војска – моћи ће да махну слободније по муслиманима! – и већ драже старца претњама. Није мени први пут да то гледам, а и сам такве чорбе кусао: људи се лако одлучују на насиље, треба једино нека виша сила – вера, држава, организација, да попусти дизгине или да преузме на себе бригу о њиховој савести и одговорности. Ето тај исти старац – знам ја њега и предобро већ одавно! – у турско време, у једној побуни, турао је угарке у кровове пралославних сељака и шибао волујском јилом њихове закрнуте невесте и девојке баш испред те шамије, пресрећан што је заточник правде и истине из Корана! Тако је то бивало, тако бипати мора!” „Али ја онда не схватам”, насмеја се Угринов, „због чега настојаваш да ишта подузмемо? Ето и сада: да идемо код проте и Војводе Вука!”

„То не знам ни ја!” закикота се Цукић. „Све што сам старији, све ми се више чини да ни зло ни добро и немају стварних, схватљивих мотивација. Ја и нисам – не чуло се то даље одавде! – толико противан да се стане за врат муслиманским главешинама: они се понашају као да нису царство изгубили! Али ми је неподношљиво да гледам страдање нејачи и ваљање сународника у каљузи обмана и насиља. Многи мисле да сам се разочарао – да ја једину пајду у ослобођењу испод султана и бегова видим у потпадање под господара и његове капетане, а сад под банке и жандарме. Којешта! Било је разочарања! Али и спознаја! Не поричем ни неминовност, ни корисност људских борби, него идузију да оне могу разрешити ништа сем завезане односе. Иако сам неверник, често сам у затворској

чамотињи помишљао да би вере, будући окрећу човека к непролазностима, могле да учине нешто у човековом очовечивању. Али те верске непролазности су пролазне, а хијерархије знају да погну главу и затворе очи. Ја те ни ка проти не зовем што је прота, него што је добар, трпељив човек, па би могао употребити свој верски и црквени утицај...” „Користити се, као и други, средствима којима располагаеш!” закикота се Угринов. „Тачно! Друкчије не може ни да буде. Него ми задржавамо госпођицу Руту – она се већ прти као чигра.”

„О не!”, одврати Рута. „Ја сам мислила да се вас двојица нећете дуго задржати и да ће тата продужити са мном на ручак. Иначе, не бих вам ни онолико сметала.”

„О не!” узвикну Цукић, галантно се клањајући. „Старцима је увек драго када их младост заблуди с правога пута. Нажалост, сада то није случај. Ја сам намерно, пре него што кренемо к проти, повео Угринова да осмотри Чаршију.” И он махну штапом, као да је хтео њиме да досегне до крајева Чаршије. „Па ето, чуј и види! Чујеш ли какав је мук, видиш ли колика је пустош? Чак се ни деца не играју нити пси лају! Данас је субота, пазарни дан – а сви пазари су празни. Мислиш ли да су сељаци отишли на сахрану Булатовљеву? Којешта! Његово племе је у другом срезу – седам-осам сахата одавде и једино ће оно читаво доћи да га оплаче. Сви други – дрежде. Опајају да се нешто масно кува. Слуте и њуше плен и крв. Али пљачка је само подстицај, а клање опијање. Доспело им да се разудзају – потом ће изналазити разлоге обнове и очишћења. Много сам видео, још више могао, али – доиста не знам, не поимама! Говорим мало преузбуђено: нагомилао се! Већ две ноћи слушам како се поама припрема најрафиниранијим и најдубљим филозофским и националним разлозима, а прекодан морам да штитим муслиманске основношколце од насртаја њихових православних другова, безазлених крволока. Но, шта си решио? Сад код проте, а довече код војводе? Идемо или не?”

Уместо одговора, Угринов се скоро љутито обрати кхерци: „Не схватам шта ти још чекаш? Иди, ручај и одмах лези. И кажи мајни да ћу неизоставно доћи на ручак, а одмах потом идемо у шетњу.” „И ја бих радо с вама поподне”, добаци Цукић. „Али ја костоболан, а моја тежа половина непоштена.”

Рута се заврте на петам и – угледајући се на Цукића – направи кникс: „Дубоко се клањам спасиоцима људског рода! Али, тата, ја уопште нисам уморна. А не идем ни кући – морам најпре потражити Гојка.”

Она пође својим гипким кораком средином улице, машући великом и грубом ташном као девојчице по изласку из школе. Цукић ју је пратио ганутим погледом: „Ко зна шта ћу још чека? А ми смо веровали да бар будућем поколењу доносимо срећнији живот! Него да ми кренемо! Али не журимо – да видимо хоће ли мујезин изићи на минаре да учи подне, а онда – к проти. Посету војводи можемо

оставити за до вече – ионако се ништа неће догодити док се сутра добро не избучу над Булатом.”

Док су се лагано враћали, Угринов примети као за себе: „Човек у свему сем у насиљу може имати мере.” „Да”, прихвати Цукић и додаде као за себе: „Нисам језан на сељаке – они још верују да су муслимани пород Сатанин и да српско царство не може да се одржи док се муслимани не истребе. Огорчују ме наши интелектуалци с њиховим наученим мудровањима...”

Али тада се зачу мујезин. Зазивао је танковито, као увек, али – како се учини Угринову – превише гласно и одважно у муку којим га ишчекиваше Чаршија.

Десно од Угринова и Цукића, пред радњом трговца Лазовића, стајала је група младића, напрегнутих израза – изгледа да су се ту били намерно искупили, да виде да ли ће мујезин изићи на минаре. Из те групе се разлеже повик: „Завијај, мајку ти поганску, нећеш дуго!”

„Ипак то муслиманима није мудро у овом тренутку”, примети Угринов прекорно. „Разуме се да није”, сложи се Цукић. „Али то је тако – тиме сами себи доказују да постоје. Они су уз гласне молитве Црногорце истребљивали, а наше владике су благосиљали истраге муслимана. Али то не треба да нас једи: оно што ми данас чинимо за муслимане – чинимо ради себе.”

Цукић узне под руку Угринова: „Једно је сад јасно: Црногорци се већ прикипљују на свим странама, а муслимани су се замандалили у вјери и на огњиштима својима... Баш због тога неће бити згорета да те обавестим о проти Јосифу. Јер он није Црногорац, него од овдашњих Срба старинаца – Србљака... То је сој друкчији од Црногораца. Сваки Црногорац се осећа јунаком-коленивићем, јер је неко његов бар једном то био кроз столећа буна и војевања. А ако је неко толико зацрнио да није ни он ни ико његов јунак-коленивић – онда ће се такав хваласати што је немрчипушка и никоговина мимо друге. Нигдје таквог гадлука и аветлука и толиког чојства и памети не можеш наћи као у Црној Гори – свега, сем безимене личности. А Срби старинци су – мукао трпљење и неприметна радност. Они не говоре него шапућу и не певају него запевају. Српство је ту – под арбанашким јатаганима и турским хорлама, на згариштима и ченгеллама било сећање и сен, али неугасиво и непролазно. Ту су калуђери столећима записивали: живи завиде мртвима. Србин је ту претрајао глађу и стравом, али – претрајао!... Ја и прота Јосиф се знамо одмагелна, иако нисмо заједно ни слатких ни горких залогача кусали. Није он без мана – велика је тврдица и сладострасник, мада и једно и друго крије као змија ноге и гуши у себи. Погледај му само издужено, жућкасто лице с колобарима око узмућених очију! Или руке са сплетовима жила и вена! Он нема, нити је икад имао неког великог идеала: остао је по страни за време борби против Турака и под аустријском окупацијом. Али је био вазда готов да ризикује главом

ако је требало од рањеника и на смрт осуђених примити последњу исповест или им прочитати опело. Он чита и зна много и непрестано се рве у себи и са собом и са својим мислима. Ако су га, док је био помлађи, и спопадале сумње у постојање Бога, не верујем да му је икада пала на ум сувишност властите функције – обављања обреда и проповеди. Кад бише једног дана нестале вере – прота Јосиф би и даље махао кадионицом и свештао водике! Он то ради као што лекар расеца и вади слепа црева: дужност и потреба! Он и каже: Неко мора саслушати душу исплаћену, нечим се мора опомињати човек да није из ничег настао и да се у нешто враћа. С таквим човеком није лако – не можеш му подвалити, а не да се убедити. Наследио је он што-шта и од пређа: у његовој кући се одржава поповско звање преко триста година – откад је велики везир Соколовић обновио српску патријаршију. Отуд му и презиме – Поповић. Али поповство се с њим кидла: син јединац му је стругнуо из богословије у глумце! Прота то трпи као да не поседује читуљу с преко тридесет предака, од којих само попола двадесетак! Имена каквих више нема: Горазд, Дабиша, Радак, Мирчета. А права је благодет што он с таквим родословљем није Црногорац – земља га носити не би могла! Нема он ни добрих ни лоших својстава црногорских. Па ни поповских – није притворен ни похлепан, нити му је попадаја дебела!...”

Али већ приспеше пред цркву где их је, у хладу, за столом од плетеног прућа, ишчекивао прота Јосиф, а у тамноцрвеним довратницима обележене кућице попадаја, црнопута, ониска и складна – доиста нимало налик на уобичајену представу о попадајама.

„Ја се досећам због чега долазите!” узвикну прота, ширећи руке, са шакама пребелим из црних рукава. „Није ти се тешко томе досетити!” одврати Цукић наједно. „И сам видиш шта се кува, а знаш да ја не долазим код тебе ни због исповеди, ни због проповеди. Али ми је пала на ум она народна: Триста, без пола ништа! – па, ето, почињемо с тобом.”

Протине речи – док се умештао у плетену наслоњачу – биле су толико благе и брижне као да се старао да њима не поремети неразговорну игру сенки и сунца око цркве и облака и брда на отвореном западном видику: „Испашће ово моја исповед! Немам ја само једног пређу којему су Турци из спрдње смудили браду или рад застрашипања раје перити главу на тврдиње. Али као и они, и ја сам се увијао од свега што није моја дужност духовничка. Бар ти, Цукићу, знаш добро да нема данас лакше и прихватљивије работе од подјаривања православних противу муслимана: ту груду су олавно заваљала турска насиља и једино треба да је неко погурне.” „Па твоја те вера учи” – насмеја се Цукић: „опрости, забратимљуј!” „Знам ја то и без тебе! Али вјере нема без цркве, а цркве без пастве! Наша вјера и наша национална свијест су срасле кроз столећа патњи и борби. Кад год је наша црква била одвојена од првака – зло је задешавало и њу и њих. Нит’ има вјере нит’ народности без цркве! А откуд би било

цркве без пастве? Зар се може чиниодејствовати у празним богомољама?"

„А па што не би могло?" као да једва дочека Цукић, узимајући слатко које попадаја хутке стави пред њих. „Прилике су се промениле: ми више нисмо робље чију народност црква обдржава, нити је турска сила притисла на да немамо куд но да се за опстанак боримо. Шта би ти данас био крив ако се неко одбије од цркве због тога што му ниси посулило крвопролиће? Срби ни иначе нису побожњаци, нити би им било први пут да се рађају и умиру и жене без попова." Угринов се јави канибуцањем, остављајући недопијену чашу воде: „Чини ми се да је проблем друкчији и можда још дубљи: ако допустимо покоље невиних, нећемо ли тиме расточити оне вредности које су нас обдржавале и учиниле оним што јесмо?"

„Али политика није протин посао!" јави се попадаја прегласно – јер нико није очекивао да ће она прозборити, а понајмање као да прота није њен муж. При томе је она с непогрешивом пажљивошћу наливала чашице ракије. „Враг и јесте у томе", окоси се, премда благо, Цукић на протиницу, „што се малина стварно бави политиком, али што то погађа све без изузетка. Истински кривци нису они које залуди идеја, но они који знају шта је зло, па се повуку у своју рупу док оно протугњи." „Нијеси је схватио!" тврдо примети прота. „Она је хтјела да каже: моје звање се коси с уплитањем у свакодневна гложења. А ја и ти смо били и остали друкчије природе: ти си се увијек бунно прогнву неправди, а ја сам учио људе добру, вјери..." „Није него!" узвикну Цукић, стресајући се после испијене ракије. „Сви који затварају очи пред насиљем оправдавају то својим изузетним дужностима и вишим циљевима." „Али како не схваташ", узруја се прота, „да ја горим између двије ватре? Као свештеник морао бих бити с паством, а као..."

Он не доврши, премда га Угринов, док су устајали, подсети да је хтео још нешто да каже. Па и кад му Цукић, док их је испраћао ка калијини, одлучно постави питање: „Да или не? Са шачицом праведника или гомилама бесомучника?" – он с паћеничким изразом на лицу слеже раменима. Али док се опраштао с њима, он превали преко модрикастих усана: „Ето, као да ми се открива да сам све досад живео и не помишљајући да морам једног дана стати голем душом пред свога Бога."

Беху се већ руковати, кад се Цукић присети: „Не знам шта си тиме хтео рећи, али ћу ти рећи: ја не могу да замислим како бих могао стати пред самог себе ако будем мирно гледао покољ нејачи и силовања жена."

Пред поштом, праштајући се с Угриновим, Цукић изложи своје размишљање: „Ово је први пут што ми прота не казује шта ће чинити. Можда он то и не зна! У ствари, он никад досад није ни горео на ватри – ни на једној ни на двома. Нека, нек се и он мало пропрљи! Ни то није на одмет – неће бар бити протипу нас."

Поподне, супрузи Угринов се, као и обично, запутише у шетњу. Учини им се – чим се нађоше на стазици поред Јазића, обраслог зеленим бусикама, у густош кукуруза чије је лишће венуло и свила тамнела – као да се опет обретоше у знаном, угодном и светлом бесциљу шетњи и узајамног неповезаног и необавезног поверавања. Али речи, али разговори, пробудише усплахилено живљење, будући га нису ни могли оставити иза себе... Из суда, из гимназије донели су собом коварности и грожње, а из куће понели трзавице и немире. Естера је отпутовала с Бојовићем – у узбуђену, несигурну крајину: супрузи Угринов су сада пребацивали једно другом што су били толико непромишљени и пустили је, не хајући чак ни о њеном угледу. Служавка Марија, док им је наливала каву, по свом обичају се није могла уздржати да не открије: А Србо је зграбнио пумпу и допту и одјурio – као да су му вуци на тор ударили! Рута је дошла прекасно на ручак и чим је заспала – дошао је разносач, па су је морали пробудити ради дежурња на пошти. А Стевана је, баш кад је погањао у навикнути поподневни сан, тргао мрачни унутарњи потрес. Покушао је да поново заспи, иако је знао да у томе неће успети: таква буђења, мада ретка, увек су била знак напрегнутости и неразрешених тешкоћа. Ваљда због тога и није осећао умор после таквих буђења, премда се сада вајкао да није ни заснивао, божем изнервиран Србиним и Ингиним кошканњем за време ручка...

„Па добро", приметио је он кад зађоше дубље у кукурузе, „зар не бисмо могли да причамо и о нечем другом? Или – ни о чему?"

Ућугала је, неочекивано... Јазић и кукурузи су шапутали њихов живот – љубав остваривану кроз прења и недаће, а небо – плаво и паперјасто крило без почетка и краја, махало је и позитало на свечано и немерено радовање. И није било ни мало нестварно што се, ето, њих двоје, различити и рођењем и свим другим, крећу по глинастој и кривудавој стази неодредљивог предела, у безразличном шумору и под небом без земаљских обала... Када после стотинак метара стигоше на раскршће. Елиза, и даље свадљива, упита: „Десно или лево?" „Назад!" одврати он подругљиво.

Она се невољно окрете, главе нагнуте удесно као увек кад се умилјавала, и пружи му руку: „Добро, али да ми убудуће не пребацујеш кад због брига о деци..." „Под условом да признаш – да си ти овога пута пореметила наше договорено, навикнуто уживање у шетњама..."

„Ништа нећу да признајем!" љутило шљапну она ногом. „Ужасно сам забринута – за тебе, за Србу, за девојке! А ти то нећеш да схватиш! Као да се праћа рат..." „Па то и јесте рат!" – узвикну он, пуштајући је из загрљаја. „Гори од рата међу државама – без правила,

без ограничења... Уосталом људи непрестано ратују – овако или онако...”

Елза се благо одби шакама од њега: „Све постаје безизлазним када ти говориш тако – у аксиомима...”

И она опет опрезно и лагано закорача стазом, с обе стране заплуснутом власатом, још младом травом. Али он је опажао њену мисао у својој – можда и не мисао него неку неодређену, али коначну решеност да се не покоре и да истрају. И била му је драга – с тим њеним послуштеним раменима, зглобовима који су све чешће отицали и косом повенулом и поседе.том.

Ускоро блесну цеста својом прашњавом бедином. Стеван прескочи јарак и прихвати Елзину шаку, окошту и врелу, још увек младу.

Зарадовали су се широком путу, као да се он откри у њима. И Стеван се присети како је, као дечак, ишао код тетке у Каменицу, овако с јесени кад зру виногради, и како га је увек озаривала бескрајна равница за Дунавом, осмехнутим небесима заталасаним у његовој мутини. Ништа није, у први мах, опомињало на младост и на равнице подунавске. Али се са сваким корачајем цестом, косо усеченом у терасу, равница растирала, а градић замицао у властити дим и трептаве, позлаћене септембарске измаглице. И Елза примети: „То ме подсећа на Беч – на излете по бреговима око њега.” „Како је то чудно!” узврати он, заставши. „И ја сам се сетио детињства, фрушкогорских палина и Дунава, мада они ни мало не личе на Беч и његову околину.”

Али Елза је ћутала, лагано корачајући, озарена сећањима и ширењем простора.

Доспел на терасу, без договарања су застали да предахну и да се обазру уназад – на растањене модрине, сурости и жутила равница, на властити живот који је дострујао у ту затворену котлину и закривљену патанку и отицао – у ништа.

Наставили су ћутке до раскршћа, пред гробљем: ка манастиру су могли стићи цестом око гробља, или пречицом кроз таласаве ливаде. Махом су ишли тим путем, јер су с њега могли да скрену и врљају по лединама, неометани тежачким колима и прашином. И сада се, без договарања, запутише туда, поред гробљанске оgrade од бодљикаве жице... То је било ново, тек засновано гробље. И мада, са својих стотинак гробова на пространој травнатој равни, још није могло да натура помисли на смрт, а камоли да воња – сада је опомињало својим настајањем и својим положајем. Било је то место погледито – над градом и равницом, на домаку манастиру. До недавно су се, дакако по распореду турских власти, православни грађани копали у заклону башта иза црквице, а муслимани на падинама Буковика. Али с променом власти су и мртви добили нова одређишта: православни, ето, свету на видуку, а муслимани – јер је наложе-

но да се Буковик претвори у парк – у влажну подутмину башти иза цамије...

И Стеван примети, пошто заобиђоше гробље и изгубише град иза обрива: „Наш народ као да не зна шта је промена док она не постане и коначни, непомирљиви симбол.” Али Елза га погледа са живом, премда расејаном радозналешћу, и он додаде: „Муслиманско гробље су скинули с Буковика, а православно попели овде.”

Ни после тог објашњења Стеван није био сигуран да га је Елза схватила – и сам тек ако је поимао тананости месних односа. Он заусти да јој детаљније објасни позадину и смисао својих речи, али она уздахну и узе га под руку, спојивши се тиме с његовим горким размишљањем.

Тако би стигли до манастира да Стеван – кад избише на падину према врелу које је избијало педесетак метара ниже олтара – не узвикну, отргнувши се од супруге: „Као да нас је нечистици навео овамо! Или већ нема утечишта под капом небеском?”

Она га погледа упитно и запањено и он јој показа руком на калуђера Милентија који је у дроњавим хаљенима и љубичастим чарапама, посрћући под дугачким цаклом, излазио из баште украј манастира. И када она заста у недоумици, он је ухвати за руку, смирујући и њу и себе: „Најбоље би било да се вратимо!” „Али не, Штеф”, узврати она стегући му прсте, „кад смо већ стигли... Он једино може да каже нешто неразборито... А ја бих хтела и да се помолим...”

Угринови су већ добро познавали игумана Милентија Цетињанина, мада су знали веома мало о њему.

Морао је имаги преко педесет година, мада је у телу и кретњама имао нечег непролазно младеначког. Био је испијен и кошчат али не толико од гладовања и иснаштања, мада је и тиме мучио себе, него од унутарњих огњева и непрестане, нервозне устрепталости. Повисок и мркопут, као печен на сунцу, у мантијама које су ландарале око њега а из њих, прекратких, севале његове танке ноге у мавеним сељачким чарапама, он би се, сумњичав и предусретљив, увек нашао у даћи цркве кад бише супрузи Угринов ушли унутра. Као да није ни имао усана – тапки стиснути прорез, с модрикавим жвалицама на крајевима и с крњатцима издизаних зуба. Био је досадан – са својом благоглагољивошћу, и непријатан – с косуринама растуреним по умашћеним раменима и с проседом брадом, израслом једино на истуреним деловима. Али је и најбезначајније питање о манастиру будило у њему свечану тајновитост. С посебним значајем и, дакако, угледним посетиоцима, отварао је скривницу манастирску, у којој није било ничега до малтера и одломака цигле и камена. При томе је неизоставно и огорчено казивао: Драгоцености, светиње – опљачкали и спалили Турци! Чак и оригинал Номоканона епископа Теофила из 1252. године! Већ у том Номоканону се Свети Сава називље

первим наставником свеј србскеј земљи... Књиги помрачени бо бјеху прежде облаком мудрости јелинскога језика...

Али Угринови су, као и други, убрзо навикли да га сматрају неизбежним – комадом убогог инвентара манастирског. Па и он је себе сматрао својином манастира, као да је ланцима био закован за његове зидине. Ретко се од њега удаљавао, а није имао ни ћака ни слугу, сем хромог звонара, као и он однекуд долугатог. С тим звонаром је обављао све послове манастирске – вршио обреде, чувао и брао шљиве из простране и запуштене баште, пекао ракију, узимао ујам од млина у потоку под манастиром. Гонио је каменишама ћаке са шљива и чобане с ливада, кунући их за отимачине и потре, које божем ни Турци нису радили. Цицијашно је на свему да уштеди за тамјан и свеће, за креч и камен и за мајсторе које није имао су чим да изнајми, тако да су сводови прокопкивали и зидови се крунили. Јер нико неће – жалио се – ни прстом да мрдне а да те не одере и не очерупа: свакоме је слађе да отме манастирско но душманско.

Али он се о манастиру толико трсио због тога што је у њему видео стениште виших моћи и утециште од земаљских јада, непрестано опседано непријатељским силама. Када би Милентије изусто: „манастир“, „манастирско“ – то је значило недокучиву и непопечиву светињу, па тек зидове и својину манастирску. Тај други – нематеријални манастир је у Милентијевим представама био не само неокрив и чист, него и једино стваран. Због тога је и однос према земаљским симболима тог манастира био за Милентија однос према том једино стварном манастиру, па је Милентије сваки немар и штету нанету зидинама или имању манастирском сматрао насртајем на Божје пребивалиште и људско спасилиште. Из истих разлога је, ваљда, сматрао да неће бити грешно ако опростима и клетвама, парничењем са суседним сељацима због потра и међаша и продавањем испод руке ракије и брашна скупљеног од ујама, сачува манастирско, па и приграби за светињу.

Старији људи су памтили да је он дошао у манастир двадесетак година пре пропасти Турске – док је манастир био у рушевинама после ратова 1876–1878. године. Његовим трудом је манастир заспољен и поцрепљен, он је обновио воћњаке и подигао кућицу за настојатеља и звонару. Милентије је више пута огризао турске апсане и волујске жиле, али – манастир се одржао. – А никад није било горе но сад – жалио се он често Угриновима. Народ се избезобразило и обезбожио – откад је уклонио турску ћорду, не зарезује ни за силу божју. Све се дало на пару и на зараду. И грдно се народ множи, као пред неко велико наказаније.

Али иако се памтило кад је дошао, нико није знао да ли је он био упућен од митрополије с Цетиња, или се сам приљубио уз манастир, опустошен и без братије. Нико у ствари није ништа знао о Милентију, чак ни његово право презиме – оно „Цетињанин“ уз његово име, које су многи држали презименом, придодато му је

према Цетињу с којег је доспео. Причало се да су му после рата однекуд банула два рођака, али их је он испред прага отерао – да не храни залудња уста манастирским.

Угринови ни те појединости о Милентију не би дознали да их није – на повратку с ђурђевданског сабора код манастира у првој години њиховог боравка у Дабру – обавестио Мирко Ђукић, који је с особитим уживањем дражио игумана безбожним и раскалашним заједанима. Али повод тим Ђукићевим обавештењима биле су огорчене жалопојке игуманове пред Угриновима: Трују Потурнице и дандањи душу нашу и мелемно православље српско – као куга, као мора, као смрт. Јер човјек је слабашан и гријеху подложен, па кад види како се Потурнице и под српском плашћу башкаре, и сам почне да се од вјере и народности одбија и да светиње забатаљује. Небо су наше нацима раскомадали, а сунце замрачили барјашима својим! Ологанили су сладострашњем својим утробе жена наших, а безаконјем својим поља наша – рађају се одроди и коров се множи на све стране. Све што се одавде очима виђети може било је манастирско – о томе и повеље велеможа наших постоје, а сад – пола тога је још исламско. У земљу су наше племе забили, име српско избрисали међу народима, те је једино безимени и бесловесни првак српски мило, колико да агарјанину аргатује. Данас хоће добијају државне плате, цамије се понављају – а ја немам знона, ни чиме мртваца да окадим! Свратак. Сами себи душу чупамо и истину своју затиремо.

У тренуцима такве успамтеле мржње, женскасти и сасушени калуђер се откидао из времена и средине, из себе самог, и циктавим гласом и млатаранјем широким рукавима као крилима тичурине, оживљавао збивања и односе из митова и несхватљиве, апокалиптичке будућности. Као да су то, уз манастир, биле једине реалности, које је доносио из пештере у клисури иза манастира, у коју се повремено повлачио, или ноћних бдења на хладним плочама у опустошеном и осиротелом манастиру...

Игуман Милентије сачека Угринове у порти, али већ у мантији и са сребрним напрсним крстом, чија су се излизана испупчења златкасто пресијавала у сунчаном поподневу.

„А ја“, поче он склапајући шаке и клањајући се, „цибрим шљиве. И као са турског вакта, дошле сељачке жене и дјсца да ми помогну брање и купљење: сад кад је дошло тијесно, опет виде да се без цркве не може. Могло би зло – ова погибија Булата, на добро да се окрене – да подмлади памет и снагу народа нашега. Па, изволите ви присјести – љепше је ту под бријестом на клупи но унутра, док ја наредим кафу и ракију.“

У непробојној сенци бреста, на заравни повише порте, после шетње прашњавим путем и са сунцем на раменима, Угринови као да уронише у хладњикав вир, чија свежина их у трен отрже од осталог свега, заслепљиво обасјаног и ускомешаног.

„Лука, проклетићо“, довикну игуман хромом и жгембавом црквењаку, који је покушавао да заметне врећу коју је овај отурно, привевши Угринова. „Што завреш кад знаш да нијеси кадар? Но похитај те пристави каву и донеси ракију – ону из скриње, ономлањску.“

У замазаној, закрпљеној кошуљи и засмољаној капи, црквењак прошепеса поред Угринових, смејући се крњим зубима кроз расцепљене усне и ретке, мусаве бркове и трљајући дланове о замазане сукнене чакшире. „Па могао би и ти да обучеш нешто боље“, додаци му игуман, на шта овај још шире и глупље развеза уста, „иако ће господа, због тога што смо у раду да разумију и опросте.“

Око бреста, округ, била су укована два реда широких чамових дасака, али игуман не седе, било због тога што не би могао да гледа госте у лице, било што му то није допуштала жива, скоро весела унутарња разиграност.

„Понеде су шљиве добро“, примети Стеван бришући шешир изнутра марамицом. „Понела, као никад. Али је много раскрадено. И нека што краду, но крљају гране – овако дебеле. Но Бог је ове године обилато дао, па ће доста и да остане. А данас се догодило чудо: нико није хтио ни шљиву да узме. Нуткам берачице – као што и пристоји. Не – веле – грехота је од манастирског: ако не можемо да придамо, нећемо да одмаљујемо. – Све је то због те погибије: приблијају се овце око чобанина – вука опазиле. Народ је гријеху подложен: ако га не држи страх од смрти и душманина – брзо се отпади.“

Он је непрестано поигравао пред њима с ноге на ногу, повијен, удубљен, осмехнут радосним лукавством, с крстом који се њихао, светлуцав у својој металној безизлазности. Стеван је хутао с намером да избегне подјаривање распре, али госпођа Елиза примети с помало глумљеном наивношћу: „Али Срби нису угрођени. А мени не изгледа ни лепо ни разумно ако се народ завађа, поготову због вера.“ Игуман једва дочека, подигавши руке и исправивши се: „Бог с вама, госпођо! А коме је мило ако се народ завађа – због вере или било чега другог? Ја знам, у мени чак и сабраћа виде вјерског фанатика. Али не ради се о томе – нимало, никако! Ја јесам грешни слуга цркве и вјере али ја не зборим и не творим као вјерски затуцелака какав. Него смо ми Срби угрођени, и то, можда, погубљеније но икад откад су нас више силе бациле у ове проклетије да зачнемо једну нову службу Богу и људима. А угрођени смо трудежи властима. Као у доба Косова: отуђила су се господа наша од закона божјих и људских – дала се у уживања и расипања, јавно и тајно једни другима о злу мисле. Не сустезу се они ни од чега, чак ни од загрљаја с муслиманима и папистима! Дуб не обарају вјетрови но црви његови и трулина његова! Ми смо се ослободили туђина, али смо изгубили душу своју. Нас једино крвава кунања, а може бити и несреће дубље од косовских, могу да тргну и очисте.“

„Али данас је друкчије време“, убаци се Угринов док је Миленгије предахњивао. „Ми имамо своју државу, закорачили смо у индустријску цивилизацију, усвајамо политичке филозофије...“ „Ствар и јесте у томе“, прекиде га игуман, „што је време друкчије, а ми – исти. Не мрзим ја муслимане што су муслимани – нек им је са срећом Турска, да се у њој шире и узносе! Него њихово бивствовање у нашем животу размекшава и замућује срчку и мисао нашу – оно чиме смо постали што смо и чиме јесмо што смо.“ „Али ја нисам ни споменуо муслимане!“ – узвикну Угринов. „Нисте, али – они су и Вама и мени на уму. Али то није борба вјера но судбина! И то нијесу разлике но свјетови – нас ни исто сунце не грије! Они су наше сагрешење према Богу и народности – једино се њиховом крвљу и изгоном можемо обновити. Ви Европејци – а и ови наши који су се поевропили – то не разумијете! Ви нас мјерите својим мјерама и трпате у калупе – а српском тражењу и неналажењу, српском распињању нема мјере ни границе. Јер свако наше покољење мора да бира између царства небескога и царства земаљскога – између жртвовања и робовања. Ми и не живимо друкчије него рашчеречени између неба и земље. Једини народ који велича властите поразе и несреће и једино из њих излази очишћен и подмлађен!“

А док је он разливао ракије и каве, преузевши од црквењака округли дрвени послужавник, Стеван покуша да помери ток његових мисли и притули њихове усијане оштрине: „Не смео сметати с ума да смо правна држава, да је стање мирнодопско и да се не живи од омраза, макар колико оне у прошлости биле нужне и оправдане...“ „Какви закони, мир и праштање!“ узвикну игуман, одложивши цезву. И настави, поскакујући и млатарајући рукама као да се спрема да полети: „Све то вјетрови доносе и односе, а ми трајемо и остајемо овдје какви јесмо и морамо бити. Та да смо могли да будемо друкчији и не-своји – не бисмо из украјинских или не знам чијих степа и мочвара ни добјежали! Ви говорите о законима што их пишу људи – као да сам ја против њих! – а ја о онима које дослуте Свети Сава и Његош, надахнути силама и мудростима нама недоступним. Ми знамо да смо вјенчани са злом и да морамо да му се отхрвамо – то је наш закон, наш живот. А тако је и с миром и праштањем! Кома није мио мир и зар Христ није људе праштао и непротивљењу злу научно? Да бисмо сишли са свога крста и постали народ миран, радин, признат, као и други што су, ми немамо другог пута до да згулимо красте са свога лица, да очистимо себе и своју земљу од свега што су туђи вјетрови и вјетрогење нанијели.“

Сунце се попустило и сенка манастира је милела постранце, с крстом кубета изломљеним неравнинама гла и изгубљеним у трави. Источна страна здања треперила је љупком живошћу древности, док се западна обезличавала у сенци. Игуман се налазио према средини припрате, поскакујући и љуљајући се између обасјане и засењене стране манастира, као да је намерно хтео да и том позадином нагласи

стравичност свога заноса и својих речи. „Видите ли ову светињу?“ узвикивао је као с предкаонице. „Мислите ли да ја не знам да су то крч и камен који су људи наслапали и људи и вријеме обурдали? Али око тога су се Срби скупљали седам стотина година да огрију душу и присјете се свога имена. Тај камен су пише људске сузе и уздаси плакали но кише и вјетрови. Јунаци су се затварали да живи изгоре бранећи ту гомили камења! О томе се ради! Не свећам се ја што су Турци манастир трипут палили и триста и три пута пљачкали! Ни за калуђере објешене о злонуру! Ни за дјецу заклану на олтару! Ни што су коњушницу од њега били направили! Све се то може Турцима и Турској опростити и заборавити – људи војују и зла чине, људи се мире и добра чине. Али ми се морамо очистити! Српство ће ускрнути макар из греха и зла нашега – из крви коју ћемо просути и себи и другима и огњева којима ћемо заждити кровове браће своје. Убили су Булата! И он је грешник био, тешки. Грабио, убијао, силовао. Али је смрћу све искупио – опрала га је властита мученичка крв. Народ ће га спомињати као светитеља. Мислите ли да су други српски светитељи били бољи? Али сви су, чинећи зло, тежили ка добру, ка правди и истини. Нека се добри Бог смилује души његовој и нама дадне слоге и снаге да истрајемо у крвавом чишћењу и налажењу душе наше!“

Игуман склопи руке, окрену се к манастиру и клече, мрмољећи молитву, док му се сунце уплнтало златним нитима у длаке око врата. Угринови су се гледали с леденом запањеношћу, договарајући се и саглашавајући погледима. Али кад калуђер устале, и сетивши се да отресе праšину с колена, Угринов не одоле: „Ваљда не мислите...“ „Ништа ја не мислим о ономе шта треба чинити“, прекиде га игуман јетко, али препороћеним, смиреним гласом. „Моје је да проповиједам – да казујем истине. Сад су муслимани одмекнули и удобрили се – тако бива са свакима кад смрти у очи погледа. Али нама не требају ни добро њихово! Неко мора зло прихватити на плећи своје. Тако је и Булат чинио и нашао, данас, покој души својој.“

Угриновљеви устадоше, као по договору, али их он заустави дизањем руке: „А Ви, господине приједоједнице – то сам од почетка и хтио да Вам кажем! – Ви бисте морали да се удубите у душу овдашњих Срба, који су и пронели лучу српску кроз тмуше азијатске. Већ Вас дижу као барјак непристрасности – сјутра ће се српски душмани око Вас купити! Ово, може бити, није лијепо што Вам зборим, као госту и пред овим храмом. Али боље прије но послије, да не кажете: Нијесмо знали. Ми смо Вас дочекали као сунце, а Ви – Ви нам сунце заклањате.“

„Ја вршим своју дужност“, суморно одврати Стеван, крећући. „Људску и судијску и српску! Као и Ви – можда и Ви! Јер српство је пропало кад год није нашло људска – своја, али општељудска – решења. Ја тако разумем и пропаст нашег царства. Уосталом, нас двојица...“

Угринов не заврши, јер се игуман, осмехнут љубазно али и насладно као после неслућеног успеха, обрати Елзи: „А госпођа ће у цркву? Изволите, ја сам кључ понео.“

Он пође напред, као увек мало погурен, с огромним кључем у руци као да држи крст. Али госпођа Елза, кад стигосе до двери, ухвати мужа под руку и, дрхтаво се прибавши уз њега, као преплашена повика за игуманом: „О не, не треба! Не сада! Ужасно сам уморна...“

7.

Стеван Угринов затече Мирка Ђукића пред хотелом „Америка“ у седам часова увече – баш као што су се били договорили, ради посете војводи Вуку. Без поздара, Ђукић узе Угринова под руку и отпоче са шаливом тајанственошћу: „Богами се и наше снаге приблијају! Чудно, доиста – чим се с неким нађеш у истом шанцу он постаје близак, „наш“ и – махом – племенит! Био сам, дакле, с неким „нашим“ професорима и, мада они држе да ми треба њих да подупремо, очито је да ни ми нећемо бити сами. А и супротна страна се прибира, дакако око Ракића – бољега наћи не могу. Све у свему, у прави час идемо код војводе – још га нису зграбили, мада његов син Мило...“

Било се већ смрачило. Али чим избише на врх Чаршије, пође им у сусрет месец са заплавелих планина, нечујан и заносан као звер. Вечерње горске свезине су односиле кљобучаве дневне топлине. Ђукић раздражено закашљуца, заставши и псујући православне, муслимане и глупог Бога који их је у исти казан стрпао. А Стеван исприча, као да га обавештава: „А мене је поподне, са женом, нанео пут манастиру: игуман се распомамио – нека ужасна, надљудска ожесточеност.“ „Да!“ прихвати Ђукић. „По њему, људи постоје ради вере, а не вера ради људи. Он би уништио две трећине људског рода да ону једну изведе на пут истинске – своје вере. Такви људи су моћни и опасни. Везао је самог себе за олтар као пса! Мора да је госпођа Елза била запрепаћена?“ „Да, није било пријатно. Чак се ни помолити Богу није могла – она знаш...“ „Знам – врста медитације. Сви ми то чинимо, мада не називамо молитвама – замисљамо се над оним што смо били и оним што нећемо бити. А игуман је – ја бих се у то заклео – уживао у томе. Јер он не трпи школоване људе. Али не због тога што је сам неук, него што држи да знање може бити превелико и да због тога из њега сва зла и извиру...“

Ђукић застаде према „Косову“, из којег је пробијао жагор вечерња, куцкајући штапом као да утерује речи у тло, поче да се домишља: „Наша је несрећа што не можемо да створимо никакав стабилан поредак. Пиде с биковском главом на ветрометини! Сви одлично познају односе међу великим силама, а стрепе од полицијских шисара и од двадесетог се задужују код крчмара и бакала. Сад

већају, сад се надмудрују ту у „Косову“, а у ствари гуркају један другог у провалију. Гле, још музику не пуштају! Жале Булата, кобајаги... Да, сутра је његова сахрана... Неће се они надостити тиме што ће се избукати као говеда на стрвини! Код њих се с букањем не свршава, него почиње...”

Стагивши до суда, Стеван упита: „А Милић, мој колега, какву он улогу игра у тим већањима?“ „То је тешко рећи. Тегли кола, али властита – због тога се и не осећа кљусетом. У позадини је Ракић. Али ни он није главни – овде главних има превише, а најглавније су глупости људске и прилике неподобне. И Булатовљева погибија је загонетна. С гласом о његовој погибији ишао је и онај други – да су га убили муслимански одметници Јусуф и Хусеин. Чињенице су у томе неважне, а битно – шта се хоће! Ту је непобитна једино исконска, нагонска мржња између православних и муслимана: довољно је ако се она не зауздава па да дође до обрачуна. Политичари то знају и – на томе играју. Најбеднији су дакако демократи – ухваћени у процепу између шовинизма и слободарства, између демократских начела и гласачких куглица. Због тога не треба очекивати ни да ће твој будући зет Бојовић ишта изменити сутра на сахрани: одржаће говор коме ће се сви дивити, па се и сам препустити бујици.”

До куће војводине, која се налазила изнад суда, али на супротној страни, није било остало више од сто метара и Стеван, заставши, упита: „А Ракић и Булат се нису трпели?”

„А откуд би и могли? Две странке – радикали и демократи. Ракић је свашточина. Он је био лажни крунски сведок у Солунском процесу. Но не би он угрезао у убиство Булата – то је у датим приликама превећ ризично и неподобно за њега. Булат је могао бити убијен с разних страна – од противника уједињења, од муслиманских фанатика, а и из личних разлога – због жена, премлаћивања, супарништва. Био је исувише личност да би у овој земљи природно умро. Ја сам га мрзео – као што може да мрзи слободан насилника или слаб јакога. Али сад морам признати: био је потпун човек и сав у свом времену. Имало је у њему нечег од банова из народних песама, али са свим врлинама и манама стварног човека. Имао је чудесну моћ придобијања и застрашивања, спајања идеала и силе. Па и кад је премлаћивао побуњенике, он је то чинио са страшћу у којој је било неке древне чедности и уверности да друкчије не може да буде. Комадина. Сви су они према њему кокошари и прижбаве, подвирепи и лапдрала. Али и он је почео да се разочарава – почео је био да граби. Погињуо је у задњем тренутку – пре него је угрезао у баналности подитиканчења и богаћења. С њим је погинуло читаво једно, још епско и митско доба. Због тога је скоро несхватљиво да би његова смрт могла олако да прође.”

Стајали су већ пред кућом војводином – новом вилицом с балконом на стубовима, повученом у невелико дворниште. Војвода је станао у приземљу, док је његов син држао мансарду, у коју је

водио и спољни улаз из позадине. Сем сина, који је често одлазио на проводе у Београд, код војводе је живела, неприметна, постарија рођака. И сада су кућом владали мрак и тишина, сем у десном прозору спреда, где је иза танке беле завесе подрхтавала жућкаста свегност. Нестрпљиви и непомирљиви Ђукић протумачи: „Цементни лапови с обе стране капије! Ругобе! То је војводу син Мило наговорио да постави – никад такве наказности војводи не бише пале на ум! Тога се и бојим – лавова сина Мила! Није лако потворити гласитог оца, па тако ни Мило – гледан, али раскалашник и неуравнотежен. На њега – на тога Мила, многи могу да утичу. И Ракић, понајвећма. А војвода је зачопан у јединца – наследника славне лозе. И што је најгоре – исхлалео. Баш исхлалео – ни негдашњег трка ни њиска! Но ми треба да чинимо своје – нек се сви у блато свале или нек из блата излазе!...”

Војвода уведе Угринова и Ђукића у своју радну собу, која је истовремено служила и као салон. Сем оног поширег прозора с лица, соба је имала и два поужа прозора с доње стране, незастрвена, тако да се, упркос светлости лампе са зеленим абажуром, кроз њих видело како месечина, све блештавија, плави њиве и кровове кућа. Та смешана, сумутна светлост чинила је собу једноставнијом и чак сиромашном. А она је и била таквом, покушавајући да своју оскудност укрије иза сељачког намештаја. Сем писаћег стола у доњем десном углу, застреног зеленом чојом скоро до пода, тако да му се стил није могао одредити, у доњем левом углу се налазио снизак округао и простран сто, који је могао послужити и као трпеза, с четири троножне столоваче лучних наслона и јабучастих рукодржа. У левом горњем углу била је плехната фуруна, какве су правили месне казаније, а дуж десног зида тешки резбарени сандук. Ничег другог, сем двеју увеличаних фотографија у једноставним рамовима: изнад писаћег стола бркати, строгог и орловског израза мушкарац, у народној ношњи, с ђурком пригнутим и сабљом преко крила – гласовити отац војвода Васа, а према столу жена лепих црта, такође у народној ношњи, с густим извијеним већама и тешким црним плетеницама над мирним челом – давно преминула супруга војводине, на коју је син Мило очито личио. Била је још једна ствар у кући, постављена тако да је упадала у очи пре ичег другог – сабља испод слике војводе Васа, положена на два ексера и малко извучена из канија. Чинило се као да је сабља са слике – биле су то исте сабље, а и она на слици позвучена – сишла на зид и оживела срмом и златом и дршком од пожутеле слоноваче.

Та голотиња собе, суморна и испосничка, у којој је једино сабља блистала раскошју, иако у први мах изненади Угринова, сасвим је одговарала и лику и животу војводином...

Војвода Вук је био човек ситан, сад већ и старачки мршав, с вештачким зубима који су одузарали од његовог прозирног и усахлог, премда још живахно доброћудног лица. Као и Ђукић, носио је

ушиљену брадицу, беду и проређену као и коса на глави. Чак ни нос с високим гребеном није очувао ничег од снаге и свежине – истањено се, повио и рашлопио ноздрвама с модрикавим жилицама. Војвода се кретао споро и ситним корацима и опипавао ствари пре него би их узео, као да се бојао да их не повреди или да оне њега не боцну. Тако је и разговарао – гушио би се и пречуо би опоре речи. На улици се појављивао ретко, али увек испеглан, избријан, с тврдом крагном и у жакету и полуцилиндру. Веома ретко је свраћао у каване и чинио посете – одударао је од средине негованим, али непогрешивим европејством.

Но испод те одеће и тих манира опажаде су се дебеле пунене селачке фанеле – војвода Вук је патио од хладноће, а још упадљивије горка и неисцрпна, горштакка поноситост. Испод европске наслаге – војвода се школовао у Београду и Паризу, остао је, нетакнут онај други – народски и племенски: тако војвода Вук, мимо икога, није дао да се та два његова бића сукобе, а нити да поремете равнотежу.

Војвода је, очевидно, лоше економисао: вила је за месне прилике била прераскошна, његова пензија као бившег министра црногорског, мада знатна, није дотекла за унутарње радове и намештај, свакако и због тога што је његов син лењствовао и трошио њен већи део.

То је и војвода, уосталом, истакао у току разговора, жалећи се да неће стићи да доврши своје мемоаре и догради кућу. И као што се намегао утисак да војвода не раздваја кућу и мемоаре, било је још очевиднијим да он и једно и друго намењује сину, који је такође присуствовао разговору, мешајући се веома мало, ослоњен у удубљене прозора са улице, осмехнут и пажљив као и његов отац, али већ сасвим европеизиран...

Мило је био тридесетогодишњак средњег раста, широких груди, мужевног, мужјачког израза, који је појачавала његова црнопупост и длакавост. Он се махом одевао спортеки, па и сада је био у крем панталонама, белним платненим шипелама и плавој вуненој кошуљи, са светлом краватом завезаном у дебели чвор. Он се све време држао као да сваки час жели да оде, али га задржавају учтивост или очева жеља да и он буде присутан. Та његова нехајна, али уочљива нестрпљивост се испољила и у томе што је дватрипут погледао у ручни сат и често упирао једне у друге дуге прсте својих широких, длакавих шака. Утисак који је о њему имао Угринов из случајних сусрета и узгредних Рутиних примедба, као да се потврђивао: безазлено склон уживањима, нарочито женама, али ни потпуни расипник, ни раскашник, нити толико млад колико је желео да изгледа. Строго узев, војвода није имао разлога да се стиди свог сина, али још мање да му придаје значај који овај стварно није имао. Ђукић је то, очито, добро знао и није пропустио да дватрипут, онако успут, убоду Мила својом неумереном жаоком, на шта се овај једино добродушно осмехнуо...

Пошто је и сам сео у једну од столовача и понудио госте цигаретама из грубо резбарене кутије, војвода их упита да ли су и за ракију. Али и Ђукић и Угринов одбише – обојница су пили ракију ретко, као од невоље, па Мило, не чекајући очев налог, изиђе да наручи каве.

„Ми, ето, до тебе, војвода“, поче Ђукић, а Угринов се пријатно изненади, уочивши први пут да се његов пријатељ обраћа некоме скоро с младичком постиђеношћу – ни Ђукић није могао избећи упливу славе и личности војводине...

Јер и ако војвода Вук није био прави војвода, него је ту титулу наследио од оца, он је својим умним и моралним својствима био скоро исто толико гласит колико и његов отац Васо, неписмени планинац, који је дигао буне и тридесетак година војевао противу Турака, отимајући пасишта и села, дубраве и друмове. А и да је хтео, Вук није могао ничим друго домаштити свог оца, који је неколико пута освајао Дабар, и баш ту, подно Буковика, добио знамениту битку, у којој је неки козар, похлепан на богату одећу и опрему, сасекао у колибни пашу разбијене турске војске. Војвода Васо је читаву крајину припојио црногорској држави, као граничној, мада су и код њега и у његовом племену тежиње ка Србији, још одвојеној Турском, биле снажније. Црногорски кнежеви и пристахе независне црногорске државе, нису то губили из вида. Васу је додељена титула војводе, коју је он у ствари сам био освојио и тако је постао ако не и кнежевским мишљеником, а оно личношћу непоресивних заслуга и вредности. Уосталом, област коју је он држао под својом влашћу није била мања од трећине таташње Црне Горе, а одржавала се слободном једино непокорношћу и властитим оружјем. Војвода Васо је тако све до 1878. године, када је и његова крајина припојена Црној Гори, био скоро исто толико независан од црногорског књаза колико и од турског султана, с тим што је с овим првим одржавао пријатељске везе и признавао његову сувереност.

Али с коначним ослобођењем су се старе, слушене и неизречене разлике разјариле и избиле на видело. Кнежевски апсолутизам није могао приети независности, утолико пре што су оне добијале просрбијански, па и демократски вид. Сукоб се одвијао кроз шанутања, лична огорчења и надгорњавања главара и кроз знаке књажевске немилости. Већ остарео, војвода Васо се повлачио, а избијао је на чело отпора и племена његов млађи син бригадир Тома. Тада је и Вук, на школовању, прешао у опозицију противу књаза Николу. Али догодило се чему се нико није надао: бригадир Тома, који као да је даровита премашњао свог оца, умре – још млад и полетан – напречац, па се у братству и народу рашири слух да је отрован. Ускоро за њим умре и стари војвода, огорчен и разочаран, после толиких бојева и пустошења и остварења свог српског сна – као у потврду да је свака победа истовремено пораз и зачетак нових борби.

Али Вук се измирио с књазом – да би могао служити својој земљи и својој националној идеји. Књаз му је доделио војводско звање, које је већ било пука формалност, чак и да је Вук био појник, а не правник и дипломата. Постигао је највиша звања и у миру, који је трајао преко тридесет година, као и његов отац у бунима и ратовима, сагорео све своје снаге не би ли се чобанска и племенска земља администрацијом, судовима, школама, црквама и цестама укључила у токове европске цивилизације.

Али војвода Вук никада није оптуживао свога господара – књаза Николу, мада је интимно био пристапа уједињења са Србијом. То је било утолико чудније што је он, одређеније него ико, наслеђивао позадину смрти свог брата бригадира Томе и огорчења од којих је препукло срце његовог оца. Ако се и изјашњавао о томе – све би приписивао дворској камарилу и неутољивом људском властољубљу и завидљивости. Можда књаз заиста и није био лично крив, можда Тома није био ни отрован – војвода Вук се није упуштао у нагађања, одвајајући владоца од личности владаоца, уздижући идеју изнад личне несреће.

И мада није био прави војвода – у његово време ово звање, наслеђено из племенских и феудалних односа било је још једино почаст и признање – Вука је свако знао и звао том титулом: као да се тиме дозивала већ митска прошлост коју је још отеловљавао изплетри старчић слабашног гласа и очију преосетљивих на светло и јарке боје.

Било је немерљиве, неизречиве туге у његовом повученом, ненаметљивом таворенју, у усамљеничким шетњама ка манастиру, до ког више није могао да стигне – тамо где је с кандилима тињао мит косовске несреће и освете, тамо где су се купили прваши братства и уочи бојева причешћивале војске његовог оца. Шта све није прошло преко њега – од детињства у збеговима и сурвавања породичне моћи, преко најличних почести и достојанстава и живота на двору разједеном давном славом и живим сплеткама, до слома пригорске круне и државе и властитог крепавања по окупаторским логорима – а све као да се могло изрећи, све као да је војвода Вук изрицао у неколико речи: Такви су људи – ни добри ни зли, а човек се цени по ономе што иза себе остави...

Угринова је тек сада, дошавши први пут у непосреднији додир с војводом, осенила неухватљива и неизменљива, трагична црта војводининог живота, коју је Ђукић, у свом цинизму и својој нетрпљивости према племениташима, неверно приказивао: Војводи као да је криво што никада није могао бити прави војвода – Штавише, сада је Угринову бивало јасно да у ствари ни Ђукић не мисли тако, него да у војводи, оштрије него ико, уочава, али и цени величине и наслеђа које је време оборило, али и очистило.

А и војвода се односио према Ђукићу на посебан начин – с благом наклоношћу, у којој је било шаљивости, али и поштовања.

Услепши се, он му одврати, с доброћудним, али и изазовним наглашавањем: „Куд ће куга него у свој род? Мора да опет неког твог ђавола куваш?“ „Нисам ја закувао, него – закувало се!“ „Никад се само не закува – људи паде и гасе!“ „Ма знам и ја, војвода, ту народску мудростију! Али, збиља се закувало, ако и не мимо људи, а оно без мога удела. Чуо си за овај случај – за погибију Булатовљеву? Е, допусти ми, тим поводом, да будем према теби, као дипломати, нека врта новинара: Шта стварно ти мислиш о томе?“

Војвода се промешкољи, па поче с неодлучном шаљивошћу: „Ти си, Миркићу, дипломата: хоћеш прво да ме испипаш! Али ја ћу ти рећи и без тога, што знам и могу... Ја Булата нијесам много волио. А ко је њега волио? Њега су се бојали. Ја нијесам ни за то имао разлога. Моје племе, мој отац, имали су тешке распре с његовим племеном око планине – падале су и главе због изворчића и улосишта. Знам му добро и оца, капетана Луку – ја и он смо сурврсници. Е тај Лука, сељак прост, он зауми и подиже буну, седамдесетпете! Њихово је племе мало – петсто пушака. Нијесу хтели људи у буну – бојали се, турска сила притисла, а помоћи ниоткуд. А Лука са својом дружином пали куће и шибика своје колебљиве племенике. Да је буна пропала – проклињали бише га, овако – знаменит човјек. Тако то иде. Тако је било и с мојим оцем – он је прво ударио на стрица и свргао га с главарства које су му Турци дали. А нијесам видео људског створа који толико свачим личе као Булат и мој отац. Нијесам ја – гријех је што то кажем – волио ни свог оца много. Обојица, и мој отац и Булат, били су мучне ћуди и тешке руке. Али ко такав није ако хоће нешто да створи и себе забиљежи? Па и мој отац – мушкетером је, за магу непослушност кидео грбове, силом покрштавао. Никад нико није знао шта он мисли, као што није казивао никоме којим ће путем путовати. Чувао се – да се ријечју не истрчи, да у засједу не упадне. Али су оба, и мој отац и Булат – силнога маха. Они по којима се вријеме памти! Не приличи човјеку да му таквога човјека није жао...“

„Али ја те нијесам то питао, војвода!“ насмеја се Ђукић. „Ја знам да је човјеку, овако стару као ти, жао и пиле, а немоли Булата.“

Али се врати Мило и опре се отпозади рукама на прозорску даску, пребацивши ногу преко ноге. Његов повратак поремети, за трен, атмосферу шаљиве блискости између војводе и Ђукића. Не приметивши то, војвода настави истим тоном: „Е јеси ли сац, Миркићу! Ти хоћеш да ме најприје испипаш! Знаш ја шта тебе тишти: ти би хтио да чујеш од мене шта би требало чинити, па да онда излетиш одавде и раструбиш: Војвода вели, војвода каже...“ Ђукић узврати, мешкодећи се и без потребе наглашавајући сваку реч: „Није тако, војвода! Опет си се преварио! Ја сам дошао да с тобом поразговарам, али не да те кушам. Кад сам ја некога кушао, војвода?“

Напипавајући по столу нешто чега није било, војвода рече: „Не кажем, Миркићу, да си кушао... Али сад се ту замрсило... Ја не знам...” Мило промени ноге у свом удубљењу и, заблиставши широким зубима, додаци: „Испало би кушање!” „Али откуд ти знаш је ли мушко или женско пре него се родило?” јетко одврати Ђукић. Мило се и даље смејао: „А можда није ни мушко ни женско...”

Ђукићу се затресосе наочари на носу. Угринов чак примети талас руменила у испунчењима његових набораних образа: „Можда би такво што теби, момче, највише одговарало. Али, мада деце немам – ни хермафродите не рађам.”

Војвода се нелагодно смешио. Угринову се спор између Ђукића и Мило учини бесмисленим и он се реши да иступи са што пунијом мирноћом и отвореношћу: „Говорка се свашта. И не само говорка! Јавно се проповеда одмазда над муслиманима, већ је преклан један младић муслиман. Ми нисмо, разуме се дошли ради тога да Вас питамо шта о томе мислите – то нам је унапред било јасно, с обзиром на Вашу личност. Наша намера је да добијемо Вашу подршку, у случају ширих безакоња. Јер тако што би – сложићете се – поткопало поредак и створило провалије између грађана. Ми ни сами не знамо шта би требало чинити – ни ја ни Ђукић не припадамо никаквој организацији или странци, а још мање располажемо организованом силом. Нас двојица разговарамо као људи и интелектуалци, а ја и као судија. Ми смо сасвим, скоро сасвим сами. Нама се чини да би Ваш став могао имати пресудан значај...”

„Али ништа озбиљно се још није догодило”, поново се покрену Мило у удубљењу. „Још и то!” узвикну Ђукић. „Поколи невиних су зла која се не могу поправити! Зар се мртви могу васкрснути? Политичари ће после да бацају кривицу једни на друге и да се надмећу чињеницама. А пре тога је људска свест помамом и злочинном затрована и успавана. Нико нема права да каже: Нисам знао, нисам одлучивао! Јер никог нема нити може бити кога покољ невиних људи не погађа, овако или онако: неког учини наказом, неког кукавицом, а неког...” „Херојем човечности!” додаци Мило. „Где престаје и где почиње човечност?”

Разјеђен, Ђукић беше устао, али одмах седе: „То ни ја не знам”. одговори он без злоће. „То нико не зна. У ствари, најчистије се то сазнаје после, кад је злочин већ обављен. Ја сам деветстотринаесте гледао србијанске војнике који су се, у побуњеном албанском селу, са суманутом страшћу играли добањивања и дочекивања леце на бајонет: као да су тиме хтели да докажу да су за српство кадри и вољни извршити злочине које нико од њих није дотад био кадар ни замислити! Али то су радили неколицина, а други су ћутали, опчињени неком унутарњом немоћи. Њихова свест је била толико насыћена давнашњом мржњом према Албанцима, а сваки од њих био и лично угрожен нападима качака, да им се заштита нејачи приказивала издајом завета и властите судбине. После су се стидели, избега-

вајући да говоре о томе, а они злочинци – да ли да их тако назовем? – они су тек тада и почели да глуме изузетне личности и да уживају у страви која се ширила око њих. А шта сам ја радио? И сам сам у почетку био сметен. А онда сам се извикао на њих и зауставио касапљење. Али ја сам већ знао да тако треба, да тако морам поступити. Јер ја сам пре тога покоља српске нејачи, које су извршили Арбанаси и Турци, био појмнио као коначну нељудскост – као оно чиме се ми Срби ни под каквим изговором, ни у ком случају не бисмо смели укаљати. Истина, већ сам и на свој национализам гледао као на условљен и времен. А уз то сам био и официр – неважан, приштапски, али официр. Па ипак се и данас, кад се сетим тога, застидим што сам човек и што сам Србин. На читаво то војевање за слободу тиме је пала неизбрисива срамота. Зар нисмо могли упозорити војнике? Такво што се ипак могло предвидети. Зашто нисмо злочинце пострели? Да не би опао борбени морал! Хоћу тиме да истакнем значај старешина, вођа. У ствари су они најкривији: ако они не испусте дизгине и не погледају кроз прсте – не долази ни до распећења!”

Мило извади из сребрне табакере цигарету и, истресајући је о поклопац, изнађе тон у коме су се преплитали озбиљност и иронија: „Тако што не могу код нас ни да замислим, у мирнодопским условима. Али нисам знао да су твоја искуства тако горка и – драгоценна.” Ђукић одврати с јетком горчином: „И те како! Мада се ти, видим, шалиш, не бих ти желео да такво што опробаш. Ја сам много пута рањавао своју савест – никад је нисам убио. Али ја сам појединац. Овде се ради о друштву, о народу – они морају да опстоје и на неким постојаним основама, или је њихова пропаст неминовна. Ја не држим да ће оно што се догоди у нашем и суседном срезу утицати битно на историју. Али хоће на наше биће и његове могућности: злочин, можда гради историју, али разграђује личност и нацију.”

Мило рашири руке, с оним иронично-озбиљним осмехом, али војвода га претече: „Али, Мило синс...” „Не, папа”, пресече га Мило, „ја не могу да замислим да ма ко, унапред, оптужује наш народ, па и наше политичке вође, да би они такво што...” „Али, чули сте, једног младића, гимназијалца, већ су заклали на путу за Шабовиће!” упаде Угринов. „То је нека сељачка бандица...” „Ја то тек сад чујем”, зачуди се војвода, мада није било јасно чему се чуди – злочину или својој необавештености.

Наста ћутање. Војвода поче да пила по столу: „То су све новости за мене.”

Иза врата се зачу шушкање, као повлачење папуча, и мукао женски глас. Мило се у три-четири лака корака нађе код врата, отвори их и из мрака извуче бакрени послужавник с цезвом и филцианима. „Ја нисам хтео, папа”, говорио је он идући пажљиво преко собе, „да те тиме узрујавам. Ствари нису још дошле дотле,

нити ће – надајмо се – доћи. А, уосталом, наш дом је толико ван свега тога.”

„Само уображаваш да си изван”, додаци Ђукић припомажући Милу у раздљивању кава. „Ако се такав злочин догоди – сви ћемо бити у њега уваљени. Нонас у овом граду, а и у читавој крајини, нема никог ко не зна да се нешто кува.” „Ипак, власти...” примети Мило припаљујући цигарету.

Али се Угринов убаши у паузу између његових речи и упаљене шибице: „Што се тиче власти – ту сам ја доживео прилично разочарање: и војска и полиција се изговарају да немају наређења, не предузимају ништа стварно, а јединице су упућене јутрос – то сте и сами могли видети – против албанских племена! Када би власти биле колико-толико подузетне, ми не бисмо ни били овде, нити досађивали господину војводи. Изгледа да још једино морални ауторитети могу нешто да учине.”

Мило се измаче са својом кафом, присевши на писаћи сто. Он је веома пажљиво и озбиљно слушао Угринова. И сам Угринов је то приметио, држећи да је томе допринело Милово удварање Руте и дружење с њом. Између њих двоје се од зимус нешто било пореметило – Рута је доста лако мењала удвараче, али Милов однос према њеном оцу остао је утолико пажљивији. Такво његово држање сада даде Угринову чак и неког полета: „Ја не делим сасвим Ђукићево гледање у погледу колективне кривице. Одговорност не може бити безлична, мада је њене степене и тежине немогуће тачно одредити. Проблем је сложен, дакако, баш зато што се с моралне, психолошке и социјалне тачке може говорити о колективном чину. Али право и држава не могу, не смеју признати ни колективни злочин ни колективну кривицу, а да не поткопају саме себе. Али сада су гледишта у томе споредна – важно је да зло не букне. Кад смо већ свесни његовог гомилања.”

Војвода је пушио, али веома неспретно, као почетници или полуслепи људи, који се плаше да не опрље себе или ствари. Но сви беху ућутали и он то схвати као очекивање његовог одговора. Напилавши филанс, он пажљиво сркну гутљај кафе и објави: „Шта ја ту могу? Ја једино знам шта би радио мој отац.” „То знам и ја!” с горким осмехом прихвати Ђукић. „Војвода Васо би предводио војску противу муслимана, односно – Турака! Али оно је било друго време. Тада су Турци имали власт. Тада су ратовали народ против народа и вера против вере. А данас?” „Да, доиста – данас је друго време”, сложи се војвода. „Ми не смемо чинити оно што су чинили Турци, ако не желимо да обришемо њихову судбину. Истина, нас нема ко да протера с наших земаља или да нас освоји, али роб се може постати и на други начин – сагњију корени којима се црпу своје снаге и своје наде.”

„Да, да”, неодлучно се слагао војвода у тишини. „Не бисмо смели поступати као Турци.” „Али једно је сигурно” – додаде Мило:

„војвода Васо би осветио Булата.” „То ништа не доказује!” пресече га Ђукић. „Ко се оспети тај се посвети – тако је било онда. Па и данас, ако ти је стало до тога. И сутра, и увек – нема ничег слаћег од освете. Али не ради се о освети – освета није истребљивање невиних!”

„Ја и не инсистирам на освети – мени је то осећање туђе”, изјави Мило одбијајући се од стола и спуштајући филанс на послужавник. И настави о свом деди као о туђинцу, као о утврђеној, неспорној вредности: „Ја једино констатујем шта би радио војвода Васо.”

Ђукић прокашља: „Не ради се, кажем, о освети! Кад би у питању била освета – па нек убију неколико првака муслиманских. Али нико не говори о томе, него – о истребљивању и раскућивању муслимана! Када је војвода Васо дизао буне и ратовао противу Турске, унапред се знало шта он хоће – да прошири своју власт на српска села и огме земље муслиманске. Њега муслимани обично нису ни сачкивали, јер су знали да ће им земље отети и протерати их у Турску. Али зар је и могао друкчије? Брда су била постала претесна, а љумску долину је држала Турска. Истина је да је секао све одрасле мушкарце. Но то се догађало у бунама и ратовима. А у мирно време, ако би муслиман убио Црногорца, војвода Васо се задовољавао крвном осветом – главу за главу, или крвником – плаћањем у новцу и другоме. Војводи Васу никад није ни на ум падало истребљивање нејачи.”

„То је истина”, сложи се војвода, размишљајући. „Памтим кад је једна турска чета убила мог стрица у планини – био је момак гледан и јуначан, да га у пламену није било. Мој се отац задовољио тиме што су убили Гаљић-бега за њега. Доиста нијесам чуо да би се он свећао убијањем одреда. Времена су, у сваком случају, данас друга.” „Времена друга!” устури се Ђукић. „Али да знаш, војвода, они који буду подјаривали на одмазду најчешће ће се позивати на твог оца и његова војевања. Хоћеш ли ти допустити да његово име и томе служи?”

Војвода га погледа запањено, заушћујући да нешто каже – пипао је речи, као и ствари, чим би запао у неизвесност. Јави се Мило који се био неприметно повукао у удубљење: „Имамо доста и наших мана да не пребирамо кости војводе Васе! Он припада историји, а њу је могућно различито тумачити, али не и променити. Ако нешто треба учинити – а ја не видим ни опасност ни потребе да се мој отац, у његовим годинама и с његовом репутацијом, у све то меша – онда се решења морају тражити у овом времену, у овим условима.” „Хвала Богу милосноме, да се нас двојица једном сложимо!” тобоже обрадовано повика Ђукић.

Мило изиђе из удубљења, сепајући зубима: „Да ли се заиста слажемо? Ви сте, Ђукићу, изнашли допустиву границу наснља војводе Васе. Али где је она данас? И да ли има границе која се не сме прекорачити?”

Милова питања преокренуше ток разговора и сви се, у недоумици, почеше погледивати. „Да, заиста!” први се прибра Ђукић. „Где је граница насиља? Она сваки пут мора бити изнова изнађена, изборена у нужностима, у савестима људским.” Угринов надовеза: „Али шта је почетна основа тог изналажења? То једино могу бити затечене етичке и законске норме.” А војвода без премишљања изрече: „Колико се зна, наша племена нијесу истребљивала једно друго, нити наши ратници дирали нејач: то су граниче.”

Тиме разговор опет доби ток. Али Ђукић је био непопустљив, необзиран: „Име, дело твог оца, твоја личност, војвода, могу да буду од велике, можда пресудне важности! Једино би ти могао бити стожер око кога...” „Око стожера се свашта врти”, додаци Мило. „Мој отац је сувише стар и сувише угледан да би се мешао у текућа збивања. Он не сме да се узрујава и – мора да доврши своје мемоаре: то је најважније што још може и мора да учини за наш крај и свој народ.”

„Знао сам да моја и твоја слога неће бити дугог века!” нацери се Ђукић. „Откад то за војводу није образ важнији од историјских успомена? Војвода је и својом прошлошћу обавезан пред будућношћу. Свак ће се сугра питати: А где би војвода Вук да спречи покор и срамоту?”

Последње две реченице Ђукић је изрекао без уобичајног цинизма, с тврдошћом и одлучношћу. После њега завлада тајан. Зачудо, војвода први сможе реч: „Ја не могу да поступам друкчије него што би радио мој отац – нећу да ме коре како сам лош Србин, а поготову како сам нечовјек.”

Он се чак обазре и на слику војводе Васа, као да од ње очекује одобравање. Али тамо је једино стварна и жива била сабља, потегнута из канија. Ђукића, међутим, ни то не збуди: „То значи: ни тамо ни овамо! Тако нећеш стићи далеко, војвода! Српство је осветничко, али није нељудско.” Он устаде, лако и неочекивано: „Војевања твог оца су била сурова, али – правична. Војвода Васо није много разгађао. Ти ћеш се ноћас предомислити. Ја се једино бојим да се нећеш покренути.”

Мило изиђе из удубљења, озбиљан и блед: „То већ постаје увредљиво!” „Свака истина је увредљива” одсече Ђукић, плујући у марамицу.

Али како војвода није устајао, Угринов је сматрао да је обавезан да седи. Опет тишина, притискујући непријатном, непробојном густином. И опет војвода нађе реч: „Ја нећу поступити друкчије него сваки поштен човјек. Србин и човјек. Али ми је све онемоћало – и дах и памет, ноге и очи. Ове јесени ни преко прага не мрдам: стално се прибојавам – изићи ћу и нећу се вратити. Сав сам у прошлости и, тако рећи, с ону страну смрти. Немам друге мисли до како ћу се срести с мојим оцем, ни друге бриге но да Милу будућног осигурам. Ја и не знам шта би требало да чиним. Булата би требало осветити,

али и – омразу запретати. Ја не знам, не знам, не знам! Нек су ми на помоћи Бог и добри људи!”

Он с муком устаде, пипајући рукама по ваздуху.

„Таквог волим да те чујем!” огласи се Ђукић. „Доста је ако кажеш да ниси с њима – да не будеш застава српске срамоте и људског покора. А шта би требало учинити – то ни ми не знамо! А и откуд бисмо могли знати? Ми иступамо у име апстрактног хуманизма и нејасне, неодредљиве савести, док њих” – он махну руком околу – „покрећу древне мржње, живе глади и дневни интереси. Њих гурају организације, братства, идеје. А ми смо, у ствари, жртве уображених свељудских и неизбежних личних обавеза. Али то није важно. Боље је бити и накриво насађен, него секира у туђим рукама.”

Угринов и Ђукић кренуше. Војвода пође за њима, обухвативши Ђукића око рамена: „Па навраћајте, обавештавајте ме, Миркићу! Ја ћу о свему још промислити. Ја не знам шта би се ту могло. Ја сам самотан. Не знаш ти још, Миркићу, како је старост самотна – царство духова.”

Војвода их испрати до терасице под балконом, а Мило до капије. Праштајући се, Ђукић не пропусти да га, сад већ шаљиво, не угризе: „На овакву ноћ пастуви помахнутају. Кад сам био твојих година – ништа ме не би спутало код куће.” Мило прихвати шалу: „А можда и ја једино чекам да гости оду.”

Низ улицу, журкајући за својом сенком, Ђукић је казивао: „Ни он, Мило, није лош. Површан и – срећан. Он се неће борити – има топло место у свету и међу ногама женским. А војводу смо ипак збунили. Србин и човек – којештарија! Али он досад није био присиљен да то двоје подваја, па ни да између њих бира. Доиста је престар. Али то може бити добро – присетиће се оног што је био и душе своје. Хаха! То су нестварности, разуме се. Ако. Нека он њима живи и припомогне живима...”

Четврти део
С И Н С В О Г А О Ц А

1.

Знао је: соба Маријина ће задисати цељу и прженим луком: за њом се вуку мириси њеног занимања као за Цемом касапином или за Симом дрводељом. Цемо и Симо су из клуба „Буковик“, још увек бољег од Србиног „Тафрана“. Али није ни чудо! Они могу да вежбају слободно, јер их не вребају професори и мамиче... Али и играчи из „Тафрана“ заударрају, иако су ђаци: муслимани на ужегло масло, а остали – муслиманима – на ужеглу сланину...

Свак има свој мирис – Марију би могао завезаних очију изабрати у хиљади, чак и када би ишчилело њено задисање на цељ и лук: слаткаво-опора силовита испарења неистрошене снаге. Било је чудно што још у башти, осматрајући прозоре, опажа тај – Маријин мирис. Или то мирише узрело воће, распрскавајући се о тле: у мраку и тишини – човек јаче онажа и открива незнање мирисе.

У кући је мрак – као увек, као што и треба да буде после поноћи. Једино би мрачну глухоћу могао раздрти сјај с прозора Естериних: али и она већ спава негде у брдима Замарским, ако не предисхе, после насладе, уз свог рунавог, неодмереног Бојовића... И преко Љума горе ватре – доба комишања кукуруза. Младеж комиша и гађа се класовима, а старији украј огњева препричавају давне згоде и препрћу пурењаке. И Срба воли пурењаке – понеки и украде, онако успут, да му га Марија, кришом, испече у шпорету. А она, Марија, узима на се и кривицу, као да је пурењак она украла, ако бану мајка или отац. Јер Марија, као и ко било стран, може вршити безазлене крађе, али син председника Угринова – не, он то не може, не сме, такво што „нико жив“ не би могао да схвати... Глупости, разуме се! Као да родитељи – мама можда и промишљивије, упркос њеним моралним калупима и згражавањима над ситницама – не слуте, као да не знају шта чине он и њихове врле и дивне кћеркице! Јер то је тако: испод видног и

спољњег живота тече један други, потмуо и гоњен, али непоречив, канда и стварнији...

Али сем оних мириса младог раденог тела, којима су натопљене Маријине блузе и кецеље и црвене, широке шаке, она има један други мирис, благ и зрачан, који Срба опажа кад она мине поред њега: тај мирис ће га и сада дочекати кад одшкрине врата њене собице. То је мирис баш њеног тела – узгибаних удолина међу њеним дојкама и влажних вртача њених пазуха: студњикави дашак каранфила и задушни опој сенокоса. А кад се тај мирис усколеба у Маријиној собици, то је поуздан знак да се она померила у постелњи – да се пробудила и да огрће покривач.

Али пре него би га обујмила топлином свог тела и постеле, она је беспоговорно тражила да он скине шипеле, како не би упрљао чаршав или њену дугу кошуљу од грубог белог платна, која је такође имала свој мирис – мешавину опраног рубља и њеног тела... Драшкале су га те њене кошуље које је она сматрала финим, скоро господским, будући у селу спавају на слами и у оном у чему и раде – у почетку је она и овде тако чинила, док је мајка, а нарочито Рута, нису подучиле. Јер је у том опором, прохладном платну њена кожа, била глађа и живахнија, а њено тело, читаво од самопоуздане чврстине, мекше и податније...

Марија је тајна за све укућане, чак и за њега, мада друкчије него за остале.

Сви су у њој гледали доброћудну, помало набуџиту сељачку девојку, која се, захваљујући природној бистрини, прилично истесала и снашла. А она је била, наласве, лукаво, упорно промишљива. Печалила је за удају сваку парицу и скупљала од сестара Угринов демодирани хаљине. Али слојима у село није слала ни крилицу и била је веома суздржана према свом веренику, жандарму Милосаву – није пристајала да се налази с њим ноћу или тајком. Говорила је: Нек се он прво вјенча са мном, па нек носи и мене и паре, а дотле – нек се пољуби у длан.

Србу је, пак, дочекивала једино у својој грубој кошуљи, не само не бранећи му да је свукуд милује него и учећи, понављајући љубавне игре. Она је све то чинила без икаквог стида, као да се радило о послу који се мора обавити – кад су прилике већ довеле до тога, а ни њима двома није неугодно.

Та њихова миловања су почела пролетос и није он њу, него је она њега увукла у њих – својом простодушном, али смишљеном и одлучном кокетеријом. Јер он је био неискусан са женама. А поготову би се ужасавао зближавања с Маријом због тога што су кућне служавке, како је чуо, плаћене и за забављање господичића и што се развратне насилности најчешће над њима врше.

А Марија је прозрела не само његову наклоност према Ружи Тоски – то јој није било тешко, будући су га сестре задиркивале и

Ружа навраћала да позајми књиге или реши задатке – него и његове жудње, према су оне њега и његово живљење мењале неприметно.

Почела је с безразложним пребацивањем како се погосподио, затим са задиркивањем због бубуљица и шљепкањем по руци кад никог нема, а најзад с надношењем нада њ и његове свеске, чак и с приседањем на његов кревет док би му умештала доручак на крилу...

Једне мајске вечери, закаснивши, затекао је Марију у кухињи, с плетивом у крилу. Обично је она легала рано, остављајући на столу вечеру за оне који бише закаснили. Али тада је сто био празан, а Срби се учинило да га је она намерно чекала. Шта је с вечером? – упитао је он. – Вечеру треба прво заслужити – пошалила се она, а он је први пут очно њено лењиво извијање у врату и плећима и смејучкање белим и згомиланим зубима... Кроз прозор су увирали мириси јоргована: он је собом донео безмерност модре ноћи, а у себи чедни занос Ружом Тоском, с њеним ликом на трен укоченим иза чипкасте завесе, док се он обзирао на прозоре њеног дома, несигуран да ли га она разабире у слабашној светлости фењера с раскршћа. Па ипак је Срба скоро нехотице, прихватио Маријино задиркивање: А како се то заслужује вечера? – Их, не зна чово! – подругнула се она. – Знао би лијепо да је нека друга – она твоја шилоноса Тоска.

Извадила је јело из шпорета и глумећи љутину, треснула тањир преда њ на сто. Затим се опет повукла под отворен прозор и узела плетиво. Али није плела, него зурила у ноћ. Срба је јео хутке, премишљајући се шта треба да учини а да не понизи њу у својим или себе у њеним очима... Толико је слушао, а и читао, о томе како се газде најлакше, јер најнеобавезније, љубакају са служавкама, а пред собом је пре могао да буде шта било, него као и други. Зближавање с Маријом би било двоструком подлошћу: газдинска безобзирност и изневерарање Руже Тоске. Додуше, Ружи још није ни рекао да је воли, али она је бесумње знала за његову љубав као и он за њену. И зато што је то био неисканан и неисканан занос – зближавање с ма којом другом је било утолико веће изневерарање. Истовремено га је та заљубљеност, сва у наговештајима некадним да се ишчупају из властите чедности, гонила да окуша другде појудну страну љубави – да досегне гајну тајни и тиме отвори све путеве к самој Тоски. То би, свакако, сузило и обзидало љубав према Ружи, али се јављало неизбежним: из занетости Ружом и пометености пред њом он једино може изаћи кроз сагрешења, кроз искуства која њих двоје нису умели, нити били осмељени да пруже једно другом... Али кад то не би била Марија – служавка у његовој кући! А у ствари би она била најпогоднија: безазлене снаге и здраве памети, саможива и предузетна. Она никада не би тражила од њега оно што јој не припада, а чинило се да је кадра ишчупати се из најгорих незамисливих теškoћа...

Он је још увек смишљао и одмеравао започету игру с њом, а она је ускликнула: Боже, колико има звијезда! Шта кажу твоје књижури-

не о њима? – Он се осмехнуо, затечен: Има их много, безброј. А то су велике, усијане лопте, као сунца која... – Баш знају твоје књиге! То су душе праведне – свијеће које се никад не гасе. Једном ће се толико намножити да неће моћи у небо да се гледа, а земља ће отежати од гријеха. Тада ће се и свијет преврнути: све ће изгорети, створиће се ново небо и земља и више неће бити гријеха и неправде. – Он је добирио загривљиво: Књиге су из главе, као што је и то из твоје! – А она се окосила: Из народне – из моје! Све што народ прича – здесило се.

Досипљући му јело, наједном га је погледала озбиљно: Бојиш ли се ти гријеха? А ја се, видиш, не бојим. Гријешити се мора свакојако – не може бити жив створ а да не гријеши. Само, не смије се много гријешити. – Затим га је погледала испод ока и, смијућећи се, наставила: А ти не причаш о гријеху, иако на њега мислиш. А рећи ћу ти: кад другоме зло не наносиш – то је гријех мали и опростиви. Сви не могу да се посвете и да хоће – гдје би толики свени стали?

Покупила је суђе, обрисала сто, а њему се чинило да се на неки посебан, прикав начин љуља куковима у претесној сивој сукњи Рутиној. – То значи... – почео је он неодређено и неодлучно. Али она је преузела: Не знам ја шта то значи, ама све што људски створ чини за своје тијело и своју душу а другоме јаде не задаје – велики гријех није.

Погледала га је с хладном мирноћом, у којој је било мржње и покорности, и његови удови су се укочили и отежали. Није могао да издржи њен поглед. Рекао је: Вечерао сам. – Она се осмехнула: Видим. Јеси ли имао што паметније да кажеш? – Не знам. Можда и јесам. Ти неш сад у своју собу? – Нећу зар на небо – рано ми је тамо, док се мало овдје нагријешим.

Махната атмосфера јеткости, дражења, презира и нечега још непознатог – странног и неодољивог, надимала се и напињала, као да је сваког трена могла да разнесе зидове, а њих двоје, запитане, здружи у нестварном и безљудном пространству. – Могу ли свратити код тебе у собу да поразговарамо? – одважи се он, а она спремно и пркосно одврати: Ја не закључавам – не бојим се никог до Бога. А ако ти је стадо до разговора...

Она није довршила, него је затворила прозор, ослонила се на рагастов и погледала у њега с још отворенијом жестином и понизношћу. Он је опет оборно очи, а она узела лампу са стола и, не базирајући се на њега, пошла напоље.

Допратио ју је до врата њене собице. Очекивао је да ће она застати или оставити врата отворена, али их она скоро залупи пред његовим носем. Остао је у мраку и муку: поред ивице прага се пробрјало светлуцање, а из собице неразговорно шушкање. Подрхтавао је од стида, од бојазни – од нечег ужасног и дивног. Шта бише рекли отац и мајка да га виде како дрежди пред служавкиним

вратима? Какав би испао у Ружиним очима? Шта му каже Ружа коју носи у себи? А Марија – свакако гуиња, свлачећи се и називајући га шмокланом?

Покуцао је неодлучно и тихо, с помишљу да му није могло пасти на ум ништа бесмисленије и да у ствари већ и не контролише своје поступке. Али изнутра се не зачу глас, него се, после неколико тренутака, врата отворише – ужасно, прегласно су шкрипала – и преда њ стаде Марија, у белој кошуљи до пода, сва промењена – поварошена, врата и прсију зарумењених, ослобођених облина тела. Улази, или се губи, злосретнице! – прошаптала је она, хватајући га за запешће својом хрпавом и врелом шаком.

Неспретно је трупкао док га је она вукла за собом. Чим су стигли до постеље, она је дунула у лампу на ноћном сточићу и – преобразив се у једино обличе у подводној лећини – башила се у кревет, стресајући се: Зима ми је, угриј ме!

Срба је о миловању знао једино из књига и причања и, обгрливши је благо као да се бојао да је не повреди, налипа својим уснама њене, сочне и отпорне. Али за њу је миловање било нешто сасвим друго – стезање, хрвање, угризање, штипање – није се штавише, ни љубила у уста, него по грлу и образима. То је она – како му је касније незазорно признала – научила у селу, на катуну, огимљући се момцима.

У први мах је Срба био збуњен – можда је то оно што једино треба чинити. Изрониле бесне игре коња на суватима и доловоднице по кагунима – из његових излета на планине. Али је слутио да то није и не може бити тако, и почео је да јој шапуће нежне речи, које је истог трена заборављао и да је љуби и милује споро и благо, освајајући лагане просторе њеног тела.

У почетку је она то схватила као његову млакост и бојаљливост. Али се брзо прилагођавала дубљим и финијим сластима. И, задржавајући га те прве ноћи у оквирима својих голних руку и рамена, строго је прошаптала: Ама немој да пробаш ништа друго! Хоћу да одем својем мужу здрава као јабука – ја другога мираза немам.

Тако су се сваке друге или треће ноћи састајали у њеној собици, учели се миловањима и подајући им се све жељније. Она му је постепено препуштала своје тело, ломећи га и гушећи својим силовитим и једрим стезајима. Убрзо је допуштала све, сем, дакако, облубе, која је за њу имала нечег светог и коначног, али и корисног и разборитог: тај чин је имао да јој осигура нека неповредива права, ако га буде најпре обавила са својим мужем. То је већ од првог загрљаја било толико непобитно да Срба није ни покушавао да поремети стварни и замишљени свет њене свете чедности. Радовао се њеном телу, које је слободно и наго чекало његове усне и дланове.

Но мада су то, бар унеколико, била она миловања која није остварио с Ружом Тоском, у њима је остала непопуњена, мрачна

празнина. Ту празнину је он носио у себи, као неку глад, као свет чији су делови, неспојени, лутали без реда. Јутра, већ летња, извира-ла су светла и зелена, али су, за њега, исто тако могла бити маглена и с кишуринама. И снови су били искидани и мучни: трзао се из сласних гушења дојки и стезаја румених бутина жена знаних и незнаних, чак и његових сестара, али никада Маријиних или Тоскиних – и у сновима су оне, свака на свој начин, остајале неприступачне. Заборављао је на књигу и често се загледао кроз прозор у облаке, откривајући у њима беле и податне мекоте из снова и жудњи. Узбудили су га први пластови сена као брадавице на дојкама, а пробистрена и смлачена река као жена обезнањена од жеље да се пода.

Марија је то обазнала неким својим домишљањем и рекла му једне јунске вечери: Знаш шта, голубе, да ти нађеш и неку другу – има ту околудовичина и распуштеница! – с којом ћеш моћи да радиш и оно што ја не могу да ти дам, као што са мном радиш оно што не можеш с оном твојом свиденом Тоском. Биће нам, онда, слађе да се милујемо.

Он је знао да га баш то тишти. Али кад му је Марија то рекла, све његове жудне слутње, све устрептало бдење над Ружом Тоском – оном стварном и овом у њему, па и та неисцрпна и заморна миловања с њом, наједном добише оквира и, мада необјашњиви, сведоше се у догледну, схватљиву животност... Таква је била Марија – побожна и празноверна, појудна и разборита. Она се до те мере пред другима понашала према њему незаинтересовано да је и из његовог властитога сећања потиснула њихова миловања. Једино су ноћи у њеној соби, чак не ни оне него голо миловање, било оно чему су се предавали мишљу и чином. Изван тога за њу се међу њима није ништа ни догађало, као што су и њена веровања у виле и вукодлаке, у грехове и праштања, постојала независно, али и непобитно, наредо с њеним свакидашњим занимањима, а да она није била поремењена ни у чему.

Заносно је било бити младић – водити недозвољени клуб и придобијати и охрабривати његове чланове, опажати како у пролеће ветрови с јужних планина доносе твоју властиту снагу, како се утрине подају ногама, а извори и небеса се радују порамом твог тела. Али било је, превише, и туге, у малом граду, где су сви знали и видели све, у коме су се озлоглашене жене хвалисале преко улице освајањима младића, а оне часне биле чуване или неприступачне. Из затарабљених дворишта мириси женског меса плавили су улице, гушећи сваку мисао и разјарујући појудне помаме. Чак и ђаци са села, који су код ратних удовица на брзину стишавали своју појуду и доносили у школске клупе, међу другове, блудну разметљивост и гнусну интимност, у ствари су потврђивали младићско очајавање у свету који се претакао у њих, али – без младе, жуђене женке – и остајао одбојан и опустошен.

Невесела празнина се није смањивала, него ширила и замрачивала с профињавањем и продубљивањем миловања с Маријом и са заљубљеношћу у Ружу Тоску. Ствари нису биле кадре да изгубе своју тврдоћу и посебност, простор се опирао пуњењу његовом личношћу: као да није било излаза из тих све бурнијих, осмишљаних миловања и те љубави, очајничке због обзирности младића и девојке из бољих кућа.

Тако је трајало све до јула.

А онда се догодило – баш као што је Марија предвиђала и саветовала му – да се, скоро случајно, сусрео с надничарком Миленом, женом постаријом и поружном, која га је заведе утолико лакше што је он то желео. Пожудна празнина тиме као да је нестала, али стварност је остала раскомаданом, туђом. И Срба се уголико ревноје предао тренирању и учвршћивању свог клуба што лети није било надзора професора и што је тиме постигао, макар времену и привидну, слојеност и повратак властитог изгубљеног света.

Већ прве ноћи после спаривања с надничарком Миленом, Марија је, грлећи га, приметила промену код њега – можда је опазила на њему мирис туђе жене. Био си код друге! – утврдила је беспогопорно. – Он је почео да одриче, али тако да је она могла наслутити истину: тиме је, канда, добијао у њеним очима. Али она се није збунила ни поколебала: Ако си! Боље и то но да се ми не састајемо. Ви сте мушкарци као ми – не можете без тога. – И наставила је да га милује и љуби с новим жаром – као да је обзнала сву голотињу и опорност његовог спаривања с Миленом, па желеда да му их допуни пуноћом и свежином своје страсти и своје младости.

Код Марије је, тако, увек било утехе – после Милене, па и после Тоске. Умиривале су га њене речи, небиране и разборите, и њено грљење, здраво и осмишљено...

Појас је био узмирен неочекиваним раздором у клубу и зебњом да би родитељи могли приметити његово поноћно одсуствовање. Имао је и посебан разлог – једино њему и, можда, Марији знан – да се ушуња у Маријину собу: приметно је, данас, да се у Марији таложи и према њему негодовање због жалости за Алијом. То је за њу било нетоветно с наклоношћу према „Турцима“ или мржњом на Србе. Ако и не буде могао да јој све то објасни, желео је да макар миловањем заглади неспоразуме с њом.

И док је, прошињући се, узимао кључ од кућних врата, који му је она остављала на рагастову свог прозора кад би се ноћу искретао, подиизила га је знања сласна језа при помисли да она чује његово грепкање и да ће га у соби сачекати меко шушкање њених покривача и топлотна њеног мириса, куднидог из таме као извор из камена.

Једва чујно клизнуше опруге и језичци браве коју је Марија увек држала – ради његових задоњавања – подмазаном. Срба се ушуња у кућу и затвори за собом зеленкасту густину поља и плавкасти бескрај неба и месечине. На својим платненим ципелама је

корачао тако тихо да ни самог себе није чуо. Не пипајући, у шест корака дође до Маријиних врата и нађе глатку и хладну месингану кваку. Отворио је врата полако, иако је знао да су и она подмазана. Застао је – у тамноплавичастој полутами се ништа не покрену. Али Марија је била ту – на јасуку се назире њена глава у црним гујама раслуштених плетениша. И док је он стајао, несигуран и изненађен, она без покрета прошапта: „Затвори та врата!”

Њена заповест се могла тумачити двојако – да он уђе или да изађе. А по набуситости тона и по убацивању оног „та”, он закључи да би њој било милије ако он не би ушао. Ипак он уђе, сада жељнији да смири њу, него да за се смираја нађе. Пришао је њеном кревету и – будући се она није померала – неодлучно се ухвати за гвоздени наслон.

„Ја нећу да се љубим”, неочекивано изјави Марија, уздижући се на лактове. „Због тога нијеси морао долазити”. „Али зашто?”

„И ти браниш Турке. Како си само данас цмиздрио за оним! Е, мој брајко, да су сви Срби такви – но ти и нијеси Србин, но... нешто не знам ни шта – да су такви били Срби трага им се знало не би. Биће да си све досад сједио с Турчадима! Баздиш ли на њих? А хоћеш да се са мном љубиш! Нема ништа од тога! Емо ти Турака кад су ти слађи но моја душа!” „Нијесам ни био с њима. А и они су људи.” „Нијеси био – нијесу смјели да дођу. Знају они да чувају гузу, не бој се! А људи-нељуди – драго му! Ама, Турци јесу! А теби су мили као Срби, ако не и више! Не бих те сад могла пољубити колико шугавца! А мајка и отац ти умало нијесу открили да те нема...”

„Како умало?” „Лијепо. Тамо преко Љума је неко – даће Бог: наши – запалио чардаке Спаића. Ти то нијеси видио – с твојијем нишкашима си се забио у неки клијет, а горело је да су и брда од радости коло повела. Инга се – ништа није ушавнија од тебе! – испаметила била: почела да плаче и пробудила госпољу и господина. Онда они послали њу да зове тебе, да ти зовеш мене. Некако смо ја и Инга замађијале господина, али бојим се, не натврдо. Може бити, још ни заспали нијесу. Било је то у неко доба ноћи. Ја сам опет заспала, имам и већијех брига од турских конака – сјеме им се да бог да затрло као што неће!”

Она се опет спусти у постељу, утуткавајући се – то је требало да значи и крај разговора. Али Срба није пристајао да оде, мада је и сам, наједаред, открио да није толико ни желео да се милује с њом, колико да поговори с неким блиским. „Али како можеш да будеш такпа?... Бездушна.” „Према коме?” „Па и према мени.” „Према теби јесам, признајем. Тако то сад мора, док се ово с Турцима не сврши. Не могу да се љубим ни с ким ко се с Турцима лиже док Срби крв лију. А према Турцима нијесам бездушна – нијесам им ја крива што су се турчили и што им је и црни ђаво милији од Срба. Шта би још хтјели? Пошто су нас затирали и пљачкали пет стотина година!” „Али ти мени нијеси ништа мање мила, ако ја...”

„Ајде, Бога ти! Мила-немила! Ако би ми се једно око огрешило Турчину, оно друго би га ископало! Не могу ја друкчије – но бирај мене или Турке.“ „Али ја ту немам шта да бирам! Ти си ми мила, знаш и сама како и колико – забављамо се, млади смо. А на њих гледам као на људе. Имам међу њима добрих другова.“

„То је баш оно што и ја видим и велим! Хајде ти па се исплавај – и ја сам уморна. Па, за једно десетак дана, док се ова вртутма с Турцима слегне – видјећемо и ми двоје на чему смо.“

Желео је да је пољуби – на пријатељски, на братски начин. Али то је било сувишно – очито се мењао њихов љубавни однос, док је онај између господиновог сина и слушкиње и даље остајао непоремећен. А Марија не би ни схватила такву врсту пољубаца, нити би сада на њих пристала.

„Па да идем“, рече он не кријући ожалошћеност. „Добра ти ноћ!“ узврати Марија и окрену се к зиду тако цагло и теретно да креветске опруге зашијукаше, а гвоздена шипка креветског наслона задрхта у Србиним шакама...

2.

Љубав према Ружи Тоски, ћутљива и неотклоњива, открила је Срби Дабар, који његови укућани, нарочито мајка, нису ни наслућивали.

Тај Дабар му се, као и љубав увлачио у жеље и снове неопазиче, да се ланске јесени обоје обзнане својим пригушеним надањима и слатком беспомоћношћу.

Ружа му је била колегиница, мада у другом одељењу, већ од петог разреда. Познавао ју је добро, као и град, али је тек прошлог септембра приметио да је она девојка друкчија од других и да средина из које је потицала, упркос томе што је бројно, па и имовно, слабија, својим начином живота поступно и ненамерно обујима и савлађује дошљаке.

Мањину, која је живела тим начином, чинили су како православно тако и муслимани, односно све народносне групе – Старосрбијанци, Црногорци, Албанци, Цинцари, уколико су били староседеоци. Свима њима је био својствен и све их је спајало утишано, затворено живљење. Ружа Тоска је потицала баш из једне такве породице: Срби није било јасно да ли је кроз Ружу појмио Дабар који је живео тим од давнина наталоженим и уходаним укусима и навикама, или му је ноимање тог и таквог града њу открило и приближило: као у народној песми – сваки град има девојку којом се знамењује, а девојка град ради ње грађен.

На улици, у радњи или радионици, староседеоци су се од других незнатно разликовали одећом и упадљиво по понашању, нарочито с властима и црногорским главарима; пригушена, несхва-

тљива ропкост. Била је упадљива и њихова побожност: насупрот Црногорцима дошљацима, они су у цркву одлазили редовно, палили свеће неизоставно, а молили се нечујним помишањем усана и крстили кратко и хитро. Штавише, старији људи су се, излазећи из цркве, обзирали унаоколо као да су нешто заборавили или као да неком треба да се извину. Можда је у томе било остатка страха од Турака, али се уклапало у њихово живљење, повучено у себе, иза ограда и у сеновитим воћњацима. Једино се то живљење отварало смртима, свадбама и рађању, па и то за исто такав свет и за круг пробраних. За њих као да нису постојали ратови и буне, сем као несреће за које – као и за поплаве и болештине – нису били криви, нити их могли избећи: као да су им сви смислови живота били у неприметном трајању, у неузнемираваном, неизмењивом обнављању.

Али то је, још увек, била она спољна, видна страна њиховог живота. Јер она друга, стварна, била је у самим људима и у њиховим затвореним домовима и још затворенијим породицама: ту су се страсти таложиле и преносиле дешенијама, ту се све просуђивало и одмеравало и ништа није заборављано. И стрљива, неуморна радност и сустегнута предусретљивост били су изрази тих људи пригушене и прејакe осећајности.

Нико није умео рећи како и кад је тај и такав живот започео – свакако је превладао по доласку Турака, односно с настанком градова у дубинама Балкана. Али је своје корене вукао из огромних даљина и прадавнина – из презрелих и разорених варварским најездама источних и медитеранских цивилизација, које су се, расуте, прилагођавале насиљу и новим облицима, претрајавајући као неугасива чежња за миром и радом, за људским обнављањем.

Тех Срба је у том пригушеном и потиштенom живљењу старовремених Дабрана, откривао дубље садржине средине у којој је живео а такође – то му је често падало на ум – основе људског живота, необјашњиве и неизречиве, које се поимају и упијају са самим битисањем човековим. Неуништив, ванвремени Дабар се поистовећивао с Ружом Тоском – с њеним притуљеним и немирним осмеси-ма, с његовом чежњом за животом, још несазданим, али који треба да буде неслутан, искључиво његов.

Укућани су знали за његову љубав према Тоски, иако је он није никад споменуо. Али нико од њих није ту љубав схватао, нити јој придавао значаја. Отац и мајка су на то гледали као на пролазни ђачки занос, старије сестре с наклоном подругљивошћу, а Инга с радозналостију у којој су превлађивали час срдачност, а час непромишљена злоћа. Ингино несхватање било је јасно само по себи – она још није знала за љубав, а што се тиче старијих, Срба је помишљао да су њима прве љубави биле једино скок у непрекинутом току живљења, док се он њоме преображавао – откривао своје и људско дабарско битствовање. Ружом и њеном породицом откривао се свет у коме није било преграда између његове личности и стварности –

између њега и тих марљивих људи из утутканих одаја, ненаметљиво мирисног цвећа из њихових башта и њихове преданости свакидашњици и животним ситницама као вечном и неодложном завету.

То је било као неко веровање да је све – идеје, богатство, власт, лепота и слава пролазно у поређењу с људским постојањем.

Дакако, нити су они то тако исказивали, нити је он то тако дијивљавао. То је за њега био Ружин смех, искидан и бледуњав, и очи њене, тамнозеленкасте као дубина башти и зрачне као јутро у планини. То је била њена неречена, несмишљена оданост, изражавана руковима каранфила и зумбула, пажљиво завезаних пантљикама, које је по њему слала госпођи Елзи и њена брза прибраност, кад би он од ње одлазио, да дотера косу и нагне се кроз прозор, како би га смирено, с ненаглашеном чежњом на коштуњавом и пребледом лицу, отпратила погледом до краја улице.

Али та страна живљења Тоска, ма колико обужамна, није могла успавати његов ум да не запази ону другу – ронску неотпорност спољним и вишим силама и још ропскију покорност млађих укућана старијима. То су Тоске – држао је Срба – наследиле из мрачних времена безакоња, из сеоба и пустошења по Балкану кроз две-три хиљаде година, из недавних буна, ратова и насиља којима је бујало труљење турског царства. Тоске су, штавише, у тој потиштеној одвојености од спољњег света били за нијансу изразитији од осталих старовремених Дабрана; њихова одећа је била тмастија, њихов збор тиши и речи пробраније, трпљење постојаније и страсти очајније. Можда је то долазило отуда што су Тоске били Цинцари – од праваних народа које су најезде и пустошења разуриле и растуриле по Балкану. Њихова вера је била православна и били су се већ скоро и језиком посрбили, иако их Срби нису још били прихватили. Били су једини цинцарска кућа у граду, досељени однекле с Косова. Живели су и умирали у сумрачној и страсној самоћи, обречени на ропску прошлост и безнађе. То се опајало и код Руже, кад када чак у оштријем виду; узнемиравала се као лист раките, спремна увек да се одрекне чак и своје личности, ако би то било у вољи оцу и домаћима; као да је најстрашнији и најдивнији вид самосвесне и вољне угњетености Тоска и био гушење и жртвовање властите личности у својој средини и за њу...

Отац Ружин, Алекса Тоска, иако је, као и други трговци и занатлије, посрнуо у ратовима и нередима, опоравио се помоћу сачуване непокретне имовине. Имао је две куће – ону у којој су становали Угринови и на длаку исту такву изнад Доњих Чесама, у прочељу улице ка Сељачком пазару. Јер мада је живео у заједници с млађим братом Арсом, Алекса је знао да ће једног дана доћи до деобе, ако и не између њих двојице а оно њихове деце, па је ознао две истоветне куће. И његова радња је била подељена – на казанџијски и димарски део: газда Алексин брат и синовац су се претежно

бавили димарским, а он казанџијским пословима и надгледањем воћњака и повртњака иза кућа.

Тоске нису били богата, него добростојећа кућа: живели су од својих руку, од кирије Угринових, док су повртњак и воћњак, чије обрађивање су махом плаћали, једва покривали себе и кућне потребе у воћу и поврћу. А будући је сала већином куповано емајлирано посуђе – велике беговске и трговачке куће, наручиоши кованог бакрног посуђа, посрнуле су и осиромашиле – Тоске су крпили све и свашта и кадајисали старо посуђе: и сами су били остаци минулих односа и времена.

Па и ново су Тоске усвајали на свој начин – не нарушавајући стари ред, не мутећи сласност тишине и горчину суздржавања. Газда Алекса је у својој соби задржао миндерлуке и простирање душека по патосу. У другим собама су пак, били европски кревети, али застрти серијама. Превлађивало је стаклено и порцеланско посуђе, али се још увек јело с тепсија и трпеза, ћутке и лезећи да ништа не звекне или цилкне. И мада су се Тоске почеле облачити европски – а ла Франко како се говорило – и даље су изували ципеле на прагу, а њихово холање по кући у чарапама одавала је једино шкрипа подница, као крчкање гранчица, шуњање дивљачи у шумама. Кућа је на својој средини имала двокрилна врата, састављена од шест квадрата резбарених ивица. Тај улаз су махом користили мушкарци, било укућани, било гости. Јер је авлија имала свој – мањи улаз и остала неприкосновеношћу женскиња: ту су оне кувале и прале, подајале децу и кафенисале с коминицима око прага чагмене кухињнице. Ту су Тоске и спремали зимнице, черчили браве, цепали дрва, а у спарне вечери се повлачили у дубину хладовина. Живот куће био је отворен према башти и авлији и Срба је најчешће тамо и затицао газда Алексу кад би му о првome у месецу носно кирију. Штавише, тамо су, за депог времена, најчешће учили Ружа и њен млађи брат Глиго, седећи на прамима, ако земља не би била влажна, или шетајући меком стазом испод воћака. Авлија никад није била мирна – тамо су деца слободно дречала и жене безазлено ктеле, посуђе звечало и ширити се мириси јела и помија. Између облутака, којима је авлијска стаза била калдрмисана, непрестано се одржавала густа, мада сатирана трава, а у пролеће су се златним очима осмеживали маслаци. Повоздан су цактаде нануле по облуту: срдити и сусретљиви судари дрвета и камена и трава. Тоске као да су се бојали да им то не дослути несрећу – старали су се да траве не ижђикају и да се не сасуше.

Читав чопор деце увек се мотао по дворишту – као да су Тоске настојали да се што више плоде, не бише ли се одржали у свету мржње и смрти. И у томе су Тоске били неизмениви, иако у радионицама није било посла – чак и женска деца пећ су тражила ухљебитје школовањем.

Тоске су били штедљиви и опрезни. Срба се зачудио, предајући први пут газда Алекси кирију, кад је овај пажљиво изравнао новча-

нише и послагао их одвојено, према предностима, па тек потом почео да броји, чврсто трљајући међу прстима сваку банкноту, као да није био сигуран у осетљивост своје коже или се бојао да два листића не буду слепљена заједно. Али то је био начин којим је газда Алекса руковао новцем, а Срба је једном видео и да он звук златника, примљеног од некаквог накинџеног Албанца, испробава не само на дасци ћеленка, него и угризом својих дугих црних зуба. Али Тоске нису били тврдице – трошили су што су зарађивали, не мислећи на далеку будућност. Неговали су своја тела – спавали на меком, држали се чисто и уживали, умерено, у укусним јелима. Женскиње су о светковинама китили везеном старинском одећом и накитом: то је можда било једино у чему се Тоске нису суствезали – женска лепота је блистала и у њиховом тамном и заробљеном свету.

Успајајући новџне без журбе и напора, Тоске су нерадо пуштали своје женскиње у свет, а јабанце у посвећени круг свог дома. Али нису ометали дружење својих ђака с њиховим друговима из угледнијих породица, пригледајући, нарочито кад се радило о Ружи, да се то одвија пред њиховим очима. Мушкарцима је бдење над женскињем, неповерење у све што би ове дотакло и сваког ко би их погледао, било у крви, у наслеђу. И Срба је, све чешће посећујући њихову кућу – летос је добровољно спремао Глигу из поправних испита и угњежђујући се у ту умехраност речи, осмеха, наклона, извињавања и нуткања, истовремено знао да ће га као црни отвори запетих пиштоља чекати и пратити погледи мушкараца и старица.

Отац и мајка Алексина – леда Димче и баба Веска, који су се искривљени и погрбљени једва вукли по кући и дворишту – он у тврдим кондурама а она у исто таквим папучама, били су најнегоднији, са својом неотклоњивом свудприсутношћу и непригушеним неповерењем. Њима су, очито, синови угувили да су сада нова времена у којима девојке, поготову оне које уче школи – та сутра ће ићи у далеке градове на школовање и службовање – морају да буду слободније. Али њихове помисли су остале сумњичаве и њихове очи су гледале давним временима, када је жене требало скривати и чувати пажљивије него благо. Него живот.

Једино газда Алекса као да није испољавао то неповерење. Кад би избројао новац и послагао га у чекмече, он би добашио, загледајући водњикавим зеленим очима преко Србе на Пазар: А код моје куће не си бија? Или, бре, синак, иди – там те радо видеју. – Ако би пак Алексу затекао код куће, овај би, пошто би послагао новац на уобичајени начин и увукао га у превој широког појаса, опет не гледајући у Србу, додао: А Рушку носи видеја? А Глигу? Поседи и с нив кад те пут нанеја. – Он никада није улазио у собу, нити навраћао у башту где је Срба седео с Ружом или Глигом: можда је, као и друге послове унутар куће, свакако и бдење у њој сматрао женским послом. Он је – не без разлога – чврсто веровао у постојаност свог дома и у уплив који је овај вршио на његову децу. Или се бар ништа није могло

приметити на његовом коичатом руменом лицу, посутом зеленим и црним пикњама, које су као и његове чворновате, искривљене шаке опомињале на његов рад с бакром и ћумуром. Али упркос томе, женска деца нису излазила из куће, сем у школу или послом у Чаршију. Путеви свију њих водили су ка кући – у башту и аплију и застрвене собе, као да се ни мисао или жеља нису одважавале да искоче из њеног чаробног и зачараног круга.

Мајка Ружина, нана Марта, сниска и погојазна, шуштећи димијама од некакве круте жуте басме и шушкајући мазно и лукаво, била је исто толико наметљива у предусретљивости колико и у неповерљивости. Србу и Ружу није губила из вида. Као да је хтела да каже, својим забринутим тамним очима испод густих извијених већа и својим меким, руменим уснама: О, све би то било друкчије кад бисте вас двоје били верениши. – Закључивала је прегласно: Ја се, лула, заговорила! Вас сметам, а моје ме работе чекају. – Али није одлазила. А ако би отишла, убрзо се враћала – да их понуди слатким, воћем, колачима. Јер код Тоска је увек било слаткиша, као и мириса и стишаности и они су, заједно с наном Мартом, и чинили да се увек опажао не само њихов начин живота, него и њихово веровање, безусловно, у њега.

Неповерење нане Марте је било многоструко, али је у њему, када, мање било страховања за чедност кћери, него неверовања да момак и девојка, осамљени, не би дирали једно друго. Дед Димче је причао: У моја младос, кад се одило код туђа жена или девојка – спремао се као на убијство: оружје и верни друг. – Мартина младост није била таква: момци и девојке су се на поселима и о свадбама сретали и бегенисали и кроз тарабе дошаптавали. Али шетњи по граду, а поготову око њега, није било: И неће ни да бидне с моје кћери – док се ја прашувам! – пресуђивала је она.

Неодредљиво је било неповерење Тоска, упркос томе што је њихова предусретљивост увек била срдачна и ненаглашена. Бојали су се они, можда, неодредљиве за своје наслеђено схватање живота, проверено кроз нарастуиву топлину породичног гнезда, него за сам живот – овај изван тог гнезда као да за њих није ни постојао.

3.

Ружа Тоска је личила на оца – плавкаста, ситна, сва од костију и жила и упорне живахности. Али, насупрот оцу, она се још није била извештила да прикрива своја расположења и да обуздава своје немире. Премда нису бољовали, и кћи и отац су изгледали болешљиви – упадљиво румених јагодица, узаних груди. И обоје су били неуморни: било је, нарочито, чудно како тај већ временши, наизглед слабашии човечуљак без одмора, од јутра до сутра, претура посао, исто толико напоран колико и пипав.

Ипак је било и разлике међу њима, и то не само по томе што је Ружа, као женско, била мекша и нежнија. Била је од финије грађе, тананијег склопа и мање плава, а нарочито је одскакао њен израз, зачуђен и забринут, насупротив Алексином пажљивом и суслегнутом. Њене трепавице са жутим и пепељавим длакама, поштравале су бригу и чуђење који су тинали у златкастој модрини њених очију. Њени заушци и горња усна били су посути светлим, свиленастим маљама, а танки, прави и шиљати нос пегишама. Ковршава и тмаста коса је притискала њену ситну главу и танки врат, а обле, крупне дојке тешко и пркосно су оптерећивале њене нејаке груди. Те дојке су и чиниле њено коштуњавао, детиње тело изазовно женственим, као што су и њени снажни зуби, иза поведих тананих усана, севали су, судом страшношћу. Она је своје шиљате прстиће с руменим noktима при најмањој сроби или жалости – а оне су се код ње јављале сваки час – стезала у шиљате песничнице, умах сличне изгубљеним голуждравцима. Тим обликом и изразом њених песница, обично стиснутих на груди или у крилу, њена јетка и бодна расположења су се преображавала у немоћно и несрећно огорчење, а њене шаке су се опуштале и уобличавале у топла, румена крилаца. Умела је да се смеје лудо, несуздржано, с очима пуним суза, да би се, отрезнив се, постидела и поцрпенела до малих округлих ушију и низ бело и нежно грло. Заплакала би се нагло и бурно, и то не грчевитим јечајима, него хутке, крупним, ретким сузама. Нехотице, и Срба ју је више пута расплакао. И то је увек бивало потресно и заносно: њене сузе су их не само зближавале, него и откривале засењене и ненацете лепоте ове нелепе и непривлачне девојке.

С тим њеним сузама – у свакој од њих се кружно по један његов отпор према њој, према Дабру и према сањаријама о дивној, савршеној жени – и почела је њихова љубав.

Догодило се то пролетос, првог априла, дакако у вези с киријом коју је однео после ручка.

Газда Алексу је затекао у авлији, као увек предусретљивог: са сребрним цигарлуком у руци, налагао је женама у кухињи шта све да спреме од јагњета, чија су модрицава стегна, окачена о крушку на почетку баште, вирила из коже коју је калфа већ био згузлио преко јагњете главе. – Стидни ће људи да ми дојду ноћас – нек је све потаман – притврђивао је он. – Узевши смотак од Србе, сео је на праг, потурно цигарлук постранце, и почео да слаже новчанице на колелу. Кад је био готов с трењем и бројањем, устао је и завукао паре у појас. Пођи код Рушке – расплакала се као дерипште! – замолио је Србу, иључивши далеко, као да одгони непријатну мисао.

А где је она? – упитао је Срба. – Марта, бре, где ти је кћер? – обратио се Алекса у кухињи, као неком непознатом. – Откуде си па ја знавам! Није ли у баичча? – одговорила је Марта, запослена нечим другим. – Није овамо, газда, – јавно се калфа, не прекидајући посао и добацио: – Е кад бих ја плакао за бравима – Љум би нови потекао. –

Ма у соби је, не плаче! – викнуо је Глиго с прозора гласом који се из дечијег мења у једар баритон.

Али кад је Срба ушао у собу код ње – то је била соба с улице, истоветна с оном која је у стану Угринових припадала Руги и Инги – Ружа је, као да је баш њега ишчекивала, скочила иза столица и, пруживши обе руке к њему, зајецала: Па то је ужасно, незамисливо! Он га је оборно, зарнуо му главицу – рудо, бело грло! – и док сам ја преклињала, смејао се и витлао ножем. А оно је знало – сузе су му текле... Ја сам то видела и оно тужно је блекнуло – ја сам то чула...

Без премишљања је узео њене руке, мада није знао шта с њима да чини, а, зачудо, биле су мекане и вреле – све догад је држао да су коштуњавае и хладњикаве. Држао их је у недовољно, плашећи се да њу не упреди ако их испусти или да га неко од укућана затекне и замери им, а Ружа се отварава пред њим, као непрегледно поље са зором на крају. Али нема смисла да се жалостиш, – рекао је – то се дешава свакодневно милионима јагањаци. – Ох, знам, знам! Боже, Срба, зар сам тако глупа? Али друго је кад се то гледа, кад се догађа пред твојим очима!

Мада је био страстан пецарош, Срба се такође осећао нелагодно при клању стоке: рибе су нешто друго – пра-бића из сасвим другог света и несесне смртоносне игре с човеком. Сложио се с њом: Да, заиста је друкчије. Али зашто се ниси склонила, кад знаш... – Ох, не знам ни сама – тревила сам се тамо, а он је наишао, носећи јагње на раменима и одједном... Спа сам луда, заиста! – повикала је наједаред, врховима прстију наизменично бришући образе и затурајући косе иза ушију. Осмећнула се неочекивано: А тебе послао тата да ме тешиш – мислио да ћу се застидети пред тобом, а оно... Ох, сасвим сам луда! Али шта могу кад сам таква? – Затим се погледала у огледало, пажљиво уклањајући трагове узбуђења и чврљајући као да ништа није било: Баш се радујем што си дошао – требало је да наиђе неко стран а драг, неко домаћи, да бих се до краја исплакала.

Мада је Срба и раније свраћао и задржавао се код Руже, тек тада му се она први пут обраћала с топлином, истакавши да јој је драг. И њега је обузвало узбуђење, дражесно и жалостиво – да заигра и да је срдачно загрли или да заплаче над њеном жалашћу и својим радовањем. Али је, напротив, приметно лукаво и подруљиво: Држао сам да сам ти једино добар знапац. – Осмећнула се прибрано: Ох, нисам мислила ништа нарочито! Ништа лоше. А шта ако си ми и драг? Нисмо ли колеге? Догодине ће нам признати и зрелост – моћи ћемо слободно да кажемо ма коме да ли нам је драг или није.

Врата као да су се сама отворила – провирила је баба Веска, повезана жутом марамом. – Туј ли је Глиго? – упитала је она и одмах додала: А ти плачаш! Срамота, бре! Како дерипште! Ја толику кућу држах на моја една глава, а ти... – Старица се и повукла нечујно, а Ружа се засмејала: Она не тражи Глигу! Она не може појмити да девојка остане с момком пасамом. Можда је у њено време то и било

непојмљиво. Јер у неколико тренутака које бише украли, момку и девојци није остајало друго до исказивања љубави. – Приметио је, тобож нехатно: Ја мислим да је и сада тако – кад се састану момак и девојка. – Упитала је, као да није приметила замку: А шта смо нас двоје? – Па и ми смо то, али... – Али не причамо! Причај ми о томе, о љубави! Никад нисам причала о љубави ни с једним мушкарцем. А ако не знаш из својих доживљаја – причај ми из књига. – Али у књигама је много шта измишљено – у животу је то другачије. – А јеси ли ти када разговарао о томе с неком девојком? Јеси ли некој изјавио љубав? Шта си осећао? Како се она држала? Шта је радила с очима, рукама? – Не, нисам никад. Али знам – из причања другова, из књига, да је заиста тачно да је љубав јача од смрти. – Ах, којешта! И како можеш да кажеш то речима које сам хиљаду пута чула? – Не знам које би друге речи томе тачније одговарале. Но непобитно је да толико њих иду у смрт ради љубави. Често завириш у татине новине и – сваког дана убиства и самоубиства због љубави. – Ускликнула је: Ох, Срба! Па ми већ причамо о љубави! Говори ми још! Преклињем те!

Али он није имао више шта да каже, после њених последњих речи, које је она изговорила, завртевши се на петата у вихору кокетерије и радозналости. Обасјана раскаланим руменилом подизала је у њему плиму непознатог и радосног заноса. Грдио је у себи друге што не примећују колико је лепа и чудно се себи што тек то сада види. А свакако је код ње најлепшим било то – закључивао је – што се она види сва у сваком тренутку: сусретљива, хуљљива, жалостивна и раздрагана. А изнад свега: она једноставно не би умела да буде зла. И дојке, живахне и умиљате, биле су јој тада, доброта – за наелаћивање, за дојење. Једва је смислио одговор на њено тражење: Па, то не може да се говори тако – по команди!

Али она се већ била уозбиљила над властитим речима. Набрани повисоко, обло чело, прошаптала је с уплашеним осмехом:

– Шта би рекли моји, да чују!

Затурила је нагло косу иза ушију, погледала се у огледало као да се бојала да јој није остало нешто грешно на лицу и рекла: Ипак је дивно што си дошао. Ја сам заглибила с математиком! Глига још горе! Али бисмо могли да скокнемо у башту. Вребама прве љубичице! Већ су изникле, али се нису отвориле – оне се, знаш, отворе за једну ноћ, за један сат, а то је тако дирљиво као... као кад деца почну да говоре.

Пролазећи алијом, Срба није приметио газда Алексу – свакако је био пошао у радњу. Из кухиње је допирало женско тетосење, дечији плач и звек лонаца, а калфа, плав и плећат момак, већ беше одерао јагње и сал га је черечно – на танком, прекланом пратићу висила је главуца с неуобличеним рошчићима и огромним, још као живим очима дугуљастих модрих зеница. – Оллкасма га! – подругнуо се он.

Али Ружа није одговорила, прошав погнуте главе, бојећи се да погледа у јагње. – Има ту нечег неприродног: ваша кућа је фина, нема ничег суровог и простачког – говорио је Срба идући за њом, за њеним танким, ипак женски уобљеним листовима. – А кољу јагњад у дворишту! Шта је то? Тврдичлук? Зашто не наруче из касапнице већ уређено јагње. – Најбоље да и не говоримо о томе – узвратила је она прекорно. – Јер разговор оживи већ заборављени ужас. А код мојих се не ради о тврдичлуку. То је неки обичај, нешто прадавно – да се кућа и двориште окрваве живом крвљу. Тата и деда држе да је кућа навачнија и газдинскија кад се у њој коље, него кад се купује. Све је то можда глупо, као и моје сузе. Али то је тако...

Имала је на себи карирану најенгану сукњу која је њене кукове и њене ноге у кавенастим памучним чарапама чинила женственијим. У белој блузи, пригнувши плав, дебело плетен џемпер, била је отпозади, мада крхка, већ сазрела жена, са својим ходом – ситним и игравим, својим начином одевања – мало грубим и озбиљним и својим мишљењем и изражавањем – непосредним и љубопитљивим.

Сишли су са стазе на влажну, мразевима и проником трава измрвљену земљу и упутили се десно – поред жбуња јоргована и шимшира. У земљи су остали трагови њених нанулица, али нигде није било цветића љубичица. Штавише, Срба није умео да разабере њихове бледе влати, иако му их је она показивала, нежно подижући њихове повијене, плоснате главнице.

Било је нечег непрежалног и недовршеног у томе што није било љубичица. Али Ружа је била, упркос материнској и ратарској брижности, ведро и умирена. – Има их много врста – причала је, сваки час се сагињући. – Али ове су шумске – најпре оне процветају и ни од једних других није мирис тако... тако свеж. Миришу на снег, али и на сунце и пробуђену земљу. Тако обрадују! А ти, ти не волиш љубичице? – Изгледаће ти глупо, али ја сам према сваком цвећу скоро равнодушан. Волим природу. Али цвеће – за мене су то траве. Волим бујање, већење, али ниједну врсту посебно. – И ја сам равнодушна према неким врстама. Али љубичице – кад оне отворе очице, мени се чини као да сам се поново родила и да ћу се и после смрти опет родити.

Обишли су читаву башту, од жбуна до жбуна, од стабла до стабла, с теме на тему. Све до сутона који се, сив и студен, с хуком пролећних вода сручивао са снеговитих планина, све док му она није – опет у једном тренутку заноса – пружио своје руке, прстију хладних и кошчатих, и прошаптала, стресајући се од студени и нечег незнаног: Ми смо се задржали ужасно дуго!...

Срба се тек увече, у постељи код куће – сажимљући за себе у јединишту очараност Ружину безразложну раздраганост, студени мирис бледих трава и неодлучних пупољака, нагло мисање боја из светлих и топлих у сеновите и прохладне – присетио да у току те споре и говорљиве опходње ни једном речцом нису поменули шко-

лу, задатke, дневне бриге. И баш због тога се та очараност Ружом, баштом и небом, тада употпунила и довршила као почетак његовог повог живота...

Те вечери је уговорено и да он подучава Глигу. Долазио је, отад, скоро сваког дана, тако да су Тоске обикли на њега и почели га примати ако и не као свога, а оно као најблискијег у Дабру.

Изградио се, убрзо, између њега и њих, поверење које му је и спречило да изјави Ружи љубав: као да су Тоске неким поузданим чулима сложено открили да ће он пре учинити све него изиграти њихову девојку. Примећивао је како из дана у дан тоне у паперјасте и мазне предусретљивости Тоска: већ су га и ствари у њиховој кући дочекивале с љупком жељношћу. А кад је почео да се љубака с Маријом и спарује с Миленом надничарком, спопао су га страхови да би Тоске то могле открити, ако ни по чему у оној с његовом изразу или мирисима страних жена упијеним у њега. Али они, ако су нешто и примећивали – ничим то нису одавали: већ су били према њему предусретљиви као према рођеном којег је захватила болештина или заблуделост.

Али Ружа је знала да је он воли, као што је и он знао да она воли њега. Између њих су гранале и узревале ситне, свакодневне пажње и нежности и бурне угушене жудње. Каткада се Срби чинило да треба изустити речцу или учинити један покрет па да улете у мутни бук љубави, да би у идућем тренутку био уверен како су још увек далеко једно од другог. Препрека између њих као да није било, него још ништа није било договорено и приготовљено: пред њима су још стајале године школовања – за њега обавезне, а није се могло поуздано знати шта мисле породице – поготову његова... Јер није се могло ни мислити на љубав с Ружом која не би била и брак, или бар увод у њега. Такви су били Тоске, атмосфера којом су зрачили, живот који су градили и одржали недогледним низом поколења, у злим временима и непријатељским срединама.

Ружа Тоска га је, тако, пратила на сваком заокрету његове младости, навешћујући му своју љубав и нераскидивост њихових судбина.

То се исказало после првог ноћног љубакања с Маријом, док је, поучавајући Глигу у башти, леблео у страху да Ружа не наиђе и открије у његовим очима присуство, а кроз његово одело угризе и испијања туђе жене. Она је наишла, одевена у белу звонасту ланену хаљину – као да је легион пролећнаша баштом. Упркос његовом миру и равнодушности, или баш због њих – због њихове напрегнуте, лажне суздржаности – она је наслутила да се с њим нешто догодило: све Тоске су имали моћ да примете и најнезнатнију промену у своме тајновитом кругу.

Запиткивала га је о здрављу, о укућанима, о сутрашњим лекцијама – испољавала је бригу за њега и проверавала своје слутње, а предвечерје је ницало из пролетњих усева, безбрижно и зелено. Хтео

је да оде, да побегне, чим је завршио лекцију с Глигом. Али она му није допустила, замамљивала га је биркајући по башти букет за госпођу Елзу, а по сећању појединости које су их везивале. Обазнавши, најзад, његову нестрпљивост и његове зебње, она је журно увезала букет бршљаном, вешто га уокло уоквиривши у његово масно, шапасто лишће. На крају га је дотакла по рукаву и прошапта-ла: Знаш, ја сам ти највернији друг, али не мораш ми рећи – немој ми рећи због чега си нерасположен... – Говорила је речи другарске, али тоном заљубљене жене, чак веренице или супруге. И испратила га тако – бела и усађена пред капијом као бокор, као споменик.

Није могао да је уклони из сећања и жудњи, из груди и савести, чак ни у најстраснијим загрљајима Маријиним. Увек је била присутна – у недоречености, недоречености љубави с Маријом. После Маријиних ноћи, хрлио је к њој – на очишћење и на нов занос, у још дубље урањање у профињено и неуништиво живљење Тоска. Тако је и саживљавање с Миленом надничарком, – према ново и опако искушење – Милена се спајала с ловом на пастрмке – чак учврстило и продубило њихов однос: рибе и женка су биле неодвојиве од Руже – лежале су на његовој савести и у њему као чудно двојство греха и чедности, страсти и подвига.

4.

Извори испод манастира скупили су се у речницу, чији су кривудасти ток кроз њиве и ливаде обележавали густини младих и ретка дебла скресаваних старих врба. На крају свог кратког тока, речница се сударила с црвенкастим прлима, увијала дном њихових точила и изнад Тафранске Клисури упираше у Љум. Речница је била као заборављена међу сељацима – они се нису купали ни бавили риболовом, крајнута од града кроз који је текао Љум, изложен сунцу и погледу, увек моћан и полетне лепоте. Речница није имала ни свога имена – звала се по манастиру: Манастирски Поток. Пут који је водио кроз Тафранску Клисуру, прескакао ју је, неприметно, дрвеним мостићем – ту да је и Срба прошао много пута, не слутећи радости које је та плитка, увек иста мртвица скривала у себи.

Упозорио га је на њу стари рибар Крсто, али тек пошто су се зближили – пошто га је Срба снабдео удицама и струнама које је добијао од рођака из Аустрије. Чворав и сатруо као крља избачена на спруд, Крсто је, док је стрпљиво чекао да мрена повуче пампур у дубину и месец исплови иза брда, испричао Срби: Вилим ја да ти не знаш ни где су, ни шта су рибе – млад си, треба још да учиш. Ја више не могу ни стићи ни увући се где треба – ловим ту око вароши, докле мирис касалнице допире. Младице су побијене динамитима, сем у Клисури – тамо има старих да се жабокрек по њима ухватио. Али тамо никад нико није ловио, а не вјерујем ни да ће – не дају

литоце да се приђе. Ја сам пробао много пута, може на два-три мјеста да се спуза човјек, али никуд даље. Ни сплавом се не може, но се сплавари на ужа спуштају кад балване отискују. Букови су чести, тамници бездани – ничег до неба и камена изнад и узбучале воде испод. Памет човјека да остави! Једном, кад сам био млађи, уризикам с дружином сплавом. Стигли смо некако до Ђаволје Листре: ту се сплав разбио, два се утопили, а ми остали – пригрдни. Чувај се да те Клисуре не намами – нико није више но једном покушао. Има добре рибе и без Клисуре – ето и ту, под носом, у Манастирском Потоку. И ово да знаш: гдјегаћ видиш манастир – ту има и пастрве. Сад нико и не лови – мора да се занатило рибе као пљеве. Ја већ не могу – поток је лед ледени, а ја костоболан и некуветан. А некад: у Потоку пастрве, а крај њега невјесте – љепоте какве једино Бог умије да састави. Но ти можеш да ловиш и тамо: памет и ватра људска трају док трају – харчио их не харчио.

Али у Потоку, обраслом врбама, није се могло нигде ваљано забацили прутом. Старац га је и у томе поучио: Руком, а најбоље – кошем.

Одсечена иловнта обала Потока била је проплетена жилама, а његово дно местимично каменито. У рупе међу жилама и под камењем су и бежале рибе – плахе на најмањи покрет у води или над њом. Тамо где је вода била недубока могло их се ловити рукама у њиховим кућама, често недосежним, благо пипајући њихово клиско тело, док прсти не би допрли до шкрга. И кад не би такво ловљење било због хладноће напорно, оно је сурово, звериње: у својој кући риба се осећа безбедном и губи се чар игре између ње и човека. Други начин лова био је једва прикладнији: пред пастрвље рупе се намешта кош, а рибе се сргом драшкају и натерују у њега. Тако се једино и могло ловити где је вода дубока: тамо је и било највише риба и Срба се зачудио дубинама у Потоку, честим и каткада изнад његовог раста. Па ипак је Срба ловио тако, неколико пута – из радозналости, из сујете пред домаћима и пред Ружом Тоском. Јер таквим ловљењем игра није сасвим нестајала – између њега и рибе је било оруђе и кривица је била на њој ако се замки не досети.

Већ у првом лову – било је врло јулско јутро – Милена је избила из кукуруза и, сложивши шаке на мотику, оцртала се у вирићу сенком и својим мршавим, ситним телом. – То те Крсто напутио – приметила је, чешући босе, иснуцале ноге једну о другу.

Њен глас му је био нов – дубок и радознао, иако ју је Срба, подигнув главу, препознао, будући ју је виђао у повртњацима испод касарни како са своје две кћери, такође ситне али лепушне девојке, плевти лук и окопава кромпир. Два-три пута је свратила и до Марије – да понуди рано воће или поврће. Била је од оних окошгих жена које нису мршаве као што изгледају, а затегнуто, испечено лице с ужагреним очима чинило ју је много млађом. – Јесте, Крсто ме напутио, – одговорио је, придржавајући кош ногом да би на њега наместио

камен. – А твоја кућа је ту негде? – Оно је моја кућа – показала је жена држаљом ка обриву.

Била је то мала кућа, на триста метара одатле, пропета уз обрив и истурена над баштом својим белим горњим спратом: насупрот власници, остављала је утисак чистоће и удобности. – Лепа ти је кућа. – Кућа је добра, ама у другоге смо танки – из наднице у надницу. – И додала је присећајући се: Крсто је грдну рибу одатле вадио за турскога вакта. Игуман му је бранио: Риба је – каже – манастирска. А Крсто: Онда је ти, кале, и лови – ако ти баста. А ја мним: рибу је Бог саздао као и све живо – да је улови ко може и умије.

Срба је помислио да би то могла бити једна од оних невеста о којима је гопорио Крсто. – Ти добро познајеш Крста? – упитао је, загњурујући руке до рамена у воду и тражећи погодан камен по дну. – А ко њега не зна! Само он овдје не лови одавно – не да му костоболња. Но као о сваком чуду – остала је и прича о његовим лововима у Потоку.

Срба је поставио камен на врат врше, али њен врх се дизао и он је и даље по дну тражио камење – тај део врше је требало притиснути са стране камењем, јер се на њеној уској облици нису могли држати. – Ова је вода ледена – можеш се преладити, приметила је жена. – Излазим с времена на време те се истрчим и угрејем. – Млад си ти, али чувај здравље. А топло је, лако ћеш се угријати.

Срба је најзад уместио камење и искочио на обалу. Био је у црним платненим гаћицама, мокрым и припијеним уз тело. Вода је цурила низ његове златкасте длакаве бутине и црвенило је навирало у његову кожу. Поскакивао је док се није загрејао, а затим је легао потрбушке на ледину. Жена је чучнула крај његове главе. Сунце му је пријатно загревало леђа и врат, а са жубором воде на преливу дотицале су Миленине речи: Ја тебе познајем – ти си син председникова. А ти мене не познајеш – гдје би господин надничарку једну познавао? А и ми смо народ као други, само сиротиња. Имам двије кћери као златне јабуке – ама која вајда! Човјек ми је погинуо још на Скадру – отада ме свако добро оставио.

Њега није занимало њено причање – сетио се њених кћери: она друга, млађа, црномањаста, финије је грађена. Али риђа широким погледом и наливеним удовима обзнањује да је саздана за рад и оплодњу. – А теби како је име? Како ти се кћери зову? – упитао ју је он. – Ја сам Милена. А кћери – а зар је важно како ми се кћери зову? Нећеш се њима женити! – Онако, питам. – Сви тако почну, а последије испадне грдило. Колико је теби година? – Да сам женско сад бих ја теби рекао: Сви тако почну. У деветнаестој сам. – Већ си зрео – знаш ти све. Ја сам имала петнаест година кад ме мој покојни узео.

Глас женин се променио, добио је нешто лукаво и весело, иако је речни прелив цуркао као и дотад. И сунце је пекло врелије, кожу

veћ осушену. Он се окренуо на леђа, али како zbog сунша није могао да гледа Милену, померио се тако да су му ноге дошле поред ње.

Жена је прошла црним ужагреним погледом низ његово тело, као да га опипава тврдо и безочно. Мотика је лежала крај ње, а мрке огрубеле шаке – на једном прсту је имала месингани прстен са зеленим каменом, какве продају торбари на вашарима – склопила је чврсто у крило. Усне су јој биле сухе и побледеле, а црни бич косе се просуо преко ниског кошчатог чела. Било је лепоте, наједном, у њеној снази опустошеној удовиштвом, радом, сиротовањем, бригама и нечим страшнијим од свега тога – грижњама и јадима које је самотно прегоревала.

Али она није хтела да седи тако код његових ногу и преместила се опет између његове главе и сунца. – Зашто си се преместила? Не видим те! – А шта ћеш да ме гледаш? Да видиш јаде што су од мене остали! Није ми остало ништа до очију – да чезнем. И гладне душе – да жељкујем.

Требало јој је рећи нешто утешно. Али шта су значиле њене речи? За чим она чезне, шта жељкује? Љубав и хлеб, одмор и радост. Све. – Како ти драго, приметио је он и додао: Ја и тако морам устати – да наставим с ловом.

Жена је уздахнула над њим. – И мој покојни је ловио, баш тако с вршом. А ја бих дошла, овако, и гледала и сметала му причом мојом. – А волиш ли да једеш рибе? – Бог зна откад нијесам ни пробала. Ове су рибе слатке – вода здрава а пиће изобила. – Ако буде улов добар – даћу ти једну. – Како ти воља. Мени је мило да гледам.

Срба је нишковао срг забоден у муљ и полако склизнуо у воду. Зимогрозне менгеле му падоше на зглавке – оне су се пеле уз цеванице, уз колена, како је газио уз речицу. Вирић се био проби-стрио и Срба је назирао сплетове жила, беличасте и жућкасте, који су продирали у муљевито дно или, сатрули, лебдели у води. У рупама између њих треба да су се посакривале пастрмке: прикрада-јући се виру, упамтио је једну из хлада под врбом – црнкасту, тешку и до пола килограма. Баш та велика се увукла у жиле на грлу врше – иза ње је остао прамичак муља. Сада је, свакако у мрачној шупљини нестрпљиво чекала да се смире загонетни трептаји и необичне сенке.

Има риба гдјекој има жила – објашњавала је жена с обрива, из сунца. – Ама су плахе много. Мој муж је зборио: као невјесте тек доведене. – Срба је био одавно начуо да ловци голоре са самима собом. И сам се препуштао таквом разговарању, мада га ни од кога није научио. Тако и тада: Каква риба! Ко би поверовао да толиких има у овом поточићу? Мада ми је Крсто казивао да их је ловио и од килограма... Да... И паметна риба, нема шта! Није одмах побегла, него се, треперећи, најпре повукла у дубину. Побегла је кад сам се појавио у свој величини и на домету за њу опасном. Који је то домет? И зашто је баш тај опасан? Можда је то домет с којих су их некад

убијали копљима и стрелама? Узмутило се где је заваравала траг. Али мени није промакло где је замакла њена сенка – право је и да је уловим. Досад ме није надмудрила – не би ваљало ни да успе у томе у будуће...

Немој грубо да ргаш – онда се рибе разбјеже куд прво стигну. Мој покојни... – савјетовала га је жена, док је завлачио срг у рупе, каткада зарањајући до рамена. Једаред је врх задрхтао као оживео – дотакао је рибу која је, повређена у свом миру, грозничавим дрхагом тела шинула о орг. Али све се опет смртвило, једино је мутљак извирао из рупа, обавијао жиле и лагано отицао.

Срба је наступао полако, пажљиво, не прескачући ни најмању рупу, жена је час причала нешто о мужу и младости, час га саветовала нешто, сунце је пекло потиљак, а оне ледене негве су се раскинуле у комаде који су га шибали по слабинама, по грудима, по рукама... И одједаред, када се најмање надао и већ био претражио већину рупа, арг је задрхтао оштро и велика риба – она риба, излетела је натраг и нестала у муљу.

Најслађе су на кајмаку, с качамаком. Мој муж... – причала је жена, а Срба у себи: Ђути жено,пусти сунце! Побегла је – мудра, незамњљива риба. А да ти, жено, ниси зборила и да сунце није тако пекло, можда не би побегла – не би ме надмудрила. Убудуће ће се она још боље пазити – залуд ћу овде навраћати, иако знам: нећу моћи да не навраћам. Станите,забога, жено и сунце! – Побегла је! – уздахнуо је суздржано, опревши се лако на срг. – Риба? – А ко би други? – Добра? – Па, покилењача. – Немој да жалиш – има у том вирићу да ће десет таквих. Мој муж је знао да у једном запињању извуче по три-четири кила.

Срба је размишљао: жена је очито претеривала – давнина је лепшиа, радило се о њеном мужу. Али можда заиста она риба није у овом виру једина. Можда има и већих – можда ће се чак и већа наћи у врши. Јер сем мудрих, увек се нађе и глупих риба, као и људи и у свету је свега подједнако, зато се све и држи у равнотежи.

Пажљиво је и даље пребирао рупе, примичући се врши. Али вршак прута није више задрхтао – руке су му остале саме и невеселе. Ипак је приметио у врши суновратно беласање затворених риба. Али није хтео да пожури, да покаже нервозу – хтео је да буде велики рибар – као Крсто, као женин муж, и да мирно обавља предвиђени потресни посао. Срг је постао виткији и живахнији и опаљивији од његове руке.

Али правилно је учио и он је себи говорио: Врши се прилази лагано а она се диже нагло, наједаред: при чему треба обавезно левом руком придржавати чеп од папрати на њеном врху, како он не би испао под тежином риба и оне се просуле натраг у реку...

Тачно тако је и поступио, журећи к пешчаном спрудичу на дну вира. А ипак све није испало као што треба: поклизнуо се у два маха толико вратоломно да је једва врину одржао као што треба – лева

шака на челу, десна за ивицу њеног широког ждрела. На спруду је изабрао удољицу, како се рибе не бише праћакањем одбациле у реку.

Шта их је! – викнула је обрадовано жена, суљајући се низ обалу. А кад је стигла на спруд, ускликнула је: Све мерцање!

Пастрмке су заиста биле лепе: здраве, набијене, широких репова и ушилених глава, златних дужица и попрскане крупним црвеним и тамним кружићима. Било је три веће, мада ниједна колико она велика риба. Остале – њих шест, биле су мање и он их је журно – све по две, спустио у воду.

Збуњене, рибе су застајале на дну, а затим би полако отпливале у дубину – у средину у којој су престајале да опајају своје постојање. Жена се згранула: Што си их пуштио? Такве су најслађе – ни кости се из њих не тријебе кад се добро испрже. Мој муж је такве најлише волио. – Али то није правилно – није ловачки: треба узимати једино оне које су толико одрасле да су се бар једном оплодиле.

Било је глупо што је то објашњавао жени простој и можда гладној. Али било му је то пријатно по улову изнад очекивања, поготову што га ни ишчезнуће оне велике рибе није више жалостило. – Али могао си их дати мени! – гуњала је жена. Насмејао се, малко с висине: Даћу ти друге – прописне. Ево, уосталом: узми ову средњу. – Кома ли је то пало на ум да прави закон како ће се рибе женити и удавати? – нашалила се жена, вагајући поклоњену рибу.

Очита женина обрадованост рибом подстицала је код Србе жељу да је поучава: То је закон који су ловци сами завели. Кад би се уништавале све рибе – не би било риба. Као у рату: кад би се убијало све одреда – народ би нестао. – Па не би имао ко више ни да ратује – додала је жена, провлачећи врбов омлад кроз шкрге рибе, и додала: – Може бити сад се и могу рибе затријети – отровом и динамитом. А како је мој муж ловио – нијесу се могле затријети. Ни народ се отприје није могао ратом затријети – склањао се у збјегове, у планину. А како свашта измишљају – неће црни народ имати кад да се склони осим да се под земљу закопа. – Али то није рат. И баш зато треба пуштати мале – да се рибе множе. – Ти знаш: ти си учеван – сложила се жена и озбиљно упитала: Како да ти се олужим за рибе? – Никако. Ништа не дугујеш – то ти поклањам. – Сиромашна сам – немам те на шта кући звати. А и не волим да ми момци кући долазе – кћери су ми удаваче, па се приче спакојаче из тога излегу.

Срба је сложио рибе у корпу, застргу ораховим лишћем. Жена је стајала и даље крај њега, широких стопала заривених у песак. Нисам ни мислио да свраћам твојој кући – рекао је он, присетивши се да су риђушина стопала још шири, али листови снажни и румени. Жена је уздахнула тако гласно да се њему учинило да је то учинила намерно: Кућа је свуда где се људи не гложе. – Шта имамо нас двоје да се гложимо или слажемо? Сретнемо се тако с мене на уштан – приметно је он покривајући рибе лишћем.

Жена је погледала у страну и опет уздахнула: Може бити да сам млађа и згоднија – друкчије би зборио.

Срба је устао, с корпом у руци и нашао се с њом лицем у лице. Била је нижа за читаву главу и гледала га је с молбеношћу скамењеном на лицу и у очима, устију отворених и усана побледелих од сухоће. Били су потпуно сами, под обалом и међу врбама, с водом и сунцем који су их заплускивали јаром и свежином, жуборењем и блештањем. Наједном је знао да би га игра с овом женом одвео до краја и, осмељен тим сазнањем и жениним наговештајима, успешним уловом и равнодушним миром Руже у њему, он је обухватио жену левом руком око рамена и прошаптао: Па ти ниси ружна. И још си млада.

Не испуштајући рибе, Милена га је журно загрлила око врата, загнувши лице у његове груди – дах јој је био прео, а риба из њене руке, још мокра, хладњикаво га је љубакала по леђима. Није се збунио: требало је да чини што и с Маријом – да је љуби и милује. Он потражи њена уста, али она их уклони, љубећи га по прсима – сетно се: на селу се не љубе у уста, ни Марија то није умела на почетку. Пољубио ју је у врат, танак и жилав, а коса јој је мирисала непријатно – на петролеј. Спустио је корпу, да би потражио њене дојке, али она се одби од њега, не скидајући руке с његових рамена и прошаптавши: Не пипају се сисе старијих жена.

То није прави разлог – објашњавао је себи – него она има мале и мршаве дојке, па се због тога стиди и плаши да то не делује одбојно на мене. А он сад не уме да смисли шта да чини! Јер с овом женом треба учинити нешто велико и коначно – она друго, очито, и не тражи. Има смелости, па и знања – зна све из причања другова и из књига, а има и искуства из миловања с Маријом, а ето, наједаред је неспретан, као узет. Јер сваки покрет води у непознато – у Миленино одбијање или у тајновито, још недоживљено спајање с њом... А зар баш она мора бити прва? Овако проста, прљава, кошчата! И зар то није изневеравање Руже? Али не, Ружа му телесно досад није ништа пружила! Због чега би то онда било неверство? А нека, најзад, мора бити прва. Како би и Ружи пришао једног дана, ако све не би знао?

Све је било оправдано, иако ништа није било објашњено и он је пригрлио Марију десном руком око струка, случајно напилавши кошчице њене кичме – то га, наједаред испуни сажаливом нежношћу. Она се, пак, привила свом дужином уза њ, угризнувши га у грло. Али одмах се одвојила од њега наглим припијањем и шапатам: Извири, да нема кога окол!

Он се послушно успузао уз клиску стрмен, док му је крв тукла у ушима: обухватио је једним погледом и иначе усковитлане ливадице, баште и брда и белу Миленину кућу, тек знану а блиску као своју, па се у скоку вратио назад. Милена беше ставила своју рибу у његову корпу, па ову претурила преко леве подлактице. Узела је

Србу за шаку, као дете и превела га на леву обалу речице. Ту је застала, испустила његову руку и пошла напред – у млад врбљак, на пепчани спруд. Чим су зашли у заклон, она је спустила корпу и легла на леђа, опруживши покорно раширене руке и ногс. Свако премишљање је постало глуно и сувишно и он је легао по њој, обухватајући је крхку и податну својим шакама, запањујуће снажним и спретним и сраслим с њеним врелим и живолазним месом...

И касније се све с Миленом одиграло без заноса и миловања, у дивљој, заморној и слаткој хитњи. И увек је њена кожа остајала суха, а њене очи добијале дубоки срећни сјај. А тада, у врбљаку, на песку, она је после насладе прошаптала, гледајући мимо њега: Бог ти свако добро дао. Збуњен и згађен наглим отржењавањем, налазећи и нечег скаредног у њеној захвалности, устао је да иде. Али она га је повукла крај себе: Немој још. Сви су такви – последије хоће одмах да оду. Немој, ако за невољу знаш.

И он је остао, немоћан пред њеном захвалношћу и властитом себичношћу. Али нису се љубили, него се Милена припијала уза њ и својим жуљавим рукама миловала његово лице и врат, затим груди и слабине, милећи, с жудњом која се зачињала у њему, к његовом трбуху и препонама.

Љубити су се и миловали читавим телом, без речи и нежности, без игре и измишљања. Спечена и кошчата, била је она гладна уживања и мушке снаге. Али је одлучно одбила да га прима у својој кући: Ти си сада као вуче, острвљен – говорила му је. – А ја имам младе кћери. Ако и не насрнеш на њих – остаће ти очи за њима, па ћу те изгубити. Ја знам да ћеш ме оставити, чим нађеш млађу и лепшу. Сад су се и дјевојке пропоганиле – мушкарци изгинули, па се и оне јагме, поготову на млађ као ти што си. Чуваћу те за себе, док узмогнем.

Махом су се налазили у сумраку, крај речице или у кукурузима. Ништа није могло да је задржи да не дође, мада је пазила да не буде примећена. Нудила га је шљивама и пурењацима, али кад је он то одбио, мирно је закључила: Како ти драго. Ја од тебе не тражим ништа друго: не би било ни право – старија сам и ружнија.

Убрзо им је састајање постало редовно – двапут недељно: А чим бише се заситили, журио се свако на своју страну – Милена за пословима и одмором, Срба у спорт и ловове, међу другове и књиге, од којих су га одвајали једино ти тренуци скоро пословне и безличне страсти.

Зачудо, тиме му је Ружа постала ближа и схватљивија и телесно – као да је баш њу, ломну и предану, прихватио на својим длановима.

Жудећи за Ружом и кајући се због сусрета с Миленом, он је право с речице однео рибе на поклон газди Алекси. Срећом није му се указала прилика да буде насамо с Ружом – да искушава себе

исповедањима. То је био повод да пожури својој кући – наједаред уморан од живота који је у том дану достао тврђи и неминовнији.

Али Ружа га је испратила до капије и, ухвативши га успут за руку, гугутао му отпевушила: Много ти хвала за рибе – и деду Димчу ће то омекшати. А ја, ја бих све могла да учиним за тебс и све да ти опростим. Не усудујући се да се окрене – њена одана и љупка прилика би му отворила дотад неприметне бујице суза, Срба није био кадар разабрати из тих Ружиних речи да ли је она наслутила шта је он тог дана доживео или му је навестила своју љубав, пуну и самосвесну.

5.

Доживљаји с Миленом, су га, неочекивано, одвојили од куће и породице. Наизглед, ништа се није променило у односима између њега и укућана. Али сада су сви они – отац и мајка на свој, сестре на свој и свако понаособ на свој начин – живели независно од њега. Тако и он од њих. Сад то није био само његов отац, него и председник Стеван Угринов, а Инга није била само најмлађа, дражесно ћудљива сестра, него и млада девојка са својим заносима и потребама. Мада су му сви они постали схватљивијима, били су и неповратно одмакнути од њега.

На друкчији начин, било је то и одмицање од самог себе: сада је био кадар и принуђен да посматра и смишља своје поступке као да се ради о другој личности. Бивало је то болно до суза, али га је подстицало, али га је гонило на нова, још одлучнија отуђивања – на нове ловачке и спортске подухвате, на још неприпремљенија спаривања с Миленом, на још доконија љубакања с Маријом и још занетије друговање с Ружом.

То отуђивање се најјаче испољавало према оцу, премда су њих двојица и сада били најблискији, затворени у свој мушки круг у коме све доскора није било тајни. Ништа ни сада није могао замерити оцу. Али му је почела сметати очева брига за његово здравље, а нарочито очево настојање на њиховом другарству да би му, у ствари, и даље помагао. И можда баш због тога што га је отац нагуђивао да живи властитим – једноставнијим и безбрижнијим животом, код Србе се гасило дивљење према њему – према његовим затворским патњама и моралним и националним прегнућима. Обознао је да мора непобитно, бар пред собом, погврдити своју посебност и друкчији – вандруштвени, налморални ток својих гледања и тежњи.

Тако је и поверовао да га је баш очева промена да се пази букова и да не кајакари далеко низ реку – да га брзица не би бацила на литице, навела и нагнала на остаривање мутне и замамне замисли освајања Клисуре.

А почело је као да с оцем није имало никакве везе...

Отац и мајка су стајали на обали – над брзаком према гимназији, а Срба је височије, на дну вира према Сточном Пазару, возио у сандолини Ингу, раздрагану новином тог доживљаја и печерњом румени. Његова сандолина је била једина у граду и Срба је знао да су га отац и мајка препознали и, враћајући се из шетње, застали на обали, да уживају у реци – у њу су се сливали огњев и модрине вечери, и да се поразују свом јединцу – снази и вештини која се откривала у такорећи јучерашњем дечаку. Срба је дечаком уживао да задивљује оца егзибицијама тротинетом, па бициклом: сину му да и сада изведе неку вештину. Вир и сандолина нису пружали никакве могућности сем убрзаног веслања узводно и балансирања низводно. Али присуство Инге, која је пошкивала кад год су се спуштали низ благу матицу вира, и поглед на родитеље и брзак пред њима, слише се у жељу, у визију – да се спусти баш ту.

Није било времена за двоумљење: родитељн су могли отићи, па би тиме нестало привлачности и лепоте представе... Из сећања му – до најмањих појединости – изби брзак: сужена, река је ту низ углачане плоче ударала право у камено подножје и бучним пропињањем заокретала, скоро под правим углом, ка мосту. Исто тако јасни посташе Ингина срдита уврћеност, очево прекорно дивљење и мајчино необузвано праскање, до којих ће морати доћи. Јер опасност је била очита – ако не успе да скрене у вртлог, сандолина се могла разбити, а он и Инга повредити о шкриљевиту, изједену обалу.

Привикла и на погледу родитељима, Инга се није узбудила док су клизили низ матицу вира – то је било добро, јер она је, ако би се досетила, могла трзањем да преврне сандолину. Дошав на дно вира, уместо, као дотад, да се поврати у тишицу и крене узводно, Срба стреловито јурну ка преливу и буку под њим – у заврели, бели и рујни ковитлац вечери и воде. Зачуо је врисак Ингин усред огњене игре таласа, назрео мајчине и очеве узмахнуте руке над обалом, али није смео ни да слуша ни да гледа, јер се радило о делићу метра и делићу секунде, које је требало одабрати, да би се снажним завеслањем чамчић избацио из брзика у смирај вртлога. Трбало је истовремено осетити и воду – њено живо, узгибано мишичје, искористити њену слабост и избећи њену неразумску, незауздану снагу. Све то – тренутак и одстојање и ђуд воде, морало је, у ствари, бити у њему, – у јасноћи и тачности његове мисли и хитрини и силини његових руку и читавог тела... Три завеслаја с леве, оштра и хитра као да је ударио о камен, и сандолина се, пропев се у румено небо, нашла у пени и љушчицама које су се лагано вртеле модром тишицом.

Опустно је руке и мисли у млаку воду, док је Инга цикала: Луца ја! Никад више!... – а мајка с ивице праскала, млатаралући ташном: Треба му то разлупати секиром!... – Отац се, међутим, спентрао на мокру стену на обали и, затурајући косу, почео да доказује: Али ти си ми обећао да нећеш...

Баш у тим тренуцима, док су се сви жестили, а он се смиривао, у тишини узгибаној под њим – њему се и јавило питање, које је већ било накана: А шта, ако би се запутио низ Клисуру, кроз коју нико није прошао чамцем, а чак ни сплавом? Довикнуо је оцу, смејући се: Зар се нека несрећа догодила?

Исте ноћи се тргао из сна и, озарено, закључио да мора, да треба да се пробије кроз Клисуру.

Почео се припремати журно, али пажљиво.

Поново је, као ненамерно, прикупио од старине Крста податке о Клисури, а читаво једно пре подне ју је осматрао с коњског пута, двеста-триста метара изнад реке. И мада је Крсто причао збрда-здоло и махом се присећао оног што је за њега као ленароша и сплавара било значајно – то је било и више и јасније од онога што је Срба успео да види наклањајући се с литица над амбисима кроз чије су делујаве празнине спокојно пролетали голубови и на чијем дну су се чивитно модрили вирови и мермерно беласали букови. Тишина, прозирна и заносна сталала се с исто таквом дубином: било је стравично и замамно удубљивање у њихово каменом омеђено, за људске моћи безмерно простирање. Врагио се из причања Крстовог и тог извињања забринутости, али и одважнији.

Посебну тешкоћу је чинио чамцац, због нестабилности и плиткоће. Данчицама му је повисио ивице скоро за десет сантиметара, кљун ојачао плехом, а бокове проширио оплатама. Тиме на стабилности није много добио, а није му се то чинило ни важним – ако се и преврне, чамцац није могао потонути, нити умаћи Србином краулу. Никакве намирнице и покривачи нису му били потребни. Клисура је почињала на око пет километара испод вароши и била дуга око два километра – даље се она ширила и пут је водио поред саме реке, па је с изласком из ње кајакарење губило драж незнаног и несавладаног. Све је требало да се обави у току дана, тако да нико није ни морао да зна за његову намеру – сем Руже, којој је поверио спој план, колико да би добио у њеним очима, толико и да не изневери њено поверење. Ипак је сматрао да треба да понесе дневни оброк, нешто новца и своје летње одело и мантил, како на повратку не би нишао полуто и бос кроз село и имао чиме да плати коња за пренос сандолине.

Предвиђајући најгоре, све ствари је увио у гумирано платно и привезао за чамцац, а узео је и рибарски прибор, како за лов на младице, тако и за ситнију рибу. Ватра му није била потребна, али да ништа не би било пропуштено узео је – сем шибица које су се могле наквасити – труд и огњило.

Када је кренуо око десет сати, кроз већ ужарено и густо августовско блештање, било му је као да се запутио на далеко и несигурно путовање, али за које је све било предвиђено. Био је, себи, радознало дете и морепловац и истраживач далеког и непознатог. То је било смешно и чак постидно, пред Ингом и Естером које су га,

лешкарећи на песку у врбљаку испод моста, доконо посматрале – Инга му је чак и добацила: Дабогда се преврнуо! Јер је све било обично и свакодневно – чекићање ковача и шкрипут кола, војници на чесмама под касарном ошишани до главе, уморно треперење башти у Хамамима и самртна белина усијаног неба над главом. Махнуо је руком сестрама и свему знаном што се лагано и весело повлачило уназад. Једино је Ружин лик – свратио је код ње, као случајно пред полазак – отпутовао с њим неизмењен – забринут и задивљен.

Али путовање се већ на почетку показало сложенијим него што је предвиђао. Вирови, брзаци, преливи, низали су се једнолично, али сваки непознат и самовољан. Неки брзаци су били толико нагли, или су обале о које су ударили биле толико истрошених камених бридова да је морао загазити и поред обале провести чамац ка тишини. Пазећи се да не улети у букове, наседао је на пливачке и с муком извлачио чамац у дубину. А све је требало унапред видети и опазити, док су му ноге дрвенеле од студени, а лице и врат се знојили у врелини... Вољена и знана река имала је свој тајни живот, који се откривао са сваким завеслајем и који се, упркос свестраном замишљању, сваки пут показивао друкчијим и једино као такав и могао бити савладан.

Било је већ прошло подне кад је стигао на капију Клисуре, коју је чувала с десне стране, на зеленом заподињу, разорена црквиша, а с леве, на оштрој црној стени, запуштена тврђава. Од црквише није кроз Клисур у води никакав пут – калуђери су ту тражили и нашли камену самотност, док су оружници на супротној страни засели у жилу којом је текла нечиста крв људске свакодневице.

Живо су му се, први пут, наметнули симболика и конкретност тих разурених знамења – на погледу бедичастих и наранџастих громада које су се својим шиљцима пробијале у небо, а глатким литицама понирале у дубину. Река, на двеста-триста метара одаглед, нестајала је под точилом на десној а литицом на левој обали. И небо је увирало за оштрике на једној и другој страни... Могао је да се врати – к црквици или тврђини. Али он се, упркос зебњама које су се наједаред непробојно сажеле и стврдле, није могао одупрети жељи да продужи, при томе закључивши да треба, најпре, да се одмори и окрепи.

Насукао је чамац на спруд на левој обали, извукао из кљуна плехану кутију с воћем и сендвичима, склонио је у хлад јове, па се опружио на песак и сунце. Заборављао је на све, чак и на циљ непосредни, гутајући очима небо а телом незаморну врелину. Био је свестан и срећан што је уморан, млад и неисцрпна животиња и наукао је на очи платнени шешир и тмину и успављиво лупкање таласа.

Пробуђен, најпре је погледао кутију с јелом – била је скоро исто онолико дубоко у сенци као и кад ју је склонио. Био је ломан и

омлитавео. Али је знао да ће ломност проћи чим се лати веслања, а омлитавелост с кулањем у реци. Али тешко, нерадо се уживљавао у реалност – жудео је да се поврати у недосањани сан...

Био је уснио: као тревно се с мајком и Ружом на Острву, а Љум, узмућен као разоране њиве, обема отокама се уздиже и јуриша да их обузме. Кишно је – некаква топла киша, а воде, бесне, већ их хватају за стопада. Варош је nestала, али не због сумаглице – слуте где је била, где би могла да буде. Спаса ниоткуд, сем сандолине коју таласи покушавају да истргну из његових руку. Али у њој има места једино за двоје. И он се колеба, док таласи кидишу са свих страна, коју од њих најпре да узме – мајку или драгану. Јер док он – ако га срећа послужи – превезе једну и врати се, вода може, вода ће сигурно толико надохћи да ће ону другу прогутати својом густом, безосећајном мутноћом. Не могу оставити мајку – родила га је и одњивила н целог века би се стигео због тога. Али како да остави Ружу – како би живео без ње и зар баш она, иако још нђе ни окусила живот, мора да буде жртвована? Он би хтео да оне одлуче, али уместо да их у томе подстакне, он их љутито пита: Откуд вас две овде, кад ниједна никад не прелазите преко Љума? Шта ћеш ти, мама, ту? Што ниси с оцем? А и ти Ружо? Не смеш од твојих носа помолити из куће, а по овом невремену – на Острву! И где су мостови? Кад је река однела мостове? Како сте дошле овамо кад нема мостова? Ја знам да вас ја нисам довезао. Како, зашто сте дошле? – Обе су се правдале да не знају откуд су западе ту, али се он, наједаред, лукаво досетио да их је дотерала брига за њим: то га је довело у још ујаснију недоумицу шта да чини. Налетио је талас и ударио им до колена, мајка се заљуљала, а Ружа ускочила у сандолину, ловикујући му: Бежимо, није за њу штета – стара је већ. – Не могу – мајка ми је! – двоумио се он. – Идите ви само – добацила је мајка – идите! – Али Срби није било јасно да ли их она наговара због тога што је вољна да се жртвује или што је разочарана њиховом себичношћу. – Али, мајко, видиш и сама, реци сама... – покушавао је он да јој објасни и да дозна њену намеру. Нове бразде таласа разигравале су се из подножја nestалог града: заиста је било чудно што се град није бар назирао кад су се и прејасно виделе обале и јабланови испод Сточног Пазара. Ружа га је из чамца вукао дугом и врелом руком ка својим, тобож у забуну раскопчаним грудима – ка белим отешчалим дојкама. Дојкама њеним није хладно – чим су спремне да се обнаже, а није им ни стидно – чим су се вољно обнажиле. И он је посустао, није му било јасно да ли од трзања Ружиног и жеље да се ње домогне или од ледних удараца реке и мајчиног запомагања...

Уто се и пробудио, полако долазећи себи. Ту пред њим је била река, али блистава и плава, и ово су биле друкчије обале. Сам је и пошао је на опасно путовање, а остале су две жене – мајка и Ружа, које га неће никад прежалити ни заборавити ако се не врати: оне су и у његовом сну биле присутне и будне.

лешкарећи на песку у врбљаку испод моста, доконо посматраде – Инга му је чак и добацила: Дабогда се преврнуо! Јер је све било обично и свакодневно – чекићање ковача и шкрипут кола, војници на чесмама под касарном ошишани до главе, уморно треперење башти у Хамамима и самртна белина усијаног неба над главом. Махнуо је руком сестрама и свему знаном што се лагано и весело повлачило уназад. Једино је Ружин лик – свратио је код ње, као случајно пред полазак – отпутовао с њим неизмењен – забринут и задивљен.

Али путовање се већ на почетку показало сложенијим него што је предвиђао. Вирови, брзаци, преливи, низали су се једнолично, али сваки непознат и самовољан. Неки брзаци су били толико нагли, или су обале о које су ударали биле толико истрошених камених бридова да је морао загазити и поред обале провести чамац ка тишици. Пазећи се да не улети у букове, наседао је на пливаче и с муком извлачио чамац у дубину. А све је требало унапред видети и опазити, док су му ноге дрвенеле од студени, а лице и врат се знојили у врелини... Вољена и знана река имала је свој тајни живот, који се откривао са сваким запеслајем и који се, упркос свестраном замишљању, сваки пут показивао друкчијим и једино као такав и могао бити савладан.

Било је већ прошло подне кад је стигао на капију Клисуре, коју је чувала с десне стране, на зеленом заподињу, разорена црквица, а с леве, на оштрој црној стени, запуштена тврђава. Од црквице није кроз Клисуру водио никакав пут – калуђери су ту тражили и нашли камену самотност, док су оружници на супротној страни засели у жилу којом је текла нечиста крв људске свакодневнице.

Живо су му се, први пут, наметнули симболика и конкретност тих разурених знамења – на погледу беличастих и наранџастих громада које су се својим шилџима пробијале у небо, а глатким литишама понирале у дубину. Река, на двеста-триста метара одатле, настајала је под точилом на десној а литишом на левој обали. И небо је увирало за оштрике на једној и другој страни... Могао је да се врати – к црквици или тврђини. Али он се, упркос зебњама које су се наједаред непробојно сажеле и стврдле, није могао одупрети жељи да продужи, при томе закључивши да треба, најпре, да се одмори и окрепи.

Насукао је чамац на спруд на левој обали, извукао из кљуна плехану кутију с воћем и сендвичима, склонио је у хлад јове, па се опружио на песак и сунце. Заборављао је на све, чак и на циљ непосредни, гутајући очима небо а телом незаморну врелину. Био је свестан и срећан што је уморан, млад и неисцрпна животиња и наукао је на очи платнени шешир и тмину и успављиво лупкање таласа.

Пробуђен, најпре је погледао кутију с јелом – била је скоро исто онолико дубоко у сенни као и кад ју је склонио. Био је доман и

омлитавео. Али је знао да ће докност проћи чим се лати веслања, а омлитавелост с купањем у реци. Али тешко, нерадо се уживљавао у реалност – жудео је да се поврати у недосањани сан...

Био је уснио: као тревно се с мајком и Ружом на Острву, а Љум, узмућен као разоране њиве, обема отокама се уздиже и јуриша да их обузме. Кишно је – некаква топла кишпа, а воде, бесне, већ их хвагају за стопала. Варош је нестала, али не због сумаглице – слуте где је била, где би могла да буде. Спаса ниоткуд, сем сандолине коју таласи покушавају да истргну из његових руку. Али у њој има места једино за двоје. И он се колеба, док таласи кидишу са свих страна, коју од њих најпре да узме – мајку или драгану. Јер док он – ако га срећа послужи – превезе једну и врати се, вода може, вода ће сигурно толико надохи да ће ону другу прогутати својом густом, безосећајном мутноћом. Не може оставити мајку – родила га је и одњивила и целог века би се стидео због тога. Али како да остави Ружу – како би живео без ње и зар баш она, како још није ни окусила живот, мора да буде жртвована? Он би хтео да оне одлуче, али уместо да их у томе подстакне, он их љутито пита: Откуд вас две овде, кад ниједна никад не прелазите преко Љума? Шта ћеш ти, мама, ту? Што ниси с оцем? А и ти Ружо? Не смеш од твојих носа помолити из куће, а по овом невремену – на Острву! И где су мостови? Кад је река однела мостове? Како сте дошле овамо кад нема мостова? Ја знам да вас ја нисам довезао. Како, зашто сте дошле? – Обе су се правдале да не знају откуд су запале ту, али се он, наједаред, лукаво досетио да их је дотерала брига за њим: то га је довело у још ужаснију недоумицу шта да чини. Налетио је талас и ударио им до колена, мајка се заљуљала, а Ружа ускочила у сандолину, довикујући му: Бежимо, није за њу штета – стара је већ. – Не могу – мајка ми је! – двоумио се он. – Идите ви само – добацила је мајка – идите! – Али Срби није било јасно да ли их она наговара због тога што је вољна да се жртвује или што је разочарана њиховом себичношћу. – Али, мајко, видиш и сама, реци сама... – покушавао је он да јој објасни и да дозна њену намеру. Нове бразде таласа разигравале су се из подножја несталиг града: заиста је било чудно што се град није бар назирао кад су се и прејасно виделе обале и јабланови испод Сточног Пазара. Ружа га је из чамца вукла дугом и врелом руком ка својим, тобож у забуну раскопчаним грудима – ка белим отешчалим дојкама. Дојкама њеним није хладно – чим су спремне да се обнаже, а није им ни стидно – чим су се вољно обнажиле. И он је посустао, није му било јасно да ли од трзања Ружиног и жеље да се ње домогне или од ледних удараца реке и мајчиног запомагања...

Уто се и пробудио, полако долазећи себи. Ту пред њим је била река, али блистала и плава, и ово су биле друкчије обале. Сам је и пошао је на опасно путовање, а остале су две жене – мајка и Ружа, које га неће никад прежалити ни заборавити ако се не враги: оне су и у његовом сну биле присутне и будне.

Погледао је на сунце, па на сенку врбе, да одреди време: могло је бити око један сат – одспавао је око пола сата, колико је био и решио. Требало је да се расани и освежи. Устао је – удоши су га помало болели, нарочито руке у раменима. Угазио је у воду, тврдо студену, и испљускао врат и груди – као што и треба пре зарањања у хладну реку. Онда, кад је читаво тело зажудело рескост хладноће, башио се у вир, изронио и пресекао га краулом... Била је то знана, стара његова река и мада су њене обале биле невиђене и несвањане – вратила му се незаборавна као прва љубав. Вратио се роњењем по њеном дну, чије нејасноће су му реку учиниле још блискијом.

Кад је изишао на обалу, док је вода цурила низ његове кошчате и мишићаве длакаве ноге, обазрео се ка невидљивом, затвореном граду и, обрадован, препознао његове плавичасте димове... Код куће су за ручком и отац ће се, свакако, срдити, али не премногу, због његовог одсуства, док ће га Инга невешто оправдавати – мада се с њом често кошкао, у ствари му је она од сестара најближа. Ружини су можда већ и ручали и она помаже мајци око прања суђа у кухињи – то је добро, али би било пријатније кад би била у башти и, заневши се над књигом, мислила на њега, једино на њега... Него време је било да и он руча. Пре него је пошао ка кутији с јелом, погледао је и низ реку – да споји са сећањем и облике с те стране. Није било ничег опасног и неодређеног у мирноћи непомичних литица и камених стогова пред њим: ништа се тамо није променило после његовог сна. И црквина се белесала љупко, у зеленој сенци брестова, а тврђава на стени, сура и обурдана, стремела је узалудно и предусретљиво.

Закључно је: Али пре него се отиснем у Клисуру, морам све поново пажљиво прегледати.

Јео је са слашћу, забављајући се посматрањем белоушке која је препливала вир и, дошав у латишак испод његових ногу, заронила, увукла се под камен и отуд повремено помаљала црну главицу с белим пахуљицама – да узме ваздуха и осмотри непријатеља, којег можда први пут види, мада непогрешиво помна да он носи недокуцтиве опасности. Старац Крсто му је казивао да у Клисури, око реке, нема змија отровница, ни мишева и птица певачица – ничег до голог стења и бусика из њих, песка и облутака на уским и ретким спрудовима: Јер живо не може без живог – нема су чим да се храни.

Али Срба је заборавио и на змију и живог у Клисури чим је био готов с јелом: завио је пажљиво преосталу храну у целофан, спаковао је у кутију и пошао ка чапцу. Није се био досетио да извуче чамац на суво, а у њему је заостало упљускане воде: потегнуо је чамац на мокру пржину и окренуо к небу његов заљустени трбух. Био је то ипак добар чамац, ојачан лајснама на спојевима, закатранисан и офарбан: кад га је преврнуо и осуљао у реку, Срба је био задовољан његовим изгледом и, још више, успостављеном блискошћу с њим. Велики бамбусов прут – очев скорашњи поклон за рођендан, био је још увек у платненој футроли и он га извади и

насади, а затим пажљиво завеза удило. Штедео је тај прут и нерадо га понео. Но будући невешт лову на младице, није се могао поуздати у селачке пругове, на којима су се тешко монтирале точкови, а што је још горе – нису имали, чак ни с дрвеним навршцима, жилаву и отпорну чврстоћу. А ово није требало да буде необично путовање, него, исто тако, и улов – најзад – већег примерка из тих најкрупнијих и најтајанственијих риба у роду пастрва. Удило за мале рибе је завио у хартију и ставио у цип позади, а тако исто и труд и кресиво – они су, с ножем о каишу, морали увек бити при њему. Затим је све ствари спаковао пажљиво у сандолину и почео да се огледа где би нашао жабу скакушу, која је требало да му послужи као мамац за младицу.

Обала је била гола, а та врста жаба пребива око влажног камења и корења. Баш изнад вира је, заглушен врбљаком, увирао Поток и он се запути к њему, сетив се, са ситом слашћу и напоном у препонама, надничарке Милене. Није требало да жури – младице излазе на лов тек предвече, мада у Клисури – како је закључивао Крсто – због раних залака, чине то и на два-три сата пре смрцања. И он је ишао лагано по врелом облуху, сав самосвесна жудна снага и пажљиво, смирено ишчекивање.

6.

Река се подавала и прихватала га као жена – као Ружа кад би хтела, кад би се он осмелио да је узме. Већ после првог завијутка, обујмиле су га стене, небо и вода. Упао је, мада је то предвиђао, у свет безљудан и праљудски и у јару којом су дахгале литице над студеном реком. Све је постало необично и неочекивано – необичније и неочекиваније од икаквог ранијег доживљаја нових предела. То је дошло, ваљда, од те нагле безљудности и потпуне затворености у камене грдосије и њима омеђену чаровиту игру светла и воде. Сада је река извирала из стења и увирала у стење: као никад, Србу је подилазила безмерна, али и угодна страва – у себи је стао преда се нов, једва слућен.

Пловио је полако, кроз тај неочекивани свет и у самог себе, колико опрезан, толико жудан да све упамти, да каже себи сва знања и сузбије собом све страхове и сумње. Јер је река била лукава – умамљивала га је, мазећи га пољупцима свог таласања и љускајући га гривама својих благих брзака. И стење га је узносило, као звоници старинских катедрала – сетио се суро-светлих цркава из свог детињства у Бечу, те му се чинило да ће га река унети као што га је мајка уводила за руку, међу тањане студове и под ушиљене сводове, у тајанствену и прозирну таму. Сваки тренутак, свака накана и зебња преображавали су се, сваки час, у друкчије облике и боје стења, воде и неба и стврђавали у његовом сазнању и сећању. Обраћао се

урвинама и литицама, плаветним марамама неба и уснулим зеленим дубинама готово као људима, или бар као властитим помислима и заносима, сумњама и веровањима.

Али упловљавајући, уносећи се у теснац, већ на четвртном виру, добио је горку поуку. Осмагтрао је надалеко, да га не би изненадио нагао брзак, па је – опазив на дну вира камено ждрело које је скљештило у себи небо и воду – укочио чамац веслом, прибијајући га уз траван и шљунковит појасак испод влажне суре литице. Није могао ни да замисли, а камоли да се помири с тим да га река замани и изигра. Али тад, искрај обале, све се променило: ждрело се сузило и нестало, тако да се Срба очас нашао у каменом бунару, заглашен ненадном буком са свих страна: као да се громаде с углачаним штитовима литица и исуканим оштрицама заљуљаше и кренуше пут њега, а није више ни видео ни знао шта се пред њим налази. Искочио је на сипку обалу, али чамац није могао да насуче – било је предубоко и стрменито. Досетио се, бар, да веже чамац за изгледани шилак стене, а затим причекао да река затегне уже.

Пошао је лагано појаском који се нагло сузио и – кад се нашао ногама у мокрој пржини на ивици воде, опирајући се и хватајући се за стену намрешкану надоласцима реке кроз милионе година – сетио се да хода тлом којим људски створ није корачао и да углачане бридове и изједене оштруљке први пут дотичу људске шаке: био је тако бесповратно и заносно сам као да су људи не само остали негде далеко у времену и простору него као да их до њега није ни било. Али већ после двадесетак метара преда њ се испречи подлокана литица иза које је река с хуком нестајала: морао је сам, не разгађајући, да нађе излаз. Јер мада је била пријатна и мада је смиривала помисао на повратак – после овог бука и овог теснаца за то неће бити могућности, он је такво што унапред одбацивао, не толико због тога што би то био пораз, колико због тога што би то пред њим самим било бесповратно одрицање властитог потврђивања: као да би заувек ишчилио део његовог света, скривеног тамо иза литице и несумњиво реалног, иако га он није спознао... Требао је извидети ток реке и због тога не само загазити, него запливати, приљубљујући се уз стену, како га бук не би изненадио и нагло повукао собом, тако да се, ако га и не угрува, више не би могао вратити по чамац. Јер је насупрот – на левој обали, непроходна стена такође загазила дубоко у реку.

Био је у сенци и можда му је било прохладно, али он то није опажао, или бар о томе није мислио, лагано пливајући и придржавајући се за склиске бридове.

Река се нагло сужавала и чим се Срба помолио иза стене, дочекаше га букови светла и воде, захуктали, сурани. Још увек је положај био непрегледан и он се успуза уз мокру склиску плочу на дну литице. Речни ток је био толико скљештен литицама да се бук није дао избећи: ту, под Србиним ногама речна маса се тежином

сабитом у три-четири метра ширине сурвавала у дуг, широки вир, који је зеленасто одсевао и лагано вртео бело иверје. Срба најпре помисли да довуче чамац и пренесе га преко плоче на којој се једва придржавао. Али то је било немогуће: ако би и успео да отме чамац од матице, није имао где да га спусти, јер је плоча, на којој се допола у води с муком придржавао, била испуст литице и нестајала у самом буку. Вир под буком је био усклобучан и запењен. Али Срба је из искуства знао да је стење под буком углачано, а модрина му је казивала и да је дубина довољна да сачува чамац од разбијања.

Одлучивши шта да чини, он је погледао и обале ниже бука – лева, озарена сунцем, с белим спрудом на дну вира, била је погоднија за искрцавање. Успливао је, успузао се с трудом назад. Одахнувши, проверио је да ли је све на чамцу причвршћено као што треба, затим га откачио, извео у тишину и сео у њега.

Тек тада је приметио да подрхтава. Био је предуго у засенку и у хладној реци, али дрхат је долазио и из његове нутрине: осетио је да се са спуштањем низ овај бук бесповратно одваја од реке дотадашње, од града и од оца, због тога, зачудо, забринутог иако и не зна шта се са Србом збива. Али није се усуђивао да се обазире, утолико пре што је негде у висинама закликтао орао: кад га не нађе погледом у беличастој плавети, Срба зграби весло и скоро љутито се навезе на матицу.

Поигравајући се чамцем и човеком у њему, река их је на свом хрбату понела много брже него што је Срба очекивао. Он се у пет-шест секунди нашао пред буком и – будући више и није имао времена да премишља о свом плану, а још мање да га поправља – он се био сав предао оном одлучном тренутку који се, као што је знао, јавља у сваком новом чину човеком, а у овом случају морао се појавити у делићу секунде кад врх чамца почне да урања у воду а задњи крај да се из воде издиже. Тада је требало довршити снажни завеслај и тиме гурнути чамац што даље, како би његов кљун што мање поринуо, а трбух и бокови добили отпозали ударац брзак: то је као кад би под њим био разиграни коњ пред препоном, или као кад би се нашао над вратилом, лебдећи у застоју, знамом једино вежбањима, између повратка или наставаљања замаха. То се дало осетити једино кроз необјашњиви, неуловљиви спој између себе и рекиног тока, на њеном пресипању.

Доиста је био учинио све што треба и у правом тренутку, али – док је то утврђивао у себи – нашао се у усковитлавној води и нешто глатко и непојамно тешко ударило га је у лево колено и десно раме. Подводне стене – досетио се, уплашавши се истовремено да му чамац не буде здробљен или да му га бук не истргне. Али кад је назрео модрину – већ је био у смиреној води и, изроњавајући, погледао је над собом да случајно не удари главом о чамац.

Чамац је тек изрњао кромом из запењеног ковитлаца и Срба га је сачекао, пливајући уз вир. Вукао га је, затим, препуног воде,

читавих стотинак метара, до спруда на левој обали, раније за-паженог.

Река је, свакако, протицала као и дотад, али се он није обазрео на њу. Извукао је чамац, прегледао ствари – све је било на свом месту, изврнуо га је – указа се задеран и замуљан дашчани грбух. Оставивши чамац да се цеди – Срба се испружио на вреле облутке и тек тада осетио потмуло севање у рамену и колену и тешки, скоро болни умор у зглобовима и грудима. Било му је хладно, а нарочито га зачуди дужина протеклог времена: већ је, судећи по сенкама, могло бити око два сата, иако је тек било прошло подне кад се отиснуо испод тврђаве. Из предњег цепића шортса, у коме је и пливао, извадио је сребрни сат без поклопа – очев поклон, завијен у воштано платно. И мада није било разлога за сумњу да ли овај ради, он га прислушну, па тек погледа у њега: недостајало је још четири минута до два.

Обузела га је жива радост због сата који је радио и показивао време – као да више није био сам и као да је сав остављени свет дохрлио к њему. Истицао се, опет, из сећања отац, с оним његовим осмехнутим, малко подругљивим изразом око усана и с речима које нису хтеле, али нису могле а да га не саветују. Скоро да се почео, у себи, правдати пред оцем: Погрешно сам оценио дубину бука. Ко би помислио да вода није дубље ископала дно? Можда су се ту сурвале неке хридине, а у узбурканој води се добро не види. Али сам за завеслај на буку изабрао прави тренутак и успео да одбацим чамац и себе испод најтежег удара. Уосталом, ово је поука! А то у колену и рамену, није тако страшно – огиче, али није ништа сломљено. Крећем се скоро нормално, а моћи ћу и да пецам – да упецам једну од оних огромних и безазлених младица из Клисуре о каквима је и Крсто једино сањарио. – Кад би све знао – отац би се једино и пагио, али и – гордио. Јер као и он промозгавши колико је у мојој моћи, наступам у непознато. Како би се и могао живети живот у свој пуноћи ако бисмо се оглушивали на непрестани зов у непознато? Зар и отац не каже: Коначно смо поражени тек кад престанемо да сабирамо искуства... Јављале су се и мајка и сестре. Али некако далеке и нестварне: мајка на ивици између суза и гнева, а сестре, нарочито Инга, чак с презривим добацивањем... И Ружа Тоска. Загонетнија него икад – упитно њири својим зеленкасто-златним очима и довија се: какав је смисао свега тога и каква је, у ствари, он лично? И мада је једино њој – као успут, а заправо да би се похвалило поверно свој подухват, зебла га је неодређеност њеног гледања. То је било ново осећање, које је чинило од ње, наједаред, личност недокучиву и непробојну колико и блиску.

Али било је бесмислено и неупутно да једино сањари и Срба је, сасвим наг, већ загрејан, сео и почео да осматра место.

По казивању рибара Крста, баш то је требало да буде онај велики вир у коме мора бити младица. И доиста, вир је изгледао

погодним за станиште младица: његово дно се нагло ширило, благо се пресипљући, а десна обала се мрачила подводним пећинама. Стена над водом, слична црвенкастом стогу и видна с пута, непобитно је потврђивала да се ради баш о виру из рибаревих причања. Разуме се, у тим казивањима вир је био много шири и дужи, а нарочито су стравичне и понорне биле пећине на десној обали. Ако има ђавола и аждаја, тамо се крију! – говорио је Крсто. – И такве дубине знају да умаме и повуку у се као блудница.

Поузлан у себе и своју пливачку вештину, Срба је знао да у виру не може бити нечег тајанственог и да га може, кад год усхте, од шале препливати. Уздахнувши, као да је жалио за преувеличаном тајновитишћу вира, Срба устаде и поче да намешта прут, иако је било рано за пецање, будући младице тек предвече излазе из пећина на лов. Али алат је требало припремити много пре, и то не само због тога што у Клисуре младице и дети излазе на лов раније, него још више због Србине навике да му све буде унапред спремно, како у одлучном тренутку не би било журбе. Та превремена спремност је доносила поносно уживање: тиме је задобијао неко искључиво своје време, које је могао лохарчити по својој вољи, као драгоценост нађену на путу или добитак на дутрији.

Увукао је у жабу оловни језичак – месни изум који је омогућавао даље бацање и чувао мамац од кизања, а затим је опипао виндјаку и шортс. Али ови нису били још сасвим суви и он – упркос безразложном стиду – присили себе да прошета го око вира и разгледа места погодна за лов.

Знао је да мора премлагити читав вир, иако је то превелик, залудан труд. Јер је било довољно у дужем виру свега на три-четири места бацити по два-три пута, будући младице поседују неку чудну, необјашњену осетљивост да примете најнезнатнију промену у својој средини. Али рибари су, па тако и Срба, упорно забацивали по читавом виру, каткала и по читав сат, правдајући то тиме што се не зна прави тренутак у коме рибе излазе или се, изјутра, враћају с ловљења. Правила лова је ваљало поштовати с освештаном упорношћу – као да би одступање од њих могло да изазове и оправда казну тајанствених виших сила. И Срба се, мада као и његов отац није веровао у тајне силе, придржавао свих тих правила, без обзира на то колико су она могла утицати на исход лова. У њих је, ето, спадало и то да вир у коме се почело ловити, мора бити темељито изловљен.

А то је био веома дуг вир – дужи од двеста метара, с падовњем, које се назирало из дубина, с пећинама и благим врглозима. Срећом, нигде није био шири од тридесетак метара, па је било могућно добацити скоро на свако место, а да се не гази и не прелази на другу обалу. Па ипак, његова дужина морала је – како је Срба процењивао, повлачећи се обалом – одузети толико времена да неће стићи да излови још неки вир и да пре мрака изиђе из Клисуре и докопа се пута унатраг. Али то му се није чинило ни тако важним: тај вир, са

својим непрозирним дубинама, у којима су се зрцалили камена голет и плавкасте мараме неба, па та пустошност и тишина појачане тескобом и самотним једноликим хуктањем бука – све је то уливало увереност да младиша мора бити ту, ако их има игде у рени. Изловљавање других вирова, дакле, није било важно, поготову што му је главни циљ био – пробијање чамцем кроз предео којим нико дотада није прошао. А што се пак тиче примрцања – нити би то било први пут, нити отац и укућани морају о томе знати догод он не одабере погодан тренутак.

Испитао је вир парче по парче – сваку подводну хрид и запећак, обраћајући пажњу на грање и дебла заглављена под камењем, како се удица не би о њих закачила. Процењивао је и памтио дубине, како би знао колико може без повлачења држати мамац, а да овај не дотакне дно. То испитивање није спадало у света правила, али је било не мање потребно сваком добром риболовцу. Сем тога, то је била и угодна припрема за ону ненаметљиву и сањарску одсутност, која се јавља једино у лову и која је толико стварна за ловца да му се чини као да је ловним простором спојен с дивљачи и са свим што може имати ма какве везе с чином ловљења.

Тако је обишао вир горе и доле, а онда решио да га сплива, како би пажљиво испитао супротне обале, и у себи коначно оповргао Крстове предрасуде о чудовиштима.

Па ипак га је – док се лагано пливајући поред литица, загледао у већ засењене, потапане дубине – обузимала зебња од напрегнуте самоће, од непредвидљиве несреће, од туђине клисурине. Желео је, правдајући се хладноћом, да изиђе из воде, али је остајао, у инаг себи, дубинама и литицама и онима који су га волели, негде далеко.

Изишав најзад из воде, запугно се к чамцу и одећи. Кожа му је била најезена, али је било пријатно на топлем сунцу и још топлијем камењу, у тишини свладаних зебњи и припрема. Трећина реке је била под залатком: сат је показивао три часа и тридесет два минута – таман док се осуши и загреје, биће и време да отпочне с ловом.

Шортс није био сасвим сух, али он га је обукао: било му је незамисливо да лови потпуно наг, као да би не само младице, него и безлични, у свој свет удубени скобаљи и спокојне, мудре мрене могли да се зграпу и да му се подругују. Из висина се опет јавио орао, али другим кликом, као да се гласка човеку у клисури и опомиње га на његове дужности.

Као да је Срби све било наклоњено: лева обала, на којој се налазио и с које је једино и било могућно ловити, била је осунчана – баш као што су и предвиђала правила. Он се осмехнуо, узео прут, поново прегледао све на њему и, мада не баш задовољан приметљивошћу олова у жаби – Крсто је то удешавао много једноставније и неопазније – запутио се к буку, од којег је и требало почети с ловом. Уз то се бук морао изловити што пажљивије, будући младице лети испирају у брзацима из шкрга паразите који се на њима хватају.

Закључујући да у брзацима младице не могу имати у истој мери осетљивост и оштровидост као у мирним водама, Срба је без журбе повлачио струк, не спуштајући мамац дубље, пошто из бука не би могао изронити удицу ако би се за нешто закачила... А и једно од правила је говорило да се вир не сме узнемиравати, сем уколико се мора – дакако веома пажљиво и кад ловљење већ почне – загазити ради забацивања. А овај вир је својим могућностима и вероватноћама захтевао да се постуна с њим пажљиво као с древним храмовима – спуштен глас, лаган ход и, чак, одвајање од предмета и свакодневице. Севао му је бол у руци и рамену кад би с намотаним струком одабирао нов положај – тада се једино и одвајао на трен од прута и воде, од несравњивог и необјашњивог чина...

На десној обали, где се брзак већ смиривао, стишана и запењена вода образовала је пошири вртлог, црн у поподневној засењености. Доњи крај вртлога се спајао с дубином вира. Али баш између њих се као шиновски праг, укосо, до сред реке, истурала подводна стена, испод које је и с горње и с доње њене стране зјанила не баш велика, али непрозирна пећина. Обилазећи вир, Срба је већ био уочио ту стену, од које се матица једва приметно одбијала и убрзавала. Пећина под њом – закључивао је – мора да је проструга. А баш у проструге се младице најрадије увлаче: требало је пажљиво обловити око те стене, нарочито с горње стране, спуштајући мамац што дубље, јер се леги младице олење и, у првом изласку, прилепљују уз само дно. Дакако, није требало пропустити ни вртлог, не само због тога што је то налагао ред, него и што се ту могао тревити крупан комад пастрве – рибе веома ретке у овом делу реке.

Али већ у првом набацају изнад стене – удица је запела. Учинио му се, у први мах, да је закачила неку гранчину пружену из дна. Помислио је да би то могла бити риба, а потом опет... Очито тешко, тучано, а ипак помично, живо, што је савијало прут до воде и затегло струк толико да се Срби учинило како чује његово брујање. Да би избегао кидане, олабавио је прст на точку – овај је почео да се одмотава, али не нарочито брзо, и Срба је приметио како струк сече површину воде, помичући се ка стени. То је несумњиво била риба, какву никад није закачио: опажао је на прсту њену живост, али не узнемирену и разиграну, него стамену и снажну, тако да му се на моменте чинило као да потеже дебло.

Уплашио се, нарочито, да се не узбуди толико да направи неку погрешку. Јер рибу је требало најпре заморити, не допуштајући јој ни у једном тренутку нити да олабави, нити да сувише затегне струк. Успорио је точак. Али то затезање није рибу ни на трен зауставило: постојано, без нарочите журбе, она се кретала ка стени – доиста је то морала бити нека огромна риба. За све јаде, нестало је струка и Срба, да би могао да маневрише, загази у реку, посрћући преко муљавог камења.

Али једва је стигао да се учврсти, у води до појаса, а струк опет стиже, одмотавајући се, отприлике до оне исте тачке на којој га је већ понестало на обали: риба је упорно, без узбуђења, ишла некуд, ка споме убежишту. Даље се није могло у реку, а било је остало једва метар-два струка на тачку: Срба се тек тада уплашио, помисливши да ће риба прекинути струк. Приметивши своју збуњеност, није могао да се испегља из низа грешака: прут је држао сувише високо, точак час нагло затезао час олабљавао, а што је најгоре, пустио је рибу да се увуче у тишину, место да ју је лаким грзајима и затезањима навео у матицу, у којој би њен отпор ослабио, а затим је превео у своју половину реке. Прибрао се и оборио је врх прута. Али за исправљање других грешака већ није било времена: судећи по правцу и дужини одмотаног струка, риба је већ била близу свог циља – ако је пећина под стеном била њено склониште. Тамо је она бесумице знала – Срба је поистовешивао рибину снажљивост с људском, са својом – за камен или парожак, око којих ће омотати струк, или за брид о који ће га насећи, или за кљештину толико тесну да неће бити могућно окренути је назад. То је било утолико ужасније што је и једно од правила говорило: не дозволити риби да уђе под стену, у рупчаге.

Тренутак одлуке је настрадао, био је ту.

Срба се пружио што је даље могао, цимајући благо врх прута и равномерно опуштајући затегнут струк... Био је то добар – чврст и растеглив спљен струк, и било је добре наде да ће он одолети. Али његов наставак од морске длаке, иако двострук и упреден, није имао те јакоће: могао га је бар потростручити, кад се без њега – јер је био невидљив у води – није могло... Тако је допустио риби да омота пола метра, па и метар струка. Већ се видео узао и свега пет-шест намотаја око тачка: губећи дах од хладне воде, која се пела уз његове слабине, и од страшног и слатког тренутка који се остваривао, Срба је зауставио точак.

Струк се затегао до те мере да ситне капи поросише глатку површину. Страсни дрхт се из далеке дубине преносио на прут, на довца, на реку. Више није имало струка за опуштање и Срби не преоста друго него да цима еластичним врхом прута.

Риба је, најзад, лагано кренула преко реке, држећи се и даље дубине: није била вољна, а ваљда ни кадра, да се упусти у кидане узе и тиме, можда узалуд, исцрпе своју снагу. А сем тога, мада је то била старија, искусна риба – она вероватно није досад спознала удица и удице, па чак ни човека... Срба је могао да ради мирније и пажљивије: и он поче да се измиче на грашке, веома лагано намотавајући точак кад би му се риба примичала и опуштајући га чим би га она опасно затегла. Јер мада ју је одвојио од стене и иавукао у тишину вира, она је била још неизморена – мирна и самопоуздана као да није била закачена за удицу, него се натезала и надигравала са супарником... То је, могло значити да је риба превећ самопоуздана, можда и

невешта. Та помисао – упркос правилу да риба није уловљена док год је у води и да рано радовање не слуги добру исходу – разигра у Срби слугну победо: засенити Крста, проћи с рибом кроз читав град, ударити на Тоске да им одруби добар комад рибе, а у ствари да се похвали, затим кући – отац ће се суздржано смешкати, мајка тобоже љутити због гњаваже око спремања рибе, а Инга ће најпре радосно раширити оне њене питоме и тамне, јагњеће очи, а затим ће с лажном равнодушносту напућити уста: Па, време је и ти да нешто честито уловиш, кад се толико по реци ломаташ...

Ипак је осетио, прutom и точком, да је отпор рибе допустио, можда и не толико што је ослабила њена снага, колико што је већ била привикла на борбу с непознатом немани, штедећи се за одлучни тренутак. Но и даље се упорно држала у невеликом кругу у дубини. Оне слике успеха преобразиле су се у Србину жудњу да види рибу, иако није сметао с ума да је то кршење овећаног правила, по коме се мора угушити свака радозналост и ловина осматрати тек кад самим током лова дође у видокруг. Попевши се на облук беличасту стену на обали, високу више од метра, како би избегао блештање и видео дубље, он с поуздањем, подстицањем чудном, скоро лењом неотпорношћу рибе, поче да намотава струк.

Из дубине исклови огромна риба риђо-зеленкастих леђа. Она је, очито, управљала својим покретима, не допуштајући да јој потезање окрене главу увис. Срба процени њену дужину на метар и двадесет, а тежину на четрнаест до петнаест килограма – доста ретка риба, какву нико одавно није уловио. Али најчуднија је била њена мирноћа: извијајући своје витко тело, чији су се бокови сребрили према сунцу, она је споро, методично цимала десно-лево својом дугуљастом главом са златним очима и спокојно се дизала ка површини. Очито – никад није ни чула за човека, а камоли га видела, мислио је Срба.

Срба је механички окретао точак, осупнут величином и занет лепотом рибе. Била је ухватила мацац за главу, тако да су јој жабљи краци вирили из уста што је било чак и смешно – као да је заборавила да га прогута. Уста је држала разјапљена и шкрге, свеже црпене, равномерно су се шириле. Она исплови послушно на површину, застане секунд-два, а онда наглим ударцем репа изви тело и затресе главом.

Жаба испале из њених уста и то с таквом лакоћом да Срба читава три-четири секунда није могао доћи себи, иако је то било очевидно и непобитно. Ни риба није била свесна шта се догодило или је хтела да провери да ли су још потребни њени напори: она постоја три-четири секунде и ненапорно потону у дубину.

Да мудре рибе! – викнуо је Срба у себи, срзав се на камен и, испуштајући прут, скоро зајсцао у себи: А ја, ја сам најбакузнији и најглупљи човек на свету! Рибетина! Брат брату – имала је двадесет, двадесет и пет килограма!

Био је то не само неуспех, него праведна казна. А сад му се чинило – да није дошао толико због Клисуре, колико због рибе. Баш због ове и ниједне друге! Знао је: остаће му у сећању и жудњи за цео живот, као кајање и опомена. Било је бесмислено даље настављање лова – такве рибе срећу се једаред у животу.

Приметио је да је заладак препливао до њега, носећи хладноћу и згуснути одсев иза потавнелих камених грдосија: то га подстаче да се прибере, чак се злурадо подругујући самом себи. Спустио се с камена и погледао мамац – био је сав згњечен, смрвљених костију.

Па ипак је морао да лови – то су налагала правила, а и још је било дана. Имао је још једну жабу у чамцу и он се, силећи се на безвољност, запутио тамо.

Док је удешавао мамац, подилазио га је смех, зао и бесмислен. Али из сећања, с радом руку и очију, брзо је потискивао неуспех и читав доживљај с рибом.

Уздахнувши, запутио се уз реку. Осетивши хладноћу, повратио се и навукао виндјаку. Ипак виндјаку није закопчао – да би је могао збацивати ако... ако буде морао због нове рибе да гази у дубину. Ишао је лагано, прибирајући снаге, знања, искуства – као да је почињао неки нови живот.

Није било ни потребно да изловљава бук – ако је тамо и била нека младица, већ мора да се кренула на лов. Али будући младице често живе у паровима, требало је набавити у вртлог, мада није било вероватно да би се риба одатле јавила... Јер се ретко догађа да у истом часу, из истог вира, а камоли из истог његовог дела, буду уловљене две младице: међу рибама као да постоји преносење и памћење опасности по трзајима закачене рибе. Срба је то знао из казивања, а још поузданије из властитог искуства... Пошто у лову има и изненађења – никад не треба губити ни наду, па ни Срба није сасвим искључивао да би поново могла да налети нека нова риба: вир је голем, прошло је већ добрих пола сата откад је ону закачио – довољно да младице забораве опасност, а ове овде нису могле бити сасвим ни свесне човека и удице, јер о њима нису могле имати никаквог, па ни наслеђеног искуства. Додуше, она младица је показала изузетну мирноћу и довитљивост – али нема никаквог доказа да је то потицало из њеног знања о човеку и удици, а не из животног искуства старе рибе. Овако или онако – ни место, ни време, ни његове жеље и знања нису га нагонили на обустављање започетог, макар већ безизгледног лова.

Из вртлога, као што је очекивао, није се јавило ништа. Срба је пустио мамац да потоне дубље и провукао га дуж препречене стене – ни тамо није било ничега.

Онда се спустио пет-шест корака ниже, и бацио мамац што је даље могао низ реку, ближе литицама на оној обали, крочивши корак-два да би овај још брже тонуо. Оценивши да је мамац близу дна, почео је лагано да окреће точак.

А тада је осетио онај једино риболовцима знани, увек неочекивани, потресни и збуњујући удар рибе: да, сада ни делић секунде није сумњао да је то риба. Прибрав се у магновењу нагло је цимнуо прут и трзајем окренуо ручку на чекрку, како би удицу забио што дубље у чељуст рибину.

Била је то сасвим друкчија, мада, судећи по затезању, такође велика риба. Она се отимала наглим и веома снажним трзајима – као да је већ стопут била на удици. Она се није прибирала – схватила је, одмах, да ју је у неприродан, смртни положај довео непријатељ утолико страшнији што је о њему знала мало или нимало, а који се, уз то, није служио канцама и зубима, него оруђима којих није било у свету у коме је дотад живела или који је била кадра да замисли.

Испробавши јачину струка и удице, она се одмах, али изненада, почела истрзати ка буку... Мора да је тамо знала неку дубоку, предубоку кљештину или, још пре, грану или стену око које би замотала струк... Али сада је и Срба радио без премишљања, неком спонтаном, непогрешивом разборитошћу, опажајући на прстима и длановима не само снагу и хитрину рибе, него и њена лукавства и домишљања. Не дозвољавајући јој да неометана иде по дну, а нити да искочи на врх, он јој је допустио да се примакне свом циљу, знајући да ће јој брзица расути део снаге. Учинио је то тобоже нерадо, као да је то постигла она својом снагом и окретношћу, при чему ју је исцрпљивао струком затегнутим до кидања, па чак и својим чепукањем по обали.

При томе није помишљао на време, а камолн водио рачуна о њему. Слутио је, опажао чак, да се све догађа пребрзо и брже него што би налагало искуство – да га је имао с таквом рибетином. И као да то није било неко одређено место, мада су предмети, с којима је био у додиру и о којима је морао водити рачуна, били опажајнији, чак стварнији него иначе... Ако је рибу пустио да се умами у бук, ако је могао и требао тамо да се с њом натеже до њеног исцрпљивања, никако јој није смео допустити да се домогне коначног циља – неке кљештине у врху бука...

Одеудни тренутак мора, треба да се збуди баш кад се риба нађе на домаку остварења своје замисли – кад стрмекне уз бук да је брзица ослободи удице, па се затим – ако јој се та нада изјалови, као што и хоће, буде ли среће – стрмоглави к дну и к својој јазбини. Требало је, значи, док риба јури уз бук, држати струк затегнут тек колико да јој успори брзину, али јој игром врхом прута и окретањем точка онемогућити убежавање у склонниште.

И доиста, више пута – он се није ни сетио да броји – риба је покушала да јурњавом уз бук испере удицу и да се, потом, склони у знану кљештину. А Срба ниједном ни у чему није погрешно, ометајући је у њеним потхватима...

Ипак га умало није изиграла када ју је повратио у тишицу. Њена нагла неотпорност је у њему изазвала радовање да је већ

заморена, при чему је заборавио да врх прута држи пободен у води, како би онемогућио или бар скратио њене скокове из воде: јер правило је учило да се рибе, нарочито крупне, најлакше и најчешће ослобађају удице наглим искакањем и треском властитог тела о површину воде. И баш у трену његовог надања, риба се избацила читав метар, ако не и више: тада ју је први пут видео, у свој њеној моћи и блеску и проценио да је чак и већа од оне коју је онако улудо упустио. Али његова радост није била – после недаће с ранијом рибом – ни пијана, ни небудна и он је стигао да наглим издицањем прута успори, умекша рибин тресак о воду. Све се умирило, за трен, а онда је он оборио врх прута у воду и окренуо точак: струк се затегао – удица је била заривена, свакако, још чвршће у рибље жваље.

Тада је обазнао да га риба више не може преварити. А и риба је, канда, то утумила и почела да се подаје његовим домишљањима, његовој снажној спретности и недокучивој подесности његових оруђа.

Због тога није ни хајао да ли ће се победа одложити – а тако се и збило – више него што се надао. Риба се, премда исцрпена, нећкала, све до чамца. Па и тамо се она још опирала – дубинска плавет је за њу, макар прикачену, значила заклон од опаког бића и самртне средине. Али Срба, ако је на то и помишљао, није томе придавао значај: морао је делати – смишљено и одважно. Био је већ раније смислио да рибу, посрећи ли му се да буде велика, веже живу за чамаш: чуо је од Крста да је везивао младице за колач пободен у воду, кад је хтео да их очува живим док за њих не нађе купце. Срба је дохитио из чамца резервни струк, неспретно држећи рибу напетим прутом. Привео ју је лагано и без колебања обали: била је то исто онаква, чак нешто већа младица, злаћаног репа искрзаног у борбама и налетима, из чега Срба, као и из зашиђености њене главе, закључи – сасвим произвољно али за себе поуздано – да је то мужјак, а оно – женка. Морао је да јој још двапут, плахој, попусти струк до усред вира, па је најзад загазио у воду и – дакако поштујући правило – благо, нежно подвучао руке под њу. Риба се извијала под његовим додиром, не покушавајући да побегне – уосталом, била је на удици и, можда, већ знала да јој је то немогућно. Али је чврсто склапала шкрге чим би он покушао да кроз њих провуче предвостручени струк. Онда ју је он, понет игром, помиловао низ леђа и риба, као да се одбровољи, поче да отвара шкрге. С левом шаком пред њеним игличастим зубима, посејаним по рскавичастим вилицама, а с десном – у овој је држао и прут – на отвору њених шкрга, он је пажљиво, да је не повреди, провучао струк, направио омчу и везао крајеве за чамаш. Затим јој је, не вадећи је из воде, пажљиво изглавио удицу из устију, па изишао на обалу.

Риба је одлебдела за дужину струка – око три метра, колико је Срба сматрао да ће бити најлодесније и за рибу и за његова маневри-

сања чамцем. Али она не само што није покушала да се отргне, него није чак ни струк сасвим затегла: обазнала је, на свој начин дакако, да је везана и Срби паде на ум да би се, можда, дала и припитомити – када би он за то имао времена и искуства.

Било му је, тада, чак помало жао рибе, немоћне и покорне. И мада је знао да су таква размишљања и осећања глупа и некорисна, није их се могао отргести. Није више био ојађен због рибе коју је упустио: без пораза победе не би имале значаја и лепоте.

Зачудно се кад је видео да је већ пет сати и тридесет и два минута после подне, иако је знао да се време у лову неприметно искрала: сажимање и чилење времена јесте најнепојамније а можда због тога и највише уживање које лов пружа. Морао је да жури, мада, по прорачуну, није имао до изласка из Клисуре да плови дуже од пола сахата. Јер пред њим је био најтежи пролаз – Ђавоља Жвала, који је, по причању Крстовом, био и при ниској води опасан и непроплован. Могао је још увек да напусти чамаш и изнађе излаз уза стене – и то је знао из Крстовог причања. Али то су већ чинили и други и о таквом чему није више вредело ни размишљати – као да га је било стид пред рибом коју је малочас савладао.

Запловио је опрезно, али занет – као реком из бајке, између литница засењених и патлиурених на једној и озарених и сусретљивих на другој страни. А риба је ништа за њим, не допуштајући да се струк затегне, лако заокрећући својим витким, дивним телом. Била је сналажљива, умна, без напора и премишљања се прилагођавала, а што је најважније путовање с њом, тако привезаном, придруженом, постало мање самотно и чак забавно.

Вирови су и даље бивали подужи и без већих букопа. Сваки час би се из модре таме разјапљивале пећине и пробијале главуцасте, грдобне стене. У свакој пећини и под сваком том стеном, свакако су обитавале бар по две младице – домишљао се Срба без имало завидљивости и жаљења што не може још да лови. Обављао је најважније – пробијао се кроз Клисур и попуњавао слику о њеној лепоти и ловним погодностима... Спој воде, неба и камена, неслућен, придруживао је себи и њега, упркос његовом осећању своје мајушности и туђина околине. Ето – чинило му се – могао би читав век да проживи с њима – с реком, с литницама и небом. Али баш такво закључивање – баш то: могао би – казивало му је да он то неће учинити, да је нешто друкчији и пречесто противан њима. Но као што је знао да неће заборавити рибу – ни ону која му је лукаво умукла, ни ону која је послушно нишла за њим, био је свестан да ће овај трен спајања заувек живети у њему, као део његових жудњи и снова. Није се питао ни домишљао због чега то мора тако да буде, али је слутио да томе није толико узрок изузетност пејсажа колико властито учешће, властито деловање у њему – олвајање од свега у чему и чиме је дотад морао да живи. Био је то унутарњи мир, незлобив и коначан...

Ђавоље Жвале се појавише изненада, као и свака незгода. То је била огромна стена, издвојена из масива својом суром висином и нагнута напред, као у јуришу на реку. И доиста, као да је гутала реку: река је навирала право на њу, подлокавши је толико дубоко да се није видео крај зјалу у које се брзак сурвавао и из чијих небаша су вирили циновски, изједени и излокани зуби.

Приметивши стену поиздаље, Србу је ошинуло сазнање да баш то и ништа друго морају бити оне стравичне и привлачне, из причи и реалности саздане, Ђавоље Жвале. Мало је било оних који су их видели, а никог ко се кроз њих пробио. У ствари су једино сплавари до њих и допирали: они су се ту заустављали, па се изокрла прими-пали Жвалама и спуштали на конопцима да отисну нагомилане и ишчупају прождеране балване. Потом су се враћали, уз конопце. Али и они су преносили нелагодност која их је обузимала, не само због прича о утопаоцима којима се ту траг губио, него и због својих тешкоћа и несрећа. Јер никаквог заобиласка није било: лево и десно одсечене, несавладиве литице су загазиле у реку, а матица се сручила у разјапљена Жвала и, кључајући и бурљајући, отуд се поврала и отицала удесно, стварајући поширок вир...

Срба је прибио чамац уз стену и ухватио се за пукотину у њој. Најпре је погледао стене на левој обали, не би ли уочио ногоступ – привезаги чамац негде, узети рибу и извући се: то би било мудро, утолико више што није морао ни пред ким да се правда за несавлађивање Клисуре. Ко од његових знанаца, уосталом, зна ишта о њој? Крсто, прост неписмен и – за све, сем за риболов – притуп човек. Крсту не би могао прећутати – ни он Србу није лагао, а овај би узвратио. А шта си мислио, синак, да си умник и јунак мимо друге? Ђавоља Жвала су то! – Али никакав ногоступ, никакав излаз се није назрети дао – ни на једној ни на другој обали. А није било ни повратка, уз брзе матице. Руке су му подрхтавале, укочене и напете на камену: приметивши то, њега обузе страх, као да су све приче о кобности места истините, а Жвале зарежаше заглашно и шкргутаво, као да их тек сада чује. Љуљање је постало јаче од чамца, а стене, позлаћене и замастиљављене, добиле су чудесну мекоћу и прозирност. Знао је, из пентрања по стењу, да то долази из страха и замора и прети несвестилом. Био је сам, али је знао и лек: склопио је очи, прибио се уз камен и, мирно дишући, опустео мишиће колико год је у могао, настојећи да не мисли, односно да мисли о нечем што је у истом трену заборављао и о чињеници да су ту где је он сада људи – Крсто – ипак били. Отворив очи, прибран, погледао је преда се: риба је, окренута уз реку, лебдела спокојно: и то га коначно смири.

Као и увек, нешто се нашло: па пет-шест метара изнад њега, запаћак засут песком и затрављен, на који се могао насукати кљун чамца, где би, у крајњем случају, могао и да преноћи. Брзо је окренуо чамац и с десетак муњевитих завеслаја обрео се тамо. Нашао је чак и

камени чапорок за који је, ради веће сигурности, привезао чамац. И риба се сместила, једва видна у тавнику, опет окренута уз реку.

Затим је отпливао у извиђање, али неупоредиво опрезније и прибраније него икад раније. Дошав на пет-шест метара до прелива, држећи се за стену, почео је пажљиво да осматра назубљено камено и водено гротло. Стена с десне стране заклањала је отишање ковитлаца, повраћеног из гротла: према причању Крстовом река се стишавала, тамо, у овећи вир. Било је очито, већ на први поглед, да се из гротла не може ишчупати ни највештији пливач, а камоли сплавари – сељаци који знају, ако знају, најједноставније прсно пливање. Доиста, као да није било пролаза, а при томе је Срба опажао да га облива студен као од струје подводног ледника.

Али ум Србин је радио – тражио излаз... Заборавивши на студ, иако је од ње подрхтавао, он се најзад домисли да би одатле могао да слети низ брзак и – буде ли имао среће и хитрине – ухвати се за камени мосур, обешен на левој страни кркљанца, па да одатле краулом пресече брзак и уплови у невидљиви вир из Крстових саопштавања. Мосур је био истањен на врху – таман голики да га је могао опшاپити рукама. Али и ризик је био велик – ако га брзак отури, ако промаши мосур, ако му понестане снаге па га вода отргне? И шта ће бити с чамцем? Шта с рибом?...

Упркос безбројним „ако“, закључак му се учини сувише наглим и он поче да га проверава... Све се поклапало сем – требало је да изиђе из чамца, управио да пре бука искочи из њега и поведе га за собом. То је било добро: биће у додиру с водом непосредно, својим телом, а судећи по знатној ширини и блажем нагибу бука, закључивао је да му овај пружа и вероватноћу опирања о подводно камење, а тиме и усноравњања залета.

Још једном је све прегледао и измерио, па се, пливајући узводно што је брже могао, вратио к чамцу. Пребрао је ствари, иако је код себе већ имао оно без чега није смео да остане: труд и огњило, нож и малу удицу са струком. Правила нису предвиђала и сат, али је задржао и њега – из поштовања према опу, а и због тога што су правила саздавана пре него што су сатови постојали.

А онда је, док је узимао весло, приметно рибу, која се, лебдећи на својим златкастим перајима, била подигла из дубине, као да се забринула за свог господара и, сада, по његовом повратку, дукатастим очима испитивала шта он ради, шта смера. Срба помисли, најпре, да рибу остави како јесте – ако пропадне чамац не иде и она. Онда смисли да је убије – извући ће је на врх, обухватити једном руком и пробити јој лобању ножем. Али мртву би је теже вукао, чак би могла и да га занесе непредвиђеном тежином и обликом. А то би било и ружно, неугодно – после овог дружења с њом у тренутку кад се и њему ради о глави. Риба је имала још права да живи, бар док и њему смрт прети. А њу није ни тешко спасити: за младицу је бук игралиште, а не препрека и пад. Била је, пак, прекратко везана, ако

буде морао да плива. А и за који део тела да је веже? Руке и ноге су му у сваком случају морале бити што слободније – у левој је морао држати канап чамца. И он се досети да крајеве струка о ком је била риба, веже за каиш, с десне стране, крај ножа: риба је била, тако, далеко од њега читавих шест, ако не и седам метара и она, као да је то знала, одмах, али без журбе, искористи своје право и нестале у дубини, а да он то на каишу није ни осетио.

Тада Срба закључи да ће она ићи за њим постојано и без трзаја, па и сам лагано, али одважно завесла поред стене.

Бућнуо је у воду, изненадно топлу, на једно четири метра пре предива, како га чамац не би претекао и, вукући га, поремегио му правац или равнотежу. Пливајући усправно, с конопцем у левој руци – из опрезности није га везао око шаке, да га чамац не би случајно повукао под стену – клизнуо је преко предива, с ногама напред укошеним. Предвиђање се показало делимично тачним – табанима је ударао и клизио преко углачаних плоча, али много брже него што је предвиђао.

Умало га, због тога, није преврнула јачина удара воде у леђа, а подводних стена у табане. А десило се то тако неочекивано да није имао времена да смисли ма шта друго од оног што је већ био смислио: камени мосур се тако брзо нашао пред њим да би се размрскао о њега, ако га не би обема рукама обгрлио. Једва је, у трену, успео да се припије уз мосур – био је много дебљи него што му се учинило издалека, а нека несхваћена сила је почела да му неодољиво откида од камена леву руку и да му кида тело у појасу. Одолев у првом тренутку, он је читавим телом, свим својим моћима обазнао да у идућем тренутку неће моћи да одоли, него ће бити истргнут из каменог загрљаја, а потом прогутан и смлевен Жвалама. Али тело, али ум су имали још моћи да се домисле да га то вуче чамац: биће тужно расгати се с верним другом – чамцем, али он је без двоумљења испустио конопцац и рука је опет постала свесна својих могућности и он је чврсто обгрлио њоме чворугави камен. Тиме и сила која га је вукла око појаса поста не само слабија, него и разговетнија: то је био непрестани удар воде, од кога се сада отимао подводструченом снагом, па је могао одолети, бар за неко време. Сетио се и рибе, иако се она није онажала – борећи се негде и сама с брзицом, она је непогрешиво и верно држала одмерено јој одстојање.

Али сада је, упркос олакшању, поуздано могао да зна да се ни тако не може дуже одржати. Из стене и воде увираше хладноћа у све његове поре, црпући и односећи му снагу. Руке су му још биле неклопуде, чак и оснажене десетоструко после испуштања чамца: али и оне ће, ако већ нису, убрзо почети да малаксавају. Мада су се предвиђања његова показала тачним – стварни положај је био, као и увек, нешто гори и нешто бољи него што је замишљао. Брзак, повраћен из гротла, правно је усклобучени вртлог, али који се, доиста, косимице преливао у округли вир. Од мосура до вртлога

било је око четири метра – више него што му се учинило кад је осматрао Жвале, а како је већ био искусио да је ток ту бржи и јачи, било је мало изгледа да би пливањем могао да се дограби вртлога, а одатле и вира.

Али је истраживао, морао да истражује – пре него смалакше: згрчивши се уз мосур и башивши ноге узводно напицао је да брзак ту није дубљи од нојаса, а даље к вртлогу можда је био и плићи, а свакако мирнији. Враћао се на свој почетни план, који се дотад потврдио, али уз исправку, наметнуту стварношћу и сазнањем: ако пливањем није могао избећи да га брзак угна у Жвала, из којих није могло бити повратка, можда се брзак могао прегазити, у ствари – претрчати, ни толико брзо да га вода одвоји од тла, ни толико споро да га преврне, и тако се дограбити вртлога, а потом и вира. Јер из искуства је знао да је низ брзак, ако нису предубоки, могућно сићи трком, чак и прећи их укусо: сва је вештина – ако се то може назвати вештином – у усклађивању властитих покрета и равнотеже са силином и брзином тока.

Покушао је једном, други пут – већ није знао који пут – да пре ичег утврди стопала уз дно. Али све то као да већ одавно није било надигравање са опасношћу, него сурова, скоро нељудска борба за живот. Требало је, опет и као увек, мислити, изналазити и смишљати: промени је положај тако да је зајачао мосур, док га је вода ударала у леђа. Зачудио се како се томе није довио раније – у ствари је то и био његов почетни загрљај са стеном, али га је чамац одвукао на другу страну. Тиме је у одржавању штетео скоро слу снагу – вода га је сама прибијала уз мосур, и сам је учас постао део, корен каменог масива у борби с водом. А могао је и да се, макар за тренутак, одупре о углачано и избраздано дно.

Предахнуо је, најпре, да би, затим, телом проценио брзину и силину брзице. Одредио је правац којим треба да се пробија. Изнашао је најнижу безопасну тачку до које треба да стигне, надајући се, потајно, да ће успети да се дограби вртлога нешто височије: увек је у свему замишљао најгору варијанту, али никад такву која би значила пропаст или погун неуспех. Размотрио је, штавише, и могућност да се оклизне и да га вода преврне – у том случају морао би што хитрије устати, одупрети се о неки од мосура свода и опет јурнути к вртлогу и виру. А ако би се догодило да га брзак унесе под стену – у Ђавоља Жвала, онда је требало да пружи руке напред, како би одбранио главу, па да роњењем тражи излаз – опет к вртлогу и виру. То је била најнесрећнија могућност – у њу, у ствари, није хтео да поверује, али је и њу требало урачунати – јер вода је могла да га прилепи о стену, да га повреди о оштруље, да га утера у неку од пећина. Смиривало га је што има више могућности – сместио је у сећање најгору и усмерио се размишљањем и жељама на оно што му се чинило вероватним и могућним.

Важан је био први корак: није смео бити ни нагао – да се случајно не би слотакао, ни спор – да га вода не одигне од тла. А у трену у ком додирне тло – морао се одлепити и од мосура... И мада се никад није молио Богу, па ни веровао у њега – пожалио је, у тим тренуцима, што нема неке више силе и свесрдно се обраћао – реци, стењу, себи и безмерном свету око себе...

Прибравши последњи пут своју решеност и своје искуство, отиснуо се од мосура, дотакавши десним стопалом већ знану глаткоћу дна. Али, крочивши, није левом ногом напипао тло и синило му је да ће га вода оборити – да га већ носи под стену. Али је наставио замишљени подухват и – нашао тло. Затим десна, па опет лева... Све је могло трајати три-четири секунде и он се сручи у вртлог – између најниже и највише предвиђене тачке. У неверици што је све прошло тако брзо и лако, запливао је, брже него што је морао: снажни ковитлац га је сам донео до прелива и он је склизнуо у миран и таман вир.

Осмотривши спруд на левој обали, отпловио је тамо, изишао на обалу и, тек тад исцрпен, баacio се на још млак песак.

Вода се сливала с њега, мешајући се с песком у грудвице, зглобови су га тиштали, а дланови и груди му били огуљени до крвн. Потражио је очима чамац – ни од њега ни од спреме није било ни трага. Био је изгубио све сем шортса. Хтео је да види време – а упамти тренутак спасења: стакло на сату је било сломљено, а казале су се стајале на шест и седам минута. Нож је био на свом месту и, напипавши струк, тек тада се сетио рибе: стајала је у шљунковитом плићаку, снажно и равномерно отварајући шкрге.

Не премишљајући се много, с трудом је устао, одрешио струк с каиша и пришао риби. Провукао је струк кроз омчу и почео полако да га извлачи из рибиних устију: она се једва померала, подешавајући се да јој струк што неосетније излази – као да је очекивала баш оно што је он радио. Кад је сасвим извукао струк, махнуо је на њу руком и довикнуо: Иди, иди у твоју реку!

Али риба се није уплашила, него спокојно отпливала у дубину, као да је уместо за дотадашњи, везана за бескрајни струк.

Отуд, из вира, сутон је већ плавио стене до неба и жбуње у пристранку и опомињао Србу да наложи ватру и припреми лежај.

Тако је, будући се повремено да подјари ватру, први пут провео ноћ насамо – у Клисурси, изван људи и људских насеља, крај реке бездано црне и густе као катран, испод Жвала које су рикале, стењале и запомегале.

Незване силе су га вребале, али и чувале: то осећање није било ново, али својом јачином и неотклоњивошћу је прелазило оквире знаног и слућеног. Није се могао отети утиску да се у себи моли тим силама да буду милостиве према њему, обећавајући им, истовремено, своју преданост... Можда се исто тако – падало му је на ум – прачовек у овим клисурама, док су реке из глечерских језера и

ледника пробивале своје путеве, осећао неотуђен од звери и биља и пештера, крај ватара које су значиле живот људски и навешћивале човеково господство у свету. Између њега и тих ванисторијских, панрационалних времена није било растојања – као да се отад ништа није изменило у људској судбини: разумска устрепталост и стрепња пред тајнама, самоћа у властитом неотклоњивом свету... То су била осећања, или мисли, или пламенови што су разгонили мрак и мешали га с реком, зашпрњивали небо и извлачили из безобличности литице и травке и његов нож забоден у трудину дебла. То је био он или све то недокучиво, неизбежно тајанство, које је хујало кроза њ и око њега... Тек ујутру, кад га је пробудио ледени блесак у врховима, крај згаснуте ватре, док је старкивао угарке и пухор се разлетао на поветарну којн је с змаглицом струјао низ реку, Срба је обазнао да се ту у Клисурси, у Ђавољим Жвалама и у тој поћи спојио с тајном чији су видови и тренуци били све што је био и чинио, па и доживљаји с Миленом надничарком, односи у породици и љубав према Ружи Тоски...

7.

Зато се сада, заспивајући као у бунилу после залудног ноћног објашњавања с Марцјом у њеној соби и још мучнијих ноћних распри у Клубу „Тафран“, с охрабрењем сетио Клисуре. Додуше, тамо је ишао с полетом, а овде се у њему и око њега збивало нешто срамно и незамисливо. И сада, као и тада, мора да одлучује и дела – али то је друкчије одлучивање и делање... Тако је и заспао – с Клисуром обасјаном његовим ватрама, с Миленином сухом врелином и Ружином чедном бујношћу, с огорчењима клупских другова, које као да није познавао, и с Маријиним прорачунатим хлађењем према њему и безумном мржњом према муслиманима.

Пробудио га је терет на кревету и још теже осећање кривице: отац је седео на ивици, додирујући му колена и просипао прекоре, које је Срба чуо али никако није могао да схвати и повеже у целину. Он је још био под упливом снова, мада умах заборављених, и неприлика у клубу и с Маријом. Сетио се и Алије и – мада му је било јасно да је овај убијен, заклан – сада не само што му га није било онако жао, него му је чак и помисао на ту жалост била далека и необична. Присилио је себе да се насмеши, али да при томе изгледа мало љутит: нити има смисла да отац наслути његове тешкоће, нити да он мирно прими што га буде пре времена.

Али тиме се и расанно.

„Не разумем – већ је прошло осам часова!“ говорио је отац. „На вечери те није било, а сумњам да си пре поноћи дошао кући – немогућно да ниси чуо нашу вреву због пожара. Али нисам хтео да

проверавам – хоћу сам да ми кажеш. Ваљда се неће поновити авантура слична оној с Клисуром?”

„Па, тако је”, одврати Срба, гужвајући јастук и узаслањајући се уз шипке наслона. „Не схватам шта је – тако! Изражавај се прецизније!” „Па, јасно је! Ти сумњаш да сам дошао после поноћи, а ја то потврђујем. А што се тиче Клисуре – она се неће поновити, јер се ништа не понавља. То је, можда, била авантура, али – једино што сам сам учинио.”

Мада је са сином имао отворене, скоро другарске односе, стари Угринов није волео непосредна Србина признања. То га је доводило у дилеме – онемогућавало му да пред мајком ублажава синовљеве поступке, а њега самог натеривало да се појављује у очинској улози, коју је настојао да избегне. Стеван Угринов се промешкољи, и на његовом избораном и окоштом лицу се појави, још интензивнија него у гласу, двострукут осећања – љутње и помирености. Он заусти да каже нешто, али у том тренутку се зачу спор и лак ход уза степенице: врата се отворише и Инга, повезана црвеном марамом, блеђа и свежија после сна, покосице унесе дрвени послужавник. Отац искористи то да устане, Инга снусти послужавник на кревет и додавши: „Куд се синоћ не буди, туд се сад излежава господин!” изиђе напоље.

„Ето, видиш”, као да једва дочека отац, завлачећи руке у цепове панталона, очевидно се спремајући на дужи монолог – „доводиш и сестру у незгодан положај да лаже за тебе. А и иначе! Нећу да улазим у разлоге који те наводе да остајеш тако касно – верујем да би их ти мени рекао, али у кући се стварају незгодни односи, нарочито у овим приликама: мајка би, чак и да није оваква ситуација, приредила сцену и мени и теби. Видиш и сам: све се около узмутило, а тебе нема до касно у ноћи. Да смо ја и мајка знали да ниси код куће – ја сам у то био посумњао, али ме она чапкунџа Инга замађијала – не само што не бисмо тренули, него би се она надигла да те тражи по вароши.”

Отац се ућута, иако се био усходао собом, чекајући шта ће син да одговори. Потурајући шољу, већ допола испијену, Срба с усиљеном прибраношћу одврати: „Разлози мог синоћњег задошњења су једноставни: распада ми се клуб.” „Па зар је то збиља тако важно?” исто тако усиљено се ишчуђавао отац. „Тај твој клуб не би ни постојао да Бојовић није наш пријатељ а твоја мајка наставница! И ја сам ти гледао кроз прсте, разуме се. Ти сам треба да будеш увиђаван, ако ни због чега – због мајке и Бојовића. То је једна страна питања. А друга – не разумем зашто се клуб распада и због чега би то било толико важно да те сву ноћ нема.”

Мажући масло по хлебу, Срба се подсмехну, али задржавајући озбиљност: „Ти, тата, толико распредаш да од једног питања настане десет. Клуб се распада јер се муслимани боје да долазе на састанке и тренинг, а неки Срби неће више да буду с муслиманима у истом

клубу.” „Врло важно – основаћеш нови!” „Сад си једноставан! Али ја хоћу овај да одржим. Баш овај! Полунинћемо га онима који се не плаше и који се не мрзе због вере.”

Отац одшета до прозора, извади руке из цепова и, неодређено гледајући напоље, закључи: „У томе и јесте ствар што би сада, док траје ова затрованост, морао да се одрекнеш и клуба и касног полагања. Због мајке, а и због мене: ја сам се сам увалио у ту закрљеност – да мирим. Морао сам, као председник суда, а и иначе – мој је положај такав да други то од мене очекују. Али ти, ти с тим не можеш – не смеш имати никакве везе! Ни у клубу ни изван клуба! Ти си ђак, најзад. Противници то могу надувати као мој подстицај, а чак ме и уцењивати тобом. То је споредно, додуше! Споредна је и мајка, иако је доста препатила вукући сву породицу на својим плећима. Треба одвагати колико је, и да ли је твоје уплићање целисходно. Јер противници ће рећи: Очев уплив! Они могу тиме збунити и одбити осталу младеж...”

„Твоји разлози су сјајни”, подругну се Срба, отресајући мрве с ћебета. „Али моја делатност нема никакве везе с твојом.” „Како да не! Кад људи један другом живот узимљу – све има везе једно с другим и све добија особит значај. С убијањем се све поремети, узмути и изокрене код свих – без обзира на којој се ко страни налази! Ето, видим да ни тебе то није обишло! А ја сам држао да ће бар дечје забаве – тај твој клуб, бити поштеђене помаме. Ипак би требало да се уздржиш – више због мајчине осетљивости, него због мојих дужности и моје улоге...”

У очевим речима, а још више у тону, било је опоре одлучности и још опорије патње. Отац је ово друго – патњу, настојао да прикрије, или ње није био сасвим свестан: никада он није тако чврсто и тако молбено гледао у синовљеве зенице.

„Ја не знам тачно шта хоћеш од мене, тата!” – узвикну Срба. Отац га погледа с јетким чуђењем: „Шта се измотаваш? Хоћу да се не мешаш у те верске свађе, у све то! Какве везе можеш ти имати са закрвљивањем муслимана и православних? Па ми ни с каквом религијом много везе немамо!” „Али није у питању религија, него...” „Знам и ја да није – она је мотивација! Али...” „Али зашто се ти онда уплићеш, оче?” „То је моја дужност – морам чувати законски поредак и невине животе!” „Али због чега би, тата, моје приватне обавезе биле мање и неидеалније?”

Отац поче поново да га гледа право у очи, тамним погледом којим је, откривајући свој гнев и патњу, откривао Срби њега самог. И отац то, канда, осети, јер узвикну с молбеном срибом: „Зар баш сада да ме оптерети држање мог сина? Зар не могу да се растеретим породичних недаћа? А шта се ја, доврага, и кидам око вас? Не мора ни наша породица, као ни толике друге, бити сложна и слогом срећна! А да је само то у питању! Него ће ту неслогу, ту неусаглашеност у мојој кући искористити мрачне, насилничке групе, које

жудно пребају свој тренутак...” Отац пође к прозору и, погледнувши напоље, додаде као да га је нешто спољње подстакло: „Зар збиља тај твој клуб мора бити извор смутњи и непредвидљивих сукоба? Зар ми не можеш обећати ни толико да без мог знања, без разговора са мном, нећеш подузети никакву акцију или уласти у неку спаћу?” Окренувши се, он присно додаде: „А не треба да примрчеш – у ове дане, бар због мајке...”

Било је петнаест до осам: Срби се журило с устајањем – због задаћа синоћ несвршених. Али било му је неугодно да пред оцем показује своје длакаве ноге већ одраслог мушкарца и он се узаслони, навлачећи ћебе до грла. „Водићу рачуна да...” оте му се, али с нехајношћу за коју је био кадар. „Не! Обећај ми!” „Па већ сам ти обећао!” „Ниси био изричит”, осмехну се отац и додаде: „Кад бих могао друкчије, ја не бих то гражио од тебе. А поврх свега – мајка, знаш и сам...” „Нек мајка иде дођавола! Докле ћеш живети у илузији да је она твоја најтежа артиљерија?”

Отац се преко воље осмехну, подиже руку к Србиној глави, као да жели да га помилује а онда узвикну: „Добро! Хвала ти!” и неочекивано изиђе на врата.

Срба је тек поподне – у четири сата, имао састанак управе клуба на Овсинама. То је требало да буде наставак синоћњег растуреног састанка. Али он о томе није мислио све док се, уставши, не поче прскати водом из лавора на ходнику пред кухињом. При томе му, уз горак подсмех, паде на ум да је оцу обећао нешто што је већ прекршио: синоћ умало није дошло до туче, коју су заподели он и Мишо, умни и живахни колега из оближњег села, око даљег учешћа муслимана у клубу...

А да школске власти нису забрањивале фудбал – клуба „Тафран” не би ни било: полутајност му је давала снагу и разлог постојања. А од лањске јесени, кад је створен и одобрен занатлијско-трговачки клуб „Дабар”, „Тафран” је добио још један подстицај: такмичење. Огледања „Тафрана” и „Дабра” на пољанама око вароши привлачила су једино ђаке и шегрте: као и у много чему другом, варошица је и у томе учествовала и делила се кроз препричавања и оговарања. При томе се „Дабар” – ваљда и због тога да би имао с ким да се увежбава – понашао витешки: никада није искористио нелегалност „Тафрана” да школским властима дојави место и време утакмице. Тако је „Тафран” живео и делао упркос томе што су сви знали за њега, као и за потајне љубавнике или шверцере дувана.

Идеја за оснивање „Тафрана” била је Мишова, али понајвећма дело Србино: он је наручио лопту, извео организацију и – јер нико није ништа уплаћивао – за дуго сносио скоро све трошкове. Клуб је у ствари био основан пре две године, али је тек прошле јесени, према правилима која је опет Срба додао, одржана полулегална оснивачка скупштина, на којој је Срба и формално изабрао за председника, Мишо за секретара, а Алија за благајника. Чланство клуба се своди-

ло на играче, а ових није било више од тридесетак. Чланство „Дабра” је било бројније. Али „Дабар” је имао мање навијача, јер ђаци су махом навијали за „Тафран”. Тренирање „Тафрана” је пратила будућег мента ђака нижих разреда, грабећи се око доношења лопте, не би ли је бар при том ћишнули. То је била нека врста подмлатка, која није ништа плаћала, нити се и на шта обавезивала, али се временом усталила и било јој допуштено, у паузама, да и сама вежба. Јер мада је у клубу владало другарство и једнакост, његови чланови су се држали с висине према нечлановима, па и том свом подмлатку.

Једине трзавице у клубу изазивао је избор првотимаца за утакмице с „Дабром”, честе с јесени и пролећа. Јер сви су хтели да буду у првом тиму. А било је немогућно утврдити критеријуме за одбир првотимаца: у клубу је било заслужнијих, ревноснијих, издржљивијих, вештијих, а уплитале су се и личне везе и наклони, макар што се сваки заклињао, а у то био и уверен, да једино има у виду интересе клуба. Једном су, пролетос, тафрановци чак били доконали да играче бирају коцком, а онда је Срба одржао ватрени говор како се клуб не сме излагати случајностима, па је најзад управи предато и право избора играча.

Отада је у клубу завладао ред, занимање за њега порасло, а како је била добављена и трећа лопта, било је изгледа да се у овој години његово чланство подвостручи и прошири и на ђаке из оближњих села.

Јуче, синоћ тај ред је пољуљан – распре су добиле нов, неочекиван вид, а односи се испремешали и пореметили.

Клуб није имао просторија и састанак је, као и обично по лепом времену, био заказан у воћњаку Госка, испод гробља, где се налазила и овећа качара с бачвама за цибру и сеном у поткровљу. Качара и воћњак су били Глигов прилог и откриће, из једноставног разлога што су биле својина његове породице. Тако су и Овсине, пасиште повише гробља и вежбалишта „Тафрана”, била Мишово откриће – на пола пута к његовом селу и подалеко од професорских очију.

Нису морали држати састанак у качари јуче поподне – небом су прамињали ретки облачици, а простор био светао и звучан као кристална ваза. Али су ушли тамо гомилом и не премишљајући – као да су их гониле кишурине и олује... Јер кад су се – прокрадајући се по језан по два – искупили у воћњаку изнад качаре и доконали да муслимани чланови неће ни доћи кад већ дотад – до четири сата нису дошли, завладала је, наједаред, атмосфера набијена неодређеностима и мраковима – као да се сваки ишчуђавао због чега је ту, а истовремено био нестрпљив да саопшти нешто изузетно важно и за себе и за остале. Чак су били и бледи, у напрегнутој мучалности. Срба је сматрао да се састанак управе клуба мора одржати поводом смрти Алијине – да му бар одају пошту и попуне његово место. Додуше, качара није била погодно место за комеморације, али је и Срби било неприродно и несхватљиво да би се тај и такав састанак

могао држати напољу – у простору који је устрепталошћу боја и звукова апсорбовао сву пажњу, с момцима који као из заседе вребају некакав велики тренутак...

Било је тешко почети: требало је изрећи изузетне и лепе речи о Алији, које су се – Срба је то опажао – гомидале и уобличавале, а истовремено је морао чувати јединство клуба... Малочас, у башти, док су се договарали да почну, здепасти и необуздани Данило, који је уживао у томе да изгледа лужкаст, а кадгада то и био, наједном је бубнуо: Боље да Турци и не долазе – боље ћемо заиграти кад се очистимо од некрста! – А Данило – Срба је то знао – не говори једино из своје главе, него оно што га неко наговори, или што се с разних страна улије у његову памет, па после отуд куљне необуздано и непроварено. И кад је он то одвалио, нико му се није супроставио – једино мукло, двосмислено, вишесмислено погледивање...

Из управе и првог тима су ту још били: Мишо, чије је пегаво, кошчато и ушилано лице добило лукав и одлучан израз, изкав је једино имало у критичним тренуцима; Никола, превисок и узан, накострешених црних коса и већа и с превише доброћудним осмехом око сасушених и у угловима жвалавих усана; Драгиша, бубуљичав и модрикав, с тужном збуњеношћу у жутим очима, огромне кудраве главе – ту своју кестењаву и ковричану косу он је подишишао укруг и неговао као да се радило о његовом једином благу и јединој врлини; Драго, мален и мршав, предугих ногу и стопала, устију прешироких као у Полишинела из француске читанке, суморан и скамењен – без и сенке уобичајеног шеретског израза и готовости на одговор и доскочицу; најзад, Глиго, набраног облог чела, сав белопутаст и опрезан, а сада и са страхом и болом згрченим на бубревитим уснама. Недостајали су, сем погинулог Алије, муслимани: наглуви, рошави, као Арапин црни Муниб; тршави чворави Рамиз с истуреном јабучицом, која би занграла пре него би пао у ватру; румени и лепушни Мехмед, неотпоран и размажен, али веома мишићав и веома поносит. Присутни су били неколицина другогимаца – њих седам, али ни међу њима није било муслимана. Ти другогимци су се повукли у позадину, у тмину чачаре: на светлу није било довољно простора, а уз то су слутили да се кува нешто крупно и прелуштали оснивањима и првотимцима да се најпре они изјасне.

У ствари, нико, па ни сам Срба, иако је он сазвао састанак, није тачно знао шта треба прегрести. Србина побуда је била – посаветовао се једино с Глигом и Николом – да клуб ода пошту Алији... Али Мишо је, малочас у башти, незезано, мада не случајно, убацио да управу треба попунити – свакако је мислио на место упражњено Алијином смрћу, и што-шта у клубу прочистити – што се могле тумачити као иступ против муслимана, подстакнут врењем по селима и узнемирењем у парозици... Ситуација се, наиме, била учас изменила: како ће на одавање поште реаговати ови младићи чији су очев и старија браћа били захваћени негодовањима противу мусли-

мана? А зар клуб нема и других питања, и то на претек? И чиме почети – неким од тих питања или Алијином смрћу? Или, једноставно, рећи да је место благајника упражњено и да треба изабрати новог, па се према првим реакцијама и управљати? Али то би била малодушност и нејасноћа – не ради се ни о политици, ни о вери, а онајмање о угроженом српству, него о смрти, насилној и недужној, њиховог друга, који је такорекућ још био присутан међу њима: праг, на коме је увек седео, искосице и с ногама напољу – био је празан и нико се није усудио да седне на њега...

Другови! – почео је Срба сухих усана, док су му сузе навирале у очи. – Ми смо се састали да обавимо избор, немио избор благајника наместо – хтео је да каже: нашег драгог и незаменљивог друга Алије, али, погледавши по лицима, од којих су га нека гледала с отвореном и тужном озбиљношћу, а друга с притуљеном досадом и јеткошћу, Срба хитро изабра израз који би могао задовољити и присташи и противнике заједнице с муслиманима, а и оне неодлучне – наместо друга Алије који је, како сте чули, тако несрећно завршио.

Заста је изгледало да је формула „друг Алија који је... тако несрећно завршио“ задовољила све. Охрабрен првим, прећутним одобравањем, Срба је наставио: Истовремено, другови, не улазећи у узроке његовог несрећног завршетка, мислим да изражавам мисли и осећања свију... да свију! – ако Алији, који је у клубу... да, у клубу! – без обзира на све, био изврстан друг и борац... ако сви сложено одамо пошту његовој успомени...

Зар да пошту одајемо Турчину? – треснуо је нестрпљиво Данило и – мада од природе црвен – још јаче поцрвенео, славодобитно зверајући околу буљавим очима...

Срба је одлично познавао Данила, мада се с њим никада није могао зближити. То познавање је мање потицало из њиховог суседства, него из Даниловог разговетног карактера: самовољан и необуздан, он је истовремено био срдачан, дружељубив и шашаво расејан. Школа му је ишла веома лоше, не само због немара и немарљивости, него и због његовог склопа: сав од непосредних, нагонских и емотивних реакција, он је веома тешко поимао све што је било сложено или апстрактно. Данилов отац, официр, умро је у заробљеништву и мајка и сестра су се савиле око јединог брата и сина, мучећи грдну муку с њим. Јеларел је мајка замолила директора Бојовића, као пријатеља њеног мужа и као могућег просца њене кћери, да наврати и заједно с њом посаветује Данила и припрети му.

Данило је одмах почео да се осеца, мајка да га куње, а кад је Бојовић покушао да га почупа за уши, он се ритнуо на њега и скочио са спрата у башту. Настала је вриска сестре и мајке, Бојовић се усплахирио: али Данилу се ништа није догодило, него је, измичући ка реци, олмеравао директору од шаке до лакта. Једини он није чак ни у школи умео ни могао да сакрије своје пубертетске жудње, изјављујући пред разредним старешином да му се не седи близу

девојака јер га њихова близина успаљује, и организујући у јошју иза школе, за време великог одмора, такмичења у даљини избацавања семена. И мада се с њим било лако посвађати, нико га није могао мрзети, а он сам брзо је заборављао увреде. Као и његово здепста, наливено и мишићаво тело, сав је био силовита, непатворена снага. Својим дивљинама и сударањем са средином, он не само што је често испадао смешан и чудан, него је, од малена приметивши да тиме занима људе и истиче самога себе, глумио и неговао своје грубо и лакрдијашко чудаштво...

Због тога за Србу није могло бити сумње да су Данилове речи биле израз јада и мржње који су се неухватљивим каналима уливали у њ из села и с улице: јер он никада није имао сукоба с Алијом, нити је према муслиманима, све досад, испољавао нетрпељивост. Он је и сада блистао и зверео с луцкастом лукавошћу, свестан да је одвалио нешто што се нико није осмељавало, али и несвестан последица. Али његове прегласне речи су одјекнуле кобном звонкошћу, као из бадњева у качари: сви су погледали према се, очекујући ко ће му и како узвратити.

Он је био наш друг, саборац! – викнуо је нагло Никола, устајући: глава му је ишчезла у полутмнини поткровља, али његове речи су се враћале злогуким брунцањем из бадњева: Не дозвољавам никоме да вређа успомене на њега! Муслиман–немуслиман, он је с нама делно победе и поразе! Јасно? Колико је само савестан био! Он је мени, на поласку, предао благајну – сваку пару, све записано. Према томе, ко год га буде опањао – нек чува њушку!...

Никола није био бојасија, као Данило. Али када би се разбеснео, онда га је било тешко зауставити: као сви препштени он је речи узимао озбиљно као и дела. Мада је био сувише витак и узан, био је, са својим дугим удовима и прибраношћу, опасан и упоран борац, од којег су зазирали сви који су га познавали. Ни он није био добар ђак, упркос томе што се старао – од капања над књигом одвајале су га једино две његове главне особине, преображене у његовој свести у обавезе: другарство и жене. Ђутљив, ретко се и смејао, својим белим зубима са простругама, а прилазио је и безначајностима са строгом озбиљношћу испод накрострешених и густих црних већа...

Данило је погледао у Николу, бледећи. Затим је оборно поглед и потиштено изјавио: Нити сам рекао нешто рђаво о Алији, нити ми је то била намера. Него напросто: он је Турчин, а Турци сад убијају наше...

Он није стигао да заврши, а можда ништа више није ни имао да каже – Никола се, пресавио и ухватио га за груди: Ја ти то кажем, иако си ми најбољи друг! Ја сам то рекао теби и свакоме!... – а његове речи су бубњале по бадњевима као ударци и неразговорне, тамне, враћале се отуд.

Развадили су их одмах и без муке: Никола је више желео да ућутка Данила него да се с њим туче, а Данило се, зачудо, није усудио да удари Николу: држање његовог најбољег друга га је нагнало на замучно размишљање уместо несмишљаног реаговања из дна његовог бића. Ипак је он заташкавао галамом своју збуњеност и неодважност: А коме су милији Турци – срећан му пут к њима! Нек се и сунети – просто му било!

Ја мислим – закључио је, хтео је да закључи Срба – да упадице као Данилове нису на месту: нико нема права да вређа чланове клуба, без обзира које су вере.

Али онда се умешао Мишо, с његовим промишљеним и нијансираним образлагањем, које је било тешко побијати, а још теже зауставити...

Усињени синовац устаничког вође који је уочи рата разјарио, али и искористио побуну да побије и разагна последње муслимане у суседном Црном Брду и докола се њихових имања – чак и испред качаре су се могле видети његове ливаде под оголелим висовима на путу за Замарје – Мишо је доносио собом жртве и искушења из митских и доскорашњих војевања за земљу и слободу, за српску самобитност. То наслеђе је било толико замашно и живо у његовом излагању да га је чак и Никола саслушао с пажњом и обзирношћу. А он је, поврх тога, излагао непааметљиво, истањујући задебљања и нејасноће... Мада сасвим друкчије него што би зборио Мишов стриц Грујица – онај што је побио и прогнао последње муслимане с Црног Брда, домаћин већ времешан, кремените снаге и лукаве одважности – ипак кореном у стрицу Грујици и опомињући на њега...

Тог Мишовог стрица Срба је упознао пролетос, на излету с Мишом до Црног Брда. Стриц их је угостио честито, али ни за трен није изишао из своје камене непробојности. Но будући је Срба знао о њему скоро све, та његова затвореност је појачавала сазнања о њему као јунаку из предања и оновременом крволоку – мешавини косовског мита и безобзирне брђанске глади за земљом. У непромишљеној и скученој буни од 1896. године, Грујица се ставио на чело младих из свог села, попушкарао се с турским предстражама, а кад су топови с Буковица почели да мрве куће и чељад по селима и црногорска помоћ изостала, допао је тамница и мука, да убрзо с осталим устаницима буде помилован – да се повуче у двадесетдогодишње чекање рата и своје столетне одмазде. И у току читавог поподневног боравка на Црном Брду – било док су са стрицем Грујицом седели у воћњаку над зањиханим љумским котлинама, купани свежинама блиских сувати, било док су обилазили његове подбарне ливаде у пристраницима и масне њиве у удољницама – Срба није могао да разлучи и извага митско жртвовање за српство од његове срачунате похлепе за земљом. И једно и друго су за Грујицу биле стварности исподвојиве и нужне. То је избијало из случајних реченица, а нарочито из оног широког геста ка истоку – преко Љума

и једине потпуне и недвосмислене реченице, док их је испраћао: Има још доста губавог Мухамедовог сјемена и плодне земље – све до Косова, а на Косову још и више: но то остаје за вас млађе – ми смо Косово осветили ви треба да га очистите, да га посветите...

Јучерашње Мишове пропране речи нису биле сличније опорим, скамењелим клетвама и заветима стрица Грујице више по што је Мишо, ломан и са зеленкастим сеновитим очима, био сличан свом недотесапом стрицу. Па ипак је Срба, слушајући те умивене и непогрешиве речи, све време видео стрица Грујицу, с његовим модрим очицама негде под свивим већуринама, с његовим нерадим, као сев иаглим узречицама и поклицима. Стриц и синовац су се разликовали по месту и времену. Али и још по нечему, што је, можда, и било узрок Србине јучерашње запањености и данашњег злопамћења: мада је Мишо говорио с уверљивошћу, а можда био и попут стрица уверен, ипак он није морао – да, баш то: није морао – да тако говори, а поготову да поступа по својим гледањима. А он је ипак говорио, предлагао и није било сумње да ће тако и поступити...

Мишо је рекао: Не би било ни лијепо ни племенито, а ни у складу с нашом традицијом, ако бисмо заборавили другарство Алијино или занемарили његову ревност и поштење. А ми бисмо заостали за временом и свијетом, ако бисмо шијенили људе и одређивали своје држање према њима по вјери којој припадају: та ми знамо и сами да су муслимани истог рода и језика с нама. За многе муслимане се чак зна кад су се поисламили и од којих српских братстава потичу! Али наша муслиманска браћа су се сама издвојила и затворила. Гдје су данас и овдје? Боје се! Свакако, и не без разлога – просута је драгоцјена крв, простријелено је срце наше славе и нашег опстанка! Не ствара се братство – ако га они хоће! – убиством првака, бјекством и затварањем! Ми нијесмо одговорни за њихову данашњу злоковарну зачауреност, као што нијесмо криви ни за пљачке и покоље којима су у прошлости изазвали буне и одмазде. Они се нијесу помирили с губитком царства – свог господства и превласти. Сами су се учинили гуком на нашој младости! А ни ми, млади, не живимо, нити можемо да живимо изван историје, против наших очева и суселана и суграђана. Ми им се, у ствари, не супротстављамо због вјере – то је могло бити некад, него због њиховог опирања нашим токовима. Они су отров у нашим жилама и громуљца у нашој крви! Клуб наш није засниван нити опстоји на политичкој, а ни на вјерској основи, али муслиманима нема у њему мјеста, чим је њихово живљење изван живљења нашег, супротно судбини нашој. То није мржња, него нужда – није потреба, него неизбјежност! Чишћење подмлађује – и наш клуб ће се тиме освјетити и у нашу срчаност долити старе славе и нове вјере...

Очито, Мишо није хтео да заподева сваћу, него распру. И у томе је успео: Данило је брундао, преводећи све на своје упрошћене, сирове и простачке изразе, Драгиша и Драго су се збунили, Глиго се

увукао у прибрану, тоскинску мучалчивост, Никола је повремено добацио увређене, моралистичке примедбе, а Срба је упао, једећи се на себе, у Мишову мрежу, доказујући како другарство и људскост морају бити изнад свега...

Тако су дочекали вече и ноћ, озлојеђени влагом и мраком, уплашени од жеке властитих речи у бадњевима. Доконали су, једино, да се сутра позову и муслимани и да се поподне око четири сата сви нађу на Овсинама.

Било је већ подобро смркло кад су, у завађеним групама, кренули између кукуруза и купусишта – по чедној мекоћи стаза порошених влагом и месечином. Неде у тим загубљеним и дирљивим стазама у недогледно мрачном муку, Драго је јетко узвикнуо: Човјек добије вољу да се од муке потуче, слушајући Мишове фије блезгарње!...

А препирка на улазу у варош о томе ко ће и како позвати другове муслимане на сутрашњи састанак открила је колико је Србино и Николино настојање на томе било неосновано и чак глупо, нико, сем њих двојице, није хтео да зове муслимане, премда су се у томе сви били сложили. Извукли су се чак и Драго – недовршеним задацима, и Глиго – обећањем оцу да не окашњава...

У пустим, звонким улицама бесмисленост позивања муслимана добн сулуди, опаки вид: уместо сарадње, присуство муслимана може постаћи изазов. А док су залазили у муслимански део вароши – иза и испод начелства среза, у којој су били погашени сви огњиви и ућуткани сви гласови, као да их притискоше неразговетне, стравичне силе које су се стицале и гомилале, безмерне у прозирној ноћи и недогледљивом простору...

Али се ни Срба ни Никола нису осмелјавали да предложи одустајање: ипак су били преузели обавезу – пред клубом и собом.

Најпре су ударили алком на капији Мехмедовој, у улици иза начелства: учинило им се да је читав град почео да одјекује и Никола је ојађено прошаптао: Сад више не можемо натраг! – Нико се није јавио – није се померио ни листак на грању иза зида, нити зачуо дах у каменој кули. Срба се одважио и ударио још једном, веома јако. Али тишина се сабила у још гушћу непробојност. – Боје се, а и доцкан је – доконао је Никола.

Срба је баш хтео предложити да дођу сутра – а прозор на спрату је лако зашкрипао и помолила се утопљенички зелена и мршава глава оца Мехмедова. Шта оћете поћас на моју кућу? – скоро запомажући упитао је он. Ми смо другови Мехмедови – пожurio је Срба. – Ја сам син судијин, а овај кафеџије Тома: хтели смо да зовемо Мехмеда на састанак клуба. Сутра... – Хтео је додати: на Овсинама. Али се уздржао: одлазак изван града тек би могао изгледати сумњив и опасан.

Старац је кашључио, људски и старачки. Па што тако доцкан, дједо моја? Неће Мехмед никуд – узалуд сте се покањивали. Није вријеме од тога! А нешто је и прехлађен – с вама по Љуму.

Иза старца је неко зашаптао – можда Мехмед, и стравичне главе је нестало, а место ње је зинула рупа полуотвореног прозора. Никола је приметно, опет ојађено: Залуд нам је – наговорити старца не можемо, а унутра због женскиња ни дању не пуштају. – Али су чекали минут-два – док су се унутра шапати смирили. Онда опет, као из дна вира, изрони старчева нељудска глава: Добра вам ноћ, дједо добра! – предусретљиво је прозборила. – Ама Мехмед не може доћи – он би хтио, но му ми не дамо: немамо до њега једнога...

Обићи ћемо још Муниба, кад смо се тога већ подухватили! – закључио је Срба с љутитом одлучношћу, крећући уз улицу.

Муниб је такође био знатног, али осиротелог рода. Бројна породича живела је у чатмари повученој у баштици, три-четири куће изнад куле Мехмедових. Чим младићи ударише алком, јави се топао и мушки дубок глас невидљиве жене: то је била мајка Мунибова, већ времешна, али гласовита као невачица. – Сад ће Муниб: он већ спава! – додала је она, чувши њихова имена.

Дежмекасти младић, огромних очију испод густих већа, и још рошавији на месечини, изиђе у гаћама и кошуљи на капију: То сте сигурно ви лупали доље код Мехмеда – потврдио је он, рукујући се. – Ја нијесам ни чуо, него нана – и друге куће су се сигурно узбуњиле. Код нас је сад тако: кроз баште, од куће до куће се проносе гласине – сви живе као на стражи.

Он одмах пристаде да дође на Овсине, чак преузе на себе и да позове друге: Али наде су мале: боје се, затворили се. А Мехмед неће доћи? Знао сам: маза...

Никола је одушевљено пружио руку Мунибу: Знао сам ја да си ти вјерни друг! Како бисмо ми могли пред вашим, а и нашим душманима правдати дружбу с вама, ако ви сами њу не прихватате? – И Србу је одушевила, иако га није зачудила Мунибова одлука: он је био најбољи и најнеустрасивији ронац и скакач с љумских високих обала у вирове. – Ја сам и данас хтео да се дошуњам – додао је Муниб, безазлено се смејући као да није ни чуо Николину похвалу. – Него су се укућани обеспаментили кад су чули за Алију, а старци иду од куће до куће и злослуте. Али сјутра ћу се извући, макар сви пролајали.

Понет Мунибовом немарном решеношћу и властитим притужљеним надама, Срба га је загрлио. Муниб му је неспретно одвратио пољупцем који прасну у ваздуху. – Ја не знам због чега, зашто ви то... – промуцао је он, осмехујући се збуњено својим буцмастим, туркменским лицем, а Срби се учинило да је небо, заносно светло, прилегло над обамрлу варошицу.

Поподне, на Овсинама, свађа се разгоре пре него је састанак и почео.

Повод је, наизглед, био бесмислен: избор места на коме је требало да поселају. Дотад је то бивало под брестовима крај пута, на балванима доученим за манастирске потребе и ту заборављеним, али Срба одлучи да се састанак одржи на ивици терасе – на погледу вароши и њипама и пољима око ње. Србу на то наведе Николино саопштење да су се јучерашње клупске распре проћукале и да се – по доказивању неких младића из „Дабра“ – Милан Раковић с групом силешија спрема да их нападне. Поврх тога Решећ, који је дошао на позив Мунибов, исприча да га је Синан, Миланов помагач, вребао и пратио кроз кукурузе. „Једва сам се прокрао!“ – завршио је он дахћући раздрљеним, неразвијеним грудима и стишавајући своје узбуђење и тршаву риђу косу.

Али Мишо с неуобичајено јетком тврдоћом примети: „Па ту смо надомак вароши, а до првих сељачких кућа се може каменом добаци! И чему та сумњичења? Ако се нешто и не слажемо, зар да одмах злом крвљу почнемо?“

Мада је било тешко поверовати да би Мишо, који је становао код стрица на селу, био повезан с варошким силецијама и да би био спреман на неперство – Срба је био опрезан и сумњичав. „Састанак ће бити где сам рекао: ту, на обриву!“ – пресече он, и сам задивљен својом одлучношћу. „Нек мисли ко шта хоће – морамо имати чистињу око себе, како нам се нико прикрасти не би могао.“

„Добро – кад ти наређујеш!“ – увређено, али и шеретски дочека Данило.

Данилово држање није изазвало неповерење код Србе, иако је овај разметљиво пртео боксер око кажипрста и избегавао сусретање погледом с Мунибом и Рамизом. Али познавајући његову запаљиву ћуд, Срба се није ни поуздавао у њега. Бојазни и сумње је натурала Мишова умност, наједном тврда и јетка, утолико више што се он синоћ – према саопштењу Николином – с групом сеоских младића обрео у градској цркви, на вечерњи која се претворила у демонстрације противу проте Милоша... Наиме, кад је прота благо указао на хришћанску дужност праштања, на људску разумност у стишавању страсти и на српско витештво према непријатељу, а некамоли према нејачи и иноверној браћи, црква је почела да се празни – најпре Црногорци досељеници, гунђајући и лупајући, па и Срби мештани, споро и хутке, тако да до краја његове проповеди није остао нико сем десетак крезубих баба, које ни иначе ништа нису схватале, сузећи и крстећи се чим бише увребале речи: Бог, грех, душа, рај, пакао, праштање. Неприличност је превршила пред црквом, кад је група младића Црногораца, међу њима и Мишо, сачекала проту да сикпу на

њега увредама које су пренебрегавале његов род и његова страдања, чак и његово духовничко звање: То је из нечије више и лукавије главе! Да нијеси, оче, прито, у махнути лик ударио? Могао би сад да продужиш с таквом пјесмом у памији! Ти тако, док прави духовници сад читају опело над Булатом! Дабогда хоца опет с те звонаре завијао – кад је тако кренуло!...

Било је увредљиво, изазовно што Мишо и његове присташе не хтедоше да седну – у закоровљену рупчагу, ископану у турско време за топове: они остадоше у дуберии на ивици косине, привлачећи пажњу и демонстрирајући неслагање са самим састанком.

„Да почнемо или да наставимо”, покуша Драго са шалом. Мишо, пребледевши од љутине или суздржавања, једва дочека: „Не можемо почети док се најприје не договоримо о чему ћемо расправљати. Мени је мило што су баш Рецен и Муниб овдје, да им у лице кажем: односи између нас и њих – муслимана, биће бољи уколико не будемо седели заједно у клубу. Залуд се мијешамо кад се не можемо смијешати! На једној страни вадити очи једни другима, а на другој се тетовити, то не приличи. И ми имамо свој род, своју прошлост, своја гледања! Прекипио је сваки когао у коме смо се заједно варили! Свак себи, па ћемо онда расправљати. Ја сам то и јуче предлагао: стало ми је да и они то чују – да не мисле како имам нешто лично противу њих или њихове вјере. Прва тачка мора бити: чишћење клуба од муслимана. Можда ријеч „чишћење” није добра, можда је увредљива за њих, али на то се своди: клуб је наш, српски – мора бити чисто наш, а шта ће они да раде – то је њихово.”

Није остало ни трага од Мишове јучерашње умехране, прозрачне фиоше: као да се преконоћ, или јутрос, и у њему коначно све избистрило или замутило. „А ја мислим” – јетко одврати Срба – „да прва тачка буде: промена имена клуба! Имам и предлог: „Братство”. Као потврда незаборава на Алију и слоге пешег народа – православних и муслимана.” „Какав си па ти Србин?” исцери се дуголики младић – незван и једва знан, у сељачким сукненим панталонама и варошки кројеиом капутићу. „Па ти си напола Шваба! Требало би да ти најприје неко проспе то пола швапске крви, па тек да Србин настанеш.”

Ништа лакше није могло да избаци Србу из равнотеже него кад би му неко оспоравао српство. Али он се задовољи тиме што презриво одмери младића – Мишовог суселанина, ретког посетиоца утакмица. Срби је промена имена клуба пала на ум док је Мишо говорио – у тренутку кад је он узвикнуо: Клуб је наш, српски! Срба је хтео да му узврати: И њихов, муслимански – и они су ми, Срби! – Али ту је нешто недостајало – нека речца, неки потпунији смисао. Да ли је клуб и Мишов, још увек, премда би се већина, колебајући се, могла пресути на његову страну? Ако Мишо повуче већину, да ли ће то још бити стари Србин клуб? А да ли ће и „Братство” бити онај „Тафран” – поносна стена из Србиних трагања и снова? Кад је „Тафран”

стваран – муслимани и православни нису ни спомињали међусобне разлике, а „Братство” – оно у свом имену носи омразе, које би тек требало превладати. И Срба настави, секући руком ваздух и властиту прошлост: „Јер се то братство зачело у крви, у смрти Алијипој! Оно је једино кадро да нас преобрази. Оно нас из прошлог мрака и садашњег ката узноси у бољи будући живот – у човека као једину меру и једину вредност, у уједињено српство и збратимљене Југословене као неразориву снагу и слободу!”

„Као из књиге!” подругну се Драгиша. „Да се гласа!” предложи или упита Данило. „Шта, о чему?” узруја се Никола, додавши. „О Мишовом предлогу се не може гласати – то је уцена!”

„А можда сцена – погледајте!” горко се нашали Драго, иружајући руку с витким прстима ка гробљу: отуд, као да изникосе из гробова, десетак људи крену ка тафранпима. Били су далеко четири, пет стотина метара, али њихова збуњеност и устремљеност прикова за себе и укочи тафранце.

„Ја о њима ништа не знам!” не одоле Данило, ударајући се у груди: „Мајке ми! Свега ми! Ја с тим немам везе!” „Издаја! То се и могло очекивати”, с резигнираним бесом примети Никола.

„Али зар то мора да има неке везе с нама?” упита Рамиз, побледевши.

Све дотад се нису ни он ни Муниб уплитали у распру. Али сада, било што проговори један од њих, било што употреби речи „с нама”, које су могле значити њих двојицу – муслимане, а и све њих – присташе Србине, атмосфера и односи се учас затегоше, и то – погледима, стезањем вилица, подрхтавањем усана. И они људи из гробља, прескочивши ограду на путу, зауставише се, очито – договарајући се. По одећи се видело да су сељаци, а по кретњама – младићи.

„Ми више немамо везе с вама, а какве они имају – то је ваше и њихово”, с киселим осмехом узврати Мишо Рамизу. „Ја нијесам мислио на нас двојицу – мене и Муниба, него на све нас.” „А ја – на оне који неће да имају везе с вама, а ни с онима који имају везе с вама.”

„Ми можемо отићи – да не буде свађе због нас”, с невеселом одлучношћу заврши Рамиз...

Он је био младић који се увек одрицао – као да је одрицање било његово занимање. Пуки сиромашак, имао је једино сестру удату на селу, а живео је код стрица терзије, који се, уза свој занат у опадању, бавио и баштованлуком. У башти је Рамиз помагао стрицу, стижући да буде и добар ученик, тако да су се у њему спајали ђак и работник, жуљ и књига. Насупрот Мунибу, коме је храброст била у крви и костима, код Рамиза је то више био однос бића, обавезног да гори и догори, према свету, несусретљивом и тамном. Муниб је пркосио опасностима, а Рамиз се стидео повлачења пред њима. Та разлика између њих се видела чак и у њиховом садашњем изгледу: Муниб, иако је увек ишао гологлав, изазовно је дошао с фесом на глави, а

Рамиз, носећи увек фес – ни сада га није био скинуо. И док је Муниб у својој ђутљивој, нагонској доброћудности, био у ствари затворен и недоступан, Рамиз је из своје надничарске разборитости лако прелазио у сентименталност – жуџан заноса, као и свега другог...

За оне који су Рамиза познавали, било је недвоумно да он не само што је спреман да оде, него да ће и отићи, упркос томе што је – после Мунибових и Николиних саопштења, а поготову пред претелим наступањем оних људи из гробља – био свеснији опасности него ма ко други. Али Срба закључи: „Ти ћеш отићи, ви ћете отићи кад и ми остали одемо! Они тамо се двоуме – сигурно се чуде што нисмо где су нам се надали – где смо досад бивали, или смишљају како да нам овде доскоче. Но да ми не нагађамо, него – решавајмо! Отварајмо састанак. Као прву тачку предлажем: избор новог благајника. Друга тачка: промена имена клуба. Трећа: утакмица с „Дабром“ и припрема за њу. Четврта: разно. Ко је за предложени дневни ред, нек дигне руку! Осам. Ко је против: седам. Ко се уздржава: четири – Данило, Глиго, Рамиз и Муниб. Према томе...” „Живело 'Братство!'“ раздера се Никола, бацајући качкет у вис.

Гласање о дневном реду је већ откривало гледишта, али Николин поклик нико не прихвати, јер је био неочекиван и неубичајен: све до јуче у клубу су се – упркос разликама и трењима, на мудрицама и довијањима – водиле разборите, нецелпачке дискусије. Било је чудно Данилово и Глигово уздржавање: преконоћ се у Даниловој несклопљеној природи нешто променило и избило на видело, моћније и пресудније од његових сулудо радосних реакција. Био је, сада, ђутљив и растрешен, а испада да је оно врћење боксера пре значило претње Мишовој групи. А Глиго, који је још синоћ био склон Срби, повукао се у неутралност, блудећи погледом и мишљу по њивама испод њих. Ко ли је на њега утицао? Отац и деда? Можда и Ружа? Или вековно наслеђе и судбина његовог народа, чији су остаци преживели између жрвњева моћних захваљујући једино шутњи и трпљењу?

И у Драгиши је преконоћ дозрела одлука: гласао је с Мишом...

Све до јуче, све досад, он и Срба били су добри пријатељи. Становао је на врху вароши, у двособној плетари коју је његова мајка, удовица, подигла ради тога да њена деца, учећи школу, не само не би плаћала кирију, него се и потпомагала изнајмљивањем друге собице. Никог није било да чисти и уређује собицу, некречену, непајану годинама, с хартијом уместо поломљених стакала. Јер мајка Драгишина је живела у далеком сеоцу, у планинској ливадастој и шумовитој долини, у кућици од стесаних дрвених стабала, у голоутињи, калу, стеницама и крастама, савијајући се око крдашца оваца и њивине испрпаче и испопћене. Био је то, за Србу, непојмљиво бедан живот, како овај ђачки – препуштени себи, сами су месили и кували оскудну и грубу храну, донету са села у шареним обрамницама – тако и онај у брдима, где људско живљење као да се тек

истргло из животињског, премда су иза тамошњих Срба стајала столећа напора и борби за опстанак и очување свог језика и имена пред арбанашким насртајима и турским најездама. Школовање синова била је жеља оца Драгишиног, пре него га је осамнаесте одиела шпанска грозница: ратник и радник који је видео света од Скадра и Бутарске до Америке, он није заборављао на завичајне пушчаке под голим и злобитним врховима, на децу и жену и државу... Је ли то била људска, биолошка тежња ка светлости, коју је наслутио у рудницима, дубоко у утроби земље, пред бодљикавим жицама око Скадра и у безумним јуришима на Брегалници, сањајући да њом задоји бар свог првенца?...

Али Срба је знао да се тај живот таквим чини једино њему: Драгиша и они који су живели њим, доживљавали су га сасвим друкчије. Овде у граду, ти ђаци су, дакако, били свесни своје чамотне оскудице и запуштености, али су их сматрали и природним, јер неизбежном – све док не сврше школе и не доконају се какве било службе. Драгиша, као најстарији, био је неке врсте домаћин свом млађем брату и двојици братучеда. Живели су у истом собичку, с два дрвена кревета и столом с клупицама. Он је делио храну и дужности, гонио их да уче, саветовао их и карао кад треба и стално упозоравао на трошкове и напоре које за њих подносе укућани.

А тамо у брдима је мајка Драгишина дочекала Србу – кад је лањске јесени с Драгишом посетио његово село – с изразом свечане и стидљиве радости, али боса, испуцалих и каљавих ногу и – тек умивена – с прљавим бразготинама око ушију и косе покуљене у очајавелу мараму. Она није умела да се рукује, нити да послужи јело друкчије него из руке у руку – држећи палац с неподрезаним нечистим ноктима забоден у дрвени чанак. Али се сатирала да их угости свим што има. Драгишу је, дакако, нервирало све што је она чинила и чиме их је нуткала – као да му је тек присуство Србино открило сву прљавштину, заосталост, тупост и безизгледност сељачког живота: овеселено се тек кад су изјутра, по роси и сунцу, изишли на речницу, која је светлуцавим жубором и неистрошеним свежином предавала сеоце, збијено у гомилу бедом, болестима, мећавама, вуковима и Арбанасима. Све до неба су се смењивале ливаде и пашњаки с буковим и јеловим жбуњацима и гајевима: то већ није било село, затуцано и гладно, чамотно и огрезло у глиб и торине, нити мајка збуњена и унесрећена што не умије боље но како умије и како је од своје мајке научила, или су значај и реалност села и мајке ишчилели пред зеленом горостасношћу брдина и чистотом речице. Сада су то били детињство, прве речи и прве песме, оружје прво и можда љубав прва, сунце нигде тако сјајно и незаборно као на планини. Исте такве поднебесне и нерањиве лепоте мора да је било за Драгишу и у селу, у кући с прозором не ширим од добре педи – да се турској власти не би платио порез на прозоре, у чворноватим мајчиним рукама и њеним оскудним и непатвореним нежностима, у

стричевим увек друкчијим казивањима о оцу и окршајима с арбанашким братствима, у нестрпљењу Гарова за тором да му Драгиша приђе и поглади га по округлој, прашњавој глави: живе ту људи као и другде, упркос томе што деца умиру као да их вештице доиста зобљу, а старици бивају иза упрета заборављени док се не угасе...

Али шта је Драгишу навело да гласа с Мишом, тачније речено – шта га је одбило од Србе? Наслеђене закрвлености, заостало село, успомена на оца? Он сам није објаснио своје гласање – није умео или није ни сматрао потребним: чачкао је нос, пухћући, а бубуљичаво меснато лице му је одрвенело под пламенастом гривом.

А Рамизово и Мунибово уздржавање, како су у ствари одређени, огољује неслушену, бесмислену ружноћу односа у клубу: две групе православаца се гложе о томе како да поступе с њима – као да нису ни људи, а неколици властити дојучерашњи другови. И сви као да су се залагали за нешто друго, чему су Муниб и Рамиз, као и погибија Алијина и сећање на њега, били поводи и мотивације, али не истински разлози. Тако је Мишо, правдајући свој став, истицао да нема ништа противу Рамиза и Муниба као личности, а Срба да се не ради толико о друговима муслиманима колико о нечем већем, свељудскијем – о трпеливости и солидарности. Ту привидност је појачавала, ако не и саздавала Мунибова и Рамизова сувишност – помиреност са судбином; као да су хтели рећи: Ми смо ту и примамо све што решите, иако ни за шта нисмо криви... Рамиз и Муниб – овај Рамиз с мршавом јабучицом, са сивим постиђеним очима и надничарским шакама, беспомоћно обећеним, и овај Муниб, расејано насмејани, н с узнемираним прстима које су кидале суву траву – канда су својим присуством, а можда и својим постојањем сметали ишчишћавању дубљих стварних разлога једне и друге стране. Поврх свега, Мишова мржња и нетрпеливост према муслиманима су изгледале непосреднијим и заснованијим него Србине наклоности и заузимања... И Срба је викао распаљено и јетко, али не толико распаљено да не би могао надгледати држање противника – и овних из клуба и оних изнад гробља, и не толико јетко да не би вагнуо у себи сваку мисао, поготову сваку реч: „Смешно, ружно, себично! Ви и српство! У ствари, хоћете да разбијете клуб кад већ не можете да га се доградите – иако га нисте ни основали! Основе клуба има да остану – макар се сви ви на главу поболти! Наше другове муслимане ми ћемо бранити – и они су људи!”

„Ми не велимо да нијесу људи – имају двије ноге”, добаци онај дуголики младић, а други – такође Мишов сусељанин, с наострешеном ђубом испод пригорске капе сашивене од војничког шињела – надовеза: „Али српску крв пију!”

„С Овсина ћете се морати очистити – сељаци ће одагнати и нас, а неколици вас”, примети Драгиша.

Али њега као да нико не чу. Чак и Миша, заустивши да нешто каже, застаде онемело: изрази, погледи, држања, све се беше променило – као да је неко заиста почео да пије крв, баш српску.

„Не лај, јајаро!” раздера се Никола на младића с ђубом. „Не би тако зборио да сам нијеси крви ожеднио!” „Шта су наши другови криви што је неко погинуо с оне стране планине на дан хода одавде?” плану Драго. „Ако сам ја јајара, ти си црвар, швапска подрепнице од подрепнице!”, заграја младић.

Увреда је била јасна свима који су познавали дабарске породице и односе: отац Николин је био кафеџија, а за време окупације кмет, што се могло приказивати, чак и кад се радило о часним људима, додворавањем сили аустријској. Побледевши, Никола сукну ка младићу, али га Срба дограби за мишицу. „Пусти, молим те!” дрекну он отресавши Србину шаку и скоро истовремено погоди песницом младића у лево око тако снажно да овај тучну и, хватајући се шакама за лице, закука: „Крвник! Убица! Браћо моја!”

„Браћо, немојте да се свађате!” завали Глиго. „Ћути ти, котлокрпе од котлокрпа!” добаци му дуголики младић.

Групе се учас издвојише једна према другој.

„Ах, Боже, зашто? Та до јуче смо били једна душа!”, закука Глиго. „Али, Мишо, буди бар ти разуман!” довикну Срба што је могао мирнијим гласом. „Разум! А очи избијате!” шикну Мишо. „Турке прво!” крикну ђубасти младић.

Али га Данило одгурну, довикнувши: „Одби!” и истовремено показа руком на цесту од града којом су, дотад скрипени у кукурузима, трчали ка брду десетак људи: „Нас опкољавају!” „Издаја!” „Потурице!” „Замка!” „Одроди!”

Потрчаше и они од гробља.

Срба осмотри положај: могли су да беже ивицом, али то би их удаљавало од вароши, а хајка би покренула и друге сељаке. Од детињства није се ни с ким потукао, а камоли да је у тучама учествовао: сети се оца – тако непријатно је било сетити се њега баш у овом тренутку. Али, мада је свак пазио на себе, његове присташе од њега очекују одлуку: он процене да ће најбоље бити ако се сруче низ брдо у кукурузе. Лоша страна тог подухвата је била у томе што ће група која је трчала од града, чим смотри да им не може препречити пут, скренути пред њих у кукурузе. Али зато су се тиме удаљавали од гробљанске групе и одвајали од Мишове, премда се од ње није требало много бојати: то су били њихови дојучерашњи другови, а и ђаци – сутра ће се срести с њима у вароши, у школи. Сам Мишо такође није волео кавге и једино су га бојације могле увалити у тучу: „За мноме! У кукурузе!” викну Срба и сручи се низ стрмен, сетивши се да је незгодно што бежи праи, али да за то има и добар изговор у давању примера.

Уосталом, није ни сумњао да ће сви поћи за њим.

И доиста, неки се почеше чак превртати и суљати, претичући га, док су за њима летеле каменице и псовке Мишове групе. Учас се створиша на јазу који је протицао дном стрмени. „Уз јаз!“ кликну Никола, јурећи својим дугим кроковима.

Његова намера, као и Србина кад се сручио низ брдо, умах би јасна, канда свима: требало је трчати уз јаз дном стрмени и тиме обманути варошку групу да не улази у њиве и пресеца им пут, а одатле се могло и осматрати. У једноставној, непобитној јасности Николиног зова и трка било је не само нечег што је подстицало на извршење, него и покретало неознате, бесне одважности и промишљене мржње: мада није било никаквог доказа да су договорени и усклађени испад Мишове групе са скупљањем сељака код гробља и са заседом варошана у кукурузима – Срба је сада био у то сасвим сигуран, сигурнији него у самог себе – до јуче, до мало час небојовног и оцу послушног, а сада спремног да хвата за гушу и крља вилицу сваком ко му на пут стане. Било му је помало криво на Николу што преузима вођство и не питајући га, мада је за то имало разлога – овај је био не само бржи, него, за туче, искусан и одважан.

Трчали су стотинак метара, па Никола успори свој дуги крок, осврћући се: с брда су довикивали онима на шести, противуречне налоге, још увек при том псујући бегунце. Трећа, гробљанска потера се није ни чула ни видела. После двадесетак корака Никола стаде према ограђеној њиви под јазом и, показујући на плот, закључи: „Да се наоружамо!“ али као да се нечег присети, или сматрајући да то није једино његова надлежност, обрати се Срби: „Или прво да видимо куд ће опи из вароши?“

Сада је Срба требало да одлучи да ли ће се наоружати кољем и он довикну оштро, као да се чуди што га за такву очигледност неко може и питати: „Најпре оружје!“

Прескочише јаз и почеше да ваде коље из плота. Коље је било натруло, тако да се крљало при земљи – доста слабо оружје, али боље него никакво. Све док не истрже из земље и плота колац, с кором која се мрвила и љуштила под његовим длановима, Срба је читав судар и бегство доживљавао и као сећање на дечије туче између улица у Бечу или Српчади и Мађарчади у Новом Саду. Али ово је већ било нешто друго, нешто друкчије и од јучерашње и малочашње свађе. Дигавши колац увис, он повика много гласније него што је требало да би га сви чули: „Држите се скупа, другови! Ми смо нападнути! Не обзирајте се ни према коме ко крене на нас! А у борби ћемо сви слушати Николу – он је највештији.“

Сви су већ имали коље и нико није ничим ни покушао да оспори Србине одлуке, мада нико није казао ни да их одобрава. Сви сем једног. Али тај и не прескочи јаз. Не би га ни приметили да се не јави сам потресним гласом: „Ја нећу с вама – нећу да се бијем.“

Био је то Глиго.

„Премлатиће те, стоко!“ довикну му Данило. „Питаћете хоћеш ли или нећеш – кад ти буду ребра мецкали“, подругну се Драго. „Издајише!“ сикну Срба. „Нијесам издајница – и они су ми другови“, неувређено одговори Глиго. „Али и нама су били другови“, прекорно добаши Никола.

„Ви сте друго: ми морамо са сваким добро“, узвратио је Глиго помирљиво. „Нек иде својим путем, а ми ћемо својим!“ одлучи Срба с устегнутом љутином.

Никола то схвати као заповест. „Добро. Идемо! Напред! Ко ће у извидницу?“

Јави се Драго и одмах запути на стазу између кукуруза, али се, пре него замаче, поврати и с тајанственим изразом прошапта: „Звиждукнућу двапут чим опазим нешто сумњиво. А ви се крећите лагано, ћутке.“

Рамиза и Муниба ставише у средину. Никола и Данило пођоше напред, а Срба у зачеље и одред – било их је девет – крену напред.

„Опростите ми, али не могу друкчије“, испратише их жалостивне Глигове речи.

Срба се обазре и, баш због тога што му би жао младића који је стајао отворених румених усана, отресајући капу о бедро, он се наљути и презриво шљуну. „Кукавица! Проклета кукавица!“

Несталоше у зашумелом, зеленом сутону кукуруза. Чули су дозиве противника, али се нису обзирали, мада су их они с брда повремено могли опазити. Јер, као да упадоше у непознату шуму, пуно свакојаких опасности, али којом су једино и могли да се спасу... Кукурузне њиве су се смењивале са стрњацима и купусиштима. Ишли су час овамо час тамо, избегавајући чистине. У правој линији није до вароши било више од осам стотина метара, али они су врлудали и застајкивали, подређујући време и простор убојном поретку и убојним задацима... Кад су стигли до огромне крушке – отприлике на пола пута до вароши, без сазивања се прикупише око ње. Ту су били невидљиви и, око дебелог, знаног стабла – сигурни.

„Главно је“, прошапта риђи младић у чакширама од вражје коже и плитким шипелама, „да се не сучелимо ни с ким.“ „Не, главно је да се докопамо вароши“, прошапта лепушкаст смеј момак у отвореној белој кошуљи и испегланим платненим панталонама. „Главно је да их надбијемо“, наругуши се Данило. „Тап, тап, тап – док не усеру гаће!“

„Тишина!“ наћули се Драго. „Чујете ли?“

Ослушнуше, али као да нико није ништа чуо.

„Вода. То јаз цурка“, примети Срба, а Драго се узјогуни: „Не мислим то, забога! Него, чујете ли шта довикују? Пресеците их – кажу – на Утринама!“ „Ја не могу ништа да разаберам“, узврати Никола, намерно искривљујући врат. „Али ја чујем, чујем...“ „Ти имаш велике уши“, насмеја се Данило.

Насмејаше се, погледујући се са зебњом, а Рамиз задихано прошапта: „Ако сматрате, нас двојица ћемо се одвојити – па шта нам Алах да...”

Али његову понуду као да пречуше: свима су, канда, на уму биле Утрине – пошири појас општинске ледине између вароши и њива. „А зар не можемо да их изиграмо?” јави се Срба и са злоћудом веселости додаде: „Да ми ударимо преко цесте, где нас најмање очекују, па шерајиле у варош!”

Гутали су – замисао је била нова и смела, али се нико и не успротиви.

„А оно је свеједно”, примети Данило. „На Утринама бисмо се с њима огледали, а овако се може и изврдати – ако велите да се изврдава.” „Морамо гледати да изврдамо”, гласно је размишљао Срба. „Увалићемо и очеве и рођаке у распре! А школске власти? Уосталом, нек све иде дођапола, кад је кренуло! Ићи ћемо како сам рекао и борити се храбро, ако нам се супротставе.” Муниб се насмеја: „Ја и Данило ћемо заједно – куд ми двојица ударимо...” „Старина Новак и Будалина Тале”, заперка се Данило обухватајући Муниба око рамена. „Само се не зна ко је који!” искревели се Драго.

Код Данила су се, откад је почела гужва, његов шеретлук, набуситост и непромишљеност преобразили у духовитост, срдачност и промишљивост – или се тако свима чинило. „Пристајем ја да будем и Будалина Тале” – смејао се он – „нико ми не тражи да се турчим.” „Али ако ти затраже – на Утринама?” скољвао га је Драго. „Ја се турчим само из ината, као Краљевић Марко.”

„Они ће те назвати Потурицом чим си с нама”, добани Рамиз. „Потурица гора од Турчина!” неумољиво уметну Драго. Данило се уозбиљи на трен, па се нацери безочно: „Пас лаје – вјетар носи. А боље мало и турковати но бити положара!”

„Али ко су они?” упита Срба наједаред. Никола слеже раменима: „Не знам. Варошке силесије, туркождери, Милан Раковић – на сртао је синоћ на Станка Марковића и још неке: тај се, на просто, заплашио!”

Миланово име леже мрачном тишином на све њих – као да је он један био све оне непријатељске и неотклониве скупине изван кукуруза. Први се прибра Данило, вртећи боксер око кажипрста: „Милије би ми било да је неко послабији. Али ни његова ребра нијесу од челика!”

Уместо савета да се избегну теже озледе, који се Срби наметаше, он изусти сасвим друго: „Њима се нерадије гине – они су нападачи.” Затим, враћајући се на непримећени, заборављени Рамизов предлог да се он и Муниб одвоје: „Нећемо се раздвајати! Главно је – одлучност и слога!”

Пошли су опет у истом распореду, једино су сада Данило и Муниб ишли одмах иза Николе. Драгов мајмунски изглед се, због његовог опрезног хода и тајновитих гестова и израза, изменио у

непогрешиву напрегнутост пса трагача који од стотину трагова следи онај који је најпре изабрао. И баш та његова неочекивана сличност са псом, са зверком, уливала је, у сумрачном густишу, уздање и поверење.

Наједном и много пре него су очекивали, Никола махну руком и потрча. Још неочекиваније их дочека ограда од баскија и цеста, прашњава и радосне белине. Изишав на цесту, Срба се обазре, најпре лево – оне две групе, Мишова и гробљанска, још се не беху спојиле, али су викале и млатарале, затим десно – на цести, стотинак метара далеко, стајала су два младића и претили песницама, при томе довикујући неком иза кукуруза: „Ево их! Ево их!”

То је значило: групе на брду можда и нису биле повезане, а уколико и јесу, онда је оној гробљанској једино било стало до тога да Србину дружину – „Потурице”, протера с Овсина, а на цести, управо на Утринама, мора да су се прикрили противници из града.

„Бежите! Шта чекате?” раздера се он. „Ми смо сад заштитници!” – удари се Данило у груди. „Прескачите ограду!” нареди Никола.

Срба претрча цесту, прескочи јарак и, дохвативши се најгорње баскије, лаким летом се пребаци на другу страну – у меки, прхки угар. Пред њим су у групи, укосо ка воћњацима варошким, већ трчали другови, док су за њим врискале баскије под наглим притисцима заштитнице.

Али чуо се још један топот, далек и неразговетан и због тога злогук и нељудски. Срба заста, премда му се бежало: десно, кроз воћњак, промицале су тамне и светло одевене прилике чије су главе заклањале крошње – та безглавост је чулно потврђивала срамотност оног топота. Мала заостали, противници су имали предност, јер су трчали право: победниће онај ко буде брже трчао и Срба повика: „Брже, брже, браћо!”

Али баш тада примети Николу, праћеног Данилом и Мунибом, са своје десне стране, између себе и противника. Почео је да салија к њима, како би група била здружена, насупрот противницима расутих кроз воћњак, од којих су неки потрчкавали безвољно. Као да су сви схватили Србину намеру, учас се спојише у групу. Та здруженост и заустави противнике, те Срба и његови, задихани, стигоше први до ограде и прескочише на Криву Улицу, изнад окуке, с које се кроз воћњак скретало кући Угринових.

Модро вече је већ излазило из башта и кућа на улици, спајајући се с дубином неба. Од Србине куће се могла и чути и видети гужва. Али сад није било узмицања – дужност се морала обавити до краја. Још су држали одломљено коље у рукама, не обзирући се, не примећујући зачуђене пролазнике. Противници се такође прикуљаху с друге стране ограде. Међу њима није било Милана, него их је предводио Синан, у кошуљи са заврнутим рукавима.

„Муниб и Рамиз нек одмах иду! Испратите их!” нареди Срба двојици друготимаца.

Сви четворица без говора потрчаше у сокак. Сада су се могли сви разићи. Али тада противници, накупљени једа због неодиране битке, отпочеше с псовањем. Србина група, иако су у њој били Драго као довитљив, а Данило као груб псовач, као да није била дорасла противнику. Јер овај се служио псовкама наслеђеним из тмина ропства и насиља: потурице, изроди, издајце, доушници, пришипелте, подвирепи, припузи, подрепнице, лизгузи, лижисахани, крсто-ломи, док је Србина дружба морала да изумева или да се служи изразима свакодневног и неизменљивог живљења: лажови, варалице, силеције, простаци, говнари, гадови, подмуклаћи...

Полако се окупљала младеж – шегрти, ђаци, трговачки помоћници, бодрепи једне и друге и прикључујући им се. Примећујући да сукоб узима нежељени мах и обим, и то у крај родитељског дома, Срба се врпољио свестан својих недоумица. Врпољили су се и други, али нико није одлазио, нико није могао отићи – нико није хтео, нико није имао разлога да призна пораз... Надали су се да ће, дограбив се града, сукоб бити окончан, јер се нико неће усудити да заподева тучу пред грађанима, пред властима. А сукоб се баш у граду разрастао – град је био жудан кавге као испуцала земља кише, као сухо дрво ватре...

Синанова група је нарастала бујније и већ су неки, с цепаницама из најближег дрвљеника, били прескочили ограду.

Али је, још увек на време, низ улицу догегуцао црвени наредник с белим брковима. „Разлаз!“ викну он и засече руком од себе као ножем. Данило ухвати Србу под мишку и зачерека се као да није било ни наредника, ни противника: „Рече ми један мој мангуп: Глига су пребили – направиле му дупе од главе! Није му помогло немешање...” Срба не стиже ни да се запањи, ни да зажали што је вређао Глига, јер наредник, обраћајући се Синановој групи, као да се правдао: „Наредба је: у граду никаквих туча и нерета. Јасно? Јасно?” А затим Срби, увређено: „И Ви? Син председника суда! Уместо да сте пример и реда и српства! Срамота! Шта још нећемо дочекати? За шта смо крв толику лили?”

Споразумевши се очима с Николом, Срба махну дружини да се разилази, па и сам крену кући. Али док је отварао вратницу, примети оца и мајку који су, застајући у живом разговору, из блеска с реке улазили у школско двориште. Занети, нису Србу приметили, али је његов сусрет с њима у крај куће био неизбежан после минут-два. Било је нечег потресног у очевој крупној, теретној глави, а још више у обореним мајчиним раменима: као да је време, које су понели здружујући се, постало теже и није било никог ко би им олакшао...

Срби засузише очи за оцем и мајком – за неповратношћу дечаштва и младости, за самотном будућношћу. Али он је истовремено, подешавајући ход да би се сучелио с њима крај куће, смишљао изговор којим ће се извући после вечере да оде к професору Недићу: рећи ће да ће скокнути до Данила, ту у суседству, да му помогне око

задатака. Негде у кукурузима Срби се наметнула мисао да потражи помоћ и савет професора Недића и његове жене Мире, усамљеника који су зрачили критичком умношћу и необавезношћу свог брака... И кад родитељи, приметивши га, застадоше на мостићу пред кућом, он се сети да је био тврдо обећао оцу да неће упасти ни у какву гужву и – као у лову – поче шапутати самом себи: „Али ја га нисам преварио – нисам, нисам, нисам...”

Пети део

ЈУНАКОВА СЕН НАД КРАЈИНОМ

1.

Ово записујем ја – Станко Марковић, четрдесет година после Булатовљеве погибије и збивања њоме покренутих, која су узмутила крајеве око горњих токова Љума и Маре, а за мене, као и за многе друге, имала судбинско значење.

Многим читаоцима изгледаће чудним да је смрт личности какав је био Булат могла толико узбудити и понети не само његове племенике, него и оне из других крајева. А још необјашњивијим чини се што је та појама била обузела како неке сељачке и варошке фукару, тако и школоване, на високим положајима и светски однеговане људе: као да мирис крви, пљачке и паљевине истом силином покреће све људе, постројавајући их у фронтове према идејама, склоностима и интересима.

Јер би се мирне душе могло рећи, како онда тако и данас, да је Булат чак и у свом племену био пре омражен, него омилан. Он доиста никог ничим нарочитим не беше задужио, а команданата одважних у рату и глачитеља сурових у миру било је и других, ништа стабилних но је он био. Тако су се и другим – чезбенешћу, имућем, снагом и изгледом – многи могли с њим поредити.

Не би било негачно рећи да је Булат био повод. Јер у људима, у народу, кључало је и врело и без тога – требало је поклопац пригиснути па да лонац прсне или одуши.

Па ипак, једино је убиство Булата могло покренути онолико мноштво и онакво безумље. И мене је занимало, онда и данас, због чега је тај, једино тај повод могао да крене усов у људима, у крајини?

Али уместо да мозгам и уопштавам, биће ненаметљивије и верније ако будем казивао.

Ја сам Булата познавао од мојих малих ногу и о њему знао можда више но било ко други изван његове породице. Јер Булат и

мој стриц Новица су од њихове најраније младости били пријатељи, да у време борби за уједињење са Србијом постану огорчени, ознамењени противници. Тако сам могао да га упознам из најближих, мада острашћених гледања и искустава.

Важна ми се при томе чини и ова појединост: моја мајка Милосав, жена непобитне моралности, уз то сатрвена мужевљевом небригом, децом и мукотрпним радом у кући и око стоке, једино се према Булату – то ми се урезало већ у раном детињству – односила друкчије него према осталим мушкарцима. Није ту било ничег одређеног, ухватљивог. Али кад год би се повела реч о Булату, а поготову у сусретима с њим, у њој се наједаред усправљала нова, мени непозната личност. Израз јој је добијао, тада, некакву светлу укоченост, усне се скупљале и ноздрве подрхтавале: било је веома непријатно што се ни мајка, као ни друге жене, није могла ослободити мужјачке магије Булатовљеве. Она није разговарала о њему као о другим мушкарцима – избегавала је помињање његовог имена, бирала је речи и говорила прегласно, као да оптужује или правда саму себе. Избегавала је да о њему збори ружно, а кад је у такво што и морала да се уплиће – јер Булат је често давао повода оговарању – онда је то чинила без жестине, скоро нежно, као о неком чије грехове треба и разумети и опростити: изузетан је и поступа како једино може поступати. И мада се о женскоарошима изражавала презривом фразом: сукњарош а не човјек – за Булата, најоглашенијег женскоароша, користила се пословицом која је њега оправдавала: Неће пас ако кучка репом не мрдне!

Однос моје мајке према Булату није био изузетан међу угледним, честитим женама. Напротив, уз незнатне личне разлике, све су се оне слично односиле према Булату: једино њему као да није било зазорно облеживање ни угледних домаћица и госпођа, ни ратних удовица и варошких повукуша. Штавише, ни тим женама се није много замерало, као да су се подавале сили несвакодневной и надљудској.

Ту морам бити одређенији: далеко од тога да би већина жена била спремна да се пода Булату – подавале су му се махом оне које су и иначе биле склонс неврствима и раскалашности. Али је непобитно и чудно да су све жене – свака на свој начин и према својим моралним и друштвеним положајима – имале према Булату особен став и гледале на његово курварство друкчије него кад се радило о другим мушкарцима.

Ја се на Булатовљевим љубавним авантурама не задржавам због њих самих, него што однос према њима најпунније изражава и држање народа према Булату. У том погледу је свакако најизражајнија Булатовљева афера с Драгом, женом трговца Ракоча, с којом се Булат сјаранио почетком 1919. године, у јеку окршаја с одметницима и гушења немира...

Драгин муж, Иван Ракоч, наследио је кућу и незнатну трговину, али је трголац мало био: одметник под окупацијом аустријском, он у борбама за уједињење није знао ни за милост ни за предак. Многе дане је проводио у потерама, а ноћи многе у заседама. Нову власт је сматрао својом, па се тако зближио и с Булатом. И усред насиља и погибија, у сенци личних и политичких веза Булата и Ракоча, сјаранише се Булат и Ракочева жена – мазна, погојазна плавушкица од староседелачког рода, са златним зубом на десној страни горње вилице. Може се једино нагађати због чега се госпа Драга изложила ризику, будући се у тако малом месту такви односи тешко скривају, а и Иван био покрупан, кошчат, силовит мушкарац. Булату су нарочито биле наклоњене неговане, мекушне жене – таква је, уосталом, била и његова супруга Невена – Нена. У такве жене је спадала и Драга, мада не знам стварне, личне разлоге њене занетости Булатом. А што се пак Булата тиче, мада је волео све жене, највећма су га привлачиле баш беличасте и мекопутне. Не знам како су се састајали Драга и Булат, а ни да ли их је Иван случајно изненадио или га је неко обавестио – тек он је једне ноћи пробудио пола вароши пуцњавом из револвера. Булат је умакао кроз прозор – онај исти на бочном зиду приземне чатмаре, с којега је Драга зрачила својом меком белином и севала својим златним зубом, урезавши се у мом бићу и мом сећању као путена драж и замамни морални немир. У први мах, изгледа, ни Булат није знао да је погођен, али приметивши крв – метак му је пробио слабину – одјурio је у начелство, наредио стражарима да довуку Ивана и, шакетајући га и газећи, истућио на њему гњев рањеника, а можда и ометеног љубавника. Премлаћеног Ивана су задржали у затвору док му нису прошле маснице и спласнуле отежине, а да би то оправдали, Булатовљеви поузданици су раструбили како је он случајно ранио Булата, па се ствар још извија. Сви су, разуме се, знали истину, коментаришући је на сто начина. Многи су тврдили да се Иван не би усудио пуцати да је знао о коме се ради, а било је чак и таквих који су доказивали да Ивану може на част да служи ако му људина као Булат жену омилује. Но истина је ово: мада нико Булатовљев поступак – као ни друге његове појединачне поступке – није бранио, он ништа на престижу није изгубио. Ни Иван, иако се ускоро измирио с Булатом. Чак ни Драга: она је и даље пазарним даном седела на прозору, шила или везла окренута у себе сиеним осмехом, а у пролазнике прозирним, ненатруњеним погледом...

Ето, ја доиста ни дан-дањи не знам да одредим дело или границу од којих би Булат почео да губи у очима народа: људи су му се потчињавали не обзирући се на његове мане и самовоље, као да за њега нису важиле норме примењиве на остале људе.

Но чудан, несхватљив је однос људи према начину на који је Булат остваривао њихове циљеве – у рату битке, а у миру завођење реда. Булат је те опште – да их назовемо националним, друштвеним

– циљеве поистовећивао не само са својом судбином, него и са својим успоном у слави, власти и богатству.

Водећи своју бригаду у бојеве, негонећи војнике у јурише сабљом, чизмом, чим било што му падне на ум или допадне шаке, откидајући преобазривим официрима грбове и распасујући им сабље, он је истовремено штедео и штитио војнике и старешине где год и кад год не би били у питању општи задаци и дужности, односно слава и успон његов. Он је сваког војника знао у главу – из ког је села, која му је слава, кога је на дому оставио, какве су му мане и склоности, чак и да ли је склон пићу и женама. Он је пред стројем обијао војницима о главе вагане и црепуље – не пристоји се војнику да пљачка и вуче собом све и свашта. А исти тај Булат, у другој прилици, падио је читава села и пуштао војску да покуни сав мрс и брашно и плени стоку, не остављајући ни пиличника – јер војник није дужан да гладује ако иоткуд до хране доћи може. Не треба мислити да је Булат био од оних неустрашивих, махнитих старешина који су готови да сатру пола војске за чин и славу. Напротив: мада махнито неустрашив, Булат у неразумне и непромишљене битке није упадао и бастало му је да се одупре вишим, па и највишим старешинама. Јер и то је једна од особености Булатовљевих: одважност, махнитост чак, сједињавали су се у њему с разумношћу и разборитошћу. Ја бих чак рекао: то једињење је било тако потпуно да се једино у ретким тренуцима – обично носле великих узбуђења и напетости – могло приметити како Булат мирно размишља и срачунава. Мени се, штавише, чини да је Булат био најнепогрешивији, најдалековидији у тренуцима крајњих искушења, у време великих задатака и намисли. Но било тако или не, мишљење и чињење, идеал и дело једва ако су се у Булату разликовали, а камоли подвајали. Војници су то слутили, знали и постојано ишли за њим, праштајући му и заборављајући касапнице, злостављања и понижавања. Његове руге и каншијања као да се нису ни сматрали срамом – међу Црногорцима који гину за ружну реч. Баш тиме што за властиту славу и положај није штедео ни своју ни туђу крв, Булат је и стицао, мимо других, поверење и оданост војника и народа.

Да, поверење и оданост: јер о љубави према Булату није могло бити ни речи – нити су га волели, нити је он хајао о нечијој љубави. Ја не верујем ни да су га жене волеле. Њих је испамећивала његова слава, помешана с његовом силовитом, нескривеном мушкошћу – као да је у његовим мошњама било семена за десеторицу, семена кадрог да и скамењену утробу оплоди. Можда је многе жене доиста вукла к Булату тајновита слутња да ће, заневши с њим, породити моћника попут њега. Тек, као што су његови војници, опчињени, ишли за њим, тако су и жене лудовале, привучене силом којој нису znale, нити су хтеле да знају ни разлоге ни корене.

Цинични школски надзорник Чукић, за чију жену се такође говоркало да је љубавила с Булатом, назвао је то женско махнитање

– „спаривање с историјом“. Но то није сасвим тачно: Булатовљева оглашеност је свакако скретала пажњу жена на њега, али су оне, при томе, налазиле у његовој личности и његовој улози у народу, у љубави, у политици, оно чему нису могле да одоле. Једино су најсувљи моралисти и спарушене врле супруге у таквом односу и у држању самог Булата виделе неморалност. То је била бесрамност која се није стидела, ако је и била свесна себе. Падају ми и падала су ми на ум не баш тако давна времена, када су робинје сматрале неизбежним, чак, природним, подавање освајачу, а кметице властелину. Намеће ми се и сублимирана љубав калуђерица према Христу. Али то је нешто друго, друкчије: заносом Булатом жене су исказивале и неко своје позвање, чак неко своје право које другде и друкчије нису могле потврдити.

Булатовљево каиперство и насилност нису слабили, него пре појачавали његов уплив. Шта све није, као окружни начелник, радио у немирним поратним годинама! Пресвлачио се по трипут на дан, скоројевинки се размећући час униформом, час грађанским, а најчешће црногорским оделом, кројеним према његовом стасу и златом кићеним по његовом укусу. Своју канцеларију је био претворио у мучилиште и блудилиште. Тамо је премлаћивао одметнике и јатаке и на дивану – а казују и на патосу – узимао жене између ислеђења и посета, чак и док су посетиоци чекали у предсобљу. У походима против одметника, у поседнутим домовима или по импровизованим ноћиштима, његови сеизи су му доводили удовице и снаше, осумњичене као јатакиње. Можда је нека млада или девојка успела да ублажи судбину брата или мужа, али се није чуло да је ма шта могло утицати на његову одлучност у обрачунавању с одметницима и нередима.

Али Булат није био ни садиста ни развратник. Он је једноставно тукао људе зато што им је падало на ум да пред њим – пред влашћу, нешто сакрију. У мучењима он није имао никаквих метода – једноставно би се распомаио, настављајући да млати и пошто би жртва почела да говори. Нешто слично је било и са женама: обично су долазиле саме, послед стварним или измишљеним, а кад би он навалио, најчешће се нису опирале. Тешко да би он и схватио опирање: кад је женска ту већ дошла – биће да ни с раскида није. Због тога је, можда, и долазило до грубости и жестине. Ми дечарци смо с дивљењем показивали један другом девојку из Горње Мораче која је дошла да моли Булата за свог затвореног брата и одбила да му се пода, упркос томе што јој је он, разбешњен страшћу и влашћу, камшијом измешао кожу и кошуљу. Ја сам тада био у годинама када се свака необичност урезује у памет и жуди за сваком новом женом: девојка Горњоморачанка је остала незаборавна, као што се памте властита велика искушења.

Претеривања и самовоље су, дакако, шкодиле угледу Булатовљевом, али му моћ и уплив нису смањивали. Било је очигледно да

то долази и отуд што је Булат и тада, као и у рату, обављао дужности које други не само не би умели, него не би били ни кадри да обаве. Булат је непогрешиво знао да одабере средства и време за сваки појединачни случај: кроз своје узбуњено Замарје је прошетао топ и другу опрему ратну, запалио куће коловођа и ишакетао двадесетак својих бивших војника, које је познавао као слабиће, али је одметнута Ровца почео да пали и руши, да бије и затвара одреда, тако да су се трећи дан листом предала. Булат је обављао злоковарни и крвави посао уједињавања и учвршћивања нове власти, осигурања безбедности на путевима и на дому, у школовању и у пословању. Он је у име људи и за људе – за онај део нације и друштва коме су ти односи одговарали – обављао послове толико важне да су не само његова морална одступања била опростива, него су и његово успињање и самовоља схватани као потврда да је општа ствар по узданим рукама. Он је био човек који је све то обављао без икаквих грижњи – примао је на себе грехове које обични људи, у остваривању својих циљева, не би били кадри да понесу. Свакако су због тога за њега говорили: Свашточиња, али мајка таквога ријетко рађа!

Било их је који су држали да ће се с гашењем немира угасити и значај и личност Булатовљева, као што се и догодило с многима у новом времену. Али после годину-две ошамућености – то је било време кад се Булат био окренуо породичном животу, седељкама по капанама и дружењу чак и с бившим противницима – он се прибрао и почео да новим начинима јача свој положај и уплив.

Рекао бих да се Булат изнова снашао колико промишљено, толико и спонтано. Његовој жестокој делатној природи није одговарало да буде начелник, чим је то – с јењавањем немира и одметништва – постало чиновничко звање мање-више као и друго. Он је поднео оставку, али – насупрот својим колегама – није се примио друге службе. Он је могао тако да поступи и због тога што је био материјално независан – од оца је у Замарју наследио лепо имање, а жена му је у мираз донела куће и дућане у Никшићу. Башно се у политику – у страначке борбе, избивши убрзо у врхове једне од националистичких странака. Али он није намеравао – ако је имао јасних намера – да тече каријеру у политици. Обикао на брза и насилна решења, он и није имао смисла за финансију политичку игру и дебат. Политика је њему требала ради даљег јачања друштвеног престижа и стицања богатства. А то двоје – престиж и богатство, ради господарења људима. Јер док год је груба сила значила скоро све – Булат је био у њој. Неким нагоном којим звери слуге плен и опасност, он је појмио да сада богатство постаје главним у владању људима. Јер је смешно и мислити да би се он, обилате руке која никад није знала ни бринула откуд средства притичу, наједном загрејао за управљање поседима. Он се није кандидовао за посланика, али је кандидат зависно од њега. Разбежени бегови су будушто продавали читлуке и селили у Турску и Булат је схватио да ће цена

земље почети да расте, чим понуда јења. Продао је нешто баштине, подигао зајмове, помогла га је и жена која је управљала становима и дућанима, и купио неколико имања око Шабовића, давши их у наполицу и шпекулишући ценама. Његово богатство, урачуна ли се и оно што му је жена донела, потенцијално је било знатно, мада приходи још нису били богзна какви. Али могућно и вероватно гласитих људи делује уверљивије и привлачније него остварено, па је и Булат важио за тешког богаташа, а његов уплив и с те стране био неупоредиво изнад стварног стања. А да би и стварно био јачи, он се поново вратио у службу – министар унутрашњих послова био је вођ његове странке – и то на положај инспектора, који му није одузимао много времена, будући му се дужност сводила на обилажење и контролисање нижих органа. Мада са знатним могућностима, то је била више титула и добра плата, него стварни посао.

Тако је Булат ојачао и у новом времену: као да није било времена које не би било његово – догод је људи.

2.

Булат је бесумње био самољубива, насилна, чак грамзива личност. Али он је био и личност знаменита и замаха ширег од дабарске крајине – и по делима својим и по наступу своме.

Најгласовитији је он по биткама: у многим је играо пресудну улогу, које су у време малодушности четинске камариле, очувале ратну славу црногорску и имале судбоносан, макар непредвиђан, значај за уједињење са Србијом. А што се тиче самог Уједињења – мада ће још дуго бити људи који ће оспоравати оправданост, а поготову начин извршавања тог чина – непобитна је чињеница да је Булат био међу оним малим бројем који су својом сналажљивошћу и смелошћу тај чин зачели и извели. Исто тако је он гурао отварање школа, пробијање путева, подизање расадника, а Замарши ће дуго помињати његово поштење и упорност у преговарању око продаје племенских шума фирми у Сарајеву и изобличавање првака који су били примили мито да склопе уговор неповољан за племе.

Било би, зато, и нетачно и грешно превидети то друго – крчичлачко својство Булата и људи њему сличних. Јер он је деловао у народу неписменом и празноверном, који је из племенске организације – некад разрађене и на високим начелима одржаване – тек ступао у државни и национални живог. Ми данас веома мало знамо о већ подумитским јуначима и вођама из наших борби против Турака. Али оно мало појединости што је допрло до нас потврђује да су изузетни они који би били морално изнад Булата: превелнки поштењаци су, по правилу, најзад упропашћавали и ствар и саме себе. Па и народ се према Булату односио баш као да је у њему живео један од древних великана: о њему су препричаване, изми-

шљане анегдоте, увеличавани су његови подвизи, његово кавалерство и великодушност. Такав је и одјек његове погибије: као да је посрнула историја – постојање једног народа, па је свако то примио као део властите несреће.

Ни интимни Булат није био једино женскарош, надодољен и самовољан.

Тог другог Булата можда нико није ни схватио сем његова жена Невена – госпа Нена, варошанка од давнина, из трговачке породице која се с њом угасила. Она му је – бар тако је изгледало – праштала све: чак није стално ни живео с њом, него су повремено ишли једно код другог. Мотао се око Дабра и суседних градића, док је она постојано бдела над дућанима и киријама. Бесумње је знала за његово женскароштво, али кад би јој ко о томе ишта натукнуо, одговарала је наслеђеном узречицом женске помирности: Вратиће се кући! – или, ако би то било увредљиво набацивање, узречицом у којој је било и просјачке ведрине: И мени ће доста да остане! – Редовно му је слала новац, подмиривала дугове, куповала одећа и хатове – танушна и марљива трговкиња је уживала да кити и мази мрку и дивљу људескару.

А ако је било иког ко је могао да укроти Булата и кога се он стварно бојао – то је била госпа Нена. Својим нежним удовима, меким, бадемастим очима и речју још мекшом, али и упорном, она га је обуздавала, ударала невидљиве границе његовом трешкарењу, самовољи и пождуи. Вероватно је она прва наслутила каква је он личност, па је доцније и на њу прешло штошта од народског подређивања и дивљења Булату. Али је несумњиво и то да је он једино код ње налазио не само утехе и одмора, него и ограничења и кочнице необузданостима.

Био је то чудан брак, све док свет није на њ и на њих навикао. У почетку је било и криза – док Булат није нашао мере, а госпа Нена се помирила с људи Булатовљевом. Али то је био однос, то је била љубав од непрестаног обнављања, непресушених нежности... Урезало ми се у сећање – из ретких Нениних долазака у Замарје – како је Булат трчкарао око ње, помагао јој да узјаше, носио јој зубун, старао се не само да јој се зголове јела која воли, него чак надгледао и њихову припрему. У мушком царству црногорском то је било и необично и смешно. А госпа Нена, мада се у граду држала према Булату као и друге жене, уживала је да у тој, још епиској средини подлуче своју моћ и пажност, пазећи увек, дакако, да не повреди главарски и мушки престиж Булатовљев... То су, свакако, блиди једини тренуци кад се госпа Нена осећала владарком над нечим великим и недокучивим.

Имали су двоје деце – синове, и Булат је бригу око њих сасвим препустио њој. То не значи да он за њих није марно. Напротив, био је савестан, чак нежан отац. Али кућа и све у њој падало је на Нену и Булат се тако држао и кад се радило о њиховим синовима.

Нена, кућа, синови – то је такође био Булат, његово живљење. Но да је био натеран да бира – Булат би напустио и Нену и синове и угодности и одлучио се за своју улогу борца и господара. Али Нена га никад није довела у те дилеме. Међу њима, канда, није било ничег сличног. Али можда су тражили и налазили једно у другом баш оно што им њихова својства и услови нису могли да пруже: он је за њу био – страст, лепота и витештво, а она за њега – тишина, угодност и нежност. По необјашњивим сродностима и разликама, они су изабрали једно друго до смрти и преко смрти – у причању које их надживљава.

3.

Нико не би могао навести ни крај, а камоли особу која је прва устврдила да су Булата убили муслимани, односно – како су они називани – Турци. Једноставно, чим се чуло за Булатовљеву погибију, јавила се спонтана реакција: Убише га Турци! Већ то потврђује да људи нису ни премишљали ни истраживали – погибија Булатовљева је покренула усев, који је био у њима.

Јер како би се иначе објаснило да су се преконоћ у истом казану обрели Булатовљеви пријатељи и племеници с огорченим Булатовљевим противницима? Булатовљева личност била је не само погодна, него и једина у стању да покрене и здружи супротна расположења.

Булатовљева прошлост и улога коју је још играо наводили су на закључак да су га убили муслимани. И прилике су се биле тако склопиле да су погодвале таквом веровању: православни сељак био је традиционално расположен антимуслимански и – као вазда – гладан земље, српски прваци су нерадо гледали економско и политичко опорављање муслимана, а у Београду је владајућа националистичка партија вршила притисак на муслиманску странку да напусти онозицију.

Али све су то били предуслови. Па и сама Булатовљева погибија је предуслов разбуктавања мржње и огорчења који су већ тињали. Јер чим се чуло за погибију – почеле су да се покрећу и прикупљају политичке, партијске, економске, верске и не знам све какве снаге да наведу на своје млинове избезумљену захукталост.

Тако је посланички кандидат Ракић отпочетка – како се касније обелоданило – био у позадини подјаривања у самом Дабру, премда је био не само политички него и лични противник Булатовљев. Сличан случај је и с Раковићима: ако су они и од кога зазирали и ако им је ико стајао на путу – онда је то био Булат, а баш су они били најглатије коловође. А судија Милић је због односа између његове жене Олге и Булата, о чему се говорало нашироко, био језан на

Булата, но ни то, ни судијско звање, нису га суздржавали да не позивље на освету.

А ништа није нетачније но да се једино из прежарке љубави и оданости према Булату, најпрво покренуло и извршило најдрње покорје Булатовљево племе – Замарци. Пре свега, Замарци и нису племе – нису никаквом крвном или животном традицијом везани. Они су састављени од староседелца и досељеника из разних црногорских племена, који су се разним начинима, а највише после буна и ратова, насељавали на земље муслиманске – тако су се населили и Булатовљев дед и отац. А како већ испричах, мада је много чим задужио Замарце, Булат је био и тежак за њих – нагошио их у тешке битке, глобљавао, кажњавао, понекад понеке и премлатио. Занос и верност су га окруживали у Замарју, али га и страх и мржња нису нигде тако оштро пратили као тамо.

Али једино су Замарци могли почети с најездом на муслиманска села. Јер то је било, да тако кажем – најприродније и најлогичније: Булат је био њихов командант, прославио их и своју крв и судбину слио с њиховом. Племена у Црној Гори већ пре тога су разбијена као друштвене и политичке посебности, па и окршаји и освете међу њима угушене. Али у овом случају се и није радило о освети другом племену, него – вери другој, баш оној против које су Замарци и постајали новом, неплеменском, српском посебношћу. На свест и савест Замараца је с Булатовљевом погибијом пала шира – православна, српска обавеза. Била је рањена њихова прошлост, још жива и крвава у сећању. А садашњост – корупција, насиља, сиромаштво – испала је друкчијом него су је замисљали они и њихови оцеди. Чак ни муслимани као да нису били скршени, а задржавали су и најбоље земље на десној обали Маре и око Јбума. Све очи су се окренуле к њима, сваки је сматрао нужним да истакне како они – ратници и собраници, неће пренети такву крваву срамоту. Погибија Булатовљева је за Замарце била потврда да ратовање с муслиманима није завршено: у дубинама свог бића они су имали меру која им је показивала да одмазде нису намирепе, да крв и патње њихове нису оплоћене и накнађене.

При томе је била, или је бар важном изгледала и ова појединост: Замарце је повео у буну, којом су се отели од Турске, Булатовљев отац капетан Лука. Домаћин угледан и имућнији, јатак црногорских хајдука, он је, с навештајем рата између Црне Горе и Турске, 1876. године, окупио око себе четицу рођака и бескућника и почео нападе на турске куле и коморе. Турске власти и муслимани су се прибавали, попалили куће одметничке и разагнали њихове породице. Лука је остао с групицом, да из шуме отима храну и четује. Замарци су му се у већем броју почели придруживати тек пошто је Турска одвукла војску у Бугарску и против Црне Горе. Лука је многе Замарце нагнао у буну паљевинама и ћутецима, а старци су помињали, мада нерадо, да је одрасле мушкарце једног непобуњеног села

натерао да прођу испод његове камије, ошинувши сваког бар једном – да утуве шта им је српска и хришћанска и људска дужност. Приграбио је најбољи читлук и већ био старешина и судија Замараца кад му је Цетиње доделило капетанско звање. Успео је: Замарци су се ослободили чипчијства, дограбили нових земаља, све што су препатили под њим и од њега – заборављено је, а упамћени његов подвиг и његова мудрост.

Тако се Булат оцем везивао за највеће, најстрашније дане Замараца – за њихово ишчупавање из стољетне обезличености и као народа и као људи. А упоређујући оца и сина – Луку и Булата, сви су се слагали да је поред сличности у смелости и продорности, међу њима било и знатних разлика и то – у корист Булатовљевог: он није био лукав ни подмукао, а имао је једноставне силовитости која је водила право и поуздано к циљу. Ако је капетан Лука означавао прелом у судбини Замараца, Булат је био део њиховог живљења и свести, тежњи и нада и, погибијом, пао је на њихову савест и част.

Малоког је требало, у тим данима, убеђивати да су муслимани убили Булата, а Замарци су то – мада за то нису имали никаквих доказа сем рекла-казала и чула-видела што су се и код њих шириле с муњевитом заразношћу – то сматрали исто тако поузданим као што су били Срби, веровали у Бога и ишли на две ноге. Њих ни касније, кад су дошли себи, нико није могао разуверити – они за такво што нису били кадри, а кад би се неки и поколебао, брзо би се прибрао: Е, онда смо сви у то вјеровали као што се с три прста крстимо! – Тиме је све, макар и неопроштено, било оправдано.

Штавише, чињеница да је Булат био у добрим односима и политички сарађивао с муслиманским првацима, пре је потврђивала него побијала веровање да су убиство извршили муслимани. Говорило се: Ништа то не значи: он је Србин, и то какав – Србина су они убили. – Све, скоро све се сводило на оно што је Булат симболизовао: његова личност, уколико би се и могла одвојити од тог симбола, играла би спореднију, мада распаљиву улогу. Али су се утолико живље Замарци присећали његове нежне супруге и недораслих синова, његових подвига и врлина и лика његовога: симбол је био – морао је бити отеловљен и трагичан.

А најнебигнијим и најзначајнијим се приказивало да су Булата убили муслимани одметници Јусуф и Хусеин, дакако у договору с јатацима из Шабовића, који су знали када и куда Булат путује. Јер шта би могло бити природније и разумљивије него да се на такво злодело одваже одметници од закона и поретка, који су истовремено и вековни српски душмани?

Јусуф је био бег са села, не много богат, али од јачише, истакнут у ранијим борбама с Црногорцима. Братство му се растурило после 1912. године, а родбину су власти – сумњајући да му јатакује – затварале и расељавале. Ја о њему знам једино по казивању: невисок и окретан, плав, дугих, танких бркова, одважан до те мере да је

улазио у Дабар и суседне градиће пазарним даном, пресвучен у булско или нагарављен као хумуршија. А будући није био крволочан и пљачкаш, иако је убио двадесетак жандарма и доушника и оробио не мање општинских и поштанских каса, код живља муслиманског, обузетог страховима и огорчењем, постао је мучеником за веру и борцем за праву. Хусеин је био друкчији: сељачка момчина, доброћудна и насилна. Ни њему није недостајала одважност, иако није имао Јусуфовог лукавства и смишљености: он је западао по друмовима усред бела дана, или ноћу отварао палбу на жандармеријске станице у брдима.

За веровање да су Јусуф и Хусеин убили Булатовљевог, није тада имало никаквог значаја то што је Јусуф био бистар, у политичке односе упућен и, свакако, повезан с првацима, који пак беху у добрим односима с Булатом, а нису могли бити толико недотупавни да не дослуте какве све последње може изазвати његово убиство. Али нека тога, него је Хусеин био од Булатовљевог братства – отац или дед му се помуслиманио, па би сваком разборитом расуђивању требало да буде схватљиво да човек припрост, празноверан и свим жилама још везан с братственичком кореницом, није кадар да убије припадника слоје крви. То утолико пре што крва веза код људи као Хусеин још увек није била слабија, него чак и јача од вере.

Али се и преко тога, изгледа понајлакше, прелазило, чак се то изокретало – Јусуфова бистрина у крволочни фанатизам, а Хусеиново рођаштво у тупо крволочство: као да су људи имали неку унутарњу логику, неку властиту неизбежност, по којима се и у спољњем свету све морало догађати као и у њиховим жељама и веровањима...

4.

Булат погibe у петак, негде око десет сати, на начин и на месту који као да су смишљани за крунисање његовог живота и личности, али и за узмућивање народа у његовим недокучивим основама.

Булат је био пошао на освећење цркве у селу изнад којег су Црногорци, заузимањем граничне карауле, отпочели непријатељства с Турском 1912. године. Булат је тада командовао четом Замараца и баш је он и добио задатак да нападне поменућу караулу. Изгубно је двадесетак момака, па је при освећењу цркве требало и њима да се одржи помен. Освећење је требало да се одржи годину дана раније, поводом десетогодишњице почетка рата, али је зидање цркве окаснило због недостајања средстава, која држава није могла, а народ није хтео да даје. Булат је и ту помогао – и прилогом и заузимањем код надлежних.

И да није било те повезаности Булатовљевог погибије с освећењем цркве – његова погибија је таква да је ни он сам не би незаборавнијом, погреснијом и неопростивијом смислио.

Булат никад није нарочито скривао своја путовања, па ни тада. А није имао од чега ни да зазире – одметници скоро истребљени, крај прилично насељен, у коме није деловао, па ни имао противника. Иако се свако могао досетити да ће он присуствовати светковини, убице су морале докучити пут којим ће доћи. Истина, то им није било баш лако, с обзиром да је Булат приспео у Шабовиће дан раније и преноћио код свог пријатеља, муслимана бега Мусића – из тога је изведена прича да је Мусић и дојавио одметницима Јусуфу и Хусеину време и правац Булатовљевог путовања. И увиђај – премало опушака, неулежалост траве и недостатак остатака хране, а поготову казивања чобанчади – потврдио је да су убице тек тог јутра, у зору, запали Булату. Из тога следи да су они дошли издаље или били прекасно обавештени, или и једно и друго. Чобанчад су приметила двојицу убица, што је учвршћивало веровање да су то били Јусуф и Хусеин.

Поуздано је да се Булат тог јутра, у пратњи једног свог рођака, младића, задржао око четврт сата у шабовићској крчми, коју је држао негдашњи његов подофицир. Као и обично, месни достојници су се скупили око њега и позвали га на каву. Нећкајући се, јер да је при путу, Булат је ипак свратио. Одевен у златно црногорско одело, с ордењем, с позлаћеном сабљом и са срном окованим пиштољем за појасом, он је био приступачан, управо оран за шалу. Из тога излази да није – као други јунаци из прича – наслућивао своју смрт. Ова ситуација није безначајна: да је Булат био нерасположен и мргодан – то би послужило доказом да је наслућивао заседу, можда и знао за њу. Додуше, и његова веселост је послужила каснијем узбуђивању народа: Несрећник, ни слутно није какво га зло на путу чека! – Али је истина да је он, не слутећи ништа, с ногу попио каву, узјахао свог белог арапског хата и запутио се ка Замарју, кроз росне шумарке и ливаде, ка превојима окруњеним белим стенама и тамним боровима, испод ведрог неба и топлог сунца: као какав јунак из песме – и сам сјајно сунце кроз гору и планину.

Од Шабовића до Замарја има око пет сахата хода. Пут води преко страна, посгелено се успињући до планинске косе Дуб, одакле се спушта ка Замарју. Дуб је нешто ближи Замарју, а примицање к њему од Шабовића, преко голетних пашњака, може се пратити скоро пола сата – они који су чекали Булата у заседи, читава два километра су га посматрали како накићен, на белом коњу, промиче иза ретког жбуња, нестаје у увинама и поточићима и избија на ждрела и чистине.

Према казивању младића који га је пратио, Булат, иначе не много разговоран, распитивао се за људе и прилике у Замарју, често сустезући хата да не премара пратиоца и да чује његове одговоре. Напоменуо је да ће се одморити на Дубу, иако се младић није жалио на умор: свакако је ту Булат и раније почивао, осматрајући идући превој – онај на коме се одиграла најзначајнија битка између Ау-

стрије и Црне Горе, у којој су се баш његове јединице истакле, а он био тешко рањен.

Али није стигао да сјаше с коња, а камоли да разгледа негдашње разбојиште – с положаја с којег су га крејем 1915. гледали аустријски команданти. Баш у тренутку кад су избијали на превој, из шумарка изнад пута грануле су скоро истовремено две пушке. Булат је јекнуо, болно и љутито, и свалио се под пут с коња, или га је овај збацио пропњем. Младић се и сам бацио под пут и откопљао низа страну десетак метара, до гомилице земље и камења из које се гранао граб, иза чијих жила је и заузео заклон.

Младић је тек ту, изгледа, дошао к себи. Булат је лежао на леђима, разбацаних удова, гологлав. Убице су и даље оретко пуцале и куршуми су избацивали прашке земље око Булата. У први мах је Булат лежао непомично, онда је пружио руку ка појасу – да извади револвер, али паљба је учестала и рука му је клонула. Он се мрко обазрео наоколо и, наједном приметив младића како вири иза граба, горко се осмехнуо и присебно рекао: Не дај да ме мрцине, не дај да ме награде!

Али шта значе те Булатовљеве последње речи и због чега је баш њих изрекао?

„Мршнитити“ значи што и „мриварити“, тј. одузимати живот споро, мучењем. Булат је желео омести душманима да се наслађују његовим умирањем. „Нагрдити“ је исто што и наружити, а у сличној прилици – исећи, искомадати и избости тако да мртваца буде ружно погледати, односно да сваки спомен на њега изазива и подсећа на унакаживања над њим извршена. Булат је видео многа касапљења лешева. Али он се морао бојати и да му главу не одсеку и однесу: из црногорско-муслиманских одмазда је појмио да душманин као да и није погубљен ако му није отета и глава – знамен и хранилиште оног што је људско у човеку, оног чиме се могу подичити и надахнути људи из његовог јата пре него га предају земљи. Булат ни умирући није сметао с ума да својом лешном делује на људе као што је силином, одважношћу и увереношћу деловао за живота. Булат никада, па ни тада није подвајао смрт и живот.

Младић је схватио смисао Булатовљеве жеље и почео да пуца, насумице, у жбуње на коси изнад пута, удаљеној тридесетак метара, из којег су се издвајали ретки церови, оквргавели кресањем. Пуцао је брзом паљбом, омамљен мирисом дима, погибијом и борбом. У једном тренутку је помислио да то није све што би требало да чини – да би требало и Булата да повуче у заклон. Али кад је бацио поглед на Булата, било му је јасно да је овај већ мртав – лежао је у оном укоченом ставу и онако слегнут какви једино мртваци могу да буду, главе забачене и клонуде на десно раме, очју још светлих, али скамењених.

Пуцњава је престала наједаред, а младића је обузео ужас као да је и сам крив због несреће – ништа се више није могло ни спречити ни изменити.

Баш тада се догодила веома значајна појединост: убице дотад нису отварале ватру на младића, и он је изненада осетио удар у мишић изнад плећке, чуо цыку куршума распредих о камење испред њега и видео како се гранчице откинуге папрати најпре заврте у вис а затим падају на земљу. Убице су већ знали да је Булат мртав – видели су његова непомићна стопала, а можда и пола груди и трбуха, па нису више ни пуцали на њега. Због чега су хтели да убију младића? Да ли да би опљачкали и нагрдили Булата или омалчили Булатовљево братство за пушконошу, или истребили још једног православно Србина?

Младић је бесомучно пуцао све док последњу стегу од пет метака није набио у магазин. Лакше рањен, закључно је да мора пуцати присебније, али и остати до краја. Заклоњен, он се прихућао и тада је, наједном, приметио како се од дуба до дуба прескачује ка Булату човек у оделу боје неодређене, али која је најближа некарабојаном, сингавом сељачком сукну. Младић је опалнио још један метак, али је промашио, будући је убица већ био замакао за дуб.

Настао је тајан.

Доле из села почели су да се сазивају гласкањем и пуцњавом – село је православно и делом наоружано, ради одбране од одметника и учествовању у потерама. Онда је онај што се био почео спуштати довикнуо нешто оном горе. Невидљиви одметници су отворили брзу палбу и исто тако је нагло прекинули. Младића је звижукање, прштање и кишкање куршума вероватно сасвим набило у заклон – он ништа више није видео ни чуо.

Петнаестак минута потом избили су наоружани сељаци. Младић се чудно да је пуцњава трајала читавих десетак минута – њему се чинило да није дуже од два-три. Он се варао и у погледу испалењих метака – држао је да их је било и преко стотину, мала није више од четрдесетак.

Убице су били људи вични боју и оружју: младић је био лакше рањен, у тренутку кад се подизао из заклона. Булат је био погођен с дванаест метака – сваки део тела који му је вирио био је погођен. Сем два поготка кроз груди – изгледа да су то били први погоци, он је био прободен искоса кроз појас и кукове, кроз десно раме, кроз лакат десне руке, чак кроз оба стопала и лево колено. Булат је био изрешетан, изломљен. Али глава му је била нетакнута, нашав се у заклону. Крви није било много – Булат је већ био почео да се гоји, па је сало стегло пробоје. Смрт га је, иначе, у лицу незнатно променила.

Булатовљев коњ је био неокрзнут – одскочивши на прве пуцњење, чекао је оборене главе на путу.

Сељаци су се гомбали око упућивања потере уз планину, али су без двоумљења упутили по двојицу у Шабовиће и Замарје – да јаве властима и племену Булатовљевом.

Али власти су дошле касније него рођаци и племеници. Замарци се нису обзирали на потребу увиђаја, него су положили свог негдашњег команданта на носила, начињена на брзину од љемеза и својих појасева, па с празним коњем Булатовљевим у повоцу кренули за завичај, лелечући иза гласа, ударајући се шакама у главе и грдећи лица своја.

5.

Чим су сељаци с Дуба приспели у Шабовиће, жандармеријска станица је отуд телефоном јавила о Булатовљевој погибији, тако да се вест о томе почела разносити Дабром већ око једанаест часова.

Ја сам, међутим, сазнао за то тек по смирају дана, враћајући се кући с купања на Љуму. Мајку Милосаву затекох на клупици пред кућом, где је често седела у топлим вечерима, али никад празних руку, него плетући или предући. Пре него сам стигао да јој се обратим, она ме дочека са стврдутом тмином у очима и с клетвеном жестином: „Дабогда с његовом главом и завршило кад је њом развршило!”

Мајци није падало ни на ум да ја немам ни појма шта се догодило и кад јој то напоменух, она ми саопшти с присебношћу која се мучно, ледено прикупи на њеном лицу: „Погинуо је Булат!”

Потом ми је испричала појединости, непотпуне али углавном тачне, које је оцу испричао мој најстарији брат Марко, заменик начелника Церовића, пре него се запутио на увиђај. И мој отац и средњи брат Гојко били су већ отпутовали у Замарје на сахрану Булата. Мајци су наједном пошле сузе, саме од себе и без јецаја: „И мени се ингло, но ми твој отац не даде – као да Булат није народни...”

И мене је притисла Булатовљева погибија, мада у тим тренуцима нисам био свестан свега њеног значаја. Ја сам се баш тих дана припремао за одлазак у Београд на студије, обузет надањима и осењен растанком с младошћу и завичајем. У Дабру је умирао Голуб Голубовић, друг од кога ни до данашњег дана нисам одвојио своју савест, свој ум, а гада ни своју прву љубав – Ингу Угринов. Био сам заказао и састанак с песником Радом Матовићем у Тодиној крчми: тамо ми се, нарочито после насртања Милана Раковића на кафанске госте, и обзнанила тежина и знаменитост Булатовљеве погибије. Али је то моје обзнавање помрсио Матовић, испадима према Циганчици Хатици и њеном оцу, а нарочито према супрузима Угринов... Био сам недоуман, сметен чак – личне недаће су се измешале, смутиле с Булатовљевом погибијом и узрујаностима и померањима која је изазвала.

Сутрадан сам пошао да се због испада Рада Марковића извинем Угриновима и да поведем Ингу у шетњу и посету болесном Голубу. Испало је све то наопако: Голуба је спопала ружна, увредљива избузљивост, а Инга се, увређена и повређена, огорчила и на мене и напустила ме без опроштаја. Али сам од ње морао да идем у кућу муфтије Диздара, код свог друга Јусуфа. Тамо сам обећао да склоним лепотицу Есму Диздар, снаху муфтијину. На повратку од муфтије насрнуо је на мене Милан Раковић... Моје недаће и моје недоумице су се множиле и продубљавале, али се и ишчишћавало моје држање и моје гледање на Булатовљево погибију и збивања њоме покренута.

Ја те догађаје једино спомињем, и то због тога што су они посредно садржани у мом каснијем излагању, а и због тога што они – сем оних личних, дакако: Инга, Голуб, Матовић – нису били и део мог гледања и делања.

Задржаћу се, сада, опширније једино на мом доживљају паљевице чардака Спасића – у ноћи између суботе и недеље, и на склањању Есме Диздар и њеног синчића – у недељу вече, док ћу о осталим збивањима говорити касније.

Враћао сам се касно из посете Матовићу у хану његовог оца, и чим се из вароши помолих на реку – дочека ме пожар у Хамамима. Пожар је изгледао безазлено, чак љупко, као пламчак кандила у плавичастом бескрају кроз који сам и ја пролазио.

Пожурио сам и примакао се с Острва пожару колико год су ми отока и врелина допуштале – час бих се приближио до саме воде, а час би ме жара присилила да се измакнем. Било ми је већ знано да има људи у којима пожари изазивају суманута радовања и да неки, због тога, чак и подмећу ватру, али нисам ни слутно да ће сагоревање чардака Спахића изазвати нешто слично у мени. Било је то непознато, неслућено стање: веселост и, истовремено, ужасавање. Не знам које је од тих осећања било снажније и, мада је превладавало час једно час друго, ни у једном тренутку се нису раздвајала ни дала раздвојити. Касније сам виђао, па и наређивао многе и много веће пожаре, и мада су увек у мени будили сласт и ужас, умео сам та осећања да умерим и сузбијем. Зато и држим да је тада моје умно и мотивно стање било помршено и пренапето, а свакако је и новина доживљаја на ме снажније упливисала.

А најчудније и најзначајније је да су ми се при томе неодољиво наметале – управо не наметале него сам их опажао у себи – две потпуно различите, логички неповезиве личности: Алија и Булат. То је било утолико необичније што с Алијом нисам био близак, а с Булатом то нисам ни могао да будем, ако ни због чега другог – због разлике у годинама. Била ме спопала грижња што, ето, читавог дана нисам ни мислио на Алију, чак кад би га неко и поменуо, ја то као да нисам чуо нити хтео да чујем. Тиме ми тај гарави и затворени младић, који гордо носи тугу пропадања свог древног господског

рода, није постајао ни дражи ни блискији: једино ме, понашљам, спопало осећање кривице: као да нисам учинио све да га спасем. А што се тиче Булата – ни дотад ни отад га нисам волео, нити сам се могао дивити и чему његовом а да при томе не помишљам на његову насилност и самовољу. Али у тој ноћи, пред помахниталим пожаром, био ми је наједном драг и близак и то баш његовим прегалаштвом и необзирањем на патње и лешеве у постизању циља.

И чим је пожар почео јењавати – јурнуо сам кући, коначно решен да склоним у нашу кућу Есму Диздар и њеног синчића Цафера. Није ми било тешко убедити мајку – она је одувек била склона бегунцима и одметницима, а ни супругу мог брата Марка Гроздану – Старосрбијанка из града у коме су се различите вере трле, али и живеле скупа столећима, она је склањање муслиманке у нашу кућу примала као нешто сасвим схватљиво и природно.

Сутрадан, у недељу вече, кренуо сам к муфтијиној кући чим се смрачило, јер сам се био договорио с Матовићем да се нађемо касније.

Смислио сам да тога пута кући муфтијиној приступим низ реку, како бих и с те стране упознао терен, јер ми се чинило ризичним да Есму водимо поред вароши, а још више ружним да је, неупућену и чисту, увалим у смрадове и изметине касалница.

Лагано, као да идем у посету – јер сам већ зазирао да ме ко не прати – кренуо сам се правом и дугом Црногорском Улицом: запутио сам се, дакле, нескривено и имао сто изговора код кога идем, ако ме ко упита.

Самлевени шљунак је шкрипао непријатно и ја сам био самотни путник на белој, недогледној цести, кроз плавкасту тишину: Тако сам ишао, не окрећући се, до при врху вароши, а онда сам прескочио јарак, заклонио се у сенку куће и осмотрио иза себе: нико се није видео ни чуо, улица је била пуста и одбојна у својој укоченој белини. Пошао сам улево – ка врху Циганске махале и, скренуо навише, преко утрине и њива, избио на реку.

У поплавама је река баш туа откидала читаве постати њива и ливала. Обала је због тога била засечена, тако да се поред реке с трудом ишло по крупном, осутом шљунку. Реших да се не спуштам до воде, како се не бих ломатао и могао даље слушати и гледати, па продужих утабаном стазицом ивицом обале. Месец, растопљен у реци, пратио ме у стопу и таласићи су шапутали неизмењивошћу испод мојих ногу. Али је самоћа, безљудна, била пријатнија и толико потпуна да ми се чинило као да се и моје мисли опредмећују. Пукла је пушка негде преко реке – једна па друга, а њихови треспи нису били ни нестварни ни страшни. Све је било баш као што мора да буде и ја сам обављао посао који ме је до те мере обузимао да сам се поистовећивао с њим и са стварношћу – са својим ходом, будношћу, наумима, с реком и месечином и подривеном црном земљаном обалом. Било је неизречиве радости у страви и тајанству подухвата

који се почео одвијати с чврстоћом и поузданошћу какву имају ствари. Свет је био страхан, непознат и добар и, надамсе, податан и опажајан, као да је био моје властито простирање.

Дошао до кућица, које су поплаве примакле обриву над реком, утишао сам дах и корак. Прошао сам прву, другу, пету и спустио се у повртњаке поред саме реке. У оним кућерима се опажао живот – хркање, плач деча, уздаси, и ја сам његове трагове довукао ту – у мекогу росне детелине, међу блиставе шлемове дубеница, на листове купуса који су, намрезгани, праскали под стопалима. Река је плавила и тај део, али пиганска и муслиманска сиромаш је сваке године наносила земљу и ђубре на пешчару и обнављала живот биља: и ја бежах, на неки начин, гај рад и ти људи, и они повртњаци облажавани реком... И пре тога сам био сигуран да ме нико не прати, али сада је то била друкчија увереност – мој се траг изгубио у средини недоступној, непоробној мојим противницима.

Одатле је могло бити шест-седам стотина метара до куће муфтијине, али како сам ја морао кривудати с реком и њеним отокама, кроз баште и повртњаке и преко плотова, одстојање се утростручило. Али није било дуже него што треба – него што су накана и њено остваривање замисљали и захтевали.

Јусуф ме већ чекао на баштенским вратницама. Он их отвори широм и загрљивши ме – то ми је био први муслимански загрљај – запахну ме мирисом масла, честим у муслимана – који у трену одбих, угуших у себи – он упита: „Па где си то смислио да их сместиш?“ „У моју кућу.“

Он поћута, водећи ме преко баште: „А твоји?“ „Сад је ту само мајка.“ „Али они ће се вратити.“ „Уздам се у браћу – они неће бити противни. А отац – он је на махове, али мајка ће га држати.“ „Ипак може бити незгода.“ „Никаквих. А ако искрсну – снаћи ћу се.“

Говорећи то, доиста нисам знао где бих изван своје куће склонио Есму: у вароши моји нису имали ни блиских ни толико угледних рођака да би њу прихватили и закључих у себи да бих Есму одвео у неку тафранску пећину и тамо јој доносио храну и чувао је. То је било – разуме се – детињасто и романтично, али био сам премлад и већ решен на све.

У дворишту, муфтија ми ћутке стеже руку и, саслушав Јусуфа о смештају Есме, поче да се сашаптава са својом женом, укоченом на вратима кухиње. Затим она пожури у кућу, онемелу и оронулу у сенкама.

Без игде пламичка, камена грађевина је личила на древну кулу с мазгалама чије су страже помрле пре много векова. Нисам стигао да шапатом уверим муфтију како ће све бити у најбољем реду, а из куће, иза муфтинице, изиђоше жена и дечак с прним коврицама испод фесића. Жена је била у чарапама – ја тек тада приметих да нико сем мене нема ципела – у левој руци је носила бошчу, а десном је водила синчића. Био сам разочаран: из камене кућерине није изишла лепо-

тиша у гиздавом руху, сјајна и прозирна на месечини, него була какве сам свакодневно сретао. Али сам се и даље брзо прилагођавао реалностима, оправдавајући их: Она је и сад у жалости – неће се ваљда китити па да у очи упада, а што се крије – па ја сам јабанац, иако сам њен спасилац...

Муфтијина жена одвоји дечачића и поче да га љуби. Али муфтија га зграби у своје наручје и ми поћосмо остављајући стару хануму згрчену на дворишту да шакама у устима гуши јаде и јенаје.

Јусуф је ишао први, за њим ја и Есма, у вишњастим вуненим чарапама, па муфтија с дечаком.

Идући укорак с Есом, ја сам одмах приметио да она није попут оних була које се често срећу на улици. Наклобучане, усталасане ткинине не само што нису скривале, него су чак истицале танкоћу њеног појаса и гипкост њених кретњи. Била је обучена знатно богађије него што се у први мах учинило, мени превареном загаситим бојама. Од ње, или њоме пробуђен, из баште је допирао густ и многострук мирис кошевине: ипак је Есма лепота, снажна и лепршава, из мојих маштања.

Кад приспесмо до баштенске капијице, муфтија спусти дечака, али овај обгрли његову ногу. Муфтија га благо одвоји, шапућући му: „Вратићеш се ти брзо дједу“, па га доладе Јусуфу. Али дечак је почео да швилци, загрцавајући се у рамену Јусуфовом. Муфтија и Јусуф почеше шапатом да га умирују, док је његова мајка ћутала, тамна и окамењена. Дечак је очито хтео да се уздржи, али није био кадар. Најзад Есма спусти бошчу и, преузимајући га из Јусуфовог у своје наручје, дошапну му: „Ћути, душо, доћи ће комите који су и баба убиле.“ То су биле њене прве речи – глас таман и дубок, полумушки, а мек баш као из њених набораних свилених хаљина. Дечаков плач потону у топлину њеног наручја и кавиве.

Јусуф узе бошчу, ја кренух напред и, присетивши се да муфтија неће ићи даље, обазрех се да му пружим руку. Он је био изишао из капијице, висок и погурен и потпуно сед на месечини. Али он не примети моју руку – низ лице и браду су му текле сузе, и ја поћох к реци.

Мој план је био до детаља промишљен: требало је малко висоције избити на газ, прећи реку, низ лугове се спустити до Хамама. Предео је пуст и дању, обрастао врбљацима и испресецан маквама. Једино је било тешко проћи кроз Хамаме неопажен, па сам смислио да пресечем врх Хамама и окол, дном буковика и кроз баште, допрем у позадину своје куће.

Ишао сам полако, повремено се осврћући. Али Есма је заостајала, оптерећена дечаком и у одећи која је запињала за грање. Поумљао сам да преузем дечака, али до газа није имало више од триста метара, па се оканух своје намере, да не бисмо узбуњивали комши-лук. Продужио сам још спорије, придржавајући гране врба док и они

не бише прошли: било је угодно, као после јаког пића, ослобађати пут испред ове жене с дететом, тајанствене и задихане.

Изиђосмо на обалу с блештавим облукем и светломрцаво узигралом реком. Есма спусти дечака и поведе га за руку. Али већ после стотинак корачаји, иза врба, изиђосмо на широк шљунковит спруд.

То је био газ, а требало се, газећи, држати накривљене, гутлаве врбе на другој обали – височије је почињала дубина а ниже брзаци. „Ето ту”, рекох.

Али наста снебивање – како пренети ствари, како превести жену и дете. Есма се, сем тога, није могла свући пред нама, а нисмо је смели ни пустити саму да гази. „Најпре ствари и дечака”, скоро заповедих. „А после ћемо њу превести.”

Ја и Јусуф се изусмо и свукосмо панталоне. Скупих своје његове ствари, узех бошчу и заповедих: „Носи малога!” па загази реку.

Вода је била прохладна, али неодбојна. Волео сам бистре, необуздане планинске реке као властито битисање – истицање из несазнајног у стварност, која се подавала и спајала с мојим бићем и мојом свешћу, да би се увидало у неслућивано. Те реке су испирале и глачале моје мисли, стишавале и узбуркивале моје страсти. И оне су мене – рекао бих – волеле и радовале ми се: текле су увек мноме, било као обрадовање, било као туга растанка. Највише сам волео Мару – прво сусретање са светом, са животом, које ме је озарило и без којег нема чак ни мрака ни ништавила. Маром су текле кржаве повести, она је напајала безумним, дивотним жудњама и верама да је могућно уништити мржњу и неправду. Али те вечери, већ до сред ногу у води, заволех и Љум, оним неодољивим и наглим таласом којим човека обујми победа у такмичењу, наговештаји блиставих очију незнанке, спасавање драгог бића. То је био тренутак остваривања себе у спајању с материјом и дужностима: с оне стране Љума, свежег и љупког, били су безбедност и поузданост. Обазрех се – да причекам Јусуфа: он је крчачио дечака, а Есма пружи руке за њим, брзо их прикупи на груди и чучну на обалу. Би ми је жао, саму, тавну, скамењену. „Дај ми дечака – немој да је остављаш саму!” заповедих.

Тako ја пренесох ствари у нарамку леве руке, а дечака крчачке, придржавајући га десном руком око бутиница.

Зачудо, дечак се сад мирно подавао свему што се од њега тражило – прекорачио је границе познатог и могућног. Штавише, пошто прегазих реку и искочих на засенчену обалу, он се сам спусти на лединицу, крај ствари. „Смеш ли остати сам, да ја идем по маму? Ми ћемо те гледати стално, а и ти нас. А?” „Ја се не бојим!” ускликну он с наглашеном одважношћу. „Страх ме једино од вука.” „Ту нема вука. А ту смо и ми: видиш маму и Јуска?” „Видим. Иди, стричане. А ја ћу вука каменом.” „Вук неће доћи. Али немој да мрдаш с места, да се не загубиш!”

Охрабрив дечака миловањем по главици, али он се помери скоро увређено. „Ти си добар дечко, прави јунак”, рекох и скочих с обале, опирајући се шакама о њену ивицу.

Није ми остало у сећању осећање гажења Љума на повратку – ваљда се већ био преобразио у знанца, као улица пред кућом, као стара кошуља, нити сам имао икаквог плана како да преведем Есму. Није га имао ни Јусуф, премда ми је добацио, кад сам излазио из воде: „Ниси се морао враћати – ја бих Есму превео, некако.” Јер он се бојао да се не оклизну, па да их река занесе, с њеним тешким и затвореним оделима.

„Знаш шта”, сину мени „пренећемо је! Као рањеника: овако... Дај руку!” Жена је ћутала, усправна, уочена и непрозирна. Укрстио сам своју десну шаку с левом Јусуфовом и тако, хватајући један другог за запешће, направили смо седло. „А она нек нас држи око врата. Мораћемо лагано, да неки не поклизне.”

Снебивајући се, Есма седе на наше руке. Обгрлила ме је млитаво око врата и ја својом левом шаком узех њену, ситну и знојаву, ни меку ни кошчату.

С водом ме је подилазила жудња према младој жени, на гласу лепотици, уз то од друге вере, која се својим телом вољно и поверљиво опирала о моје. Онај мирис кошевине, помешан са свежином воде и тешким већењем лугова, сада је био тако близак и густ да сам се бојао да ћу поспрунути од његове силине и испустити амапетни, слатки терет. Али одмах се јави и стид због тог жуђења жене коју су ми поверили и која ми се поверила и он је растао, да негде напред реке почне превладавати, а ја бивати поузданији уколико смо се примицали другој обали. Али и кад смо изишли на обалу и Есма извадила из бошче ципеле и почела да се обува, иако је жудња у мени била спласла и уместо ње се раширила тмурна празнина – остало је нешто светло и угодно попут сунчане припеке на висинама. Могао сам, на крају, бити задовољан собом – и био сам, али сам био и тужан због непоновљивости те жудње и тог бремена.

Олакшање и комотност најпре су избили код дечака: он се хвалио како га није било страх и како би дочекао вука каменом. Ја и Јусуф смо поскакивали да се што пре осушимо, док сам му излагао план даљег кретања. Обузимала нас је веселост и увереност, иако сви ризици још нису били прошли. Кад се обу, Есма устаде и, загледав се преко реке, гласно уздахну.

Наставили смо, потом, низ лугове, придржавајући се реке. Ја и Јусуф смо на смену носили крчачке Цафера, а он је, чаврљајући, уживао у доживљају који се тако бајовно одвијао. Кроз јаружике и врбљаке, обилазећи окуке реке и затончиће, до Хамама је могло бити и два километра. Али смо наступали орни и слободни, знајући да ћемо се тамо ускоро обрести, да нас ништа неће зауставити. Кроз пастелне лугове жамор реке доносио је студену влагу и бледу

тишину. На дну вароши, око касапница, клали су се пси, а негде у брдима су гореле две ватре као две велике звезде.

Учинило ми се да смо пребрзо приспели до врела на врху Хамама. Ту је требало одлучити да ли Јусуф да иде даље будући сам ја имао намеру да се вратим у варош, на састанак с Матовићем, предложих му да иде све до моје куће. Попесмо се, потом, уз прло на хамамску подину – Јусуф припомажући Есми, а ја носећи дечака.

Из башта изниклоше куће, неочекивано близу, и ми поседасмо да одахнемо и да се договоримо. У шапутању, наметнутом могућношћу да би нас неко могао чути, ја им показах правац којим је требало да се крећемо – дуж стрмине Буковика до наспрам моста, где је била моја башта и кућа. Договорисмо се да напред идемо ја и Цафер, па тек кад нас двојица пређемо пут или сокак, да наступе Јусуф и Есма... Опет поче да ме обузима жудња према тајновитој жени, али са завидљивошћу према Јусуфу који ће је водити а да не опажа лепоту и насладу шапутања и прикривања с њом у сенкама. Али чим кренусмо, преузета дужност или неизбежност да се прилагођавам условима, распршише и те појудне завидљивости.

Снаха Гроздана се већ била повукла у своју собу на спрату, али мајка нас је ишчекивала, послујући у дворишној кухињи. На њеном лицу се показа мирна предусретљивост и, пожелев Есми добродошлицу и подласкавши Цаферу да је већ читав момак, упита их да ли су вечерали. Тада Есма задиже дувак и одговори оним својим гласом од тамне кадиве: „О, како да не – немојте да се мучите око нас.“

Она скиде печу, као да ју је ова стезала и, оставши у црвенкастом јелеку и кошуљи с дугим и широким рукавима од беле свиле, ткане на густе и ређе пруге, поче да раскопчава натронтаног дечака. Запањила ме њена лепота као из сна, и тргао сам се, постићен и ојаћен кад је она отишла с мајком и дечаком у моју собу...

Она се открила изненада, мада сам очекивао да ћу видети изузетну лепотицу. Али то је било неважно и ја не памтим да ми је икада касније изашао пред очи тако леп људски створ. Сва је зрачила и сва била прозачна, са својим овалним, веома белим лицем, а црно сјајном, потешком косом и модрим, љубичастим, малко укошеним очима. Она је била повисока, чак би остављала утисак средње да није било непојмљивог склада не само између свих делова њеног тела, него и између тог тела и начина којим се она кретала – мазно и с предомишљањем. С телом и држањем њеним чудесно се усклађивало и осмехивање, живахно и зачуђено, њених посврнутих усана, рупичаве брадице и поравнатих блиставих зуба, од којих је сваки био свој и за себе леп. Њени удови су били витки као у шипарице, груди зреле и повисоке, а струк обал и истањен. Као да се стидела своје лепоте, она је избегавала да погледа не само у мене, него и у моју мајку, безразложно заклањајући узаним шакама груди и уста и повијајући дуги бели враг. Можда су јој сметале и дуге плетенице, опуштене низ леђа: поникнуту главу је често забацивала, поправља-

јући рукама косу и повезачу од танке, кавенасте тканине. Широке, шуштаве шалваре су као пена обуниале њена бедра и листове, али у покрету би се на трен оцртала дугуљаста обличаста финоћа њених мишића и костију... Била је лепша, недокучивија него у сну...

6.

Још није било девет часова кад смо ја и Јусуф с радосним полетом пошли од моје куће. Сматрали смо да му, праћеном мноме и без феса, не прети опасност ако се буде враћао преко мостова и цестом. Али кроз град би му било ризично, па смо доконали да он испод касапница – баш онуда куда сам ја ишао у суботу вече – скрене ка својој кући. Али ја, мада ме ишчекивао Матовић, да бих пред муфтијом потврдио своју савесност, поћох с њим – опет кроз задахе изнутрица и чопоре псина.

На диздарску башгенску вратницу стигосмо, заједно, с мање и страха и гађења. Зачудо, вратница беше отворена, иако муфтије не беше на њој. Ућосмо унутра, Јусуф поче да набија гужву на довратак и колац, а баш тада се од куће зачу галама – псовке, урлици, трупкање и стрка. Било је више људи и гласова, а између њих се издвајао чут, али непрепознат: „Удри, удри!“ Погледали смо се, мада у сенци писмо могли јасно да разаберемо ни очи ни изразе. У забуну, Јусуф пусти гужву низ колац и крену преко баште. Али ја га ухватих обема рукама око паса, док вратнице, отварајући се, зарежаше за нама.

„Али ја морам!“ цикну он, истржући се. „Полако! Заједно ћемо. Да прво видимо...“

Он заста на трен, а ја, пуштајући га, поћох поред њега, раширивши десну руку испред њега да ме не би претицао.

„Напали су на кућу!“ шапну он с јетким очајем. „Да, изгледа. Али Есма им је умакла!“ прихватих са злурадом радосћу.

Тамо су се људи отимали, ударали, јечали... „Ножем, курву му мајку!“ викао је други чути, али такође безлични глас. Неко је ужасно урликнуо, а неко јекнуо као од тешког ударца у ребра. „Муфтија није међу њима“, приметих ја. „Не. То је на улици“, сложи се Јусуф и додаде, належајући на моју испружену руку: „Али...“

Успорисмо, застајујући. „Нећеш више никога, курву ти мајку!“ урлао је онај први глас – сада већ глас Милана Раковића. „Хоћеш још? Још?“ разабрао сам нов, Бећиров глас, док ме, уместо забуне и страха, спадало сумануто ликовање: „Па то се њих двојица обрачунавају!“ „Изгледа“, сложио се Јусуф тихо и брижно.

Били смо већ близу куће: калија је зевала на улицу, обасјану – на њој су се као на сцени мували људи тамо-амо. Неко је потрчао – његове кораке испратилше, али покасно, два пуцања из револвера и псовка: „Мајку ти турску!“ Још један трк и још један пуцањ. Онај први трк је застао, али је опет продужио још брже.

Из кућне сенке на капију изиђе муфтија, опирући се на довртник. Били смо већ толико близу да смо могли чути његов помирљиви, унесрећени говор: „Чему све то, добри људи? Зар?...“ „Вуци се унутра, дервишино, док ти нијесам кријева просуо!“ викнуо је онај други – сад препознати глас помоћника Синана из радње Лазовића.

Чуо се од центра и журни корак два-три пара жандармских цокула. „У име закона, у име закона!“ викали су отуд.

Муфтија полако затвори капију – најпре лево, па десно крило.

Из оног што нам он исприча шалатом и на прекиде – јер на улици је почело објашњавање и препирање са жандармима, које смо и ми желели да чујемо – као и из оног што сам већ знао или касније дознао, догађај се одвијао овако:

После нашег одласка муфтија Мухарем се повратио к жени, умирио је и наговорио да иде на лочицак, а он се вратио у башту и почео да шетка, очекујући Јусуфа.

Можда је он тако челукао пола сата, брижно размишљајући ноћне гласове, можда је већ било прошло сат и четврт од нашег одласка, кад је почело ударање алком на капији – најпре одмерено и лако, па све брже и гласније.

Није нас нимало чудило што је напад извршен тако рано: већ никог није било на улици – Црногорци скупљени око првака или по каланама, а муслимани из страха замандаљени. Било би много ризичније да су напали касније – око поноћи, кад се људи с посела разилазе. А и полиција је у то доба била махом у центру, уколико је од ње требало да се плаше.

Пробуђена, ханума је стрчала из куће и саопштила мужи да их има више, што је он већ и сам био закључио по договарању оних пред капијом. „Отварајте, овдје полиција!“ почели су да вичу они испред капије.

Муфтија је знао да то није истина – није било разлога да полиција упада код њега, поготову ноћу. Али он је знао да ће они извалити капију – већ су то претили и навађивали раменима. А знао је и да није кадар да одбрани ни себе ни капију: отворио је. Упала су два младића – Милан и још један непознати, док је Синан остао на капији. Одгурнули су жену и, гурајући пред собом муфтију, упали у кућу. С упаљеним батеријским лампама су претражили собе, а онда је Милан зграбио муфтију и, тресући га, почео да распитује за Есму.

Отишла је у род, – извлачио се муфтија. – Лажеш, хопа, колико данас је ту била! – Била, па отишла. – Куд? Код кога? – У први мрак. Код добрих људи.

Створила се и ханума поред мужа. Набили су их у магазу у приземљу, чулајући и мувајући час једно час друго. А онда се онај други присетио да нема ни Јусуфа. – Одмаглили су нам испред носа – кад ја имам такво друштво! – вајкао се Милан и преглио: Али не

могу бити далеко – казаћеш ти то, хопа, ноћас, или неће остати теби длачице у бради, а хануми на глави!

Тада се зачула галама и туча на улици – Синан је звао помоћ и напасници су журнули напоље.

Бећир Никшић није ниткуд могао дознати за насртај Милана и дружине на муфтијину кућу ради Есме. Али ја сам приметно да нико од муфтијиних није баш много зачуђен што се он ту тревно, из чега сам посумњао, тада, да су они од невоље ступили с њим у некакав договор. Али није било тако – у то ме Јусуф касније разуварио, а и кад се зрело размисли Диздари су од Бећира могли имати једино неприлика. Бећир се био – по чувењу, као и многи – заљубио у Есму: то је било већ тада познато и мени. И он се – држали су те вечери муфтијини – дошуњао не би ли на неки начин дошао с Есмом у додир. Често се он ту да мувао и отворено слао Есми дарове, које је она упорно враћала.

Али Бећир је те вечери дошао баш због тога што је слутио напад на Есму: он је то касније и сам причао, а то је потврђивала и чињеница да се провукао гајно, наоколо, из доње вароши, где је била кућа његовог оца, и прикрио у суседној башти. Уосталом, тих дана је он био једини муслиман који се, захваљујући својој снази и дрскости крегао по свој вароши, дану и ноћу. Можда му је неко тог поподнева и дошпануо да Милан и његово друштво помињу Есму, а сам је могао приметити мување и договарање њихово.

Да ли је требало још штогод па да се његове сумње пробуде? Зар га већ нису били покренули страст према Есми и наслеђени осветнички гњев, који су се у њему претакали у једно исто осећање?...

Јер Есма није била тек лепотица, него и патња њене вере. Јер нити је њен муж пао у рату, у боју, него због одмазде која није могла да објасни и оправда саму себе, нити је Есма морала да удовује. Њена несрећа се уостручавала, претакала у недокучиву духовност баш својом безразложношћу и безумношћу. То је било нешто изван одобравања и порицања, нешто на шта се могло гледати једино са завишћу или дивљењем.

А то је, држим, највећма подјарило и Милана да је отме – да зада рану и срамоту муслиманима. Јер нико не може знати у којој мери га је на то подстицала и пожуа. Пожуа је, држим, планула у Милану и распаметила га баш због тога што је Есма била и муслиманка: отимање Есме требало је да буде и велика победа.

Касније се дознало да је Миланова дружина хтела да прикрије Есму у оближњем селу код Синанових рођака – чак су била у побочној улици спремна и кола којима би је пребацили. Али се поуздано не зна шта су они од ње хтели да чине. Можда су једино хтели, као у давним временима и у песмама, да је заробе и тиме осрамоте муслимане.

Милану није могло ни на ум пасти да ће се с Бећиром сукобити те ноћи. Јер мада је Бећир био једини који није зазирао од Миланове

снаге и насилности – он се није држао ни вере ни обреда, нити бринуо и о чему сем о себи. И мада је маштао о Есми, занос њоме није, изгледа, у њему био недољив све до тих дана, нити је томе ико придавао већи значај него његовим облегањима око кафанских пева-чица или ширкуских играчица.

Но те ноћи и касније из њега је проврео горки, дотад неиспољи-ви талог несрећа и пркоса, понижења и освета његовог рода и вере његове. Касније се хвалисао: Не бих прегорио ни да је Есма својом вољом пошла за муслимана, а камоли да ми је Црногорци назор узимају! – Али то је он говорио касније – после своје победе. Мада небојша, не би он пре тога ни за Есму уризикао тучу с мнозином и, поврх сукоб с моћницима дабарским.

Те ноћи, и тих дана, Бећир није оклевао. Он није знао да Есма није у кући: чујући женско кукање, помислио је да њу зостављају и срнуо у помоћ. Он је најпре навалио на Синана голим песницама и зачас му разбио усне и веће. Обдивен крвљу, Синан је уступио капију, на којој се Бећир сучелио с Миланом и оним трећим – био је то неки касапски момак, збојит и мишићав, као махом људи његовог заната, а служио је Милану за обрачуне које је сматрао недостојним себе и свога имена.

Тада је почела права туча – Дабар је није задуго заборавио, а у мом сећању се уобличила као разрачунавање бесова несмирљивих и нераздвојних.

Плећати и повисоки Милан, са својим шакама чукљевитим и лопатастим, жестоко је налетао на бичји збијеног Бећира. Бећир је наслућивао и већ у првом судару напипао слабост свог противника: наиме, Милан није умео да се песнички, као ни други у Дабру и есдима: као и сељаци, он се тукао столицама, штаповима или гушањем. Бећир му се није пуштао у руке, јер би га овај својом висином надломио и испедио му снагу својим мишицама. Али Бећира је истовремено угрожавао и касапин, па је он ухватио леђима угао кућног зида и капије. Одбијајући Миланов налет, он га је згодио у лево око: рикнувши, Милан се затетурао, хватајући се за око. А тада је Бећир засуо касапина пљуском удараца. Псујући курву мајку, Синан је довикнуо касапину да се послужи ножем. Овај је, донста, извукао ножину којом коље стоку. Али Бећир је на време набио на шаку боксер и звизнуо њиме већ ошамућеног касапина у подлактицу, тако да је овај испустио нож и почео да поскакује, кукајући и носећи десну руку у левој.

Поново су се сударили Милан и Бећир, насред улице. Бећир је, разуме се, и даље држао боксер на шапи, цепајући Миланове мишице и начињући му кости гдегод би га захватио. Милан је – искусив вештину пеливанову – пребао да се својим дугим рукама дочепа Бећира. Бећир је касније казивао да је био запањен како је Милан могао одолети ударцима боксером у трбух и у ребра, а дивио се и самом себи како му је у три-четири маха успело да се ишчупа из

Милановог костоломног загрљаја. Спасавала га је, сваки пут, вешти-на – ударци у мали трбух или нагло хрвачко падање на земљу и одбацивање противника.

У то се и Синан прибрао, а Милан је, упркос све жешћој помамаи, схватио да Бећир има на прстима неко гвожђе којим га одбија и ломи, којим би му могао вилице покрљати и добању провалити. Почео је да се хвата за задњи цеп, док је Синан јурио с одваљеном летвом.

Тада је Бећир почео да бежи. Али и бежао је вешто: заскочио је за угао и, држећи се сеновитости, кривудао лево-десно. Био је већ поприлично измакао уз Циганску Махалу кад је Милан опалио два прва метка, а зашао у попречни сокак кад је опалио трећи. Није био ни окрзнут: Милап се клео да није ни хтео да га убије, а Бећир се хвалио да је избегао куршуме својом вештином. Свакако је Милан пуцао из безумљено, ошамућено.

Ми смо из капије чули објашњавање Миланово са жандармима: он је испричао да су они туда шетали, да су их незнанци напали и чак пуцали на њих, па се разбежали чим су чули примицање патроле. Ја и Јусуф смо се колебао да изиђемо и испричамо истипу. Али тиме би се, у незгодном моменту, открила и моја веза с муфтијом и склониште Есмино. Били смо збуњени, па и преплашени, и муфтија нас је лако наговорно да се повучемо и смиримо.

Жандарми, очито, нису знали за напад на муфтијину кућу. Али они су се, препознавши Милана и Синана, скоро извињавали што морају да пазе на ред. Најзад су намолили Милана и његове да буду помагени и иду кућама или – ако им је баш до шетње – да шетају Чаршијом или где нема муслимана... Тада сам и појмио очајничку помиреност муслимана: власт не само што није била њихова, него се ни у њу ни у законе нису могли поуздати...

Али упркос томе што су се власти правиле елеле и глуже, сутра се обзанило све. То је био дан сахране Булата, па су Бећирову и Миланову тучу, која би у другом времену била препричавана као забавна догодовиштина, распомамљени хушкачи одмах надували у нов изазов, у нов нартај организоване, чак наоружане групе муслимана. Свакако им је у томе погодовало и то што су Милан и његови другари били повређени: Синан је ишао с јодираним и залепљеним лицем и већама, касапин је обесио руку у удлагама, а Милан није излазио – да му се не би видело отечено око и искрвављене шаке. Али и да они нису били израњављени – нико није био пи вољан ни кадар да чује и прихвати истину, сем оних малобројних чијим је гледањима и залагању она погодовала...

А Бећир је преконоћ постао гласит и њему су се – већ према ставу и гледању – дивили или га мрзели. Он се негде сакрио и, неуловљив, добијао моћ неповредивога. Муслимани су слутили и прорицали да ће се он појавити у неком великом тренутку, да ће сама његова појава значити такав тренутак. Било је трагичног и

гротескног у томе да је скитач и пеливан могао бити, макар и не задуго, идолом муслимана и метом православних: као да он више није био оно што је био... Био је и мој јунак тих дана. И дотад ме привлачио својом снагом и окретношћу, својом несмирљивошћу и непомирењима. Чак ме и сада заноси чудним спојем своје бруталне снаге и присебности, своје луталачке природе и везаности за оца. Али моје тадашње одушевљење њиме ишло је мимо тога и било мотивисано нечим друго: он се борио за ствар мени блиску и чинио оно за шта ја нисам био кадар... Есма Диздар ме тада озарила својом лепотом, а Бећир Никшић својом неустрашивошћу. Есма је непролазност, а он тренутак у мени. Али обоје незаборавни – можда и због тога што сам век свој провео у чежњама и немирима, некадар или невољан да се отргнем од тла на коме сам поникао...

7.

Још увек запрепашћен насртајем на муфтијину кућу, провлачећи се кроз баште и сокачиће, запутио сам се кући Матовићевој.

Али Матовића не беше кући, а сулуди Остоја с гвозденим штапом јетко ми саопшти да ми је газдин син – тако га је Остоја звао кад је био љут, а и иначе: млади газда – поручио да је пошао у Циганску Махалу, код Хатице и њеног оца Арифа, а да ја, ако ми се не иде к њему тамо, не морам ни долазити. „Мађије!” додао је Остоја вукући за мном по калдрми свој штап. „Замађијала га, ништа друго! И прошлу ноћ тамо – пијан се довукао пошто се обданило! Стари газда је ојађен: он би те молио...”

Остојино саопштење би ме запрепастило да нисам познавао Матовића: он као да је живео у смишљању и извођењу поступака којима се нико није могао надати. Тако му је и синоћ касно, пошто сам га допратио и такорекућ сместио у кући, дунуло у главу да се надигне и запути к Хатици. Истина, Матовићева ћудљивост, па и то његово одлажење к Хатици, обзнанише ми се – после склањања Есме и насртаја на кућу муфтијину – као усиљена оригиналност. Ипак га нисам могао препустити махнитању, ако ни због чега оно због тога што сам ценио његов дар. А и недовршена Остојина реченица, чији је смисао био да ме Радев отац – газда Симо, моли да његовог сина извучем из самотног махнитања, обавезивала ме да нешто учиним.

Најкраћи пут до Арифове кљетарице водио је испред муфтијине куће. Али већ сумњичав, желео сам да отклоним са себе све сумње у одржавање ноћних веза с муслиманима, па опет појош право уз варош, како бих неким од побочних сокачића изнад суда ушао у Циганску Махалу.

Била је месечина, као и кад сам ишао на реку, али хладна и свечана. И шљунак је издајнички шкрипао, али љуће. На све то сам се мало обзирао, будући нисам радио ништа скривено: премда су

Цигани муслимани и премда су их Црногорци сматрали нижом врстом људи, они нису били на њих језни због убиства Булатовљевог. Додуше, није се баш пристојало одлазити код циганске сиромаша, али ја сам тамо ишао да бих извлачио пријатеља...

У Дабру је било, нарочито међу наставницима, више њих који су се на овај или онај начин бавили поезијом. Али Раде Матовић је био први и једини песник који ме привукао и упливицао на мене. То је свакако било и због тога што је поратна стварност чинила смешном националну романтику, јаловом ничеанску надљудску самоћу, а досадним парнасовске носталгичности. Матовић је био – не толико по осећању колико интелектуално – национални нихилист, а својом поезијом је настојао да искаже недотеравана властита, односно човекова унутарња стања, по самој својој природи динамична и сударена са спољашностима и самим собом. Мада је његов стих био тврди и непреварен, његов речник немаран и усиљен, за мене, као почетника из традиционалистичке и већ преживеле атмосфере, била су право откриће његова језичка неконвенционалност, сликовна бизарност и мотивска слобода. Али он је као песник већ добио у историји своје место, истина скромно, а и његов живот се окончао у беди синекурног чиновничкиња и алкохоличарске помрачености. Хтео бих да кажем нешто о њему као личности, јер је он њоме на мене тада упливицао више но гледањима и поезијом. То утолико пре што се и он, ако и не пресудно, уплео у догађаје око Булатовљеве погибије.

Свакако је он једна од најчуднијих, најнеухватљивијих личности које се дају замислити. Каткада ми се чинило да нема гадости, сем грубих насилних аката – неспособност за насиље је он иначе сматрао својим највећим, најтрагичнијим недостатком – коју он не би био кадар да учини. И чим би му такво што пало на памет, он би одмах навадио да то и изведе, остајући упоран све док му нешто ново не би пало на ум или док не би, исцрпљен напетом и алкохолем, потонуо у своју суморну безвољност.

Љутио сам се на њега, због неприлика у које је неочекивано доводио и себе и оне који су се с њим дружили. Али и тада сам слугу, а данас сам сигуран, да је он један од најбољих, а без сумње најотворенији човек којег сам срео у животу. Између њега и других људи разлика је понајвећа у томе што је он говорио, а на жалост често настојао и да учини, оно што други скривено мисле и осећају. Због тога је он подсећао на личности из Достојевског. Он је то и сам знао, па је, како би му кад пало на ум, почињао да глуми Свидригајлова, Раскољникова, неког од старије браће Карамазових. За то своје глумљење он је имао и своје објашњење: Жипот, живи људи саздају се и понашају слично јунацима Достојевског... Сви људи глуме друга или измишљена лица – себе који то нису или не би хтели да буду. – Али Матовић се до те мере живљавао у измишљеној улози да се губила реалност и целовитост његове личности. И било је узалу-

дно настојати да га се извуче из тих острашћених конструкција – све док их он не иживи или не започне с новима.

Тада је Матовић имао двадесет седам година, али не само што је био сасвим и у свему зрео, него се ни касније – а ја сам га повремено сретао све до његове смрти, кад је имао близу педесет година – није битно мењао, сем што је постао повученији и суморнији. А о његовом детињству и раној младости могу једино посредно да закључујем – према узредним исказима оних који су га одраније знали или према одломцима које сам чуо од њега, будући да је нерадо помињао баш тај период свог живота.

Раде је био јединац, а пошто је његов отац спадао, за ондашње прилике, међу најбогатије грађане, мора да је и његов син живео у безбрижном изобиљу. Мајка, коју је једва памтио, била је једино биће о коме није говорио с подручљивошћу: чак ни служавка, муслиманка Хабиба, која му је у неку руку заменила мајку и још увек била стварна домаћица куће, није била поштеђена његових боцкања и двосмислених алузија на њене и очеве односе.

Отац Матовићев – газда Симо био је сачувао од негдашње моћи и богатства једино успомене и назвање газде, које је уз његово име – за разлику од оног уз пропаде и ситније трговце и власнике – звучало чврсто и уверљиво. Био је са села и почео је као гонич крда, да би се и сам убрзо претворио у сточарског трговца. Био је то посао који је у то време тражио колико окретности, толико и храбрости. Турске власти самоволне и поткупљиве, друмови несигурни, арбанашка и црногорска племена неисцрпна у рађању чета не мање пљачкашких но осветничких. Морао се служити митом, давати поклоне пашама, кајмеканима, барјактарима и војводама племена, а и пратити крда на челу оружаних дружина. Згрћући и хрвући се, увек у покрету или на путу, није стигао ни да се ожени све до тридесете. Тек тада се заправо и окућио, коначно засевши у Дабру. А тада је и богатство његово почело видно да расте, да се преобраћа у големи хан, у магаци за вуну и кожу, у имање под градом, чак и у чифчијска села која је куповао од оронудих бегова. Његова крда су ишла до Скопља и Солуна и, уочи Балканског рата, био је снабдевач турских гарнизона у знатном делу Санџака и Метохије.

Али тај рат га је и урвао: крда су распљачкана, дугови војске пали у воду, чифчије се ослободиле, а био је већ стар и у времену несвом да би могао кренути испочетка. Са светским ратом и поратном збрком наставило се опадање – газда Симо је сам говорио: Нема блага које се не може похарчити ако се не плоди. – Остао му је хан и мања башта под градом, колико да везује крај с крајем.

Ситан, измршавео и сипљив, у оделу чаршилија какво већ нико није носио, он се, свестан да су га измењене, непојамне прилике осудиле на самотовање, повукао у своју собу, у непрестано пушење на сребрном ћилибарском цигарлуку – јединој раскоши и уживању којих се није одрекао. Од слугу су му остали једино Хабиба и Остоја:

нису имали другог уточишта – она самохраниша из друге вароши, а он суманут и неспособан за озбиљне послове. Хабиба је била још држећа и, зачудо, није се покривала, што је муслиманима давало повода да говоркају како се тајно покрестила. То није било тачно, него се она, већ пристара и дуго живећи код газде Сима, махнула и својих обичаја. А Остоју је газда Симо – као свог чобанина којег су, осумњиченог због јакамена, заптије премлатиле и обеспаметиле извукао на мито до кајмекана, па је несрећник тако код газде и остао. Али се временом и код ње и код њега негдашње страхопоштовање према газди преобразило у загрижљиво сажалење, које је овај резигнирано подносио, док је баш то код Рада изазивало пакосна огорчења: Слуге, а никако да прежале што им газда није више толико моћан да се издире над њима и да их ногега!

Матовићево исмевање очеве прошлости и очевог начина живота – он их је називао турским – било је њему својствен начин реаговања на пропадање, коме ни сам, упркос младости, није успео да умакне. Започев да се школује у турско време, он није довршио школе, мада је отац инак могао и хтео да га издржава. Чим се свршио рат, отишао је у Београд да се школује или запосли, а упао је у алкохол и бојемију, прекинувши и везе с кућом.

Али отац га је и даље помагао, продајући ћилиме и посуђе и комад по комад земље: синовљево пропадање је било једино с чиме се није могао помирити... Гушећи кашаљ и у чарапама да га Раде не би чуо и љутио се, увек чист и уредан у свом овешталом оделу, газда Симо се прикрадао синовљевој соби, ослушкивао на вратима и увлачио се нечујно да га, пијаног, покрије или да му се будном додворава понудама. Испраћао га је, батргајући се као дете пиз степенице и преко авлије, изгледелним очима у запаљеним капцима и с онемелим, спарушканим уснама испод проређених, али увек дотераних бркова. А гако га је и дочекивао – будан у касној ноћи, самотан, теретан и самом себи.

Кад год би газда Симо уграбио да разговара са мном насамо, преклњао би ме да пазим на Рада, да га суздржавам од пића и упадања у кавге, да га кући допратим. Па и кад је Раде бивао присутан, он би, с очајничком мољбеношћу у очима и прикривеним склапањем руку, тражио то исто од мене: тако се између мене и њега изградио један неми и скривени начин споразумевања, а тиме и нека блискост и саучесништво.

Негда тврдокорни и богобојажљиви газда, сада је стрепео да речца неопрезна и покрет нагли и гласни не узнемире и наљуте његовог јединца. Борио се очајничком и исхлупелом довитљивошћу за смешак, за умилан поглед синовљи. Али таквом држању газде Сима Раде није давао повода, упркос свој спојој заједљивости. Никад нисам чуо да је син ма шта замерио оцу због пропасти имовине или несналажљивости у новим приликама – све то Раду као да је и иначе било споредно, чак и да није дошло и прошло с неумитношћу

болештина и поплава. Чак ни Матовићево огорчено порицање Бога и подругивање оцу због кандила, икона, редовног метанисања и непропуштања литургија, није изазивало трвења међу њима. Сукоби између њих најчешће су настајали баш због очеве бриге – због запиткивања да га не боли што или да му што не треба, због настојања да му угоди и да му се умили.

Отац и син су били нераздвојни у супротстављању један другом. Недаће су такав однос изоштриле, али неухватљива основа његова би трајала и исказала се и да су прилике биле какве би сваки од њих пожелео. Очев лик, очева присутност, колико су Раду давали повода, толико су га и обуздавали да се до миле воље истутњи. А премда је оца синовљев начин живота ужасавао, рекао бих и да га је опомињао на негдашња, у коначном резултату ништа разложнија изгарања властитих моћи. Несрећа газде Сима канда и није била толико у осиротелости колико у немогућности и онемоћалости да се даље хрве и згрће. А ја сам већ тада био уверен да Раде, сматрајући сваки људски чин – сем ретких тренутака креативности – присилним, па тиме и обреченим на пораз и апсурдност, у ствари покушава да избегне немоћ и ништавило човеково у реалностима које затиче и оставља друкијим од својих хтења...

Идући к Арифу, знао сам да ћу затећи једну од бесмислених, вероватно и ружних сцена, у којој Матовић глуми личност и стање које су му те ноћи или тих дана пали на ум.

Па ипак је оно што сам затекао премашило моја и најзлокобнија предвиђања.

Циганска Махала, у топлим данима сва на улици и на дворциштима, легала је рано и одмах заспавала тешким сном преморене и гладне сиротиње. Због тога и Арифову кућицу потревих без по муке – једино је из ње допирао жагор, а кроз њен прозорчић зрачила лампица. Није требало ни да завирујем између беле платнене завесице и прозорског рама – изнутра је допирао узбуђени, припити глас Матовићев.

Отворивши капијицу на оградници од прућа провученог кроз жице и пободеног у земљу, без двоумљења упадох унутра.

Арифова кућица ме изненадила тиме што је била – као циганска и за своју средину – богато намештена. Пред кућицом, испод јабуке, била је клупица. Огњиште је било угашено, али кад је Ариф, чувши моје кораке, отворио врата од собице, приметио сам пред прагом нануле и шипеле – домаћи су обућу остављали напољу, као у домовима имућнијих, древних варошана. Патос у собици био је застрт крпарам, испод прозора се пружао миндерлук, дуж десног зида полица с бакарним сућем.

То ме опомену да Ариф и није од оне најцрње сиротиње која животари од повремених служинских послова или ковања и справљања хумура, а помало и од гатања и поткрадања. Он је био свирач

и, мада је становао у Махали, био је у непрестаном и непосредном додиру с имућнијим светом и начином његовог живота.

Кућу му је, како сам касније дознао, држала сестра, старија од њега, ваљда удовица и бездетка. Њу сам најпре и срео: изронила је из тмине на кућни праг, повезана и с црним плетеницама низ груди, косчата и тако дубоких бора да се није видело њихово дно. Нагли сушет с њом деловао је на мене као сучеловање с невидљивим opakим стражарем и ја бих можда штукнуо назад да се скоро истовремено на вратима собице није указао Ариф, с оном невеселом љулкошћу, али не и нерад мом наиласку.

Мрачна Циганка се повукла у своју таму, а ја сам спотакнувши се о нануле, ушао у собицу.

Сви су ми се нападно обрадовали, мада мени није било јасно због чега, а чак ми је било и непријатно Арифово и Хатишино радовање – као да сам ја дужан да размрсујем њихове и Матовићеве односе.

„То се зове – имати друга!“ викну Матовић, раширивши ми руке усусрет с миндерлука, где је седео раскомоћен и у чарапама, прекрштених ногу, као што старији муслимани седе. „А ја сам се, брате, овде напросто забезио! Никад се нисам лепше осећао – чини ми се да никад нисам ни знао за радост и задовољство до ноћас.“

Пред њим, на тепсији, била је добро начета литрењача ракције, филцан, саханчић с кришкама сира, свежим паприкама и парадајзима и комад наломљеног црног хлеба. Хатиша је такође седела, на патосу, испод Матовића, у страну опружених босих ногу, али устаде чим ја уђох, забацивши плетеницу и осмехнувши ми се с лукавим снебивањем.

Матовић је био у оном степену пијанства кад није у стању да одмерава речи и поступке, али ипак зна шта чини и шта се догађа. Била је довољна и мања количина пића да он у такво стање западне, као што је морао попити грдне количине да би се опио до бесвести и обамрлости. Због тога сам ја много пута посумњао да ли он може да се потпуно опије, као што сам примећивао да, и кад је најтрезвенији, није без неке, као припите егзалтiranости. Али те вечери се и у његовим речима и на његовом лицу истицала дотад невиђена, чак и неслућена разнеженост, којој се он предавао с уживањем – као да је у томе најзад открио једног себе самом себи пријатног и добродушног.

Не дозвољавајући ми ни да прословим, он настави разгаљен, отпивши и наместивши шаке на колена, лактова раширених као да спрема да говори о нечем доиста великом: „А ја сам, брате“ – он је мене те вечери пречесто „братио“, што је такође било израз његове разнежености, ако није било и позајмљено од словенске сентименталности, над којом се он, бар свешћу, гадио и згражавао – „решио да се женим, макар колико ти то изгледало невероватним. Тек немој да мислиш да то радим због оца – о, не, ја само сладим каква ће га

немоћна избезумљеност спопасти кад чује коју сам испросио. Али он ће се с тим помирити: он, брате, мене толико воли да ће ме, најзад, уверавати како је срећан што сам баш Циганку изабрао, чак ће за то наћи и хиљаду аргумената којих се ја и мој брат никад сетили не бисмо. Није узалуд трговац и хајдук био! А немој мислити ни да су ми досадили скитња и бескућништво – не, брате, ја и Хатиша ћемо наставити да заједно лутамо чим свадбу обавимо и очеве обрадујемо и усрећимо. Да, и усрећимо! Је ли тако, Ариффе? Зар ти нећеш бити срећан? Зар ти неће бити мило да имаш зета сина газдинскога, да у газдинску кућу слободно долазиш и да ти газде завиде?”

Преумилно скупљајући усне и борајући чело, Ариф скоро отпе-вушка: „Било би нам част, господине, како да не би! Газда Симова кућа! Име његово што се гласило кроз три дуњалука – турски, српски и швапски! Но ми знамо да је то шала! Несташлук господски! Као што и треба! Шта ће друго господа но да се забављају, па понекад и с нама сиромасима пошале?”

Био сам у недоумици: Арифу – премда је морао знати сву бесмисленост ма и помисли на такво што – као да је ласкала просидба газдинског сина. На Хагиши се то још боље видело: премда је схватала да је Матовић припит и да га на просидбу наводе друге а не заљубљеничке побуде – мало је недостајало па да се она понаша као права прошеница. Будући певачицом, она је већ била усвојила и израдила лукави и нападни начин кокетерије која обећава све, али ништа поуздано не даје. Та кокетерија је код ње била уколико изазовија што је у себи имала и стварне безазлености чедне и дивље Циганчице. Сада је, пак, наједном била изгубила и ту кокетност и дивљину и постала мазна, нежна и стидљива. Јер кад је Раде озбиљно узвратио Арифу: „Ти Ариффе, брате – да, какво је то мене ноћас братање ухватило, па да коме, но своме будућем тасту, којег треба татом да зовем? – ти, тата, сувише извијаш и као на шалу окрећеш! Али ја и Хатиша не мислимо тако! Је ли, Хатиша, душо моја слатка и једина?” Хатиша му је, повивши главу к левом рамену, љупко одговорила: „Ја ћу – како бабо каже...”

То осоколи Рада: „Ето, видиш, Ариффе! Видиш ли, татице: Једино ти можеш да одузмеш или подариш срећу и мени и њој! Једино ти! Чувај душу своју!” И онда одмах мени: „Ти знаш, брате, да ја у те душе и грехове, у дух и правду не верујем – све су то и литерарне вулгарности. Али морам да говорим језиком њима блиским и схватљивим. А главни је ту, брате, да ја њу волим и да сам решен да се њом оженим. Да! Је ли тако, Хатиша, душо слатка и једина?”

„Ох, ја, како бабо...” „Добри господине!” умиљато поцикну Ариф. „Нема газде и удаваче који не бише твојом просидбом били почашћени. Па и мени расте срце, иако је то, знам, шала господска! Ох, расте ми срце кад се мојој Хатиши, кумријиши мојој, макар шалом таквом господин смиловао!”

Али Матовић устаде, сасвим се уозбиљивши и – очито – отрезнивши: „Знаш шта, Ариффе – сад ти говорим као човек човеку, а не као будући зет тасту – знаш шта, брате, с тим једном мораш прекинути! Шалу настрану! Ја озбиљно просим Хатицу! Ето ту је и мој пријатељ – једини у Дабру, ако га имам – он зна, он ми је сведок да се не измотавам! Ја сам прошле ноћи дошао био да вам се извиним и – извиноу сам се за оно што сам прексиноћ направио. Али мени се открило после, ујутру, кад сам од вас отишао, да у ствари и нисам долазио због извињења... Кад сам се ја неком извињавао? Направиш свињарију и – тераш даље!... Идем, дакле, јутрос кући и разговарам са самим собом: Што ли си ти то ишао код Арифа? И требало је да му се извиниш баш због тога што је Циганин – њима се нико не извињава. Али ниси ти наједном тако фин постао једино због тога! Ништа, одспавај, – кажем себи – а после ће се све разјаснити. – И разјаснило се. Све је то због Хатице – и свињарија и извињење, и онај синоћњи скандал у хотелу! То све сам ја и направио да бих привукао њену пажњу и имао разлога да дођем овде! Да, браћо, иако тога нисам био свестан! Ја сам први пут у њој наишао на створа људског још неисквареног! Све то њено ждракање и извијање, поигравање и поцикивање, пумпање пара и – немојте се увредити – циганчење, све је то, брате, од беде, понижавања и очаја! То је спољње! Да, спољње! Јер шта је она могла научити и видети откад зна за себе сем очевог додворавања и просјачења? А опет је остала чедна и неискварена! Који се бећар у Дабру може похвалити да је на њу руку спустио? Које је макар пољубац за паре дала? Је ли је ко кад год чуо да ружну реч за некога каже? Не, браћо, ја сам о свему промислио и чврсто се решио! А што се тиче тога да ћемо бити беле ране – ми у Дабру ни живети нећемо. Идемо у Београд, а тамо нико неће ни знати ни питати ко је она, а ко ја. И то с вером ћемо некако уредити да бисмо се венчали: ако неће она хришћанску, ја ћу муслиманску – једнако не држим ни до вере ни до Бога.”

„Аох, господине!” изгубљено цикну Ариф. „А шта би свет рекао – да се син газда-Сима турчи?”

„Не жени се газда Симо него ја! Него, немој да ме прекидаш! У ствари, ја то због себе чиним! Највише због себе! То би ме препородило! То или – ништа! Једино њу не бих могао да варам и злостављам и занемарујем. И пића бих се одрекао! Сасвим – ни капљице! Због ње! Ево, дајем вам свима реч да је ово последња, да, последња чаша коју ћу да испијем, само – нек Хатиша моја буде! А кад се средим, имаћемо од чега да живимо – помагаће отац, радићу, да радићу, млад сам, здрав сам и школе нешто имам... Да, Станко брате, нек иде све друго дођавола – и поезија, чак и она, ако друкчије не може! Треба и ја једином да осетим живот – оно о чему толики заносно говорим!”

Иако ме је запањило озбиљношћу и решеношћу, ипак су ми налетале сумње да је и то један од његових заноса и њему самом

необјашњивих и недокучивих. Нисам сумњао да се он не би Хатицом оженео – бар што се њега тиче, у томе као да га већ ништа није могло спречити. Али његова баш толика решеност, а нарочито логичност с којом је он до ситница излагао и образлагао своју намеру – побуђивали су у мени веровање да би он раскрстио с Хатицом убрзо по венчању. Јер доиста се ништа апсурдније није дало замислити него брак и уредан живот – јер друкчији се с Хатицом, невином и безазленом, није дао ни замислити – између боема интелектуалца и неписмене Циганке. У недоумици, закључивао сам: Код Матовића је све могуће!

„Све је то дело”, рекох као одговор Матовићу, а и у подршку Арифу, који ми је већ у два-три маха био дао знак да водим Матовића. „Али би сад најпаветније било да идемо и њих да оставимо да легну, као што су и навикли – читава махала већ спава.” „Ја сам на то спреман у сваком тренутку”, живо прихвати Матовић. „Али заруке морају бити обављене! Док се то не рашчисти – ја одавде не мрдам! Хатица није рекла: Не! А то је скоро као да је рекла: Да. Је ли, Хатин, мелеме мој? Ја сам паре припремио” – и он збиља извади новчаник, који никад није носио, набијен новчаницама. „Прстен нисам донео: данас је недеља и радње су затворене, а желео бих и да је прстеном прстеном моје мајке који је закључан у скрињици мог оца. Али прстеновање може остати за касније – доћи ћу с оцем. Сада само колико да девојку – како се то каже – обележим. Него, колико се то при прстеновању даје?”

Он отвори новчаник и извади пресавијен дењак стотинарки: газда Симо је тек био продао род шљива Лазовићима и новчаник, доста очуван и неизмашћен, био је такође његов. Као да је то прочитао с мог лица, или га је спопала била и неуобичајена искреност, Матовић настави: „Паре су, разуме се, очеве. Али то нема значаја – отац би ми их дао и тако и тако. Него, колико се то даје? Ја мислим да ће, рецимо, пет хиљада бити довољно? А шта ти, брате Станко, велиш?” „Па, колико ја знам, не даје се више од хиљаду. Али мислим да сада...”

„Не, не, баш сада је моменат! То, брате, и није твоја ствар, мада ти, као пријатељу, не браним да кажеш шта мислиш. Слажем се – ако гроба хиљада, нек буде хиљада! Него да мало придамо – требаће Хатици за спремност. Рецимо, две хиљаде. А, шта ти, Хатин, мислиш?”

Тада је настала ова сцена коју ни до данашњега дана нисам одгопетнуо: ваљда због лакоћи – Ариф се поче колебати, а тако исто и Хатица – можда због наклоности према Матовићу. „Да није то незгодно?” приупита Ариф. „Сутра може газда Симо преко власти...” „Па ако бабо вели...” лукаво и љупко се снебивала Хатица.

„Дај, брате Станко, помози ти ту нешто!” прекорно се обрати Матовић мени. „Рачунаш ми се пријатељем, а стојиш ту као проштац! Деде, Хатин, узми, реци, не мучи ме више! Кумријице моја –

да, кумријице, тако те тата назвао и то је најлепше – тако ћу и ја да те зовем!”

Али и да сам био вољан, ја нисам могао помагати Матовићу у просидби: откад се појавио новац, читава ситуација ми се све више гадиле и утврђивале су се у мени сумње о још једној, највећој Матовићевој лакрдији, коју је он, дакако, играо и доживљавао као најпунију стварност и озбиљност. То утолико пре што је то био и врхунац његове сумануте логичности – према месним обичајима просидба се није дала замислити без новца и прстена.

„Знаш шта”, рекох, не без ироније, „читава ствар ипак није као што треба: нико не проси девојку лично, него – отац, браћа...” „О, тако је, лепи, млади господине!” једва дочека Ариф, а Хатица са стидљивом лукавошћу пригну главицу.

„Ово је изузетан и хитан случај!” љутну се Матовић. „Оца ћу ја већ да доведем – то не брините! Али они – Ариф и Хатица, хоће да беже: они су озбиљно схватили претње оног скота Раковића и његове братије. Због тога сам ја, братац, и морао да пожурићу. Као моју вереницу нико је не сме таћи – то је прво. А друго, ја тиме хоћу да спречим њен одлазак, а не да после јурим за њом...”

Занста је све изгледало осмишљеним и, што је најзначајније, уклапало се у животне односе. Али мени баш то добро дође да потегнем неочекивани и, како ми се учини, најважнији аргуменат: „Али од њих – од Раковића и дружине, више никоме не прети опасност: њих је вечерас испребијао Бећир Никшић да се ни десет дана ниједан неће из постеле дићи. Да, Бећир! Сви тројицу – Милана, Синана и оног... касапина. Сам, на мртво име!”

У први мах моје саопштење делова као светлост на изгубљене у пећини. Ариф поскочи, цикнувши: „Хвала да је Алаху!” Хатица пружи руке к мени, ујагрених очију: „Јунак, јунак Бећир!” Матовић пљесну рукама: „Сјајно! Колосално! Величанствено! Па тај Бећир, знао сам ја...”

Али то је Матовића држало тренутак, па он настави још одлучније својим смером: „Сад је све лако и једноставно: ви не одлазите, а веридбу ћемо сада обавити. Сада ви да дате реч, како бих сутра-прекосутра могао доћи с оцем, а за паре како хоћете – мислим да би се требало држати обичаја, али с тим не наваљујем.”

„Али што сад да журимо?” опет поче и Ариф. „Доста с изврдавањем, Арифче!” викну Матовић. „Уосгалом, главна је ту девојка!”

Он салете Хатицу, ухвативши је за руке и повевши на миндерлук, а Ариф искористи тренутак да се сашаптава са мном иза врата.

„Обрадова нас твој пријатељ!” – усклинула је Хатица и додала бојажљиво: „Раковић је био ту чим се смркло и запретио...” А Матовић, занет, као да је није чуо: „О, Хатин, ја немам вере ни Бога да ти се закунем, али ако треба ти да ми верујеш – измислићу веру и Бога наћи!...” При томе је Ариф шапутао мени: „Ми морамо да се обестрвимо из Дабра, ја сам Раковићу обећао, заклео му се. Морам

склонити Хатицу – загледали су се у њу; зборили су да би такво парченце било добро за мезе и да би оно могло и да остане...” Хатица је, мада прибрана, обнемела под Матовићевом бујицом: „Не извлачи руке, Хатиц – први пут нису грешне и нечисте руке које твоје држе... Обећај, пристани кумријице моја, ускрсни мене, смири себе!... Бићу ти као брат кога немаш, а ти мени као мати коју сам заборавно... Лепа си, незаборавна си, Хатиц, као детињство... Бићу ти добар као нада, као живот који никад не дочекамо...” Престрављеи занетошћу Хатицином, Ариф ме је преклињао једва чујно: „Помози, господине млади, ако знаш за муку и невољу људску – она ми је очи, она ми је памет, она ми је живот... Сачувај Боже да за ово Раковићевци дознају! Па кад се из бежаније вратимо, нек се баш и жене ако друге нема!... Цигани смо, господине, ама смо и ми људи... Помагај, тако се младости наносио, тако се зла не нагледао...”

Бесмисленост и безизлазност у које смо сви запали чиниле су ми се утолико потпунијим што сам знао да Раковић и његови савезници нису премлаћени ни близу онако како сам то ја у заносу и лукавству описао, а уз то био уверен да они неће оставити Арифа на миру. Због тога се окретох к Раду и Хатици: засипљући је речима заноса, он је још држао својим кратким, затупастим и – паде ми на ум – сасвим испесничким прстима њене танушне шаке, док му се она, не схватајући га сасвим, ипак мило смешила побледелим усницама и светлим очима испод дугих трепавица и густих, правих већа. Мој окрет и моја и Арифова заћуталост их окренуше к нама, па ја почех: „Знаш шта, Раде, кад они већ не иду, јер опасности од Раковића нема – немој иошас мучити више ни њих ни себе. Није ни ноћ ни доба за то! Данас су сахранили Булата – све се наоштрило, ако би наишао неко од оне мафије схватио би да је то весеље, изазивање...” „Ти мислиш да се ја бојим?” скочи Матовић. „Ма не! Али Хатица би могла да има неприлика...”

Први пут на Матовићевом лицу се појави недоумица. „Остајете ли?” обрати се он Арифу као на саслушању. „Остајемо, господине.” „Ех, још ме господиш! То ми је сумњиво! Хоћу реч! Обећаваш ли ми Хатицу?”

Ариф поче да се смијуљи и увија. Али Хатица устаде и, ухватив Матовића за руке, повуче га за собом. Довела га је напред себе и шапнувши му: „Дођи опет!” хитро га пољуби у лице, па још хитрије покри очи шакама, пови се и поче да јеца.

„Идем, идем, Хагиц!” повика Матовић и журну напоље.

Ја пружих руку Арифу који се неочекивано пови и пољуби ме у њу, никад нисам дозигао да ли из захвалности или ропкости, а највероватније и из једног и из другог. Излазећи, опет сам се спотакао о нануле, а оно лице старе Циганке, из мрака као из врачбина или средњовековних цртежа, изрони у зеленкасти вир месечине.

Матовић је ишао лагано – несвојим, спорим и правим кораком. „А ти, брате, ништа ниси примећивао”, поче он. „Нико ништа није

примећивао! Ја сам њу непрестано вређао, гадости јој нудио и оца њеног потплаћивао, а истовремено се, да то и не знам, заљубљивао. И она је све подносила, узвраћајући ми стидом и пажњом. А сад сам је и расплакао! Него шта ти мислиш о свему? Чини ли ти се да она мене ипак помало воли? Може ли од свега тога ишта да буде? Зар заиста све то изгледа апсурдно, безизгледно? Није ли и то једна од мојих лудорија? Ужасно изругивање са самим собом у овом свету од кога не можемо одбити ни камичак док се он поиграва с нама, безосећајан, недокучив, неизбежан. Не, не, једино не то! Ради ње! Ради ње, брате рођени!”

Одговорно сам збрком речи која га је умиривала, не потврђујући нити побијајући Хатицине наклоности и добре или лоше изгледе за њихове односе. Виспреном Матовићу не би измакло то моје изврдавање да његове мисли и расположење нису били заузети собом и нечим изузетним. Он се вратио у своју самовољност: то је у тим тренуцима било – ћутање.

Тако стигосмо наврх Чаршије. Побојао сам се да ће Матовић зажелети да опет направи неки испад у хотелу. Али оп једино заста, одмери погледом Чаршију и, настављајући својим уобичајеним широким и кривудајним кораком засу жестином и мене и себе: „Мрзим њихове жене, њихове идеје, њихове домове и свет у коме се плоде и који их сноси! Ја и не знам, у ствари, због чега их мрзим – можда због тога што и сам из њих потичем и што ме нису бољим учинили. Али их мрзим! Тако се не мрзи смрт – тако се мрзи будућност ропска, залеђена, неизмењива. Заставе су им лажне, живљење им је самообмана. Не верујем у бољи свет, јер не верујем да су људи кадри и за шта сем за илузије у некакве коначне вредности. За илузију можда вреди умрети, али живети... На све то треба плунути! Најпре на њих, на ту господу и главаре што ношас крокодилски – да, они су крокодили! – оплакују Булата и од својих филозофија, етика, идеала, славне прошлости и срећне будућности праве касалнице невиних људи и властитих савести... За ту мржњу имам снаге! И увек ћу имати! Док будем постојао! Онај ко ме је саздао – Сатана или Бог, или оба скупа – ипак је имао сажалења према мени: одузео ми је моћ да до краја не продрем у своје и људске јаде...”

Ни тада ни данас ми није јасно да ли су и у којој мери та огорчења Матовићева имала везе с његовим заносима за Хатицу. Он је био нескривено, бурно противречна личност. А можда је Хатица била покушај бежања из мржње и очаја, а не једино пркос граду и стварности?

Али сам сасвим сигуран да ми се тада, први пут, Матовић чинио, упркос лепоти речи, обичним, немаштовитим, чак досадним. Мој је живот постајао необичан.

Крај прве књиге

САДРЖАЈ

Прва књига

СТРАВЕ

Први део	
ЗЛОСЛУЂЕ	7
Други део	
ПУПЉЕЊА	89
Трећи део	
СУДИЈЕ И СУЂАЈЕ	206
Четврти део	
СИН СВОГА ОЦА	266
Пети део	
ЛУНАКОВА СЕН НАД КРАЛИНОМ	342

Милован Ђилас

СВЕТОВИ И МОСТОВИ
I том

Издавачко предузеће Матице српске
Нови Сад

Директор
Милорад Грујић

Рецензент
Матија Бећковић

Технички уредник
Мирјана Јовановић

Коректори
Југослава Љуштановић
Јелица Недић

Слог
Студио ИП Матице српске

ISBN 86-363-0563-2

Штампа
Штампарииа ИП Матице српске

1997.

Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

886.1-31

ЂИЛАС, Милован

Светови и мостови : повести у три књиге. Том 1 /
Милован Ђилас. – Нови Сад : Матица српска, 1997. – 381
стр. : 20 ст. – (Романи)

ISBN 86-363-0563-2

**Библиотека
РОМАНИ**

Александар Тишма
КЊИГА О БЛАМУ

Бошко Петровић
ДОЛАЗАК НА КРАЈ ЛЕТА

Томас Ман
БУДЕНБРОКОВИ

Николај Гогољ
МРТВЕ ДУШЕ

Мило Дор
СВА МОЈА БРАЋА

Арис Александру
САНДУК

Џон Фаулс
ЧАРОВЊАК

Жилијен Грак
ОБАЛА СИРТА

Томас Ман
**ИСПОВЕСТИ ВАРЛИШЕ
ФЕЛИКСА КРУЛА**

У припреми

Фјодор М. Достојевски
ЗЛОЧИН И КАЗНА

Стендал
ЦРВЕНО И ЦРНО

Манес Шпербер
КАО СУЗА У ОКЕАНУ (I-II)

На корицама:
Петар Лубарда
ДОЊИ КРАЈ
Народни музеј Црне Горе, Цетинје